

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі
Министерство образования и науки Республики Казахстан

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің «ҒЫЛЫМ АПТАЛЫҒЫ - 2021»
аясында өткізілген
**«ГЕОГРАФИЯ, ЖАСЫЛ ЭКОНОМИКА, ЭКОЛОГИЯ ЖӘНЕ ТУРИЗМ
КОНТЕКСТІНДЕ ТҰРАҚТЫ ДАМУДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ»**
халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы материалдарының

ЖИНАҒЫ

9 сәуір 2021 ж.

СБОРНИК

материалов международной научно – практической конференции
**«ОБЕСПЕЧЕНИЕ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ В КОНТЕКСТЕ ГЕОГРАФИИ,
ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ, ЭКОЛОГИИ И ТУРИЗМА»**
проведенной в рамках «НЕДЕЛИ НАУКИ – 2021» Актюбинского регионального
университета им. К. Жубанова

9 апреля 2021 г.

Ақтөбе – Ақтөбе, 2021

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова

«ҒЫЛЫМ АПТАЛЫҒЫ - 2021»

аясында өткізілген

**«ГЕОГРАФИЯ, ЖАСЫЛ ЭКОНОМИКА, ЭКОЛОГИЯ ЖӘНЕ ТУРИЗМ
КОНТЕКСТІНДЕ ТҰРАҚТЫ ДАМУДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ»**
халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы материалдарының

ЖИНАҒЫ

9 сәуір 2021 ж.

СБОРНИК

материалов международной научно – практической конференции
**«ОБЕСПЕЧЕНИЕ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ В КОНТЕКСТЕ ГЕОГРАФИИ,
ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ, ЭКОЛОГИИ И ТУРИЗМА»**
проведенной в рамках «НЕДЕЛИ НАУКИ – 2021» Актюбинского регионального
университета им. К. Жубанова

9 апреля 2021 г.

Ақтобе 2021

ӘӨЖ 911
КБЖ 26.8
Г 31

Жалпы редакцияны басқарған:
Тарих ғылымдарының докторы, профессор **Бекназаров Р.А.**,
география ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған
профессор **Сергеева А.М.**,
география ғылымдарының кандидаты, доцент **Кубесова Г.Т.**

Редакция алқасы:

Әбденев А.Ж. - т.ғ.к., доцент (жауапты редактор), Купенова Г.Ы. – т.ғ.к., доцент,
Сулейменова Г.Ж. - т.ғ.к., аға оқытушы, Әмірзақова М.Ж. - магистр, оқытушы,
Абдуллина А.Г. – магистр, аға оқытушы, Айдарова А.З. – аға оқытушы.

Г 31. «География, жасыл экономика, экология және туризм контекстінде тұрақты дамуды қамтамасыз ету» Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы материалдары. = Материалы Международной научно – практической конференции «Обеспечение устойчивого развития в контексте географии, зеленой экономики, экологии и туризма». - Ақтөбе: Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, 2021ж. – 225 бет.

ISBN 978–601–78–18–94-4

Жинаққа ғылыми-практикалық конференциясының қорытындысы бойынша студенттер, магистранттар, аспиранттар, докторанттар және оқытушылардың ең үздік ғылыми еңбектері енгізілген.

ӘӨЖ 911
КБЖ 26.8

ISBN 978–601–78–18–94-4

© Қ.Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік университеті, 2021

СЕКЦИЯ 1

ГЕОГРАФИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ЗАМАНАУИ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

СЕКЦИЯ 1

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ НАУКИ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

УДК 331.56.911.7

ДИНАМИКА УРОВНЯ БЕЗРАБОТИЦЫ В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ COVID-19 НА ПРИМЕРЕ ПРИВОЛЖСКОГО ФЕДЕРАЛЬНОГО ОКРУГА

Пономарева Н. С.

Башикирский государственный университет, г. Уфа, Россия

Аннотация. В данной статье рассматривается уровень безработицы в субъектах Приволжского Федерального округа Российской Федерации. Произведено сравнение значений данного явления между 2019 и 2020 гг. Определена степень воздействия пандемии COVID-19 на ситуацию с безработицей в Приволжском Федеральном округе.

Ключевые слова. Безработица, Приволжский Федеральный округ, население, уровень безработицы, пандемия, последствия.

Безработица на современном этапе развития человеческого общества является серьезным вызовом для мировой экономики. Высокий уровень безработицы в любой стране, где он отмечается, всегда стоит острой макроэкономической и социально-демографической проблемой. При этом негативные последствия получает не только та, часть населения, которая относится к числу безработных, которые не могут обеспечить себе достойный уровень жизни, но и само государство [1]. Социальными последствиями безработицы для государства выступает усугубление криминогенной обстановки, рост социального недовольства и социальной напряженности, повышение конфликтности в обществе, образование разрывов между богатыми и бедными группами населения, падение темпов развития промышленного производства, падение ВВП и т.д. [5].

Поскольку безработица является неизбежным последствием финансовых кризисов, в современных реалиях пандемии коронавирусной инфекции, развитие данного негативного социально-экономического явления за последний год получило новый толчок [3].

Мировая экономика получила серьезный удар в связи с мерами противодействия коронавирусной инфекции и социальной поддержки населения, оказавшегося в трудной жизненной ситуации. Особенно на российском рынке труда в 2020 году пандемия получила огромное влияние в период нерабочих дней, которые продолжались в нашей стране с 30 марта по 30 апреля и с 6 по 8 мая. По словам главы министерства труда А. Котякова, в начале пандемии COVID-19 уровень безработицы составлял 4,7%, а к октябрю достиг 6,4% [2].

Согласно данным Российского государственного информационного агентства федерального уровня «ТАСС», примерно 45% работодателей сократили около 20% сотрудников в своих компаниях на конец весны. А вот «Финансовая газета» на конец сентября сообщала, что треть компаний была вынуждена сократить размер заработной платы из-за пандемии [3].

По данным специалистов Института социального анализа и прогнозирования РАНХиГС, после ограничения жизнедеятельности производств ввиду кризиса 2020, вызванного стремительным распространением коронавирусной инфекции, около половины российских трудящихся было подвержено увольнению, сокращению или задержке зарплаты. В итоге, около 35 миллионов человек оказались в зоне риска [3].

В мае прошлого года уровень безработицы пересек черту максимального значения за последние 8 лет и составил 6,1%. В последний раз максимального значения она достигала в марте 2012 года. С марта 2020 года численность официально зарегистрированных безработных выросла более, чем в 4 раза. По данным Федеральной службы государственной статистики, число безработных в стране за время кризиса, вызванного пандемией COVID-19, превысило уровень в 4,5 миллиона человек [3].

Благодаря мерам государственной поддержки населения, госинвестициям и смягчению денежно-кредитной политики, многие прогнозы касательно стремительного роста уровня безработицы не сбылись. Так, вместо спрогнозированных 10 миллионов безработных граждан Россия получила только 4,5 миллиона потерявших работу людей [3].

В данном исследовании, для определения степени напряженности в ситуации с безработицей в нашей стране, анализируется численность официально зарегистрированных безработных в возрасте 15-72 лет по субъектам Приволжского федерального округа на конец 2019 и 2020 гг. (таблица 1), а также динамика уровня бедности по месяцам 2020 года (таблица 2).

Таблица 1 - Численность безработных в возрасте 15-72 лет по субъектам Приволжского федерального округа, 2019 и 2020 гг. [4]

	2019	2020	Изменение численности безработных за год
Приволжский федеральный округ	614,3	769,2	154,9
Республика Башкортостан	85,0	116,4	31,4
Республика Марий Эл	14,2	22,2	8
Республика Мордовия	18,7	21,8	3,1
Республика Татарстан	66,3	71,4	5,1
Удмуртская Республика	27,7	45,9	18,2
Чувашская Республика	26,4	36,8	10,4
Пермский край	65,1	61,0	-4,1
Кировская область	28,4	35,3	6,9
Нижегородская область	71,9	83,0	11,1
Оренбургская область	41,6	65,1	23,5
Пензенская область	28,5	29,7	1,2
Самарская область	68,7	77,3	8,6
Саратовская область	48,7	73,8	25,1
Ульяновская область	23,2	29,4	6,2

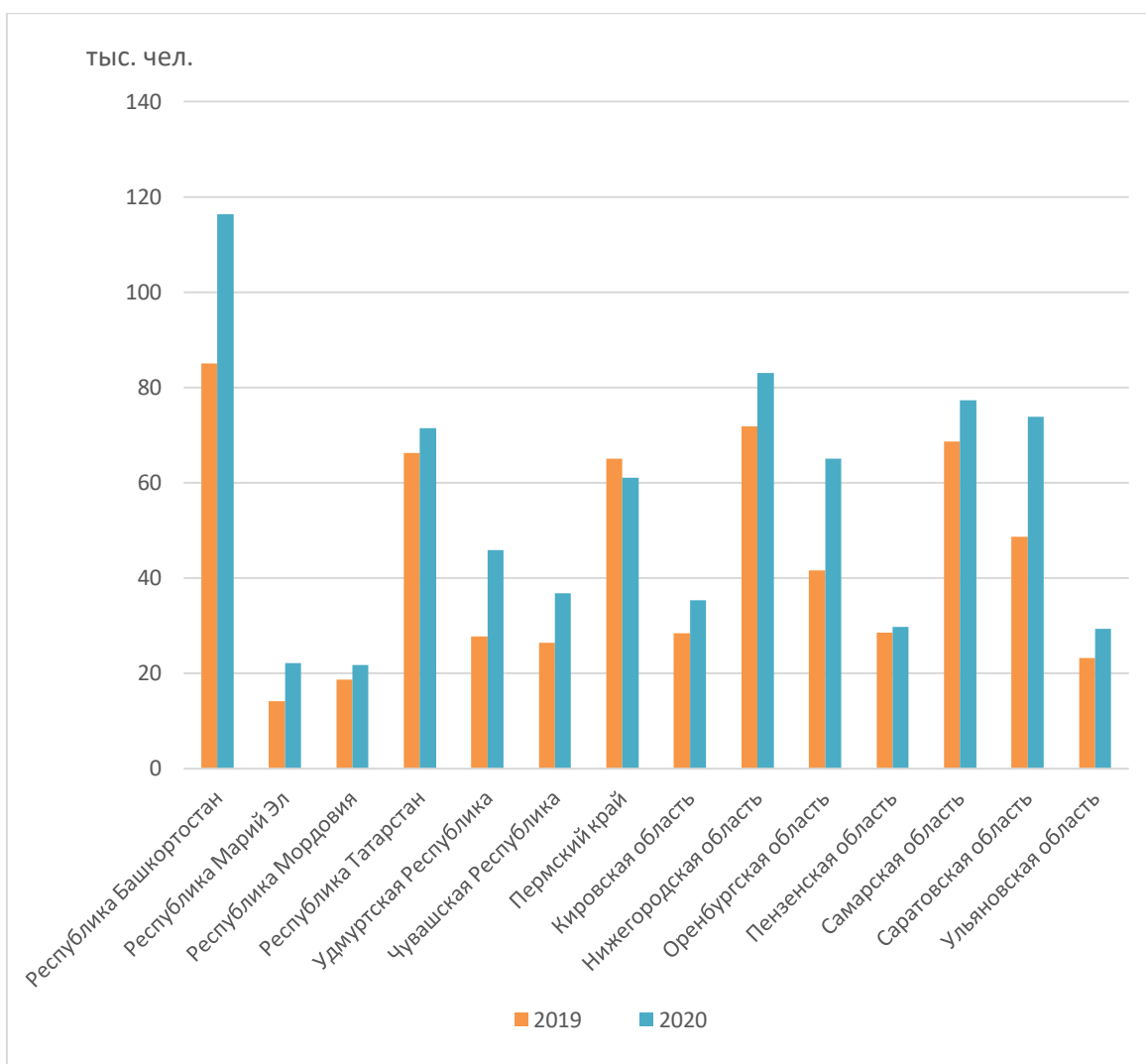

Рисунок 1 - Численность безработных в возрасте 15-72 лет по субъектам Приволжского федерального округа, 2019 и 2020 гг. (рисунок составлен автором на основе данных таблицы 1)

Для большей наглядности был построен график сравнения численности безработных в возрасте 15-72 лет по субъектам Приволжского федерального округа, 2019 и 2020 гг. (рисунок 1).

Как можно заметить по графику, к концу 2020 года уровень безработицы вырос практически во всех субъектах Приволжского федерального округа. Исключение составляет Пермский край, где численность зарегистрированных безработных за последний год не выросла, а сократилась на 4,1 тыс. чел.

По картосхеме, которая представлена на рисунке 2, отчетливо видно, что особенно высокий рост уровня безработицы отмечается в Республике Башкортостан (31,4 тыс. чел.), Саратовской области (25,1 тыс. чел.), Удмуртской Республике (18,2 тыс. чел.). Наименьший рост уровня безработицы отмечается в Пензенской области (1,2 тыс. чел.), Республике Мордовия (3,1 тыс. чел.), Республике Татарстан (5,1 тыс. чел.).

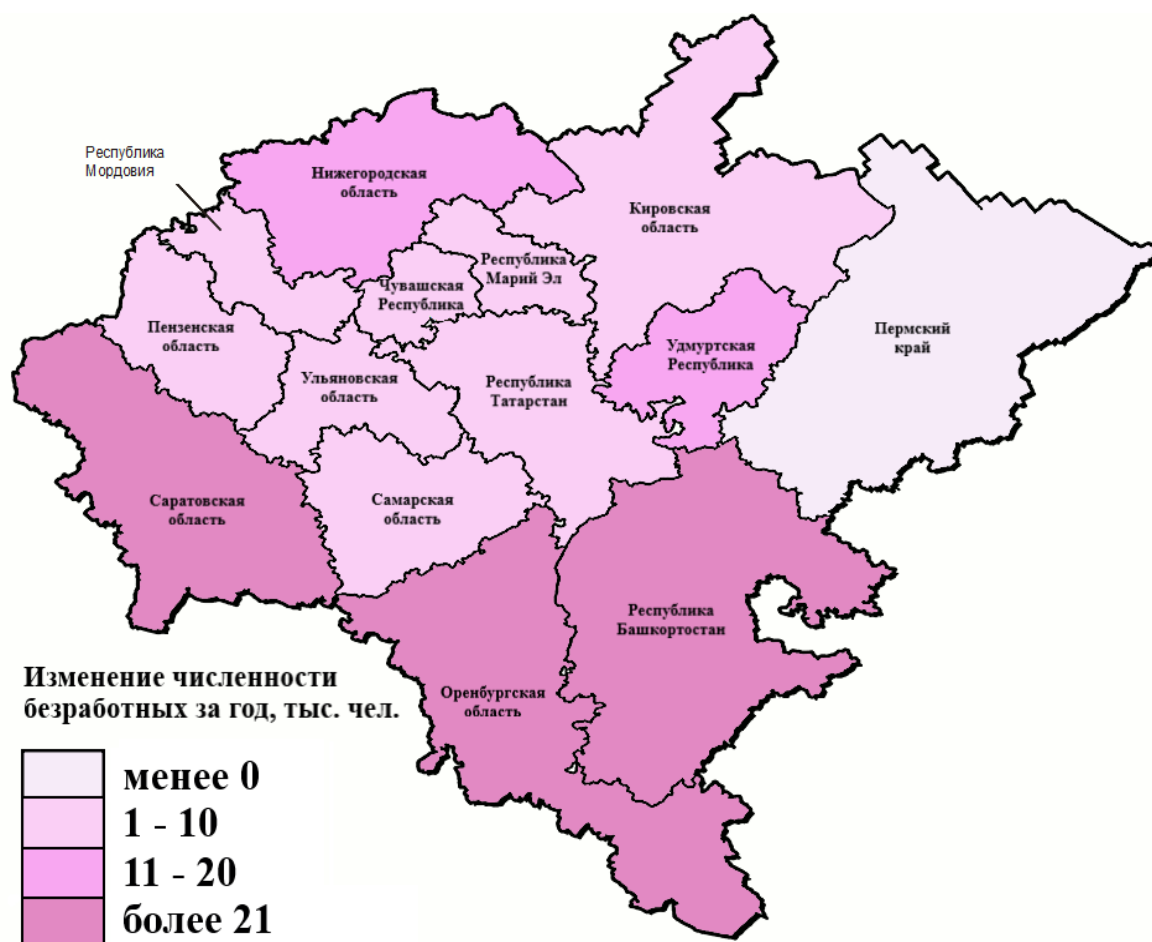

Рисунок 2 – Изменение численности безработных в Приволжском федеральном округе за год, тыс. чел. (составлен автором на основе данных таблицы 1)

Проанализировав таблицу 2 и рисунок 3, на которых представлена динамика численности безработных в возрасте 15-72 лет по субъектам Приволжского федерального округа в среднем за каждые три месяца 2020 года, можно говорить о том, что пик роста уровня безработицы в большинстве субъектов пришёлся на весну и лето. Так, в Республике Башкортостан, Оренбургской области и Нижегородской области максимальная численность безработных в 2020 году отмечалась в июле-сентябре. Максимальный уровень безработицы в апреле-июне был зафиксирован для Удмуртской Республики, Чувашской Республики, Пермского края, Кировской области, Пензенской области, Ульяновской области. В июне-августе уровень безработицы был максимальным в следующих субъектах Приволжского федерального округа: Республика Марий Эл, Республика Татарстан, Самарской области. В Саратовской области данный показатель достиг максимума в октябре-декабре.

Таблица 2 - Численность безработных по субъектам Приволжского федерального округа, в среднем каждые три месяца, 2020 г. [4]

Субъект ПФО	Январь - март	март - май	апрель - июнь	июнь - август	июль - сентябрь	октябрь – декабрь
Республика Башкортостан	85,8	101,2	117,7	121,7	126,8	116,4
Республика Марий Эл	19,1	21,3	23,4	23,7	23,0	22,2
Республика Мордовия	21,3	22,5	23,2	22,3	20,2	21,8
Республика Татарстан	64,5	71,9	78,3	81,1	80,7	71,4
Удмуртская Республика	38,5	52,0	56,2	54,4	52,2	45,9
Чувашская Республика	28,2	39,5	44,3	39,8	37,1	36,8
Пермский край	64,4	76,2	83,8	77,3	72,8	61,0
Кировская область	28,2	35,3	38,2	35,6	34,5	35,3
Нижегородская область	72,4	77,7	81,0	83,2	83,5	83,0
Оренбургская область	40,1	44,6	48,1	60,8	68,0	65,1
Пензенская область	26,7	33,8	36,4	35,6	36,3	29,7
Самарская область	52,3	67,4	81,3	93,0	87,4	77,3
Саратовская область	52,3	56,8	60,7	70,3	73,4	73,8
Ульяновская область	23,9	30,0	32,6	30,4	30,8	29,4

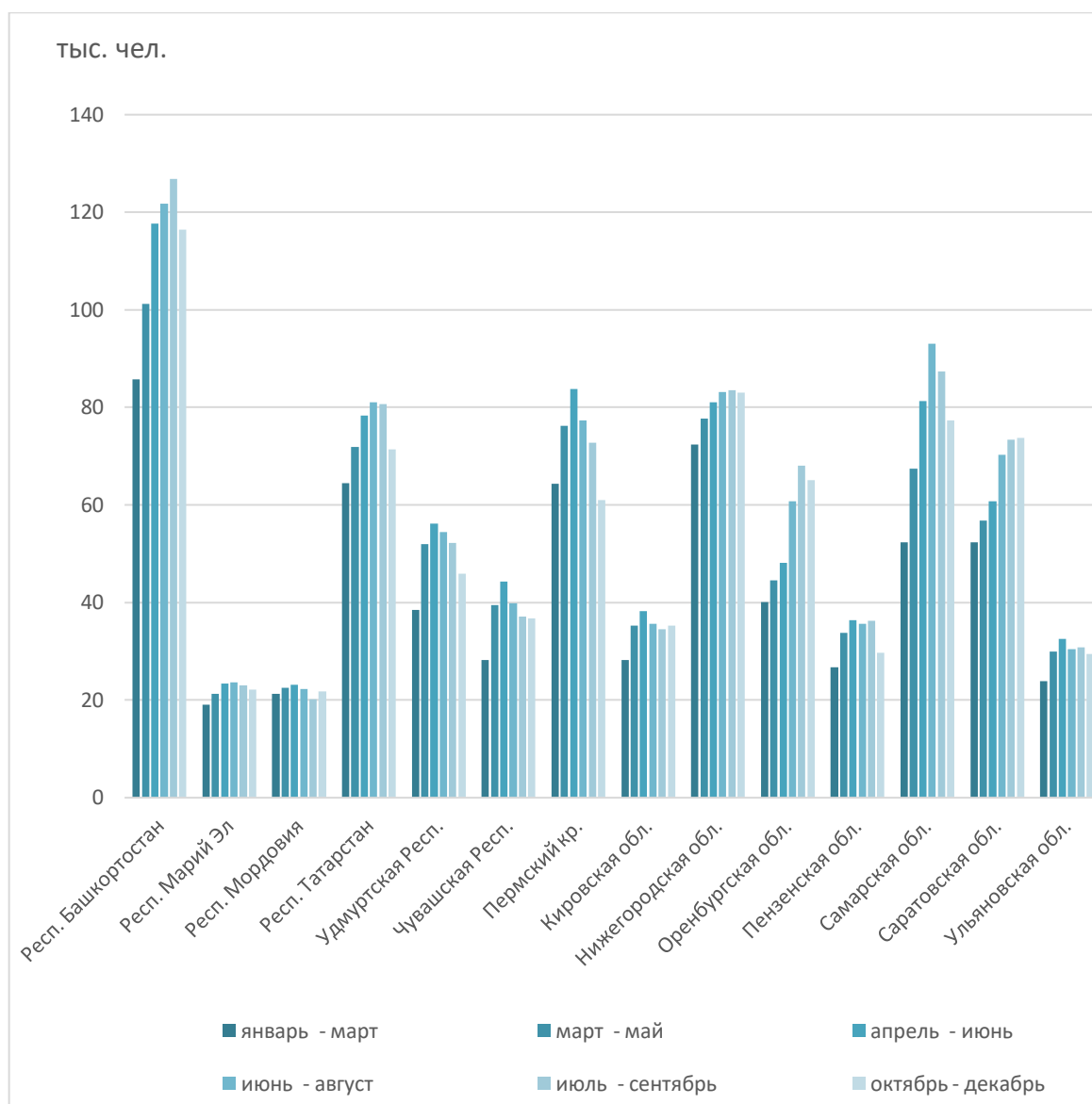

Рисунок 3 - Динамика численности безработных в возрасте 15-72 лет по субъектам Приволжского федерального округа, в среднем каждые три месяца, 2020 г. (рисунок составлен автором на основе данных таблицы 2)

В ходе исследования динамики уровня безработицы в субъектах Приволжского федерального округа было определено, что, по сравнению с 2019 годом, в большинстве субъектах наблюдался рост числа зарегистрированных безработных. Так же на протяжении всего 2020 года данный показатель сильно менялся так к летнему периоду наблюдался заметный рост, а с осени спад уровня безработицы. Такая тенденция связана главным образом с тем, что с началом ужесточения мер препятствования распространению коронавирусной инфекции до летнего периода отмечалось большое количество сокращений и увольнений работников, а также закрытием множества предприятий малого бизнеса. Спад численности зарегистрированных безработных связан со стабилизацией ситуации с заболеваемостью COVID-19 и введением эффективных механизмов защиты работающего населения.

Безработица, как одна из самых главных проблем макроэкономики, наносит огромный ущерб благосостоянию людей, ухудшая их материальное положение. Во время пандемии данная проблема приобрела огромное значение и борьба с ней выступает в настоящее время основной задачей всех стран мира. Существует риск того, что

напряженная ситуация с безработицей на российском рынке труда может затянуться на долгое время.

Список литературы

1. Вишневская Н.Г., Хамадеева З.А. Миграция трудовых ресурсов в Республике Башкортостан: география, причины, последствия // Труд и социальные отношения. 2017. № 3. - С. 122.
2. Доклад Министра труда и социальной защиты РФ Антона Котякова на совещании с Президентом по вопросам ситуации на рынке труда [ЭЛЕКТРОННЫЙ РЕСУРС] – Режим доступа URL: <https://mintrud.gov.ru/employment/employment/793> (дата обращения 27.02.2021)
3. Подколзина А.В. Безработица и «беззарплатица» в условиях пандемии // Вопросы студенческой науки, 2020, №12 (52) – С. 46-49.
4. Федеральная служба государственной статистики. Трудовые ресурсы [ЭЛЕКТРОННЫЙ РЕСУРС] – Режим доступа URL: https://rosstat.gov.ru/labour_force?print=1 (дата обращения 26.02.2021)
5. Хамадеева З.А., Вишневская Н.Г. Влияние экономико-географических факторов на молодёжный сегмент рынка труда // Конкурентоспособность в глобальном мире: экономика, наука, технологии. 2016. № 2 (14). - С. 37-42.

УДК. 551.583.

ОЦЕНКА ИЗМЕНЕНИЯ НЕКОТОРЫХ ХАРАКТЕРИСТИК КЛИМАТА ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Жумаева Мухлиса Бахишуллаевна¹, Шодиев Санжар Рузикулович², Чембарисов Эльмир Исмаилович³

¹Навоийский педагогический государственный институт, преподаватель, Республика Узбекистан, г.Навоий,

²Навоийский педагогический государственный институт, к.г.н., доц.заведующий кафедрой «Методика преподавания географии», Республика Узбекистан, г.Навоий,

³Научно-исследовательский институт ирригации и водных проблем(НИИИВП), главный научный сотрудник, д.г.н профессор, Республика Узбекистан, г.Ташкент.

Аннотация: В статье приведены результаты анализа оценки изменения некоторых характеристик климата Центральной Азии по собранным фондовым и опубликованным материалом. Также рассмотрены изменение годового стока основных рек.

Ключевые слова: оценка изменение климата, различные сценарии динамика годового стока трансграничных рек

Современное состояние теории климата характеризуется разнообразием применяемых подходов: от простых теплораспределительных моделей климата до численного моделирование климата на основе использования полной системы уравнений гидротермодинамики и учета многочисленных обратных связей в системе атмосфера - океан –суша - криосфера.

Отдельные немногочисленные упоминания о погодных явлениях на территории Узбекистана встречаются еще в работах средневековых авторов. Однако систематическое изучение климата началось только во второй половине XIX века, когда в Туркестане были организованы первые, постоянно действующие станции.

Для всего северного полушария планеты Земля систематических измерение климатических показателей (температура, осадки и т.д.) ведется с 1891 до настоящего

времени. В бассейне Аральского моря измерение климатических показателей началось с 1847 года на метеорологической станции Казалинск.

В настоящее время в Узбекистане работает более 80 метеостанций, некоторые из них -Ташкент, Фергана, Самарканд - имеют ряды наблюдений более 100 лет. Однако большинство станций организовано в 30-50-е годы прошлого столетия.

Как всем известно, водные ресурсы Республики Узбекистан складываются из внешних водных ресурсов поступающих по рекам из горных областей Таджикистана и Кыргызстана и ограниченных внутренних водных ресурсов формирующихся на территории республики. К внутренним водным ресурсам относятся воды озер на территории Узбекистана. К водным ресурсам не относятся запасы воды в водохранилищах на территории Узбекистана, поскольку из-за отсутствия водохранилищ с многолетним регулированием стока вода, находящаяся в них, это сток рек, перераспределенный внутри года, внутренними водными ресурсами также являются запасы воды в ледниках.

В настоящее время в республике построено 53 водохранилища в основном ирригационного назначения. Их полный проектный объем составляет $18,9 \text{ км}^3$, полезный - $14,9 \text{ км}^3$.

На территории Узбекистана в верховьях ряда рек Сурхандарья, Кашкадарья, в прошлом веке находились горные ледники в количестве 525 единиц, общей площадью оледенения в $154,2 \text{ км}^2$, то есть ледники, в основных малых форм, средняя площадь одного ледника было $0,293 \text{ км}^2$. В настоящее время по данным Узгидромета происходит таяние этих ледников, большинство их потеряли более 60-70% своего объема[2-4].

Согласно проведенным исследованиям был собран банк данных фондовых и литературных данных по гидрологии рек Узбекистана, материалы по расходам воды за разные периоды лет, а также сбору среднемесячных данных (осадки, температуры воздуха) по различным климатическим характеристикам по метеостанциям, расположенным в зоне формирования стока.

В первую очередь был проведен анализ научных работ по влиянию климатических факторов на гидрологический и гидрохимический режим крупных рек Узбекистана. В первую очередь это научные работы Чуб В.Е. [2007], Агальцева Н.А., Пака А.В. [1999, 2007-2008], и других авторов [1-4].

Современное состояние теории климата характеризуется разнообразием применяемых подходов: от простых теплобалансовых моделей климата до численного моделирование климата на основе использования полной системы уравнений гидротермодинамики и учета многочисленных обратных связей в системе атмосфера - океан -суша - криосфера.

Влияние осадков. Климатические условия имеют первостепенное практическое значение в ирригационном хозяйстве. Искусственное орошение является хозяйственной необходимостью лишь в известных климатических зонах, где среднее количество осадков оказывается недостаточным для обеспечения полного развития сельскохозяйственных растений, что, в полной мере касается территории Узбекистана, которая находится в аридной зоне. Зависимость водных ресурсов Узбекистана от метеорологических условий не подлежит сомнению, а с установлением этой зависимости открывается возможность предсказания, за некоторый промежуток времени вперед, водного и гидрохимического режима крупных рек Узбекистана. Практическое значение прогноза водных ресурсов очень велико, для целей управления водными ресурсами и солевыми стоками в бассейнах рек, следовательно, управлению их сельхозпроизводством.

Проблемы, связанные с изменениями водных ресурсов и гидрологического режима водных объектов, оказывают негативное влияние на темпы экономического развития, обеспечения жизненных потребностей, рациональное природопользование. Сегодня Узбекистан, как и другие страны среднеазиатского региона, сталкивается с необходимостью поиска путей решения минимизации и, по возможности, предотвращения водных проблем и, прежде всего, смягчения водного дефицита.

Изменения водных ресурсов и гидрологических характеристик определяются согласно анализу Чуба В.Е [2007], двумя основными факторами - изменениями климата и хозяйственной деятельностью человека [4].

Данные длинно периодных наблюдений в регионе показывают, что происходящее глобальное потепление проявляется в среднеазиатском регионе в виде трендов некоторых компонентов гидрологического цикла: происходит увеличение слоя испарения, уменьшение снегонакопления и сокращение оледенения горных территорий. Наблюдается рост изменчивости гидрометеорологических рядов. В качестве климатической информационной базы для оценки возможных изменений стока рек бассейна Аральского моря в Узгидромете были использованы климатические сценарии - будущее состояние климатической системы, рассчитанное на основе возможных выбросов парниковых газов с использованием глобальных циркуляционных моделей.

Результаты исследований [Агальцева Н. А., Боровикова Л. Н. 2002, Агальцева Н.А., Пак А.В.2007, Чуб В.Е. 2007] показали, что в рассмотренном диапазоне изменений климатических параметров на базе региональных климатических сценариев на ближайшие 20-30 лет не следует ожидать существенного изменения водных ресурсов. Однако при потеплении климата произойдет снижение средних за вегетационный период расходов воды. Возможные изменения стока этого периода оценивались в пределах естественной изменчивости: от +3... 10 до 2... 7%. Изменение годового стока основных рек Средней Азии - Амударьи и Сырдарьи при реализации различных сценариев изменения климата (на время удвоения концентрации углекислого газа в атмосфере) предполагает сокращение водных ресурсов. По оценкам, полученным на базе отдельных «жестких» климатических сценариев, ожидается сокращение водных ресурсов Сырдарьи на 30%, а Амударьи - на 40%. Другие модели не предсказывают столь значительного изменения стока, однако ни один из сценариев не предполагает его увеличение [Агальцева Н.А., Боровикова Л.Н., Пак А.В. 2000-2007] [1-4].

В Обобщенном докладе МГЭИК 2001 года отмечается, что перспективная оценка на основе большинства климатических сценариев показывает уменьшение ежегодного среднего стока в Средней Азии. В качестве примера приводятся прогнозируемые изменения среднегодового стока к 2050 году, которые показывают в одном случае уменьшение стока в Средней Азии и в другом - некоторое увеличение его в отдельных районах. Таким образом, совершенно очевидно, что оцениваемые объемы стока и осадков зависят от моделей, сценариев и методики, а оценки воздействия изменения климата на водные ресурсы рек для разных сценариев температуры и осадков колеблются в широких пределах.

В Узгидромете в 2008 году были составлены сценарии климатических изменений. [Второе национальное сообщение республики Узбекистан по рамочной конвенции ООН об изменении климата 2008], где по любой модели ожидается сценарий, увеличение температуры и уменьшение водных ресурсов.

Сценарии показывают существенное повышение температур воздуха по территории республики, особенно в зимний период. Повышение минимальных температур воздуха согласно расчетам будет происходить интенсивнее максимальных.

Для современной оценки воздействия изменения климата на водные ресурсы рек среднеазиатского региона были рассмотрены региональные климатические сценарии на основе выходных результатов шести моделей общей циркуляции атмосферы и океана в соответствии со сценариями эмиссии А1В, А2, В1, В2 л... трех временных интервалов (к 2030, 2050 и 2080гг.).

Анализ неопределенности разработанных региональных климатических сценариев показывает, все различия в ожидаемых изменениях по сценариям В1 и В2 к 2030, 2050 и 2080 годам сравнимы с ошибкой исчисления средних значений по данным наблюдений. Следовательно, можно объединить сценарии В1 и В2 и рассматривать только один вариант. Такой же вывод можно сделать относительно сценариев А1 и А2 2080 года.

Поэтому для проведения оценки воздействий изменения климата и разработки мер адаптации были выбраны региональные климатические сценарии А2 (неблагоприятный) и В2 (умеренный).

Воздействие изменений климата на сток меняется в зависимости от сценария и в значительной мере обусловлено различиями в ожидаемых по сценариям осадках. Учитывая высокую естественную изменчивость наблюдаемых осадков по станциям региона и отсутствие четких тенденций их изменения, а также некоторую к сценарную неопределенность, оценочные расчеты стока проводились в трех вариантах: при условиях изменения осадков и температур согласно сценарию В2 (более влажный вариант); при условиях изменения осадков и температур согласно сценарию А2 (более сухой вариант); при условиях сценарного изменения температур и современных базовых норм осадков.

В качестве методического подхода для оценки влияния климатических изменений на сток использовалась математическая модель формирования стока горных рек практически реализованная в виде автоматизированной информационной системы гидрологических прогнозов и расчетов. Адаптация и параметризация модельного комплекса к условиям современного информационного дефицита и климатической ситуации позволяет использовать его для оценки изменения имеющихся водных ресурсов рек при реализации новых климатических сценариев на ближайшую и отдаленную перспективы [Агальцева Н.А, Пак А.В.2007] [2].

В перспективе намечено провести анализ фондовых и литературных материалов и создания банка данных по расходам воды и изменению климатических условий по характерным репрезентативным станциям речных бассейнов Центральной Азии.

Список использованной литературы

1. Агальцева Н. А., Боровикова Л. Н. Оценка уязвимости стока рек бассейна Аральского моря от возможных воздействий изменения климата // Оценка уязвимости водных ресурсов от изменения климата. - Бюллетень № 3. - Ташкент: САНИГМИ, 1999. - С. 36-45.
1. Агальцева Н.А, Пак А.В. Оценка влияния климатических изменений на водные ресурсы рек бассейна Аральского моря / Бюллетень №6 . Климатические сценарии, оценка воздействий изменения климата. Ташкент 2007. с 44-51.
1. Чуб В.Е. Изменение климата и его влияние на природно-ресурсный потенциал Республики Узбекистан- Ташкент: САНИГМИ, 2000-250 с.
2. Чуб В.Е. Изменение климата и его влияние на гидрометеорологические процессы, агроклиматические и водные ресурсы Узбекистан. // Узгидромет, НИГМИ, «VORIS-NASHRIYOT» Ташкент, 2007, 132 с.

ӘОЖ 91:81'373.21

ҚАЗАҚСТАНДА ТОПОНИМИКАНЫҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БАҒЫТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

А.Г. Абдуллина¹, Қ.Т.Сапаров²

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Аннотация. Мақалада Қазақстандағы топонимика ғылымының қалыптасуы мен дамуының негізгі бағыттары қарастырылды. Топонимика ғылымының дамуына үлес

қосқан ғалымдар мен олардың ғылыми еңбектеріне талдау жасалынды. Қазақстандағы топонимиканың географиялық бағытын дамыту қажеттілігі туралы мәселе көтерілді.

Кілт сөздер: топонимика, номинация, географиялық атау, сөздік, каталог.

Топонимика – географиялық атауларды, олардың қалыптасуын, дамуын, қазіргі жағдайын, мағыналық маңызын, жазылуын және айтылуын зерттейтін ғылым саласы.

Қазақстанда топонимика ғылымы ХХ ғасырдың 40 жылдарының аяғында белсенді түрде дами бастады. Қазақстанда топонимика ғылымының негізін қалаған географ-ғалым Ғ.Қ. Қоңқашбаевтың 1949 жылы «Қазақтың халықтық географиялық терминдері» атты тақырыпта қорғаған кандидаттық диссертациясы мен осы тақырып төңірегінде жазылған көптеген мақалалары ұйытқы болды. Еңбектерінде ғалым географиялық терминдердің шығу тегіне ерекше мән беріп жіктеп топтастырады. Ол ең алғашқы «Қазақ географиялық атаулар сөздігі» атты топонимикалық еңбекті жарыққа (1963) шығарды [1]. Э.М. Мурзаев: «Бәрінен бұрын Ғ. Қ. Қоңқашбаевтың «Словарь казахских географических названий» атты бағалы сөздігін атап өтуіміз қажет. Бұл еңбек Қазақстан топонимиясын қалыптастырудағы бірқатар монғол, араб, иран тілдік сөздері де енген түрік географиялық лексикасының үлкен жинағы [2].

Топонимика ғылымының дамуына ғалым, географ Э.В. Мурзаевтың еңбектері өз үлесін қосты. Ғалымның «К вопросу о транскрипции географических названий с турецких языков» (1934), «К географической терминологии и номенклатуре туркмен» (1939), «К географической терминологии и номенклатуре киргизов Тянь-Шаня» (1940), «Тянь-Шань и Хан-Тенгри» (1940), «Этюды по топонимике Средней и Центральной Азии» (1948) еңбектерінде түркі тілдес халықтардың географиялық атауларына талдау жасалынды. Белгілі топонимист Е.М. Поспелов Э.М. Мурзаевтың топонимикалық еңбектеріне талдау жасау барысында оларды негізгі үш бағытқа топтастырған: топонимиканың негізгі теориялық мәселелері, Орта, Орталық және Оңтүстік-Шығыс Азия топонимикасын зерттеу, үшінші бағыты топонимикадағы жергілікті географиялық терминдердің ролі. Э.В. Мурзаевтың еңбектерінде топонимика лингвистикалық, тарихи, географиялық әдіс-тәсілдерді қолданған жағдайда ғана нақты нәтижелер беретін дербес ғылым саласы ретінде анықталды [3].

Э.М. Мурзаев ғылыми айналымға *топонимикалық жүйе* ұғымын енгізген. Ғалым топонимикалық жүйе ретінде «географиялық атаулардың қалыптасу үрдісінде және олардың қазіргі салыстырмалы тұрақтылығында заңды түрде қайталанып отыратын өзіндік ерекшеліктері немесе белгілерінің жиынтығын» анықтады. Бұл ұғымның топонимика ғылымына енгізілуі географиялық атаулардың кеңістіктік шоғырлануы, яғни белгілі бір аумақтағы географиялық орта ерекшеліктері мен әлеуметтік жағдайға қатысты қалыптасатындығы туралы тұжырымдаманы дамытты. Мұның өзі қоршаған орта нысандары мен құбылыстарының кеңістіктік заңдылықтарын зерттейтін география ғылымының топонимикадағы маңызы мен зерттеу бағыттарын анықтап беруге көмектеседі [4].

Қазақстан топонимикасын зерттеуде лингвист ғалым А.А. Әбдірахманов зор үлес қосты. «Қазақстан жер-су аттары» (1959) ғылыми жұмысында Қазақстан ірі қалалары, елді-мекендері, аудандары, аудан орталықтары мен темір жол стансалары - 800-ден астам ойконимдерге топонимикалық талдау жүргізген. А.А. Әбдірахмановтың «Топонимика және этимология» (1975) атты еңбегінде этимологиялық зерттеулер әдістері қарастырылып, республиканың 140-тан астам топонимдердің этимологиясы талданып анықталған. «Қазақстан этнотопонимикасы» (1979) ғылыми зерттеуінде арғын, дулат, алшын, керей және т.б. этнонимдерді енгізіп, ондаған топонимдерге тарихи ақпарат негізінде тарихи-этимологиялық талдау жасады.

Топонимика ғылымының дамуына үлес қосқан ғалымдардың бірі Е. Қойшыбаев Жетісу топонимикасының негізгі типтерін сипаттап жазды. Ғалым жер-су атауларының этимологиясын зерттеумен айналысып, Қазақстан топонимикасының қысқаша

этимологиялық сөздігін қазақша және орысша тілде құрастырған. Сөздікте екі мыңнан астам географиялық атаулардың қалыптасуына түсініктемелер берілген. «Краткий толковый словарь топонимов Казахстана» (1974) деген еңбегінде географиялық атауларды тілдік тұрғыда жүйелеп, оларға этимологиялық сипаттама берген [5].

Ономастиканың бір саласы ретінде қалыптасқан топонимикалық бағытты тіл мамандары осы кезге дейін жемісті дамытуда. Дегенмен географиялық атауларды тек тілдік және тарихи тұрғыдан қарастыру атаудың географиялық негіздеріне терең талдау жасауға мүмкіндік бермейді. Мұның өзінен Қазақстанда Ғ.Қ. Қоңқашбаев негізін салған топонимиканың географиялық бағытын дамыту қажеттілігі туындайды. Елімізде географтар тарапынан соңғы жылдары жүргізілген топонимикалық зерттеулер географияның әртүрлі саласына негізделіп келді. Әсіресе, осы салада ҚР БҒМ География институтының қызметкерлері Қазақстанның географиялық атауларын жинақтап, бірізділікке келтіруде іргелі зерттеулер жүргізіп келеді. Қазақстан топонимдерінің қалыптасуының тарихи-географиялық, физикалық-географиялық негіздеріне қатысты зерттеулердің нәтижелері академик Ә.С. Бейсенованың, профессор А.П. Горбуновтың, профессор Ж.Д. Достайдың, географиялық атауларды стандарттау және унификациялау мәселелері бойынша А.Р. Медеудің, ҚР Үкіметі жанындағы Мемлекеттік ономастикалық комиссия мүшесі С. Ә. Әбдірахмановтың, Қ. Базарбаевтың еңбектерінде жан-жақты талданған.

2000 жылдан бастап ҚР БҒМ География институты Қазақстан Республикасы Жер ресурстарын басқару агенттігі «Ұлттық картографиялық-геодезиялық қоры» РМҚК бірлесіп, жаңа «ҚР географиялық атауларын орысшадан қазақшаға аудару және қазақшадан орысшаға аудару бойынша нұсқаулыққа» жетекшілік ете отырып, Қазақстан Республикасының барлық аумағын қамтитын, 1:100 000 масштабтағы мемлекеттік топографиялық карталардың 2300 парағы негізінде құрастырылған, География институтының географиялық атаулар каталогының базасында 14 томдық «Қазақстан Республикасы географиялық атауларының мемлекеттік каталогтары» (2004-2017 жж.) жарыққа шықты. ҚР БҒМ География институтының ғалым қызметкерлері мен отандық ғалымдар зерттеулері бойынша Қазақстанның топонимикасы мен халықтық географиялық терминдер туралы бірқатар еңбектері жарияланды.

Қазақстан егеменді ел ретінде 1991 жылдан бастап тәуелсіз топонимикалық саясатын жүргізіп келеді. Сол жылдардан бастап география институтында топонимика және терминология бойынша жүргізілген зерттеулердің өзектілігі осы бағыттар бойынша әртүрлі ғылыми, нормативтік, анықтамалық, ресми материалдарға, сондай-ақ екі тілдегі қысқа және түсіндірмелі терминологиялық сөздіктер, каталогтар, географиялық атауларға деген қоғамдық сұраныспен анықталады [6].

Қазақстанда топонимияның ландшафттар динамикасы және табиғатты қорғау мәселелеріне қатысты тарихи-географиялық қырларын зерттеу жұмыстары бойынша географиялық ғылымдар тұрғысында кандидаттық және докторлық диссертациялар қорғалды (кесте 1).

Кесте 1. Қазақстандағы топонимика бағытында географиялық ғылымдар бойынша зерттелген кандидаттық және докторлық диссертациялар:

Жылдар	Ғалымдар	Кандидаттық және докторлық (PhD) диссертациялар тақырыбы
<i>Кандидаттық диссертациялар</i>		
1949	Қоңқашпаев Ғ.Қ.	Казахские народные географические термины
1998	Каймулдинова К.Д.	Қазақтардың табиғатты пайдалану және қорғау дәстүрлерінің топонимикалық аспектілері
1999	Омарбекова А.С.	Социальное и природное в формировании топонимии

		Улытау-Тургайского региона
2002	Аяпбекова Ә.Е.	Батыс Қазақстан аймағының ландшафт ерекшеліктерін анықтайтын топонимдер бірлестігі
2004	Сапаров Қ.Т.	Павлодар облысы топонимдерінің қалыптасуының геоэкологиялық астарлары
2004	Маканова А.У.	Природные основы номинации географических объектов Акмолинский области
2006	Мырзалиева З.Қ.	Оңтүстік Қазақстан облысы топонимиясының физикалық-географиялық негіздері
2010	Мамбеталиев К.Т.	Қазақстан аумағының табиғи климаттық зоналарындағы топонимдер
2010	Сағымбай Ө.Ж.	Іле алабы топонимиясының физикалық-географиялық негіздері (Қазақстандық бөлігі)
<i>Докторлық диссертациялар</i>		
2010	Каймулдинова К.Д.	Қазақстандағы физикалық-географиялық нысандардың номинациялануының географиялық негіздері
2010	Сапаров Қ.Т.	«Қазақстан топонимдерінің қалыптасуы мен дамуының географиялық негіздері» (шығыс, солтүстік-шығыс өңірлері мысалында)
<i>PhD докторлық диссертация</i>		
2017	Егінбаева А.Е.	Сарыарқа ландшафттарының динамикалық өзгерістерін анықтаудағы топонимикалық зерттеулердің ғылыми-теориялық негіздері

Бұл еңбектердің барлығы топонимика ғылымындағы табиғатты пайдалану және қорғау, экономикалық және әлеуметтік, физикалық география, геоэкология бағыттарын дамытуға негіз болды. Географиялық бағыттағы топонимиканың зерттеу аясының кеңейе түсуіне бірқатар жоғарыда көрсетілгендей кандидаттық диссертациялардың орындалуы ықпал етті. Географиялық ғылымдар тұрғысында тұңғыш рет қазақ топонимдерінің ақпараттық жүктемесінің этноэкологиялық және физикалық-географиялық негіздері К.Д. Каймулдинованың (1998, 2010) зерттеулерінде талқыланды. К.Д. Каймулдинованың «Қазақстанның аридті аумақтарының топонимиясы» (2010) монографиясында қазақ халқының жер-су атауларының қалыптасуының географиялық негіздері, аридті аумақтардағы топонимдердің ерекшеліктері, табиғи орта мен географиялық атаулар арасындағы күрделі байланыстарды ашу бағытындағы жүргізілген зерттеулері қорытындыланып, берілген [7]. Ғалымның «Топонимика» (2011) атты еңбегінде топонимиканың негізгі терминдері мен олардың мағынасы; топонимиканың негізін салушы ғалымдар мен олардың басты еңбектері; топонимиканың негізгі зерттеу әдістері; топонимдерді қалыптастырушы негізгі факторлар; географиялық терминдердің атаулар қалыптастырудағы маңызы; географиялық атауларды топтастыру; топонимдердің шығу тегі, мағынасын, өзгеру сипатын талдау; топонимдердің аймақтық ерекшеліктері мен олардың негізгі қалыптасу кезеңдері; географиялық атауларды стандарттау мен унификациялаудағы ұстанымдар туралы мәліметтер берілген [4].

Қазіргі кезде Қазақстанда топонимикалық зерттеулердің жалпы мәселелермен бірге, арнайы зерттеулерде аймақтық топонимикалық зерттеулер қолға алына бастады. Аймақтық топонимиканы дамытуда қомақты үлес қосқан ғалымдардың бірі Ә.Е. Аяпбекова. Оның Батыс Қазақстан аймағының географиялық нысандарын зерттеуге бағытталған ғылыми мақалалары мен зерттеу жұмысы алғашқы рет физикалық-географиялық тұрғыдан топонимдердің қалыптасуын айқындауға ғылыми әдістемелік тұрғыдан маңызды рөл атқаруда. «Геожүйені құраушы топонимдер» (2011) атты оқу құралында геожүйе топонимиясының қалыптасу жағдайлары мен құрылымы, Қазақстан

топонимдерінде табиғат жағдайларының бейнелену заңдылықтары және ландшафттардың қазіргі жай-күйін анықтаудағы жергілікті топонимдердің маңызы туралы жазылған [8]. Қазақстанда топонимиканың геоэкологиялық астарларын зерттеуде тұңғыш еңбектердің бірі «Павлодар облысы топонимдерінің қалыптасуының геоэкологиялық астарлары» (2004) тақырыбында қорғалған Қ.Т. Сапаровтың кандидаттық диссертациясы болды. Ғалым 2010 жылы «Қазақстан топонимдерінің қалыптасуы мен дамуының географиялық негіздері» (шығыс, солтүстік-шығыс өңірлері мысалында) тақырыбында докторлық диссертациясын қорғады. ҚР мәдениет және ақпарат министрлігі Тіл комитетінің тапсырысы бойынша алғаш рет қазақ тілінде «Павлодар облысының топонимикалық кеңістігі» (2007) атты монография, сонымен қатар Қ.Т. Сапаровтың басшылығымен «Топонимиканың геоэкологиялық негіздері (2014); «Павлодар облысының әкімшілік-аумақтық бірліктері мен физикалық-географиялық атауларының көрсеткіш анықтамалығы» (2015); «Шығыс Қазақстанның өзен-көл атаулары» (2017); «Баянаула топонимикасы» (ғылыми-танымдық зерттеулер) (2017); «Павлодар облысының топонимикасы» (2018) атты еңбектері жарыққа шықты.

Бұл ғылыми еңбектерде Павлодар және Шығыс Қазақстан облыстарының топонимдерінің пайда болуы, дамуы, қалыптасу тарихы, тілдік қабаттарының құрамы, оның тарихи өзгеру, қалыптасу заңдылықтары, жергілікті халықтың өткен өмірімен, тіршілік болмысы, экономикалық-әлеуметтік байланыстары жан-жақты баяндалады [9].

Сарыарқаның топонимикасын зерттеуде тұңғыш еңбектердің бірі «Сарыарқа ландшафттарының динамикалық өзгерістерін анықтаудағы топонимикалық зерттеулердің ғылыми-теориялық негіздері» (2017) тақырыбында қорғалған А.Е. Егинбаеваның докторлық диссертациясы болды. А.Е. Егинбаеваның 2018 жылы «Сарыарқа топонимикасы» атты монографиясы жарыққа шықты [10].

Кейінгі жылдарда әлем бойынша басқару органдары, ғылыми мекемелер, картографиялық қызметтер топонимдердің ұлттық жүйесін құру, географиялық атауларды жазудағы ұлттық стандартизацияға және топонимиканың ғылыми мәселелерін шешуге көп көңіл бөле бастады. Топонимикалық жүйенің қалыптасуы қандай да бір аумақтың әлеуметтік дамуына және физикалық-географиялық, экономикалық, тарихи факторларға байланысты.

Қорытынды. Осы кезеңге дейін жүргізілген зерттеулерге шолу жасау негізінде Қазақстан топонимикасында әлі жеткілікті зерттелмеген ғылыми мәселелер туындап отыр. Олардың арасында география ғылымдарының жеке салалары мен топонимиканың бағытын дамыту, аймақтық топонимика, топонимиканың географиялық астарларын негіздеу бағытында зерттеу жүргізу және ғылыми еңбектерді, топонимикалық карталар мен атластарды жарыққа шығару қазіргі кезде маңызды болып табылады. Оның айғағы «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында төл мәдениетімізді және тарихи құндылықтарды зерделеу, географиялық атауларды қалпына келтіру мақсатында жүзеге асырылуда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қонкашпаев Г.К. Словарь казахских географических названий. - Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1963. – 185 с.
2. Мурзаев Э. М. Местные географические термины и их роль в топонимике. // В. кн. Местные географические термины. Тезисы докладов и совещаний. М., 1996, С. 3-6.
3. Поспелов Е. М. Топонимика и историческая география //Топонимика и историческая география. Сборник статей. – М.: МФГО, 1976. – С. 4-9.
4. Каймулдинова. К. Д. Топонимика. Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011. - 267 бет.
5. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата: Изд-во «Наука», 1974. 284 с.
6. Абдрахманов С.А. *Современные проблемы топонимики и терминологии. // Географические проблемы устойчивого развития : теория и практика. А., 2008. – 93бс.*

7. Каймулдинова. К. Д. Қазақстанның аридті аумақтарының топонимиясы. Алматы: ЖШС РПБК «Te Color», 2010.- 280 бет.
8. Аяпбекова Ә.Е. Геожүйені құраушы топонимдер. Астана. 2011. - 121б.
9. Сапаров Қ.Т. Павлодар облысының топонимикасы. - Алматы: Эверо, 2018. – 352 б.
10. Егинбаева А.Е. Сарыарқа топонимикасы. Монография. – Алматы: ССК, 2018. – 224 б.

ӘӨЖ 91.372.8

БЕНДЖАМИН БЛУМНЫҢ ТАНЫМ ДЕҢГЕЙЛЕРІ ТАКСАНОМИЯСЫ БОЙЫНША ҚАЗАҚСТАННЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ ГЕОГРАФИЯСЫНАН ТАПСЫРМАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН БЕЛСЕНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ

А.С. Нұрғазина¹, Ж.Ж. Исағалиев²

¹*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Туризм магистрі, Ақтөбе қ.*

²*Новый орта мектебі, география пәнінің мұғалімі, Ақтөбе қ.*

Аңдатпа. Таксономия — белгілі бір критериялар мен ұстанымдар бойынша объектіні жүйелеу, топтастыру немесе жіктеуді айтады. Блум таксономиясы бойынша ұйымдастыру оқушылардың дайын ақпаратты қабылдауынан гөрі, ондағы қойылған мәселені зерттеуіне, талдауына және салыстыруына, ой толғауына және бағалауына қолдау ететінін айта кеткен жөн.

Кілт сөздер: Таксономия, критериялар, ұстанымдар, объекті, жүйелеу, топтастыру, жіктеу, Блум таксономиясы, ұйымдастыру, оқушылар, дайын ақпарат, қабылдау, мәселе, зерттеу, талдау, салыстыру, ой толғауы, бағалау, қолдау.

Қазіргі кезеңде оқушыларда білім мен іскерлік дағдылардың қалыптасу деңгейін өлшеу және бағалау, оқыту тәжірибесінің түйінді мәселелерінің бірі. Егер оқытудың мақсаты нені білу тиіс, білім алушы нені істей алу керек екенін анықтаса, оқытудың міндеттері мақстақа жетуге қалай ұмтылу керек деген сұраққа жауап береді. Қазақстанның физикалық географиясы пәнің оқыту барысында, Блумның таным деңгейлерінің таксономиясы технологиясын пайдалану мен қатар, оқушылардың танымдық белсенділіктерін арттыратын белсенді оқыту әдістері қолданылады. Олардың қатарына өзекті оқыту, шағын топтағы жұмыс, кері байланыс (рефлексия), «ұқсастық» (балама), пікір сайыс, кейс стадия әдістерін жатқызуға болады. Аталған әдістердің барлығы деңгейлік тапсырмаларды орындау барысында сипаттау, талдау, жинақтау, ой қорытындыларын шығару сыйяқты танымдық ой әрекетінің тәсілдерінің көмегімен оқушылардың теориялық білімді терең меңгеріп, дүниетанымдарының қалыптасуына, географиялық ойлауды дамытуға мүмкіндік береді.

Блум таксономиясы бойынша өткізілетін сабақтарға қойылатын талаптар:

Блум таксономиясы әрбір тақырыпты мұқият оқып-үйренуді, ал іс тәжірибеге негіздеу арнайы дайындықты қажет етеді. Соған қарамастан бұл жүйенің құрамдас бөліктерін күнделікті сабақта пайдалануға болады.

Қазақстанның физикалық географиясынан «Қазақстанның ішкі сулары» тақырыбында Блум таксономиясы бойынша тапсырмаларды орындауға арналған әдістемелік нұсқау:

Қазақстанның физикалық географиясы пәнінен берілетін тапсырмалардың **білім, түсіну** деңгейіндегі тапсырмалар оқушылардың жеке тақырыптан алған білімдерін бекітуді, негізгі түсініктер мен ұғымдарды, дәйектерді өз бетімен меңгеріп түрлендіру

арқылы өз ой қорытындыларын шығаруды көздейді. Сондықтан қажетті ақпараттарды оқулық пен географиялық атластағы картадан алады.

Мысалы: *Видео тамашалай отырып, сұрақтарға жауап табу.*

- 1.Елімізде өзендер саны
2. Ертiстiң жоғарғы ағысында салынған су қойма
- 3.Орташа өзендер саны
- 4.Ірі өзендер саны
- 5.Қай өңірде өзендер жиі таралған
- 6.Қазақстандағы ең суы мол өзені
7. Қазақстан өзендерінің су қоры
8. Өзендердің су жинау алабының Қазақстанға тиесілі пайызы
9. Қазақстанның солтүстік аудандарының көлдерінің жалпы ауданы
10. Балқаш көлі алабына жататын ірі өзен

Пайдалану деңгейіндегі тапсырмалар оқулықпен картамен қатар қосымша білім көздерінен (интернет материалдары, түсініктер сөздігінен, географиялық анықтамалардан т.б.) алған білімдерін түрлендіруді, салыстыру, сипаттау арқылы өз ой қорытындыларын шығаруды қажет ететін тапсырмалар жүйесінен тұрады.

Мысалы: Берілген сипаттамалар және карта арқылы өзен немесе көлдерді анықтау (Сурет 1, 2, 3).

Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы тұйық көл. Аумағы жөнінен Каспий, Арал теңіздерінен кейінгі үшінші орында. Алматы, Жамбыл, Қарағанды облыстарының шегінде, Балқаш-Алакөл ойысында, теңіз деңгейінен 340 м биіктікте жатыр. Ауданы құбылмалы: 17 – 22 мың км², ұзындығы 600 км-ден астам, ені шығыс бөлігінде 9 – 19 км, батыс бөлігінде 74 км-ге жетеді. Орташа тереңдігі 6 м, ең терең жері 26 м.

Сурет 1. Балқаш көлі

Ресейдің Орынбор облысы жерімен және Қазақстанның Ақтөбе (Алға, Ақтөбе, Мартөк аудандары), Батыс Қазақстан (Бөрлі ауданы) облыстары жерімен ағып өтеді. Су жиналатын алабы 41,3 мың км . Ұзындығы 623 (Жарықты саласын қоса есептегенде 699) км. Мұғалжар тауының батыс бөлігіндегі Бестөбе сілемінен қос тармақ болып басталады да, Жарсуатаулының тұсында Жайыққа сол жағынан құяды.

Сурет 2. Елек өзені

Жалпы Сырттың батыс бөлігіндегі жазықтан басталып, Қамыс-Самар көлдеріне құяды. Қазақстан аумағындағы су жиналатын алабының ауданы 9,4 мың км², көп жылдық орташа су ағымы 7,80 м³/с. Аңғары кең, көпшілік жерінде батпақты жайылмасы шағын көлшіктер жасайды. Қар суымен толығады. Көктемде су бірнеше км-ге жайылып, жазда суы тартылғаннан кейін астық тұқымдас шалғын шөп қалың өседі.

Сурет 3. Үлкен өзен

Талдау санатындағы тапсырмалар оқулықтың мәтініне, географиялық атластағы тақырыптық карталарға, анықтама материалдарға, интернет мәліметтеріне талдау жасау, саралау негізінде тұтасты жеке бөліктерге бөлуді, олардың арасындағы өзара байланысты анықтауды, тұтастың ұйымдасу қағидаларын білуді көздейтін тапсырмалар жатады.

Мысалы: 1.Карта бойынша еліміздің қандай аумақтары су ресурстарына бай, қандай аймақтарында су ресурстары тапшы екенін анықтаңдар;

А) Жоғарыда аталған көрсеткіштерді тұрғындар санына, өндірістің дамуына және Қазақстанның ауыл шаруашылығына әсері қандай?

Б) Қазақстанда салалар бойынша су тұтыну деңгейі қандай? Басқа елдермен салыстырғандағы тиімді пайдаланып жатыр ма?

3.«Шын немесе Өтірік» берілген мәліметтердің шындық немесе жалған екенін анықтау.

4. «Ішінде – сыртында» берілген объектілердің арасынан Қазақстанға тиесілілерін тауып, орналастыру.

Жинақтау санатындағы тапсырмалар санат жаңалығы бар тұтасты алу үшін элементтерді құрамдастыра алу дағдыларын меңгеруді қажет ететіндіктен күрделі танымдық тапсырмалар беріледі. Оқушыларға өз бетімен ізденіп белгілі бір географиялық құбылыстар мен үрдістердің түзілу заңдылықтарын ашатын жоба құруды, өз тұжырымдарын ұсынуды көздейтін тапсырмалар беріледі немесе шағын шығармашылық эссе жазады да эксперимент жүргізу жоспарын ұсынады. Қандайда бір өзекті мәселені шешу жоспарын құру үшін әртүрлі сала бойынша алған білімдерін пайдаланылады.

Мысалы: «Қазақстанның ауыз сумен қамтамасыз етілуі» немесе «Қазақстандағы ауыз суды үнемдеу жолдары» тақырыбында эссе жазу.

Бағалау санаты қандайда бір оқу материалының (тұжырымның, зерттеу деректерінің т.б.) маңызын бағалай алу дағдыларын меңгеруді талап етеді. Оқушының пайымдауы ішкі (құрылымдық, логикалық) немесе сыртқы (алдыға қойған мақсатқа сәйкес келуі) айқын өлшемдерге негізделуі тиіс. Өлшемдерді оқушылардың өздері немесе мұғалім анықтауы мүмкін. Сабақ барысында жинаған жетондарын студенттер бойынша есептейміз және топ бойынша есептейміз (кесте 1.)

Кесте 1. Студенттерді бағалау әдісі

Студенттердің аты-жөні	Білім-түсіну	Пайдалану	Талдау	Жинақтау	Бағалау

Блумның таным деңгейлерінің таксаномиясы технологиясы бойынша құрылған тапсырмаларды орындау төменде көрсетілген мәселелерді шешуге мүмкіндік береді:

- ойлаудың логикалық жүйесін (мысалы, бағдарламаға салынған барлық операцияларды логикалық сәйкестендіріп жүйелі түрде орындау есебінен) қалыптастыруға;

- оқушылардың өз бетімен шығармашылық бағытта жұмыс істеуіне;

- жалпы танымдық қабілетінің дамуына әсер етеді; материалды тез меңгеруге;

- оқу үрдісін даралау және саралауға (күрделіліктің түрлі дәрежесіне байланысты мақсатқа сатылап жақындау мүмкіндіктерін пайдалану арқылы);

- өзін-өзі бақылау және өзін-өзі дайындауын, жаттықтыру мүмкіндіктерін қамтамасыз ету және соның көмегімен оқушылардың өзін-өзі дайындауын жүзеге асыруға;

- оқылып жатқан үрдістердің динамикасын көрнекілеп көрсету, әлемдегі жасырын үрдістерді көрнекі түрде көрсету, олардың дамуын уақыт және кеңістік қимылы тұрғысынан бақылау, зерттеліп жатқан заңдылықтарды графиктік-бейнелерді түрледіруге;

- оқу ісінде керек мәселелердің ақпараттық базасын құру және қолдану, ақпараттық жүйеге қолжетімділікті қамтамасыз етіп, оқудың уәжін күшейтуге;
- оқу үрдісін даралау және саралауға (күрделіліктің түрлі дәрежесіне байланысты мақсатқа сатылап жақындау мүмкіндіктерін пайдалану арқылы);
- күрделі ахуалдарда қолайлы немесе көп нұсқалы шешімдер қабылдай алу дағдыларын қалыптастыруға;
- өзін-өзі бақылауына және өз жұмыс әрекетіне өзінің түзету енгізе білуіне үйретеді; басқа пәндерден алған білімдерін бекітуге.

Қорыта айтқанда, Блумның таным деңгейлерінің таксономиясы технологиясын пайдалану барысында өткізілген шеберлік класс күрделі танымдық кестелермен жұмыс бұрын қалыптасқан тірек біліміне сүйене отырып, табиғи, немесе әлеуметтік-экономикалық құбылыстар мен үрдістердің арасындағы байланыстарды ашып, ой қорытындыларын шығаруға негізделеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Тоқпанов Е.А., Сергеева А.М., Шумақова Г.Ж., Нургазина А.С. Географиялық білім беру жүйесіндегі жаңа инновациялық технологиялар. Монография. Алматы 2019.- 86-99б.
2. Дмитриева В. Т., Воробьев А.Н. Современные образовательные технологии в преподавании географии // География в школе. – № 4. - 2001. – С. 88-92
3. Переверзев С.И. Анимация в Macromedia Flash MX. – М.: Бином, 2006. –244 с.
4. Николина В.В. Проектное обучение в школьной географии: теория и практика. – Новгород: НГПУ, 2008. - 107 с.
5. Жакупов С.М. Танымдық іс-әрекет психологиясы. – Алматы, Рауан, 1992. – 129 б.
6. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. Учебное пособие. – М.: Народное образование, 2008. - 256 с.
7. Современный урок географии. (В 6-ти частях. Библиотека «География в школе»).

ГЕОГРАФИЯ САБАҚТАРЫНДА ҚАШЫҚТАН ОҚИТУ КЕЗІНДЕ АКТ МҮМКІНДІКТЕРІН ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

А.Е.Кенжебаева, Г.У. Утегенова

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, магистрант

Аңдатпа. Мақалада мектепте география сабақтарын қашықтан оқыту кезінде АКТ мүмкіндіктерін қолданудың рөлі, оның артықшылықтары, сондай-ақ қашықтан білім беру технологияларының мүмкіндіктері қарастырылады.

Кілт сөздер: қашықтықтан білім беру технологиялары, ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялар, BilimLand, Kundelik.Kz, Google Classroom, Quizizz.com, Learning Apps.

Қазіргі заманғы қоғам ақпараттандыру процесімен тығыз байланысты. Өмірдің өзі бізді оқу процесінде ақпараттық технологияларды белсенді қолдануға мәжбүр етеді. Бұл ретте қазіргі қоғамды ақпараттандыру процесінің басым бағыттарының бірі-білім беру жүйесіне жаңа ақпараттық технологиялар құралдарын енгізу болып табылады. Қазіргі білім беру жүйесінің ерекшелігі – барлық бағыттар бойынша тікелей және кері ақпарат ағындарының күрт өсуімен ерекшеленеді. Ақпаратты сақтау, өңдеу, алу, беру, талдау, компьютерлік желілер арқылы оқу процесін және оның география сабақтарын оқытуда қолданудың тиімділігін арттырады. Бүгінгі таңда мұғалімнің жұмысын компьютер, түрлі ақпараттық бағдарламалар арқылы сабақтар құруға, сабақтан тыс іс-шаралар өткізуге мүмкіндік береді. Осыған дейін оқушы кез-келген тақырып бойынша ақпаратты түрлі дереккөздерден ала алатын. Ал қазіргі таңда АКТ мүмкіндігімен кез келген ақпаратқа қол жеткізе алады.

Қазіргі уақытта оқытуды компьютерлендірудің екі бағыты бар. Бірінші бағыт әр түрлі мәселелерді шешуде компьютерді сәтті пайдалануға мүмкіндік беретін білімді, дағдыларды игеруді қамтиды. Екінші бағыт компьютерлік технологияларды оның тиімділігін едәуір арттыратын қуатты оқыту құралы ретінде қарастырады. Білім беруді ақпараттандыру процесінде мұғалімнің негізгі міндеті-оқушылардың жеке басын дамыту процесін қолдау және бағыттау, олардың шығармашылық ізденісі, бірлескен жұмысты ұйымдастыру. Оқу материалының мазмұнына қызығушылықты сақтау және оқыту әдістемесін жетілдіру мүмкіндіктерін үнемі іздеу қажет. Әр түрлі сайттармен жұмыс жасай отырып, оқушылар әлем елдеріне, су бассейндерінің шекараларына "саяхаттап", мұхиттардың тереңдігін көре алады. Әр түрлі жағдайларды компьютермен модельдеу жаратылыстану пәндерін гуманизациялаудың маңызды аспектілерінің бірі болып табылатын адамгершілік тәрбиеге шексіз мүмкіндіктер жасайды, мысалы, қоршаған ортаның қоқыс қалдықтарымен, қышқыл жаңбырлармен, теңізде мұнайдың төгілуімен модельденген ластануының себептерін анықтау және жою мәселелерін шешу арқылы. Барлық сынып оқушылары презентациялар көрсетумен бірге әңгімелесуге үлкен қызығушылық танытады. Компьютерлік презентациялардың артықшылығы-сабақтың қарқынын арттыру. Олар іс жүзінде дәстүрлі бор мен тақтаны алмастырады. Презентациялар ыңғайлы, өйткені нақты сабаққа және қажетті ретпен қажетті материал таңдалады. Бұл сабақты жарқын, қызықты етуге мүмкіндік береді. Таулар мен жазықтар, теңіздер мен мұхиттар, өнеркәсіптік кәсіпорындар мен ауылшаруашылық жерлер сияқты көптеген зерттелген географиялық нысандарды оқушыларға тікелей қолдануға мүмкіндік береді. Бұл мұғалімдерге жаңа материалды өте жанды және қызықты етіп көрсетуге көмектесетін көрнекі ресурс. АКТ-ны пайдаланып оқытудың тиімділігін арттыруға

айтарлықтай көмектеседі, себебі ол материалды көрнекі түрде ұсыну, қосымша ақпаратты жылдам іздеу (Интернетке тікелей кіру кезінде) және география сабақтарына шығармашылық көзқарас үшін үлкен мүмкіндіктер береді [1].

Білім беру жүйесінде соңғы уақытта дәстүрлі оқу процесін қашықтан оқытуды қамтитын заманауи білім беру технологияларымен оқу процесіне айналдыру жолдары талқыланып келеді. Біріншіден, бұл тәуелсіз білім алу белсенді болуы керек, яғни білім алушы басынан бастап белсенді танымдық іс-шараларға қатысуы керек. Екіншіден, бұл акцентті оқу процесін оқытушының бақылауынан білім алушының бақылауына ауыстыру, яғни өзін-өзі бақылау. Ол үшін электронды курсты әзірлеуші мұғалім жаңа педагогикалық технологияларды игеріп, оларды педагогикалық дизайн процесінде қолдануы керек. Бұл технологиялар әр оқушының ішкі резервтерін ашуға, жеке тұлғаның әлеуметтік қасиеттерін қалыптастыруға ықпал етеді.

Веб-технологиялар негізінде қашықтықтан оқытуды үш қабатты жүйе түрінде ұсынуға болады (сурет. А.1), оның негізінде Интернет желісі арналарының базасында желілік технологиялар жатыр. Екінші қабат-Интернетте жүзеге асырылатын ақпараттық технологиялар. Үшінші қабат-электронды ақпаратты қамтитын білім беру жүйесін құрайтын білім беру технологиялары [2].

Сурет А.1 Веб-технологиялар көмегімен қашықтан оқытуды ұйымдастыру.

Бүкіл әлемдік пандемияның әсері елімізге де тиді. Нәтижесінде 2020 жылдың наурыз айында елімізде карантиндік іс-шаралар күшейтіліп, барлық білім беру мекемелері қашықтан білім алуға көшті.

Пандемия кезінде білім беру ошақтарының көпшілігі **BilimLand** платформасын қолданды. Бүгінгі таңда BilimLand электрондық білім беру порталына еліміздің барлық мектептерімен қатар, мұғалімдердің 230 мыңға жуық аккаунттары қосылған. Мұғалімдер сыныптағы оқу үрдісін ұйымдастыру үшін цифрлық контентті белсенді пайдаланады. Ендігі кезекте мектептердің платформаға жазылуы аясында барлық оқушылар мектептен тыс және өздеріне ыңғайлы уақытта цифрлық контентке деген қолжетімділікті қамтамасыз ететін пайдаланушы аккаунттарын алады.

BilimLand – бұл электрондық оқыту бойынша әлем көшбасшыларының алдыңғы қатарлы жетістіктері негізінде жасалған цифрлық білім беру платформасы. Бұл – заманауи білім беру контентінің ірі сандық кітапханасы, қазақша, орысша, ағылшын тілдерінде барлық пәндерді қамтыған 30 мыңға жуық электрондық сабақ, тренажер, интерактивтік жаттығулар, оқытуға арналған видео, анимациялық фильмдермен қамтылған жиынтық. Осы платформа арқылы сабақты видеоконференция ұйымдастырылып өткізуге болады.

Бұл құрал мұғалімдердің ыңғайына икемделген. Мұғалімдер, режиссерлер мен ғалымдар бірігіп дайындаған Twig-Bilim материалдары ұстаздардың сыныптағы жұмысын тиімді әрі қызықты етуге жағдай жасайтын тамаша құрал. Twig-Bilim-ді пайдаланатын мұғалім сабаққа дайындалу үшін ғаламшарды шарлап, алтын уақытын жоғалтпайды. Twig-Bilim-нің тартымды әрі қызықты сайты бүкіл мектепті мыңдаған керемет фильммен, суреттер, жаттығулар және диаграммалармен қамтамасыз етеді.

Қызықты электрондық сабақтар балаларға мектепке дайындалуға көмектеседі әрі бастауыш сынып оқушыларының оқуға деген қызығушылықтарын оятады. Сондай-ақ, математика, физика, химия, биология, география және басқа да мектеп пәндері бойынша ең қиын тақырыптарды қарапайым және қолжетімді тәсілмен түсіндіре отырып, жоғары сынып оқушылары үшін таптырмас көмекші құрал болып табылады. Цифрлық оқыту ресурстарына шектеусіз әрі тегін қолжетімділік – білім берудің сапасын арттыруға бағытталған жақсы бастама.

Еліміздегі төтенше жағдайға байланысты 2020 жылғы 6 сәуірден бастап Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдары қашықтан оқыту жүйесіне негізінде «**Balapan**» (қазақ тілінде) және «**Еларна**» (орыс тілінде) телеарналарынан бейнесабақтар жүргізілді. Дүйсенбі-жұма күндері сағат 09:00-ден бастап 17:00-ге дейін 1-11 сынып оқу пәндері бойынша «Balapan» және «Еларна» телеарналарынан көрсетіледі. Қолданылған материалдарға міндетті түрде www.egemen.kz сайтына гиперсілтеме берілуі тиіс. Телеарнаны www.balapan.tv ресми сайты мен «Qazaqstan.tv» мобильді қосымшасынан онлайн көру мүмкіндігі бар. Сондай-ақ «Android» және «iOS» платформаларына лайықталған мобильді қосымшаны «App Store» мен «Play Market» сервистерінен тегін жүктеуге болады. Бейнесабақтарды көпшілікке қолжетімді ету мақсатында «Balapan» телеарнасының YouTube желісіндегі ресми арнасынан да тікелей көрсету жоспарланып отыр. Сонымен қатар сабақтар «Қазақ радиосында» өткізіледі [3].

Kundelik.Kz – платформасы қашықтан оқу процесі келместен бұрында, мектептің негізгі электронды журналы болып табылады. Қазіргі таңда барлық оқушыға қатысты мәліметтер осы сайт арқылы жүзеге асады. Қашықтан оқу кезінде оқушылардың күнделікті қалыптастырушы бағалау бойынша бағалануы осы сайтта тіркеледі. Сонымен қатар ата-ана өз балаларының сапа үлгерімін қадағалауы қолжетімді ұйымдастырылған.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» Жолдауын орындау мақсатында, білім беру жүйесінде мемлекеттік-жекешелік әріптестікті дамыту шеңберінде, Министрлік білім беру жүйесінде инфо-коммуникациялық инфрақұрылымын жаңғыртуды, осы саладағы мемлекеттік қызметтерді оңтайландыру және автоматтандыруды, сондай-ақ мектеп құжаттарының электрондық форматқа ауыстыруын, яғни электрондық журналдар мен күнделіктер жүйесін енгізуді қамтитын цифрлық технологияларды пайдалану арқылы білім беру процесін жетілдіру үшін бірқатар іс-шаралар жүзеге асырылды. 2018 жылдың 26 қаңтарында «Мемлекеттік-жекешелік әріптестік туралы» Қазақстан Республикасының Заңында белгіленген тәртіпке сәйкес «Қазақстан Республикасында «Күнделік» автоматтандырылған ақпараттық жүйесін құру, енгізу және жұмыс істеуін қамтамасыз ету» республикалық жобасы бойынша мемлекеттік-жекешелік әріптестік шарты жасалды. Жобаның мақсаты – Қазақстан Республикасындағы білім процесінің барлық қатысушылары үшін электрондық білім беру технологияларына тең қол жеткізуін қамтамасыз ету, оның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін білім беру сапасын арттыру, сондай-ақ жалпы білім беру ұйымдары мен орта білімді басқару органдарының білім беру, тәрбие және басқарушылық қызметтерінің функциялары мен процестерін автоматтандыру арқылы Қазақстан Республикасының жалпы білім беру ұйымдары оқушыларының оқу жетістіктерін есепке алу жүйесін жетілдіру болып табылады.

Kundelik.kz жобасын іске асыру нәтижесінде мынадай жетістіктерге қол жеткізіледі:

Мемлекет үшін:

- білім саласындағы жаңа басқару әдістерінің пайда болуы;
- бюджет қаражатын пайдаланудың тиімділігін арттыру;
- білім беру саласының қолжетімділігін, сапасын арттыру.

Ата-аналар үшін:

- ата-анасының баланың оқу процесіне қатысуы;
- баланың жетістіктері туралы қашықтықтан хабардар ету арқылы ата-аналарға тиімді жағдай жасалуы;

Мұғалімдер мен мектеп әкімшілігі үшін:

- оқушылардың үлгерім журналдары мен күнделіктерін тұрақты электронды түрдегі жүргізуге көшу;
- білім беру ұйымында білім беру қызметін бақылаудың жаңа құралдарының пайда болуы.

Оқушылар үшін:

- Ауыл мен қала оқушыларына сапалы білімге тең қол жеткізу;
- білім беру ресурстары мен технологияларына тең қол жеткізу;
- коммуникативті және кәсіби құзыреттілікті дамыту [4].

Zoom – видеоконференцияға арналған қосымша. Мұндағы трансляцияға 100 адамға дейін қосыла алады. Zoom артықшылығы – тұрақты байланысты қамтамасыз етеді, жылдам жұмыс істейді, компьютер мен смартфонның жедел жадына күш салмайды, конференция қатысушылары өз экранын трансляциялап, демонстрация жасау үшін арнайы тақтаны пайдалана алады. Платформасы ішінде қосымшалар арқылы класс оқушыларын секция бойынша топтарға бөлуге болады. География сабақтарында соның ішінде жоғары сынып оқушыларымен топтық тапсырмалар орындағанда өте ыңғайлы болып табылады.

Google Classroom - білім беру пайдаланушыларына арналған Google қолданбаларына қосылатын мектептерге арналған оқу жиынтығы. Google білім беру мекемелеріне Google Apps тегін шығарылымын ұсынады және Google Classroom компаниясы Google қосымшаларын студенттер мен оқытушыларға арналған байланыс жиынтығына айналдыру арқылы орнатады. Google сыныптары мектептер мен мұғалімдерге класс мүшелерімен қауіпсіз ортада ортақ пайдалану және қарым-қатынас жасау үшін виртуальды сыныптар құру мүмкіндігін береді. Әкімшінің параметрлеріне байланысты мұғалімдер сабақтарды жасай алады немесе олар үшін құрастырылған класстар болуы мүмкін. Содан кейін мұғалімдер жеке немесе осы шектеулі топқа тапсырмалар мен материалдарды бөлісе алады. Google Apps қызметін пайдалану арқылы Google Drive қалталарына тапсырмалар мен материалдар ұйымдастырылған.

Пайдаланушылар түсініктемелер немесе тағайындалған тапсырмалар сияқты жаңа әрекетке электрондық пошта хабарламаларын алады.

Learning Apps көмегімен оқу процесін қолдауға арналған интерактивті Модульдер (жаттығулар). Бұл жағдайда жасауда дайын шаблондар ұсынылған. Learning Apps қызметі Web 2.0 қосымшасы болып табылады және орталықтың ғылыми-зерттеу жобасы ретінде әзірленген. Интерактивті тапсырмалардың негізінде оқушылар өз білімдерін ойын түрінде тексере алады және бекітеді, бұл олардың белгілі бір оқу пәні бойынша танымдық қызығушылығын қалыптастыруға ықпал етеді.

Quizizz.com - онлайн оқушыларды бағалау құралы. Мұғалім өз тесттерін жасай алады және оларды өңдей алады. Оқушы компьютерді, ноутбукті немесе смартфонды пайдалана отырып, ПИН-кодты және өз атын енгізеді, яғни тест тапсырмаларын интернетке қолжетімділігі бар кез келген құрылғыда ойнатуға болады. Quizizz қызметіндегі айырмашылық мұғалім сыныпты жақсы басқаруға, әр оқушының жеке жұмысын бақылауға мүмкіндік алады. Барлық оқушылар бірдей тапсырмаларды алады, бірақ әр оқушы өз құрылғысында кездейсоқ сұрақтар тізбегін алады және тестпен өзіне тән қарқынмен жұмыс істейді. Статистика бөлімі бойынша оқушылардың қандай тақырыптар мен тапсырмалардан қате жібергенін анық көре аламыз. Сол арқылы оқушының қатемен жұмыс жасауына толық мүмкіндік береді.

Youtube.com 2020 жылдың 14-20 тамызында «Өрлеу» АҚ филиалы республика бойынша Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігінің тапсырмасына сәйкес педагогтерге арналған қашықтан оқытылатын сабақты ұйымдастыру каналы болып табылады. Қашықтан оқытылатын сабақты өткізуге қойылатын талаптар, қашықтан сабақ өткізу платформалары, видеоресурстар мен сабақты жобалау бойынша ақпараттар беру. Сабақтардың үлгілері мен технологиялық карталарын және бейнересурстары әзірленді. Осы бейнересурстарды пән мұғалімдері өз сабақтарында кеңінен қолдана алады [5].

Ақпараттық технологияларды қолдану көбінесе нақты тақырыптар мен бөлімдер бойынша қашықтан оқытуда танымдық қызығушылығын тудырады. Тәжірибе көрсеткендей, оқытуда ақпараттық құралдарды қолдану оқу процесінің тиімділігін арттыруға, оқушылардың іс-әрекетін оңтайландыруға ықпал етеді. Интернетті пайдалану балалардың танымдық белсенділігін арттырады және оқу әрекетінің ерекше, қызықты өтуіне ықпал етеді. АКТ-ның білім беру процесіне енгізілуімен карта тікелей сабақта модельденген кезде картографиялық материалды құрудың және пайдаланудың жаңа мүмкіндігі пайда болады. Компьютерлік технологияларды қолданудың арқасында білім мен дағдыларды игерудің жеке қарқыны, күрделілік деңгейі, қызығушылықтар ескеріледі. АКТ-мен жұмыс жасау оқушылардың қызығушылығымен және оқу мотивациясын күшейтеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Стекленева, С.Ю. Географияны оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудың маңызы / С. Ю. Стекленева. / Педагогикалық шеберлік: I Халықаралық материалдар. ғылыми конференция. Мәскеу, сәуір 2012.
2. Б.И.Крук. Использование видео в дистанционном обучении. 2017. ISBN 978-5-4483-8489-9
3. BilimLand, Daryn.Online, Оpiq және өзге онлайн оқу платформалары. Қолдану нұсқаулығы. <https://informburo.kz/kaz/bilimland-darynonline-opiq-zhne-zge-onlayn-ou-platfornalary-oldanu-nsaulyy.html>
4. Сансызбек Жаңабай <https://ult.kz/post/elektrondy-kundeliktin-artykshylygy-men-kemshiligi-kanday>
5. Алексей Кузьмин. Редакционный материал. <https://bluescreen.kz/articles/derzhi-distanciju-onlajn-obrazovanie-v-kazahstane/>

УДК 911.8

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДА МӘДЕНИЕТТІҢ ДАМУЫ МЕН ҚАСИЕТТІ ЖЕРЛЕРІ

А.С. Кайсарова¹, Р.К. Кенжебекова²

¹ *С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, жаратылыстану ғылымдарының магистрі*

² *С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, студент*

Аннотация: Қасиетті жерлердің тарихы біздің өлке мен еліміздің тарихымен тығыз байланысты. Олардың көмегімен біз Шығыс Қазақстан тарихы мен мәдениетінің даму барысы мен кезеңдерін анықтай аламыз және біздің аймақта туризмді дамыта аламыз. Қасиетті жерлер еліміздің көрнекті адамдарының есімдерімен тығыз байланысты және маңызды оқиғалардың жаңғырын бейнелейді. Осы мақаламызда Шығыс Қазақстан облысының қасиетті жерлерінің тарихына Қоңыр Әулие үңгірі, Қозы-Көрпеш және Баян Сұлу ескерткіші, Абай мұражайы, Ығызбай ата кесенесі, Берел қорғандары, Қасиетті кілт

сияқты жерлерді, Ескі қамал, Абылайкит будда монастырының қирандылары және басқаларын қарастырамыз.

Кілт сөздер: Мәдениет, қасиетті орындар, ескерткіш, қорған, қамал, Шығыс Қазақстан, мұражай.

Мәдениет - бұл ойлар мен ұмтылыстардың шоғырланған көрінісі, ғасырлар бойғы адамдардың еңбегінің нәтижесі; және ең алдымен, бұл әлеуметтік құбылыс. Ежелгі дәуірдің 40 мыңнан астам тарихи-мәдени ескерткіштері Қазақстанның кең-байтақ аймағында тіркелген.

Ежелгі дәуірде қазіргі Қазақстан аумағын мекендеген көшпелі халықтардың мәдениеті мен өнерінің тарихы әлі күнге дейін жеткіліксіз зерттелген және ғалымдардың еңбектерінде көрсетілген. Соған қарамастан, республикамыздың әр түкпірінен табылған көптеген мәдени ескерткіштер қазақ халқының мәдениетінің нақты тарихы бай және алуан түрлі болғандығын айқын және сенімді түрде айғақтайды; және тарихшылар, өнертанушылар, этнографтар үшін жұмыс істейтін нәрсе бар. Алайда, сонымен бірге, бүкіл Қазақстанның тарихында мәдениет пен рухани мұра тұрғысынан маңызды осы қасиетті жерлердің бірыңғай өрісі, бірыңғай тізбегі жасалынбаған.

Ұлт көшбасшысы Н.Ә.Назарбаев «Әр халықтың, әр өркениеттің осы халықтың әрбір өкілі білетін жалпыұлттық сипаттағы қасиетті жерлері болады. Бұл рухани дәстүрдің негіздерінің бірі».

«Болашаққа бағдар: рухани жағыру» бағдарламалық мақаласында Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев балалар мен жасөспірімдердің бойында туған жерінің тарихын мектептерде зерттеу призмасы арқылы патриотизмді қалыптастырудың маңызды кезеңін атап өтті: «аймақтық тарихты зерттеу, мәдени-тарихи ескерткіштер мен жергілікті масштабтағы мәдени орындарды қалпына келтіру» [1].

Қасиетті орындар дегеніміз - бұл ел тұрғындары арасында қадір тұтатын мәдени мұра ескерткіштері, зайырлы және діни сәулет, кесене және табиғи ландшафттар, сонымен қатар маңызды саяси оқиғаларға байланысты тұрақты тарихи құндылықтары бар орындар.

Шығыс Қазақстанда оны өркениеттік құбылыс деп атауға мүмкіндік беретін барлық нәрсе бар. «Аймақтың қасиетті жерлері мен нысандары ғылым үшін өте маңызды, сондықтан бұл әлемнің түкпір-түкпірінен келген тарихшылар мен археологтардың назарын аударатын орталық», - деді Мансур Арғымбаев, Риддер тарихи-өлкетану музейінің қызметкері [2].

Шығыс Қазақстан облысының қасиетті жерлерінің тарихына Қоңыр Әулие үңгірі, Қозы-Көрпеш және Баян Сұлу ескерткіші, Абай мұражайы, Ығызбай ата кесенесі, Берел қорғандары, Қасиетті кілт сияқты жерлер кіреді. Ескі қамал, Абылайкит будда монастырының қирандылары және басқалары [3].

Көбінесе тарихшылар, археологтар және басқа ғалымдар аңыздар мен әңгімелерге дерек көзі ретінде жүгінеді. Халық өміріндегі көптеген елеулі оқиғалар аңыздар мен ертегілерде жазылған.

Семей қаласының Абай атындағы кітапхана қорында «Императорлық Орыс Географиялық Қоғамының Семей бөлімшесінің жазбалары» бір нөмірі сақталады, мұнда 1912 жылы ресми Виктор Брюханов мақаласын жариялады. Абай мен Мұхтар Әуезов Семей аймағындағы Қоңыр әулие үңгіріне бірнеше рет барған. Кезінде бұл үңгірге барған геологтар М.П. Разумовский, Н.И. Анвил атай кетуге болады.

«Рухани жағыру» бағдарламасы аясында тарихи-әдеби деректер мен археологиялық зерттеулердің нәтижелері бойынша өлкенің аңыздары мен ертегілері туралы кітап құру идеясы «Қасиетті туралы аңыздар антологиясында» қамтылған. «Шығыс Қазақстан жерлері» атты кітабында спелеология - үңгірлер туралы ілім және Шығыс Қазақстан облысының 15 киелі орны кіреді: Ертіс өзені, Киин-Кириш трактісі, Марқакөл көлі, Рахманов көлі, Белуха тауы, Қоңыр-Әулие, Киелі кілт, Ығызбай ата

кесенесі, Берел қорғаны. , Шілікті қорымы, Еңлікті мазары -Кебек, Қозы-Көрпеш кесенесі және Баян Сұлу, Күшікбай, Аблайкит бекінісі, Ақ-Бауыр.

Туған өлкенің тарихын зерттеу әдістерінің бірі - туризм, табиғат, тарих және мәдениет туралы жаңа нәрселермен танысу үшін тұрақты тұрғылықты жерден тыс жерлерге саяхат жасау [4].

Абай мұражайы Абайдың 100 жылдығына қарай Жидебай ақынның қыстауы үй-музей ретінде жұмыс істей бастады. 1970 жылы ақынның 125 жылдық мерейтойы қарсаңында мұражай қайта жаңартылды. Ғимараттың архитектуралық келбеті өзінің бастапқы көрінісін сақтап қалды. Мұражайдың бес бөлмесі мен үш залында Абайдың туыстары мен достары сыйлаған заттар қойылған. Олардың ішінде араб, парсы, түрік, орыс тілдеріндегі кітаптар, сол жылдардағы фотоқұжаттар, Абайдың үш ішекті домбырасы, тұрмыстық заттар және т.б. Этнографиялық қызығушылық тудыратын экспонаттар келушіні Абай дәуірімен таныстырады. Абайдың 150 жылдық мерейтойы қарсаңында мұражайдың орналасуының жалпы көрінісіне түзету енгізу туралы шешім қабылданды. Мұражай ғимаратының өзі бұрынғы күйінде қалды, бірақ әкімшілік ғимаратымен және бір кездері Абай оқыған Ахмет Риза медресесінің мешітімен бірыңғай архитектуралық ансамбльге біріктірілді. Абай 1854-1859 жылдары оқыған Ахмет Риза медресесі ... Енді мұнда Шығыстың мұсылман рухани мектептерінің рухы жаңғыртылды. Мұнда араб, фарсы, шағатай, түрік және татар тілдеріндегі ең көне кітаптар мен қолжазбаларды көруге болады.

Қазір бұл Семейдегі Абайдың мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық мұражайы [5].

Қасиетті кілт. Семей қаласындағы табыну орны. Қасиетті кілт тарихы сонау 1719 жылдан бастап Құдай анасының Семей-Абалак белгішесінің керемет көрінісінен басталады. Сол жылы гвардия майоры И.Лихарев бастаған Ертісті Тобольскіден бастаған экспедиция сол кезде іс жүзінде белгісіз өзеннің сағасын, Ертіс бекіністерінің іргетасы мен орналасуын, алыс шекараларын қорғау үшін зерттеуге кірісті. Лихарев сенуші бола тұра және болашақта оны қандай қауіптер күтіп тұрғанын түсініп, Тобольск маңындағы Абалац монастырына жетіп, жергілікті дінбасылардан кемелерінде Құдайдың Абалак анасының бейнесі алдында қоштасу дұғасын оқып беруін өтінді. Ол үшін оның кемелерінде әдетте айналасындағы ауылдарда киілетін ғажайып белгішенің тізімі жасалды. Қазіргі заманғы православтық қала тұрғындары Қасиетті кілтке келіп, осы жерде тұрған монастырьлар мен монастырьлар шіркеуін еске алады. Діни шерулер дәстүрі біртіндеп қайта жаңарып келеді және жыл сайын олардың қатысушылары көбейіп келеді. Бірнеше жазғы маусымда монастырь қазбаларында энтузиастар В.Колбин мен А.Долгушев бастаған мектеп археологиялық экспедициясы жұмыс істеді.

Абалацкаяның «Белгі» белгішесі мен «Қасиетті кілт» деген жазуы бар шыны бөтелкенің сынығын табуы экспедицияға қатысушылардың қызығушылығын оятты [6].

Еңлік кесенесі - Кебек. Еңлік кесенесі-обелиск - Кебек 18 ғасырдың екінші жартысында дала әдет-ғұрпына және туыстарының қалауына қайшы өз тағдырларын біріктірген жас жігіт пен қыздың қайғылы махаббатын еске алуға арналған.

Ескерткіш ақ мәрмәрдан жасалған және 1960 жылы Абай облысының Шыңғыстау тауларындағы Семей қаласы мен Қарауыл ауылы арасындағы жолдың жанында орнатылған. Аңыз дәстүр мен жас жұбайлардың бақыты арасындағы қиын таңдау туралы, кездейсоқ кездесулер өмірді қалай өзгертіп, қатал өлім жазасына тартуы мүмкін екендігі туралы айтады. Қатал би басқалардың білімі үшін жазаны тағайындады, сол арқылы дала заңын растады. Еңлік пен жас Кебектің басқаға үйленген қашуы қазақ халқының ауызша дәстүрінде қалды, сондықтан кейінірек, бір жарым ғасырға жуық уақыт өткен соң, ол Шәкәрім Құдайбердіұлы мен Мұхтар Әуезовтің әдеби туындыларында көрініс тапты.

Абай - Шәкәрім мемориалы. Орналасқан жері: Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданы, Кеңгірбай би ауылдық округінің Жидебай трактаты. Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық қорық-музейі Қазақ КСР Халық

Комиссарлар Кеңесінің 1940 жылы 1 сәуірде 95 жылдық мерейтойы қарсаңында қаулысымен ұйымдастырылды. Ақынның туған күні және келушілерге 16 қазанда ашылды. «Жидебай-Берілі» Мемлекеттік тарихи-мәдени-әдеби-мемориалдық қорық-музейінің аумағында мемориалдық ансамбль құру үшін республикалық байқау жарияланды. Байқауға Қазақстаннан бірнеше сәулетшілер тобы қатысты. КСРО Сәулетшілер одағының мүшесі, Жапония мен Болгариядағы халықаралық байқаулардың лауреаты Бек Ибраев бастаған шығармашылық топ жеңімпаз атанды. Кешеннің құрылысы 1993 жылы басталды. Мемориалдың тұжырымдамасы қазақтың дәстүрлі космогоникалық идеяларына негізделген, олардың дүниетанымын мейлінше толық әрі қысқаша бейнелейді. Жидебай трактаты - қазақтың ұлы ақыны Абай (Ибрагим) Құнанбаевтың туған жері. Абай Пушкин сияқты Ресей үшін де Қазақстанның ұлттық мақтанышы. Трактатта, арнайы бөлінген орындарда Абай оқулары өткізіледі, соның ішінде концерттер, мәнерлеп оқудан конкурстар, конференциялар мен Абай шығармашылығына арналған көрмелер. Аудан тұрғындары өздерінің танымал жерлерінің әдеби мұраларына деген ерекше, құрметпен қарайды.

Тұғырнама ұзындығы 200 метр, ені 65 метр және биіктігі 5 метр, тұжырымдамаға сәйкес екі қорымды - Абай мен Шәкәрімді бір бүтінге біріктіреді, ал екі қорымның арақашықтығы - 140 метр. Бұл платформа биіктігі жағынан үш деңгейге бөлінген, қазақ мифологиясындағы Әлемнің үш деңгейімен байланысты.

Кесенелер мұнара тәрізді пішіндерге ие, бір-бірінен қасбеттің пластикасымен және күмбездердің аяқталуымен ерекшеленеді. Абай мұнарасының биіктігі 32,5 метр, ал Шәкәрім мұнарасының биіктігі 31,5 метр. Ақ әктастың қабырғаларында және өтпелі шеттерінде қасиетті пайғамбарлардың тоқсан тоғыз есімінің суреттері ойылған. Кесенелер ішіндегі еден мәрмәр мозайка техникасымен төселген.

Жалпы композиция төрт бұрыштық мұнарамен аяқталды. Олардың қызметі - ұлы рухтар-Аруахтардан денсаулық пен сәттілік сұрау рәсімін жүзеге асыра білу. Бұл рәсім мұнаралардағы арнайы бөлмеде түнеуге, дұға оқып, рәсімдер жасауға арналған.

«Абай-Шәкәрім» мемориалдық кешені өзінің архитектуралық тұжырымдамасы жағынан да, техникалық шешімі мен орындалуы жағынан да бірегей объект болып табылады.

Маңғыстаудық талантты сәулетші Жолдымұрат Қосшанов Абай мен Шәкәрімнің мемориалдық кешенінің құрылысын басқарды.

Қорғалатын аумаққа кіретін тарихи орындар мен ескерткіштер: Абайдың мұражай-үйі, Зере мен Ұлжан кесенесі, Абайдың әжесі мен анасы, Абайдың інісі Құдайбердінің қабірі, Абай-Шәкәрім кесенесі, Абайдың әйелі Еркежанның қабірі, Кеңгірбай кесенесі, Оспанкөл көлі, Шәукенбай мен Ғабитхан бейіттері.

Еуразия континентінің орталығында орналасқан Жидебай барлық интеллектуалды күштерді қызықтыратын орталыққа айналды, әдеби Мекке түріне айналды.

Қоңыр Әулие үңгірі. Бағыт:

1. Өскемен қаласының облыстық орталығынан «Көкір Құли» үңгіріне дейін - 500 км (асфальт жол бойымен 400 км, топырақ-қиыршық тас жол бойымен 100 км);

2. Семей қаласынан «Қоғыр Қулие» үңгіріне дейін - 280 км (асфальт жол бойымен 180 км, топырақ-қиыршық тас жол бойымен 100 км).

3. Семей қаласынан Жидебайдағы Абайдың мұражай-үйіне дейін - 180 км.

Географиялық орны: Қазақстан, Шығыс Қазақстан облысы, Абай аймағы, Шыңғыстау тау трактісі, Ақтас тауының етегінде (ақ тас). Қазақстанда үңгірлер бар, олардың айрықша ерекшелігі - олардың үлкен өлшемдері және құрылымдағы кейбір ерекше сәттер. Мысалы, Шығыс Қазақстандағы Шыңғыс тауларының маңындағы Шаған өзенінің жағасындағы Қоңыр әулие үңгірі. Үңгірдің кіреберісі жеткілікті кең. Ішіндегі биіктігі жерлерде 7-16 метрге, ені 40-50 метрге, ұзындығы 120-150 метрге жетеді. Үңгірдің тереңдігінде үлкен тұщы көл бар. Жергілікті тұрғындар айтқандай, үңгірдің

қойнауында көптеген түрлі қаңқалар мен адам тәрізді алып сүйектер бар. Оны іс жүзінде тексеру оңай шаруа емес.

Өлкетану ғалымдары Абай ауданының Тоқтамыс (Бестамақ, Сарғалдақ, Қызылту) ауылының маңынан 40 үңгір тапты. Бұл жерлер «Қырығыр» (Қырық үңгір) - «Қоңыр әулие», «Қызыл әулие», «Кіші әулие», «Шаңырақ әулие» және т.б.

Қоңыр-Әулие үңгірі құрылған кезінен бастап аңыздар мен аңыздармен көмкерілген болса керек. Аңыз бойынша Қоңыр пайғамбар оны ашқан. Бұл баяғыда болды. Аңыз бойынша, қазақ жерінің үш пайғамбары құтқарушы Нұхтың кемесіне кіре алмады және олар тасқынның бүкіл уақытын кемеге байланған бөренелермен өткізуге мәжбүр болды. Су азайып, құрғақ жер пайда болған кезде Қоңыр бөренесі үңгір орналасқан Ақтас жотасында (Ақ тас) ұсталды. Оның ішінде емдік қасиеті бар сумен толтырылған тас ыдыс бар. Үңгірге кіру үшін баспалдақпен 110 метрге көтерілу керек. Көтерілуді жеңілдету үшін әр 10-15 метр сайын демалыс орындары жабдықталған.

Үңгірдің ерекшелігі - біріншіден, судың емдік қасиеттері зиярат етушілерді қызықтырады, екіншіден, үңгір кез-келген қонақты қызықтырып, қызықтырады. Қазіргі кезде Қоңыр-Әулие үңгірі - мыңдаған туристер келуге тырысатын орындардың бірі [8].

Ырғызбай ата кесенесі. Бағыт:

1. Өскемен қаласының облыстық орталығынан Ырғызбай Досқанаұлы кесенесіне дейін - 420 км (Қалбатау, Көкпекті арқылы Зайсан тас жолының бойымен, Пикет Боғаста оңға бұрылыңыз, Аягөз тас жолы бойымен оңға бұрылыңыз, содан кейін белгіге қарай жүріңіз кесене);

2. Семей қаласынан Ырғызбай Досқанаұлы кесенесіне дейін - 460 км (Қалбатау арқылы, одан әрі жоғарыда аталған бағыттар бойынша). Ырғызбай-ата кесенесі, сер. Кейінгі қайта құрумен XIX ғасыр (сәулетші.). Ол Ақсуат аудан орталығынан солтүстік-батысқа қарай 63 км жерде орналасқан (N48 08.939 E82 10.231). Досқанаұлы Ырғызбай, 1787 - 1850, (қырғыздың бір түрі) әйгілі емші, сонықши (мануальды терапевт) болған, ол жүрек соғуымен диагноз қойған шөптермен емдеген, ақша алған жоқ. Ол Құнанбайды ауыр дертке шалдыққан кезде емдеді. Құнанбай емшіге құлынымен бие береді: «Егер Алла саған осы бие арқылы мүмкіндік берсе, сен оның қажеттілігін білмейсің» деген сөздері жазылған және оның сөздері орындалды. 1924 жылы Шыныбай біреу Ырғызбай қабірінің қасында жүрді, бірде ол армандағанындай, дәрігер оған ескерткіш тұрғызуды өтінеді, сол үшін ол балалы болады. Шінібай тас қоршау тұрғызды және оның үш өлгеннің орнына үш ұлы болды. Ескерткіш бірнеше рет қайта салынды, 1990 жылы силикат кірпіштен кесене тұрғызылды (алғашқы қоршау ішінде қалды).

Ырғызбай ата кесенесі жерлеу құрылыстары мен қосымша құрылыстардан тұратын кешеннің оңтүстік-батыс бөлігінде орналасқан. 90-шы жылдары жұмыс істеген ас үй мен салттық ұйқы бөлмесі. XX ғасыр кесененің солтүстік-шығысында орналасқан. Қажылыққа барушылар санының күрт өсуіне байланысты кешен осы күнге дейін кеңейіп келеді (соңғы рет 2014 жылы жөндеуден өткен).

Кесене халық арасында танымал және қастерлі ескерткіш ретінде үлкен маңызға ие [9].

Аблайкит - қамал-монастырь. XVII ғасырдағы ортағасырлық буддистік діни ғимараттың қирандылары Сібе көлдерінің периметрінде, Ұлан облысының Қалба тауларында, Өскемен қаласынан оңтүстік-шығысқа қарай 70 км жерде орналасқан. Жоңғар шапқыншылығы хронологиясы бойынша. С.Алтайбек пен Г.Иванов қалпына келтірген, Орта жүз қазақтарының территориясы 1628 және 1643 жылдары қалмақтардың жаппай шабуылына ұшырады. Осыдан кейін жоңғарлар қазақ даласына қоныстануға тырысты.

Буддистік Аблайкит монастырын 1654 жылы Жоңғар Аблай (Абдулай, Абла, Абулай, Облла, Облай) - ірі ойрат феодалы, тайша, Хошуат ханының баласы Байбағыш, жоңғар контайши Ерденің қызына үйлендірді. Батур. Монастырь өлшемі 80x45 м тікбұрышты платформада орналасқан. Периметрі бойынша бекініс қабырғасы 2125 м, ені 3,4-3,6 м. XVII ғасырдың 50-60 жылдарының екінші жартысында Аблайкит ең ірі

ғимараттардың бірі болды. Діни орталықтар және ең құнды буддалық қолжазбалар қоймасы.

Қозы Көрпеш пен Баян Сұлудың кесенесі.

Шығыс Қазақстанның Аягөз аймағындағы Аягөз өзенінің жоғары оң жағалауының Таңсық ауылына қарама-қарсы беткейінде кесене ғашықтар Қозы Көрпеш пен Баян Сұлудың қабірінің үстінде асқақтай көтерілген.

Кіре берісте үш сатылы подвез бекітілген, ескерткіштің айналасына кіреберіске апаратын жолмен тас төселген. Көптеген зерттеушілерді, тарихшыларды және жазушыларды көне құрылым, оның ерекше формасы мен тарихы қызықтырды. Ескерткішке барған 19 ғасыр зерттеушілерінің жазбалары сақталды.

1856 жылы ескерткішке барған Шоқан Уәлиханов оның биіктігіне таңғалды: «Шыңдағы күмбезге жетуі үшін тоғыз адам бірінің үстіне бірі тұруы керек еді». Оның замандастары үшін құндылығы - оның ескерткіш жанында тұрған тас мүсіндердің эскиздері. Шоқан Уәлихановтың суреттері бойынша кесененің жанында қасиетті ыдыс ұстаған үш әйелдің және бір адамның тас мүсіндері болған. Аңыз бойынша, әйелдердің бірі - Баян Сұлу, екіншісі - оның әпкесі Айғыз, үшіншісі - үлкен әпкесі Таңсық, еркегі - Қозы Көрпеш. Бірақ бұл тастар тірі қалған жоқ.

Қозы-Көрпеш пен Баян-Сұлудың трагедиялық махаббаты туралы ескі аңызда Сарыбай мен Қарабайдың достарының бала кезінен олар туылмай тұрып үйленген балаларына үйленуге ант бергені айтылады

Екі сүйетін жүрек қалдырған махаббат нұры ғасырлар бойына ақын-жазушыларға шабыт беріп келеді. Олар тіпті Пушкин Орынбор өлкесінің далаларын аралау кезінде қазақтың Ромео мен Джульеттаның трагедиялық махаббаты туралы дастан естіп, жазып алған дейді.

Қозы Көрпеш пен Баян Сұлудың кесенесі ерекше мәдениетке ие, әртүрлі халықтар арасында кең таралған аңыздармен байланысты ортағасырлық сәулет өнерінің сирек үлгісі болып табылады.

Ғалымдар мен жазушылардың еңбектерінің арқасында тарих пен мәдениетті қоғамға нақты жеткізуге мүмкіндік туды, бұл одан да қуанышты, өйткені 100 рет естігеннен гөрі 1 рет көру. Біз үшін бір шектен екіншісіне асығуды емес, өткенімізді, аталарымыз бен аталарымыздың өмір сүрген уақытын құрметтеуді, үлкендерімізді құрметтеуіміз керек жолды құрметтеуді үйрену маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Зданович Г. Б. «Страна городов» // Родина. 2001. № 11.
2. Лобачева, 1998 - Лобачева Н.П. Мусульманская религия в традиционной обрядности семейного цикла у народов среднеазиатско-казахстанского региона // Ислам и народная культура. М., 1998. С. 22-131.
3. Кәрібаев Б. Қоңыр Әулие // Абай. – 2012. – №4-5-6. – Б. 91-96.
4. Прозоров, 2004 - Прозоров С.М. Ислам как идеологическая система. М.: Восточная литература РАН, 2004. 471 с.
5. Шығыс Қазақстан облысы: энциклопедия / ; [бас ред. Б. Ө. Жақып] - Алматы : Қазақ энциклопедиясы, 2014 . – 845 б.
6. Сайт livejournal [Электронный ресурс] Монастырь-крепость Аблайкит до раскопок.URL.: <https://konst-ranet.livejournal.com/11629.html> (дата обращения 01.03.21)
7. Щербаков Б. Жидейбайдың жұлдызды даласы. – Өскемен: Восток-Печать, 2017. – 342 б. (б. 153-157).
8. Қозы Көрпеш –Баян Сұлу // Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 28-т. – Алматы: Жібек жолы, 2007. – 440 б. (197-235).

ҚАЗАҚСТАННЫҢ СЫРТҚЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫН ДАМУДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАРДЫҢ РӨЛІ

А.С. Кайсарова¹, М. Ракишева²

¹*С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, жаратылыстану ғылымдарының магистрі*

²*С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, студент*

Аннотация: Мақалада әлем елдері дамуының біркелкі болмауынан туындайтын әлемдік экономиканың көп полярлығы мен тепе-теңсіздік жағдайы қарастырылған және алдыңғы қатарлы елдердің құрамына кіру немесе периферия рөлін ойнау проблемасына талдау берілген. Зерттеу барысында ұлттық шаруашылықтардың экономикалық даму тепетеңсіздігі проблемасына көзқарастар эволюциясы, заманауи, сонымен қатар техногендік тұжырымдамалар, әлемдік экономикалық даму тепе-теңсіздігінің жаңа нысандарын анықтау және пайда болу себептеріне талдау жасалған.

Кілт сөздер: экономиканың жаһандануы, сыртқы экономикалық байланыстар, ұлттық экономика, халықаралық бәсекеге қабілеттілік, ДСҰ, ЕурАзЭҚ, ШЫҰ, экономикалық интеграция.

Халықаралық экономикалық қатынастың дәстүрлі және ең кең дамыған нысанына – сыртқы сауда жатады. Дүниежүзіндегі елдердің барлығы үшін сыртқы сауданың ролі ерекше маңызды. Американдық ғалым Дик Сакстың пікірінше: «қандай бір ел болмасын, оның экономикалық жетістігі сыртқы саудаға байланысты.

Дүниежүзілік экономикадан оқшауланың, ешқандай ел дені сау, жөні түзу экономика жасай алған жоқ». Халықаралық сауда – еңбек бөлінісі негізінде әр түрлі елдердің тауар өндірушілер арасында пайда болатын байланыстардың нысаны және олардың өзара экономикалық тәуелділігі. Ғылыми – техникалық прогрестің ықпалын экономикада жүріп жатқан құрылымдық өзгерістер, өнеркәсіп өндірісінің мамандануы мен кооперациялануы ұлттық шаруашылықтардың қарым - қатынасын күшейтеді. Мұның өзі халықаралық сауданың мейлінше дамуына мүмкіндіктер туғызады [1].

Сыртқы саудада «фритретерствоны» /еркін сауда/ немесе «протекционизмді» /өз тауар өндірушілерін қолдау/ талдап алуға ымырасыздық өткен уақыттардың еншісінде қалды. Қазіргі кезде бұл екі бағыт өзара кірігіп, араласып кетті.

«Фритретерство» саясатың ең алғаш А.Смит өзінің «Салыстырмалы артылықшылықтар теориясында» анықтаған. Ол: «айырбас қандай елге болса да қолайлы; әрбір ел одан абсолютті артықшылықтар табады» - деп жазған.

XX ғ. екінші жартысынан бастап халықаралық сауда жоғары қарқынмен жедел дами бастады. Халықаралық сауданың жедел өсуіне мынадай факторлар әсер етті.

- халықаралық еңбек бөлінісі мен өндірісті интернационалданудың дамуы;
- экономикада жаңа салалардың пайда болуына және негізгі капиталды жаңартуға игі әсерін тигізетін ғылыми – техникалық революция;
- дүниежүзілік нарықтағы трансұлттық корпорациялардың белсенді қызметі;
- тарифтер мен сауда туралы. Бас келісімнің шаралары арқылы халықаралық сауданың реттелуі;
- көптеген елдердің импортына кедергілердің жойылып, кеден бағасы төмендеп, еркін экономикалық аймақтардың құрылуы;
- сауда – экономикалық интеграция процестері дамып, жалпыға бірдей нарықтың қалыптасуы;

- сыртқы нарыққа бейімделген, экономикасы бар «жаңа индустриалды елдердің» пайда болуы т.б.

Қысқа мерзім ішінде Қазақстанды егеменді тәуелсіз мемлекет ретінде дүниежүзінің 120-дан астам елі мойындады. Минералды ресурстарға бай Қазақстан шетел капиталын өзіне тартып, 200-дей біріккен кәсіпорын құрылды. Өнеркәсібі дамыған елдермен (АҚШ, Германия, Ұлыбритания, Франция, Жапония, Оңтүстік Корея т.б.) халықаралық экономикалық қатынастарды дамыту жүзеге асуда. Осындай игі істер АСЕАН елдерімен, әсіресе – Индонезия, Малайзия, Сингапурмен жасалуда. Ынтымақтастық Таяу және Орта Шығыс елдерімен дамуда. Оларға: Түркия, Иран, Сауд Аравиясын жатқызамыз. Ресей, Өзбек, Қырғыз елдерімен экономикалық қатынастар басым бағыттар ұстауда. Еуропа экономикалық одақ елдерімен Қазақстанның экономикалық қатынаста болуы үлкен стратегиялық мүдделілікті байқатады. Дәстүрлі экономикалық қатынастарды Қазақстан барлық ТМД елдерімен және Шығыс Еуропамен жалғастыруда. Қытаймен өзара ұзақ мерзімді қатынас жаңа деңгейге көтерілді. Қазақстан қазіргі кезде дүниежүзіндегі 60-тан астам елдермен сауда қатынастарын жүргізуде [2].

Қазақстан экономиканы реформалауда шетел капиталын бәсекелестік негізде тартуды алға қоюда. Ол экономиканың күрделі мәселесін шешіп қана қоймайды, жаңа технологияны әкелуді, экспорттық өнімнің бәсекелік қабілетін арттыруды көздеп, ішкі нарықты өзімізде шығарылған тауар мен толтыруды мақсат етеді.

Әлемдік экономикаға қарай интеграциялану, бүгінгі таңда Қазақстан экономикасын тығырықтан алып шығудағы жүзеге асырылатын басты міндеттердің бірі республиканың әлемдік экономикалық қоғамдастыққа тезірек бірігуі болып отыр. Мұнда біз өз мүмкіндіктерімізді дұрыс бағалап, әлемдік еңбек бөлінісінде өз орнымызды табуға және осы қоғамдастыққа кіру тәсілдеріне байланысты болады. Осы күрделі міндеттерді орындау үшін бізде барлық қажетті алғы шарттар: орасан зор шикізат, өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы және маман кадрлар әлеуеті, нарықтық реформаларды белсенді жүргізуге көмектесетін тұрақты қоғамдық – саяси жағдай сондай – ақ, Қазақстан басшылығының шаруашылық жүргізудің нарықтық түрлеріне өту қажеттігіне деген берік сенімі мен осы бағытта қолданылып жатқан шаралар бар.

Қазақстан мемлекетаралық қатынастарға 1992 жылдан бері шығып келеді. Сол уақыттан бері 40-тан астам мемлекеттің іскер топтарының ресми адамдарымен және өкілдерімен келіссөздер болды. 20-дан аса сауда-экономикалық келісімдерге қол қойылды.

Бүгінде республикада 160-тан астам шет ел фирмаларының, банкілерінің, өзге ұйымдардың өкілдерді тіркелді. Мысалы, АҚШ бізде өзінің 11, Жапония 9, Швейцария 8, Ұлыбритания 5 өкілдіктерін ашты. Бұл ретте Германия ең алдында келеді, оның 22 өкілдігі бар [3].

Сауда – экономикалық, ынтымақтастық жөніндегі үкіметаралық комиссиялар Германиямен, Қытаймен, Түркиямен, Израильмен, Иранмен, Франциямен, Үндістанмен және басқа да бірқатар елдермен табысты жұмыс істеп жатыр.

Қазақстан қазір әлемнің 80-нен астам еліне өнімдер шығарады. Егер тауар айналымы көлемі туралы айтсақ, онда оның ең үлкен үлесі 22% Қытайға келеді. Ал батыс жақтағы елдердегі Қазақстан экспорты үлесінің көлемі 60%-ке таяйды, соның ішінде Германияға 13,5%, Ұлыбританияға 11,6%, Швейцарияға 11%, Нидерландыға-4,7%, Австрияға 2,5% келеді.

Соңғы уақытта бірлескен кәсіпорындар саны тез өсуде. Біздің серіктестеріміздің ішінде белгілі "Шеврон" мұнай – газ өндіретін компаниялары бар. Шетел капиталын тартпайынша осы заманғы экономиканы тез құру, оның құрылымдарындағы қиғаштықтарды жою тіпті де мүмкін емес. Сондықтан республикада шетел инвесторлары үшін қолайлы жағдайды қамтамасыз ететін бірқатар заңдар қабылданды. Сырттан келетін капитал үшін Үндістанмен, Жапония және АҚШ – пен келіссөз жүргізілуде.

Бүгінгі таңда Қазақстан барлық көрші мемлекеттермен тұрақты, болжамды қарым-қатынас жасап отыр.

Тиімді халықаралық ынтымақтастықтың берік жүйесі жасалды.

Біз Шығыс және Батыс елдерімен өзара пайдалы екі жақты қатынастарды дамытуға бейіміз. Қазақстан сыртқы байланысы елдің тез арада экономикалық дамуына оның әлемдегі маңызын көтеруге жәрдемдесуге бағдарлануға тиіс. Қазақстан өзін ықпалдасу мен көп қырлы ынтымақтастықты табанды жақтаушы ретінде көрсетті.

Осыған байланысты біртұтас экономикалық кеңестік, ЕурАзЭҚ, Шанхай ынтымақтастық ұйымы және ортаазиялық ынтымақтастық шеңберіндегі жұмысты жалғастырған абзал.

Ресей – Қазақстан үшін аса маңызды ел. Біз ортақ геосаяси жағдайдамыз, ұшырасатын проблемаларымыз да ортақ. Біздің әлемдегі көптеген процестерге көзқарасымыз ұқсас, оларды іске асыру керек. Қол жеткізілген экономикалық ықпалдасу мен сенімнің биік деңгейі одан әрі жалғасын табуы қажет.

Қазақстан АҚШ-пен өзара қатынастардың қол жеткізген деңгейін жоғары бағалайды. Біз Америкамен арадағы белсенді ынтымақтастықтың дамуымыздың сыртқы жағдайларын қамтамасыз ету жөніндегі маңызын жақсы түсінуіміз керек. Америкалық компаниялардың Қазақстанға инвестиция салуы ынтымақтастықтың маңызды факторы болып табылады [4].

25 миллиард доллар тікелей шетелдік инвестициялардың шамамен 7,5 миллиард АҚШ-тың үлесіне тиесілі. Біз екі елдің мүдделерін есепке ала отырып, бұдан әрі де неғұрлым кең ауқымды ынтымақтастыққа үміт артамыз.

Көршіміз Қытаймен тұрақты және достық өзара қатынастарымыз маңызды. Бұл біздің екі жақтың мүддесін білдіретін барлық мәселелер бойынша тұрақты үндесу жүргізіліп отырған сенімді серіктесіміз. Бізге өзара сауда-саттық көлемін өсіру үшін жұмыс істеу қажет. Бұған біз қол жеткізген биік өзара түсініктік деңгейі жәрдемдесетін болады. Маңызды бұдан кем емес тағы бір басымдық – Орталық Азия елдері. Экономикасының, тиісінше, елдер мен халықтардың өздерінің де жуықтай түсуі жөнінде көршілерімізбен белсенді жұмыс жүргізу керек.

Біз сол сияқты Қазақстан шекарасының оңтүстік шептеріндегі тұрақтылықты қамтамасыз етудің маңыздылығын түсінуге негізделеміз.

Еуропалық Одақ біздің ірі сауда-экономикалық серіктесіміз болып табылады және бұл жерде Қазақстан мүдделерін ілгерілету мен қамтамыз ету тұрғысында белсенді жұмыс жүргізу керек.

Сыртқы экономикалық қызметті реттеуде Жапондық жүйе мемлекет пен бизнестің әрекеттестік жағынан ерекше өзгешеліктерімен сипатталады. Оның негізінде – жекеменшік бөлімінің мемлекеттік байланыстың маңызды стратегиялық бағдарларын қабылдауыда.

Қазақстанда сыртқы экономикалық қатынастарды мемлекеттік деңгейде тиімді басқару үшін Жапонияның және де басқа өркениетті елдердің тәжірибесін егжей-тегжей зерттеп, оның ішінде біздің елімізге сәйкес келетінін алып пайдалану өте қажет. Пайдалану процесінде Қазақстанның территориялық, тарихи, әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктері барынша ескерілуі керек.

Жалпы алғанда, өтпелі кезеңде сыртқы экономикалық қызметті ұйымдастыруда және оны іске асыруда мемлекеттің рөлін арттыруға мүмкіндік туғызуы өте тиімді шара. Жапон тәжірибесінде көңіл қоятын жағдайлардың бірі – үйлестіруші органдардың қызметі; екіншісі – ішкі нарықты қорғау.

Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуы, келешек өрлеуі көбінесе оның аймақтарының, облыстарының даму деңгейімен сипатталады. Қазақстанның әрбір облысы өзінше қалыптасқан күрделі, аумақты, өз ерекшелігі мол әкімдік-шаруашылық кешен. Оның көлемінде көптеген ірі-ірі экономикалық мәселелерді шешу әбден мүмкін. Облыстық органдардың орталықсыздандыруды пайдалана отырып көптеген мәселелерді

өзбетімен бақылау және оны тез шешуге мүмкіндігі мол. Экономикалық, әлеуметтік, байланыстық процестердің қандай жағдайда өтіп жатқаны туралы мәліметтер аумақты шеңберінде тез пайдаланып керекті басқару шешім қабылданады. Бұл экономикалық бостандықтың белгісі.

Мемлекеттік реттеу әр түрлі аудандарда арнайы тәсілдерді жасау арқылы олардың толықтай потенциалды мүмкіндіктерін ашу мақсатында құрылады. Осы тұрғыдан Қазақстанның барлық аймақтары төрт топқа бөлінеді.

Бірінші топ – стратегиялық сипаттағы миниралды ресурстардың керемет қорларымен және де ғылыми өндірістік потенциалын қарқынды дамуының жоғары импульсі бар облыстар.

Бұл аймақтарға Қазақстан экономикасын дағдарыстан шығару және тұрақтандырудың рөлі беріледі. Олар еліміздің потенциалын анықтайды.

Екінші топ-жоғары ғылыми-өндірістік потенциалды, ауыр индустриалды салалардағы ашық көрсетілген мамандандару, жоғары технологиялық ғылыми көлемді өндіріс құру үшін жағымды экономикалық шарттары мен жағдайлары бар облыстар.

Бұл негізде қаржы ресурстармен өзін-өзі қамтамасыз ететін облыстар, бірақ жоғары дәрежелі негізгі қорлар тозуы, дағдарысты экономикалық және экологиялық жағдайлардың болуын назарға алу қажет.

Үшінші топ - АӨК (агроөнеркәсіптік кешен) салаларында мамандандырылған облыстар. Олар республикада азық-түлік қорларының алдыңғылары болып табылады.

Төртінші топ-экстремалды табиғи-климаттық, әлеуметтік-экономикалық және техника-технологиялық жағдайларымен, экономиканың ептілік мүмкіндіктерінің қатаң шектелуімен, халық шаруашылығының салалық құрылымының өте тиімсіздігі және де экономикалық дағдарыстағы аудандармен көрсетілетін депрессиялық облыстар.

Жоғары технологиялық өркениетті құру жолында даму 3 әлемге бөлінеді, бірақ жоғары технологиялық өркениеттің жиектері айқын көрініс тапқан жоқ. Сондықтан көпетеген елдердің стратегиясы осы аралдан тыс қоймау үшін бәсекелік күрес жүргізуге бағытталған [5,696].

Геосаяси, геостратегиялық жағдайларды қолдану мүмкіндігі арқылы көптеген мемлекеттер құрылушы жаңа геоэкономикалық құрылымға кіре алады. Мемлекеттердің әртүрлі типтеріне елдердің сыртқы экономикалық байланысына жүргізілген талдау мынаны көрсетеді, яғни олар өз экономикаларын қорғауға мәжбүр болып отыр, не оны ырықтандыру жолындағы кедергілерді жоюы тиіс [6].

Сыртқы экономикалық байланысты мемлекет толық реттеп отырған жоқ, өйткені әр түрлі меншік нысанындағы кәсіпкерлер мемлекеттік кәсіпорындармен бірдей сыртқы серіктестермен жұмыс істеуде, сөйтіп халықаралық шарттар ішкі заңдардан басым түсіп отыр. Сыртқы экономиканың байланыстың негізгі концепциясы қызметтің басым бағытындағы отандық тауар өндірушілерді қорғауға бағытталған, халықаралық шарттар шеңберінен шықпайтын ақылға сыйымды қолдаушылық болуға тиіс.

Ең алдымен таяу шет елдермен ұзақ мерзімді сауда-экономикалық қатынастар бойынша екі жақты және көп жақты келісімдерді жалғастыра беру қажет, ТМД елдерімен экономикалық одақ құруды жеделдетуге жәрдемдесу керек. Бұл бағытта қазірдің өзінде алғашқы қадамдар жасалып отыр: үш Орталық Азия республикалары-Қазақстан Республикасының, Қырғыз Республикасының және Өзбекстан Республикасының Мемлекет-аралық Кеңесі құрылды, бұл Кеңес біртұтас экономикалық кеңестік құру туралы шартқа қосыламын деп тілек білдіруші басқа елдерге жол ашып отыр. ТМД ауқымында Мемлекетаралық комитет құрылды. Мұның бәрі кәсіпорындардың сауда экономикалық өзара қатынастарының және олардың шаруашылық байланыстарының қайтадан қалпына келуіне ықпал етеді, ТМД елдері ауқымында технологиялық өзара байланыстағы сфералар мен өндірістердің барлық басым бағыттары бойынша мемлекетаралық қаржы -өнеркәсіптік топтар құруға жағдайлар жасайды. Өзінің қуатын мен экономиканың нақты құрылымын ескере отырып, әлемдік нарықтан өз «орнынды»

табу керек. Экспорттық тауарлардың дәстүрлі жиынтығы белгілі. Бұлар сирек кездесетін қазба элементтері, түсті металдар, астық, тері, аң терісі шикізаты, мұнай мен мұнай өнімдері. Экспорттық базаны кеңейтумен бірге республиканың экономикалық мүдделеріне сәйкес келетін елдер мен аймақтарға Қазақстан капиталын бағыттау жолдарын іздестіру керек.

Сондай-ақ импорт байланысы сферасындағы өлшемдер өзгертілуі қажет. Ол мемлекеттің ағымдағы ғана емес, болашақтағы мүдделерін қорғауға бағытталуы тиіс. Ішкі нарық сұранымын қанағаттандыратын номенклатура нақты белгіленуге тиіс, қалған бөлігі мемлекет қолындағы импортқа әсер ету механизмдері арқылы инвестициялық салаға бағытталуы тиіс.

Жаңа сыртқы экономикалық байланысты жүзеге асыру механизмдері:

1. Отын-энергетикалық және стратегиялық ресурстарды сыртқы сатуға өктемдік енгізу;ТМД елдеріндегі өзара тауар алмасудың маңызды түрлеріне мемлекетаралық есеп-қисапты келісімді пайдалану;
2. Сыртқы өнім жеткізу жеткізу бойынша үлес бөлу көлемін біртіндеп қысқарту және оны бірте-бірте тарифтік реттеумен ауыстыру;
3. Сыртқы саудаға берілетін жеңілдіктер ауқымын азайта түсу;
4. Экспорттық бағыттағы инвестициялық жобаларға жеңілдікпен несие беруді қоса, өнімдерді сыртқа шығаруды ынталандыру шараларын әзірлеу;
5. Экспортқа шығарылатын және импорттық тауарлардың негізгі номенклатуралары бойынша әлемдік және ішкі бағалары деңгейіндегі елеулі айырмашылықты теңестіруге бағытталған тарифтік реттеу жүйесін әзірлеу;
6. Сыртқы қарыз ерекшелігін ескере отырып, мемлекеттің сыртқы қарыздар кепілдігі рәсімі, осы аумақтағы мемлекеттік институттардың құқығы мен жауапкершілігі заңмен орнықтырылатын амал әзірленіп, іске қосылсын.

Қорытындылай келе Қазақстан Республикасы қазіргі таңда өзінің сыртқы экономикалық саясатының басты бағыттарын анықтап, оны нық орнатуға және одан да әрі дамуға қадамдар жасауды бастаған. Еліміз қаншама жылдар өзгерістерге ұшырағаны бәрімізге мәлім. Жеткен жетістіктерде тоқтамай, алға өршіп-өрбуіміз қажет.

Пайдаланған әдебиет тізімі

1. Авдокушин Е. Международные экономические отношения.-М.-«Маркетинг», 2008.-300с.
2. Джапаркулов Д. Перспективы развития международных связей Казахстана со сторонами СНГ// Транзитная экономика.-2008.-№1.- с.45
3. Дукенов К. Международная позиция Казахстана// Юридическая газета.-2008.-21 марта.-с.3
4. Нәбиев Е. Әлемдік экономикалық қатынастар.-Астана, 2001.-300б.
5. Нурпейсова Ж. ТМД елдеріндегі экономикалық реинтеграция мәселелері мен ерекшеліктері // Саясат.- 2009.-.-№2-9б.
6. Раджаев К. Мировая экономика/ Учебник.-«Юнити».- 2007.-450с.

УДК 911

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ О СТАНДАРТИЗАЦИИ ТОПОНИМОВ КАРАКАЛПАКИИ

Сейтниязов К.М.¹, Балтабаев О.О.²

*¹Нукусский Государственный Педагогический институт имени Ажинияза, г. Нукус,
к.г.н. доцент*

Аннотация: В статье рассказывается методы топонимических исследований определенной территории. О методах географических, картографических в использовании географических названий. Важнейшей практической задачей топонимики является правильность написания, употребления и передачи на карте географических названий. Стандартизация топонимии это утверждение официальным органом по географическим названиям для конкретного географического объекта одного или более названий и их точной письменной формы, а также условий их использования. Сложности в данном важном вопросе обусловлены многими причинами.

Ключевые слова: Географические термины, народные географические термины, река, озеро, (куль), гора, (тау), географические объекты, картографирование, топонимия, топоним, ландшафт и.т.д.

Географическое название является частью топонимии определенной территории, поэтому его анализ может быть правильным только с учетом специфики всего комплекса топонимов. Единичное название, оторванное от системы, не может служить источником научного анализа. Поэтому вторым требованием топонимических исследований является исследование топонима в контексте всей топонимии.

Географический метод топонимического исследования основан на использовании народных географических терминов – слов, определяющих характер географического объекта, его род и вид (например, река, озеро, гора). Являясь, по сути, именем нарицательным, народные термины употребляются для определения конкретного географического понятия или явления. Генетическая связь народного термина с географическими объектами, их сущностью, находит выражение в топонимии, являющейся своеобразным аккумулятором значительного числа терминов. Взаимосвязь между топонимом и термином есть универсальная закономерность топонимики.

Топонимия – это своеобразный язык ландшафта, его вербальное выражение. Можно сказать, что посредством топонимии ландшафт «рассказывает» о себе, о своей истории, динамике и особенностях. Ландшафтно-топонимические исследования способствуют реконструкции географических ситуаций прошлого. Топонимы позволяют выявлять и исследовать в динамике такие компоненты природного ландшафта, как формы рельефа, почвы, растительность и животный мир.

Тесным образом связан с топонимикой и картографический метод. Картографический метод успешно применяется для установления закономерностей размещения топонимических явлений, динамики их развития во времени, пространственных связей и зависимостей, как между отдельными топонимическими фактами, так и между ними и разного рода социальными и природными реалиями, отраженными на картах. Выявление топонимического материала требует привлечения различных картографических источников. Разновременные карты позволяют изучить динамику различных явлений и их компонентов по данным топонимии.

От картографирования неотделимо установление топонимических ареалов, в задачи которого входит точная локализация мест расселения людей, в речи которых отмечается изучаемое ономастическое явление, или объектов, именуемых определенным образом. Но картографирование применяется не только для фиксации выявленных ареалов. Картографироваться могут и различные территориальные распределения названий при региональных исследованиях, и черты, глобально присущие названиям разных языков. Выявленные в результате картографирования ареалы составляют специальный топонимический текст, научное прочтение которого ставит исследователя перед серией новых задач. Следовательно, карта с топонимической нагрузкой сама делается

источником для дальнейшего изучения географических названий. Создание современных баз данных топонимов, электронных газетиров, использование ГИС - технологий значительно активизирует топонимические исследования.

Важнейшей практической задачей топонимики является правильность написания, употребления и передачи на карте географических имен. Топонимы – ключевой инструмент в международном общении и в жизни любого государства. Их унификация и стандартизация – важнейшая международная задача. Стандартизация топонимии – это утверждение официальным органом по географическим названиям для конкретного географического объекта одного или более названий и их точной письменной формы, а также условий их использования. В топонимике большую роль играет конверсия - процесс передачи фонологических или морфологических, а также лексических элементов какого-либо языка средствами другого языка или письменности. Передача может осуществляться разными способами.

Сложности в данном важном вопросе обусловлены многими причинами. Например, несхожесть алфавитов, фонетические особенности языков, наличие традиционных местных топонимов и др. Передача иностранных топонимов буквами славянского кириллического алфавита в ряде случаев оказывается почти невыполнимой. Это связано в первую очередь с отсутствием звуков-эквивалентов в каракалпакском или русском языке.

Рекомендации группы экспертов ООН. В соответствии с рекомендациями Группы экспертов ООН по географическим названиям [UNGEGN], учрежденной специальными резолюциями Экономического и Социального Совета ООН (1959, 1968, 1973), картографические организации и их производственные предприятия при создании регистров населенных пунктов, баз топонимических данных, атласов и карт различного назначения, стандартизированных списков географических названий и иных картографических произведений и информационных материалов, обязаны руководствоваться следующими общими принципами:

1. Фиксация названий географических объектов должна опираться на официальный или архивный материал;
2. Географические названия должны быть стандартизированы ответственным органом страны;
3. Географическому объекту причисляется одно географическое название;
4. Страны, применяющие кириллицу и другие нелатинизирующие страны должны писать географические названия буквами латинского алфавита согласно созданной собственной системе транслитерации, предназначенной международному пользованию и утвержденной ООН;
5. Написание и правильное произношение географических названий должно опираться на лингвистический аспект.

Поэтому, проблемы стандартизации топонимии в большинстве своем выходят из сферы внутригосударственных интересов и приобретают международное значение. Топонимы, установленные и принятые в качестве обязательных на национальном уровне, должны получать признание и правильное отображение в международных договорах и соглашениях, в материалах демаркации и делимитации межгосударственных границ, документах международных сухопутных, морских и воздушных перевозок, в международных справочниках почтового и телеграфного обмена, при создании картографических материалов.

Современное написание топонимов Каракалпакии нельзя считать окончательно установленным, что негативно сказывается и на документации, и на географических картах. Несмотря на разработку инструкций по передаче на картах топонимов и географических терминов, проблема написания остается нерешенной.

Введение в официальное употребление национальных топонимов является еще до конца неразработанной задачей. Если географические термины, которые входят в состав общетюркской лексики и употребляемые в их литературном значении затруднений не

вызывают, то местная географическая терминология требует самого серьезного внимания. Данное обстоятельство обусловлено исключительной развитостью и дифференциацией диалектной географической лексики. Поэтому русское, узбекское и каракалпакское и иных написание географических названий терминологического происхождения, а также географических названий будет значительно отличаться от форм, употребляемых местным населением.

Несоответствие между местной формой топонима терминологического происхождения и официальным вариантом на русском, узбекском и каракалпакском языках можно проследить на примере.

Например, можно привести несколько примеров в написании географических названий и терминов в Республике Каракалпакстан. Возьмем карту Республики Каракалпакстан (QORAQAROG'ISTON RESPUBLIKASI. Масштаб 1:1 000000 Ташкент. 2010 г.).

Если посмотреть на эту карту, то можно увидеть:

1. В Тахтакупырском районе озеро Дауыткуль написано Давоткул (Davotko'l).
2. В Чимбайском районе населенный пункт Кучкар жиккан передано Кашкар жиккен.
3. А гора Кусханатау передано Кускантов (Ko'skantov).
4. Гора Бестубе передано Бештобе (Beshtobe) и т.п.

На карте Республика Каракалпакстан (русский), масштаб 1:1550000 Ташкент. 2017

г.

Если посмотреть на эту карту, то можно увидеть:

1. В Кунградском районе населенный пункт Бостан передано Бостон.
2. В Кунградском районе населенный пункт Раушан передано Равшан.
3. В Кунградском районе впадина Асеке аудан передано Ассак-Аудан.
4. В Кунградском районе колодец Узынкуйи или куйи передано Узынкуи.
5. В Шуманайском районе Таженной передано Тадженай.
6. В Тахтакупырском районе населенный пункт Даукара передано Давкара.
7. В Караузьякском районе районный центр написано Караузьяк, вроде правильно, но железнодорожная станция того же названия написано Караузек.

На этой карте все географические объекты, названия озер написано "коль". Например, озеро Машанколь, озеро Дауытколь, озеро Шегеколь, озеро Шамшиколь, озеро Аязколь, а эти же названия населенных пунктов написано Машанкуль, Дауткуль, Алтынкуль и т.д.

Специалисты неоднократно отмечали необходимость введения в официальное употребление местных вариантов топонимов.

Использованные литературы:

1. Абдимуратов К. Топонимика Каракалпакский. АҚД. Нукус. 1966.
2. Абдурахманов А. Топонимика и этимология. – Алматы. Наука, 1975.
3. Агеева Р.А. Страны и народы. Происхождение названий. -М.: "Наука", 1990.
4. Еремия А.И. Географические названия рассказывают. -Кишинев. 1982. - 102 с.
5. Жучкевич В.А. Общая топонимика. -Минск, 1980. 288 с.
6. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. Изд. 2-е, перер.идоп.: в 2-х томах. - М: "Картгеоцентр-Геоиздат", 1999.
7. Мурзаев Э.М. Слово о карте. - М.: "Армада-пресс", 2001. - 448 с.
8. Низомов В.А. Топонимика. -Т.; "Шарк", 2012. -120 с.
9. Хахимов К. Топонимика. -Т.; "Мунтоз суз", 2016. -347 с.

ИЗУЧЕНИЕ ДУХОВНЫХ СЯТЫНЬ ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА В ВУЗЕ

К.Н.Мамирова

Казахский национальный женский педагогический университет, г.Алматы

Аннотация. В статье рассматриваются духовные святыни территории Казахстана. Разработанная в КазНацЖенПУ учебная дисциплина «География духовных святынь Казахстана» нацелена на изучение географических сакральных объектов территории республики. В содержании дисциплины рассматриваются природные ландшафты и памятники архитектуры, имеющие историческое, научное и культурное значение.

Ключевые слова: духовные святыни территории Казахстана как объекты изучения сакральной географии, учебная дисциплина «География духовных святынь Казахстана», ожидаемые результаты обучения по данной дисциплине.

Сакральные объекты Казахстана отражают не только богатые природные и материальные ценности территории, но и жизнь и деятельность казахского народа, его традиции и обычаи. Сакральные объекты территории Казахстана имеют длительную историю развития. Это культовые архитектурные сооружения, города, поселения, курганы, святилища и географические природные ландшафты[4].

В настоящее время в республике действует программа «Сакральная география Казахстана» - национальный проект, включающий проведение археологических и этнокультурных экспедиций по историческим местам страны, научных конференций и семинаров, разностороннее подробное описание исторических мест и сооружений Казахстана, создание их реестра, 3D-моделей, интерактивных карт и фотогалерей [1].

В образовательную программу (ОП) специальности «География» в КазНацЖенПУ уже несколько лет как уже включена дисциплина «География духовных святынь территории Казахстана». Учебная дисциплина «География духовных святынь Казахстана» нацелена на изучение географических сакральных объектов территории Казахстана. В содержании дисциплины рассматриваются природные ландшафты и памятники архитектуры, имеющие историческое, научное и культурное значение.

Содержание дисциплины направлено на изучение важнейших в историческом и культурном плане сакральных объектов Казахстана - поселений, мавзолеев, архитектурных сооружений, наскальных рисунков, имеющих ценностный характер. Студенты знакомятся с духовными святынями территории Казахстана, изучают особенности природно-географических и социально-культурных факторов, сформировавших содержательную сущность археологических, исторических и других памятников Казахстана.

В ходе изучения дисциплины студенты:

- устанавливают и выявляют закономерности размещения духовных святынь по территории Казахстана;

- дают оценку природно-географическим и социально-культурным факторам, сформировавшим содержательную сущность археологических и исторических памятников Казахстана;

- усваивают и применяют знания о сакральных объектах, в ходе которого формируется сознание и поведение обучающихся.

Ожидаемыми результатами обучения по дисциплине явились:

- умения и компетенции применять на практике теоретические и практические знания;

- умения обучающихся использовать основные подходы и методы географических исследований;

- умения выявлять и оценивать основные географические закономерности, факторы размещения, распространения и развития сакральных объектов по территории нашего государства.

Изучение данной дисциплины позволяет раскрыть и глубже понять сущность понятия «духовные ценности», самим обучающимся устанавливать и выявлять объекты исследования сакральной географии.

Посредством изучения данной дисциплины студентам прививаются умения:

- устанавливать проблемы взаимодействия общества и природы на примере сакральных объектов и их территориальной организации;

- проводить исследовательские изыскания и формировать навыки учебной работы с различными источниками информации;

- анализировать источники информации о сакральных объектах;

- устанавливать взаимосвязи географических объектов и процессов;

- систематизировать, обосновывать и оценивать сакральные объекты.

В содержание изучаемой дисциплины были включены следующие вопросы:

«Методологические и теоретические основы изучения сакральной географии Казахстана. Аналитический обзор источников о сакральной географии Казахстана. Оценка природных и социальных факторов формирования сакральных объектов на территории. Классификация сакральных объектов. Роль духовных святынь Казахстана в формировании общественного сознания.

Пространственно-территориальное размещение сакральных объектов. Влияние природно-географических факторов на размещение сакральных объектов. Анализ социально-бытовых факторов, влияющих на размещение духовных святынь. Роль и значение духовных святынь в природном и культурном наследии народа. Формирование мировоззрения молодежи посредством изучения региональных и местных духовных святынь. Составление сакральной карты Казахстана.

Сущность и значение топонимов духовных святынь. Значение сакральной географии в развитии туризма и краеведения. Топономические понятия и термины, связанные с духовными святынями Казахстана. Оценка и анализ топономических названий сакральных объектов.

Составление моделей /схем/ инфраструктур для развития сакральных объектов определенного региона / по выбору/. Материальная и духовная культура в различных регионах РК, их территориальные различия. Духовные святыни территории Западного Казахстана. Разработка проекта «Исследование и охрана сакральных объектов Западного Казахстана». Сакральные объекты Мангыстау. Сарайшык - духовная святыня Казахстана. Сакральная география Центрального Казахстана. Комплексная географическая оценка сакральных объектов Центрального Казахстана. Духовные святыни Улытау. Сакральная география Южного Казахстана. Духовные святыни Туркестана. Сакральная география Северного Казахстана. Проектирование программы культурно-познавательного туризма в Северном Казахстане. Духовные святыни Южного Казахстана и Жетысу. Сакральные объекты древнего Тараза, Шымкента и др. Характеристика роли и значения Шелкового пути как сакрального объекта. Духовные святыни территории Восточного Казахстана. Разработка программы охраны духовных святынь Восточного Казахстана.

Этнокультурный туризм по сакральным местам Казахстана. Проблемы охраны памятников культуры и образования в Казахстане. Региональные и местные исследования сакральных объектов Казахстана».

Проводимое исследование (изучение) имеет цель определения содержания и методики изучения сакральных объектов территории Казахстана будущими учителями в средней общеобразовательной школе.

Задачи исследования обусловлены с определением научно-практических основ исследования сакральных объектов Казахстана; с выявлением роли и значения духовных святынь для формирования у учащихся патриотизма, гражданственности и уважения к общенациональным ценностям посредством изучения сакральных объектов; с разработкой содержания и методики изучения сакральных объектов Казахстана [3].

В содержание дисциплины включено изучение духовных святынь, размещенных в различных регионах территории Казахстана; ниже рассмотрим некоторые из них.

1. Культурные памятники Манкыстау корнями уходят в глубокую древность. Их уникальность кроется в метафизическом, глубинно философском отношении казахов к религии, которая не занимает приоритетного положения, как это свойственно исламскому обществу. У казахов, несмотря на приверженность исламу, поныне сохраняются реликты доисламских языческих верований, связанных с культурами предков, животных, деревьев и огня (аластау, ушыктау и др.). Разжигание сальных свечей (огня на животном жире), ночевка (түндеу) у могилы святого и предков - это своего рода сочетание акта жертвоприношения и получения очистительной благодати от предков (аруақов). Причины этого кроются в том, что в культуре и мировоззрении казахов сильны были традиционные истоки, существование в гармонии с природой и обширным пространством, тенгрианское мировидение, знание законов и этики Великой Степи. Другими словами - система духовных ценностей, сформированных на протяжении столетий и передаваемых из поколения в поколение.

Изучение сакральных объектов Манкыстау дает возможность прикоснуться к толще исторических пластов времен и культур, а также осмыслить богатейший ресурс национальной памяти и менталитета. Еще в VII—VIII веках на полуострове Манкыстау появились проповедники ислама, которые построили здесь подземные мечети и некрополи. Манкыстау принято называть «краем 360 мудрецов». Так как средние века в Манкыстау пришли 360 учеников Кожа Ахмет Яссауи, проповедующих ислам.

Наибольшую известность приобрела подземная мечеть, построенная суфием Бекет Ата на скалистых отрогах Манкыстау. Еще при своей жизни мудрец даровал страждущим здоровье, примирял враждующих, открывал медресе, где обучал детей. В сакральном объекте есть захоронение внутри скальной мечети, находящейся у подножия горы. Горная серпантинная дорога соединяет мечеть и зиаратхану. Мавзолеем представляет собой куполовидное здание, которое состоит из трех небольших комнат: коридора, комнаты с погребением и комнаты, где проводятся дополнительные моления. Само погребение замуровано в стене и снаружи виден только надгробный камень с именем Бекет Ата, годами его жизни и именами потомков. Паломники достигают погребения по серпантинной дороге по склону горы. Зиаратхана и подсобные помещения находятся на вершине.

Зиаратхана Бекет Ата облицовано красным кирпичом и состоит из трех больших параллельных друг другу комнат, где центральная комната служит для проведения ритуального приема пищи, а две другие предназначены для молитв и отдыха паломников.

Казахи верят, что лишь упомянув в разговоре имя Бекет Ата, можно отвести беду, а молитвы в подземном храме творят чудеса. Подземная мечеть органично вписана в толщу меловой горы, в куполе центральной комнаты вырублено световое отверстие. По традиции, перед тем, как идти к Бекет Ата паломники посещают мечеть его учителя - Шопан Ата. Храм Шопан Ата, высеченный в скальном обрыве, состоит из нескольких помещений: молитвенного зала, комнат для паломников и погребальной камеры, где покоится мудрец. По преданию, Шопан Ата также был одним из последователей Ахмета Яссауи.

2. Аулиетау (Акмешит) - пик (вершина) гор Улытау. Улытау с казахского языка переводится как «великая гора» или «большая гора». Но поскольку сами эти горы фактически не очень высокие, это название скорее таит в себе именно сакральный смысл, поскольку эти горы «главные почитаемые горы», в которых с древних времен были

сокрыты святыни кочевников. В Аулиетау находятся древние захоронения. Здесь были похоронены Жошы хан, Алаш хан, Тохтамыс хан, бий Едиге и другие выдающиеся предки казахов. Горы Аулиетау - носители этнической памяти и величия. В истории казахского народа и древних тюрков Улытау сыграли немаловажную роль. С ними связана и древняя легенда о шести алашских племенах - предполагаемых предках казахов.

Историю формирования единого казахского народа невозможно отделить от истории этих мест. Эти горы - свидетели и участники всех важнейших этапов истории развития казахов. Безусловно, поэтому народ почтительно назвал их Улытау - «Великие горы». Вокруг сакральной вершины массива Улытау - горы Аулиетау располагались 9 ханских ставок, как будто очерчивая круг заповедной территории. По преданию, здесь поверхность земли наиболее ближе находится к небу. Поэтому издавна гора считалась сакральным местом, обиталищем бога и духов, местом постоянно действующих священных сил, местом ритуального поведения, связи человека с природой. Древние жители Улытау сакрализовали это место по определенным причинам, понятным им на уровне глубинного подсознательного мышления. Люди на протяжении многих веков приходили к горе для исполнения своих обрядов. Эта традиция продолжается и по сей день. Также это место является географическим центром государства[5].

3. Алтын шоки - название горы Улытауского хребта в Центральном Казахстане, историю которой связывают с Тамерланом (1336–1405). Во время похода против хана Золотой Орды Тохтамыса Тамерлан приказал установить на пике Алтын шоки огромный каменный памятник. Легенда гласит во время похода в Золотую орду Тамерлан с 200-тысячным войском остановился у подножия горы Улытау, в самом сердце Сарыарки. Путь войска правителя проходила через бесплодную пустыню Бетпак Дала. А здесь, в поместье хана Жошы, войску открылась совершенно другая природа - горный воздух и прохладные реки, сочные пастбища и поля. Восхищенный природой Улытау, Тамерлан, в знак благодарности, приказал установить каменный памятник, на котором отмечено, что здесь он останавливался со своим войском.

Сведения об этом историческом событии стали известны только шесть веков спустя. Камень, установленный великим правителем Тамерланом, обнаружил в 1935 году известный казахский ученый-геолог, первый академик АН КазССР Каныш Сатпаев во время экспедиции по Центральному Казахстану. Каменное изваяние, представлявшее собой обломок огромной скалы, найдено в местности Акшоки Улытауского района. В 1941 году Каныш Имантаевич опубликовал статью «Доисторические памятники в Джекказганском районе». В ней отмечено: «По свидетельству Тамерлан взошел на вершину Улытау и долго наслаждался видом окружающей степи, которая была покрыта прекрасной зеленью от одного конца до другого». Памятник находится на северо-западных склонах Улытауских гор. Поэтому до сих пор в Алтын шоки, на его вершине возвышается груда камней, собранных в форме срезанной пирамиды. Тамерлан приказал 200-тысячному войску поднять на вершину горы по одному камню, соорудить плавильную печь, нарубить кустарников у близлежащей реки, разжечь огонь и расплавить метеоритные камни. Уезжая с этой местности, Тамерлан оставил надпись: «Пусть благословит его Аллах! Пусть с благословения Аллаха все люди помнят его».

4. Мавзолей Жубан ана (Жуан аулие), построенный в XI веке в Жанааркинском районе Карагандинской области, на правом берегу реки Сарысу, уникален тем, что мастер возводил его, используя сложные строительные приемы, решая в абсолютном виде точные инженерные задачи. Купольно-центрическое сооружение дает мавзолею внешнюю красоту, обеспечивает крепость строения. Все кирпичи имеют одинаковый размер и форму, что доказывает развитие культуры производства строительных материалов. Возведено строение из очень крепкого материала - специального раствора, секрет изготовления которого неизвестен. Несмотря на сложные погодные условия, сооружение дошло до нашего времени и хорошо сохранилось.

Вход в мавзолей оформлен в виде стрельчатой арки и ориентирован на юго-восток. Основные несущие конструкции памятника выполнены из жженого сырцового кирпича и имеют трехслойную систему. Мавзолей со средневековья почитали как «аулие мола». Записи о памятнике Жубан ана опубликованы в 1762 году в произведении П.Рычкова «Оренбургская топография». Есть также сведения, что первым в 1863 году снял проект и нарисовал памятник Ш.Валиханов. В 1946-м мавзолей исследовала археологическая экспедиция АН КазССР. Мавзолей Жубан ана входит в перечень исторических и культурных памятников республиканского значения.

5. Мавзолей Алаш-хана. Мазар построен народными мастерами в XI– XII вв. в честь Алаш хана. Его имя напрямую связано с появлением трех жузов казахского народа. Один из знаменитых мавзолеев Казахстана расположен в долине реки Каракенгир, недалеко от деревни Малшыбай, в Улытауском районе Карагандинской области. В этногенезе народа, в первой половине IX и X веков, когда казахи еще не назывались казахами, они именовали себя народом Алаш. Алаш хан, по легенде, является прародителем шести основных племен. Человеком, объединившим воинственные тюркские племена, великим воином, прекрасным политиком, справедливым судьей и правителем государства. В формировании национального сознания образ Алаш хана играет роль прародителя. По сказаниям, записанным Ш.Валихановым, Алаш был талантливым и умным человеком, его как хана поднимали на белой кошме. Он почитался как деятель, объединивший племена кочевых тюрков и создавший первое государство Алаш. После распада Золотой Орды «алаш» стал лозунгом объединения кочевых казахов. В священном Улытау есть место, имеющее огромное значение для становления казахского государства. Там находятся мавзолеи Алаш хана и Жошы хана. Также мавзолей Алаш хана является пантеоном, где захоронены знаменитые ханы и правители того времени - Едиге, Тохтамыс, Ежен, Хакназар и Таукел. Мавзолей Алаш хана - единственный из средневековых мавзолеев, архитектурное подражание которому стало в центрально-казахстанских степях традицией, глубоко укоренившейся в строительстве мавзолеев казахской знати XIX - начала XX веков [2].

Таким образом, сакральные места Казахстана - это почитаемые среди населения страны памятники культурного наследия, светской и религиозной архитектуры, мавзолеев и природные ландшафты. Это места с устойчивыми историческими ценностями, связанные со значимыми общественными и политическими событиями в жизни казахского народа. Они являются символами историко-культурного наследия и национального единства. Следовательно, их изучение важно с точки зрения формирования чувств патриотизма, гражданственности и любви к стране Великой Степи.

Список литературы

1. Атлас сакральных объектов РК. Изд-во Nazarbayev University. А.2018. Электронный атлас. https://drive.google.com/file/d/1V4bE_rFK3wxwffpspLrpjuvqU5KQpuOd/view
2. Бутузов А.Г. Этнокультурный туризм. Учебное пособие. М.КНОРУС, 2013.
3. Мамирова К.Н. Силлабус учебной дисциплины «География духовных святынь Казахстана» (рабочая программа, утвержденная УМО от 24.08.2020). А. КазНацЖенПУ. изд-во «Кыздар университеті», 2020.
4. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. г.Казахстанская правда от 12.04.2017. https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statuya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-moder.
5. Сакральная карта Казахстана. А. Электронная карта. Qazmap.kz. 2018. <http://iqap.kz>

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ГЕОГРАФИЯ ПӘНІНІҢ МАЗМҰНЫ: ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ МЕН ЛОГИКАСЫ

Шумақова Г.Ж.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университеті., Ақтөбе қаласы, педагогика магистрі, аға оқытушы

Аннотация. Мақалада жаңартылған білім берудегі қазіргі география пәнінің мақсат, міндеттері, бөлімдері қарастырылады. Пәннің 1-бөлімі бойынша география ғылымындағы зерттеу әдістерін саралау мен сипаттау мақаланың өзегі болып саналады. Мақалада географиялық нысандардың сипатына, олардың иерархиялық деңгейіне, зерттеу мақсаты мен міндеттеріне қарай теориялық әдістердің өзгеру мүмкіндіктері, бірақ географиялық нысандардың, процестердің, құбылыстардың кеңістікте орналасуы мен эволюциясының объективтік заңдылықтарының сақталып қалатындығы, географиялық зерттеу әдістерінің ең маңыздылары талданады.

Тірек сөздер: пән мазмұны, оқу мақсаттары мен оқу міндеттері, тұлғаның географиялық мәдениеті, дүниенің географиялық бейнесі, географиялық ойлау, зерттеу әдістері

Біздің еліміздегі жалпы орташа білім берудің мақсаттары қандай? Оқыту мақсаттары туралы мәселе (яғни, неліктен оқыту керек деген сауалға жауап) оқу пәнінің әдістемесі үшін өте маңызды рөлге ие. Осы мақсатты шешу мектеп географиясының құрылымы мен мазмұны, жалпы бағытталуы, оқу үдерісінің ұйымдастыру формасы мен әдістеріне байланысты. Соңғы жылдары оқу мақсаттарының мәселесіне біздің елімізде көп көңіл бөлінуде, ол ең алдымен, географиялық білімнің мазмұнын анықталуына тәуелді. Ол географияны оқыту әдістемесінде теориялық әдістерді зерттеудің басты қолдану облыстарын анықтайды. География пәнінің мұғалімі географияны оқыту мақсаттары жалпылай және әрбір курсқа сай анық түсіну қажет, себебі сол арқылы бөлек сабақтар мен тақырыптардың мақсаттары айқындалады.

Географияны оқыту мақсаттары мектептегі оқыту мен тәрбиелеудің басты мақсаттарынан келіп шығады – географиялық білімнің зерттеу әдістері мен мәселелері, құрылымына сай жан-жақты дамыған тұлғаны қалыптастыру. География – мектептегі жаратылыстану (табиғат) және қоғамдық (халық, шаруашылық, әлеуметтік сұрақтар) объектілер мен құбылыстарды қамтитын жалғыз оқу пәні болып табылады, сондықтан да осы оқу пәнінің мақсаттары жан-жақты болады.

Орта мектептің оқу жоспарында оқушылардың тұлғасын қалыптастыру мен оның қажеттілігіне орай географияның мәнін және маңызын анықтайтын бірнеше тұстарды қарастырайық. Олардың *біреуі* қазіргі таңда өте өзекті табиғат пен қоғамның өзара әрекеттесуі мәселелері төңірегінде қоғамның әрбір мүшесінің экологиялық тәрбиелеу, қоршаған ортаға қамқорлық жасау саналады. Білім берудің осы мәселесінде географияның маңызы өте зор. *Екінші* бір тұсы – азаматтардың экономикалық білімді болуына қатысты, экономикалық реформалар тез өзгеріп, экономикалық білімдер миллиондаған адамдарға өздерінің еңбек және тұрмыстық әрекеттерінде күнделікті қажет. География оқушыларға шаруашылықтың географиялық аспектілерін ашуға, өзінің мекенінің экономикалық және әлеуметтік мәселелерін шешу жолдарын айқындауға, олардың экологиялық проблемалармен байланысын түсінуге керек және т.б. Географиядан басқа оқушылардың экономикалық сауаттылығын география және қоғамтану анықтайды, алайда осы пәндердің әрқайсысы әр түрлі экономикалық мәселелерді қарастырады. Сондықтан да, географияны оқымай, қазіргі өскелең ұрпақтың экономикалық білімінің қалыптасуы қиынға түседі. *Үшінші* маңызды аспектісі – табиғат, қоғам, шаруашылықтың кеңістіктік дамуы, олар географияның өзіне ғана тән ерекшелігі. Геометрия мен сызуда оқытылатын

абстартілік кеңістіктен өзгеше географиялық кеңістік адамның өмір сүру ортасын шынайы анықтайды. Қазіргі жағдайда жер шарында арақашықтық қысқарып және елдердің, аумақтардың және халықтардың дамуында өзара шарттылық күшейгенде табиғат пен қоғамның қазіргі ойлаудың бір белгісі ретінде кеңістіктік ажыратушы функциясын түсіну аса маңызды. Білімді адам біздің күндерде жергілікті, аймақтық және ғаламдық деңгейде ойлау білу тиіс, яғни өзінің тұрған жері, аймағы, елі және әлем деңгейінде жалпылай деген мағына береді. Ол жергілікті мәселелерді елдің дамуымен байланысты бағалай отырып, дұрыс саяси және экономикалық бағытталуға мүмкіндік береді. *Төртінші* маңызды тұсы еңбектің және қоғамдық-саяси өмірге белсене араласқан кезде өсіп келе жатқан интеллектуалдық заманда географияның мүмкіндіктерін оқушыларда кешенді қалыптастыра отырып, оқытылатын объектілер мен құбылыстарды, білімді пән аралық түсінуде, ойлау мен пікірлесудің ашықтығын анықтауға көмектеседі.

Сонымен қатар географияның байланыстырушы функциясын айта кеткен жөн, ол қазіргі адамдар үшін өте үлкен мәнге ие. Географиялық білімдер жалпы ақпаратты саналы қабылдау, әр түрлі ұлт пен нәсілдердің, әр түрлі әлеуметтік-экономикалық жағдайда тұрып жатқан адамдар арасында қатынас орнатуда, туризмде, т.б. қолданылады. Осы тұста географиялық картаның әмбебап құрал екенін атап кеткен жөн [1].

«География» пәнінің мақсаты – дүниенің географиялық бейнесін тұтас қабылдайтын, географиялық ойлау қабілеті дамыған, географияның әдістері мен тілін білетін және қолданатын, географиялық мәдениеті бар тұлға тәрбиелеу.

Тұлғаның географиялық мәдениеті – тұлғаның бойындағы Жер, қоршаған орта, табиғат туралы, оның алуантүрлілігінің себептері, халқы мен шаруашылық әрекеті туралы білім мен «адам – табиғат – қоғам – мәдениет» жүйесіндегі өмірлік құндылықтарды меңгеруінің көрінісі.

Дүниенің географиялық бейнесі – аумақтық табиғи-қоғамдық жүйелердің қасиеттері мен заңдылықтары туралы адам көзқарастарының жиынтығы.

Географиялық ойлау – географиялық нысандар, үдерістер мен құбылыстарды, олардың арасындағы байланыстарды тану және олардың маңызды қасиеттерін бейнелеу.

«География» пәнінің міндеттері: географияның ғылыми пән ретіндегі рөлі мен оның қазіргі заманғы адамзат мәселелерін, сондай-ақ ғаламдық мәселелерді шешудегі әлеуетін түсінуге мүмкіндік беру; табиғи және антропогендік нысандарды, үдерістер мен құбылыстарды кіріктіретін дүниенің географиялық бейнесін ашу, қоршаған ортаның аумақтық айырмашылықтарын, олардың нақты сипаты мен адам өмірі үшін маңыздылығын түсіндіру; оқушылардың бойында табиғат пен қоғам арасындағы өзара байланыстарға, осы байланыстардың кеңістіктік ерекшеліктеріне ғылыми көзқарастарды қалыптастыру; кеңістіктік ойлау мен картографиялық дағдыларды қалыптастыру; географиялық білімді күнделікті өмірде, өз іс-тәжірибесінде пайдалану дағдыларын қалыптастыру.

Оқу пәнінің мазмұны 6 бөлімді қамтиды: - географиялық зерттеу әдістері; - картография және географиялық деректер базасы; - физикалық география; - әлеуметтік география; - экономикалық география; 6. елтану және саяси география негіздері. Осы 6 бөлім 7 кластан бастап 11 класқа дейін жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі спиральді қағидатпен берілуі, яғни қарапайым ұғымнан күрделене оқытылу мақсатымен қарастырылған [2].

Жалпы географияны осы бағытта жаңартылған түрде оқыту қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі. География ғылымы көптеген ғылым салаларымен етене тығыз байланысты. Осы орайда география пән ретінде оқушылардың қызығып оқитын пәнінің қатарында болмауы ықтимал. Себебі бағдарлама өте күрделі, пән қазіргі заманға сай толық техника саласына қарай бағытталған. География пәнінің 1-бөлімі географиялық зерттеу әдістеріне арналған. Мұнда оқушы 7-кластан 11-класқа дейін зерттеу әдістерін толық меңгеру керек. Зерттеу әдістері дегеніміз не? Оны балаға 7-кластан бастап ғылыми түрде меңгертудің маңызы қандай деген ой туындайды. Жаңартылған оқу бағдарламасы

бойынша меңгеру қажет деп табылған соң география ғылымындағы зерттеу әдістерін саралау мен сипаттау мақаланың өзегі болып саналады.

Географиялық мәдениетті игеруге география ғылымының әдістерімен танысу да жатады. Жалпы түрде «әдіс» (грекше «methodos» – зерттеу жолы) – мақсатқа жету тәсілі, әрекет түрі. Академик Б. М. Кедров ғылымның әдісін зерттеу пәннің жан-жақты көрінісіне қол жеткізудің, оның мәнін ашудың, оның заңдарын танудың жалпы жолы ретінде анықтады. Ғылымның әдістері өте алуан, сол себепті жіктеуді, топтауды талап етеді. Мұндай топтауларды әр түрлі авторлар саралап, көбінесе әр түрлі ұстанымдар негізінде жасады.

Ғылымның әдістерін дәстүрлі, жаңа, ерекше, қолданылуы шектелген деп бөлуге қарсылықтар болмауы тиіс. Ал әдістер мәні бойынша топтау одан қиынырақ. Бұл аспектіде олар эмпирикалық және теориялық деп бөлінеді. Эмпирикалық әдістер қатарына географияның пайда болуынан бастап қолданылып келе жатқан және барлық географиялық білімдердің негізі болып табылатын классикалық экспедициялық әдісті жатқыза аламыз. Өз кезегінде оны жүзеге асырудың басты әдістері болып бақылау, яғни зерттелетін нысан туралы бастапқы мәліметтерді алу мен өлшеу, яғни сандық көрсеткіштерді пайдалана отырып, бақылау табылады. Мұнан әрі экспедициялық (далалық) әдіс стационарлық және маршруттық тәсілдермен жүзеге асырылуы мүмкін. Жаппай далалық аумақтық зерттеу қымбатқа түсіп, кейде оны жүзеге асыру қиын болғандықтан, көптеген жағдайларда оны іріктеп, яғни «кілттер әдісімен» жүзеге асырған жөн. Бұл әдіс жекеленген нысандардың шешімдерін біртіндеп кең ареалдарға экстрополяциялау арқылы терең және жан-жақты зерттеуді білдіреді. Ю. Г. Саушкин оны геологиядағы терең бұрғылау ұңғыларымен бекерге салыстырмаған. Эмпирикалық әдістер қатарына әр түрлі камералық, зертханалық зерттеу әдістерін де жатқызған жөн.

Теориялық әдістердің де ішкі құрылымы күрделі. Олардың ішінен логикалық әдістерді, ал оның ішінен ой қорытудың ішінен екі басты формасын – дедукция мен индукцияны бөліп қараймыз, олар болса сәйкесінше жалпыдан жекеге және жекеден жалпыға қарай пікір айту жолдарын қарастырады. Оларға заттар мен құбылыстардың белгілі бір қасиеттері, белгілері, қатынастары бойынша ұқсастығын анықтайтын аналогия әдістері де жатады. Формальды деп атауға болатын әдістер – статистикалық, математикалық, модельдеу және т.б. әдістер жеке топты құрайды.

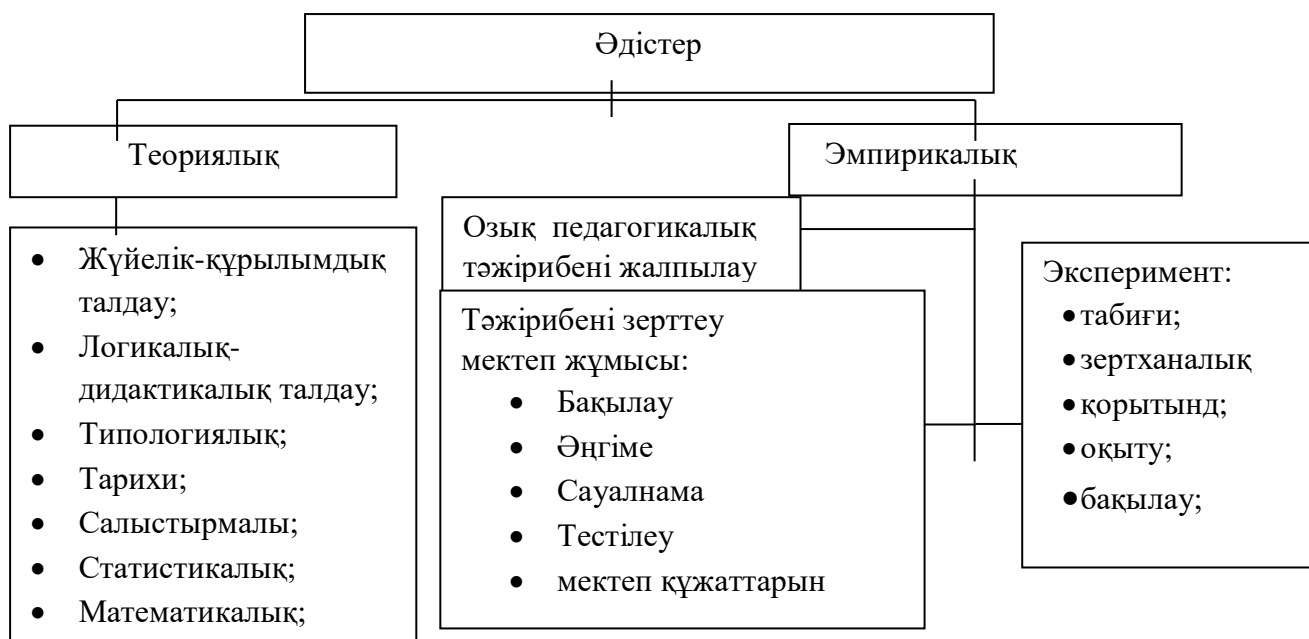
Картографиялық әдістің жалпы мақсаты болып картаны онда бейнеленген құбылыстарды танып-білу үшін қолдану. Қазіргі заманғы картографиялық зерттеу әдісі әр алуан нысандарды зерттеу, олардың сандық сипаттамаларын анықтау мен кеңістікте орналасуын белгілеу үшін қажетті көптеген тәсілдерге ие. Бірақ бұл тұжырымдар аталмыш әдістің шынайы мәнін ашудың кіріспесі ғана, ол К. А. Салищев пен А. М. Берлянттің еңбектерінде толықтай берілген [4]. А. М. Берлянт картаның қасиеттерін ең кең тараған географиялық модель бойынша – абстрактылық, таңдаулылық, синтетикалық, метрикалық, бірмәнділік, үздіксіздік, көрнекілік, шолушылық, геометриялық кейіп пен географиялық сәйкестік бойынша саралайды. Ол картаны талдаудың төрт негізгі тобын бөліп көрсетті: 1) карталарда бейнеленген құбылыстарды сапалық сипаттау; 2) екі және үш өлшемді графиктер мен диаграммалар бойынша құрылымдар бойынша карталарды талдаудың графиктік талдау тәсілдері; 4) математикалық-картографиялық модельдеу. Ең соңында оның мәні топографиялық және тақырыптық карталардың үлкен қорын құруда, карталарды сараптаудың тәсілдерін жасау мен жетілдіруде, карталарды автоматтандыруда, ғылым мен практиканың зерттеудің тез және үнемді пайдаланудағы қажеттілігінде жатқан картографиялық әдістің қалыптасуы мен дамуының басты алғышарттарын анықтайды. Басқа да әдістер секілді картографиялық әдіс тұрақты даму мен жетілдірілу үстінде. Мәселен, соңғы кездері географтар масштабтары бейнеленетін құбылыстың мөлшерлік көрсеткіштеріне қарай, мәселен, аумақ көлеміне немесе халық санына байланысты трансформацияланып және ауытқып отыратын анаморфоздалған карталарға, картоидтарға, ментальды (ойша) карталарға қызығушылық туғызуда [5].

Салыстырмалы географиялық әдіс дәстүрлі географиялық әдістерге жатады. Оның негізін салушылар деп әдетте К. Риттерді және «Табиғат картиналары» үшін А. Гумбольдты санайды. Бұл еңбегінде А. Гумбольдт салыстырмалы әдіске былай сипаттама береді: «Жекелеген елдердің ерекшеліктерін өзара салыстырып, олардың нәтижелерін қысқаша түрде беру қиын болса да қайырымды болатын жалпы жертанудың міндеті». Кейін салыстыру зерттелетін нысандар мен құбылыстардың даралануы мен типтелуін, жіктелуі мен жалпылануын жүзеге асыруға көмектесетін географияның әмбебап әдістерінің біріне айналды. Физикалық географияда бұл әдіс жер бедерін, климатты, өзендерді, табиғи кешендерді және т.б. сипаттауда әлеуметтік-экономикалық географияда елдерді, аудандарды, қалаларды, аумақтық-өндірістік кешен (АӨК) пен басқа да аумақтық бірліктерді сипаттауда қолданылады. Елтануда бұл әдіс одан көп болмаса, аз қолданылмайды. И. М. Маергойз салыстырмалы әдісте екі операцияны: теңдестіру операциясы мен ажырату операциясын айыра білу керек екендігін айтады. Салыстыру толық және толық емес болуы мүмкін. Толық болғанда бұл операцияның екеуі де, толық еместе олардың біреуі ғана жүзеге асырылады. Бұдан әрі И. М. Маергойз салыстыруды шартты түрде сапалық және сандық деп бөледі, бұл ретте оның пікірінше, сандыққа дейін сапалық салыстыру жүруі керек. И. М. Маергойз географиядағы салыстырудың негізгі ұстанымдарын да тұжырымдады. Олар: бір масштабты нысандар, құбылыстар мен процестердің бір тәртіпті белгілерін ғана салыстыру мүмкіндігі; алдымен аса мәнді, кейін екінші дәрежелі белгілерді салыстыру қажеттігі; салыстыратын нысандар дамитын және өмір сүретін объективті жағдайларды есепке алу. Салыстырмалы географиялық әдістің ерекше құндылығы болып оның әр түрлі табиғи және әлеуметтік-экономикалық жағдайлардағы адам іс-әрекетінің географиялық типтерінің көп түрлілігін жақсы анықтауға және нақтылауға көмек беруі табылады [6].

Мұғалім жұмысындағы табыс көбінесе педагогикалық қызметке, шығармашылыққа қызығушылықпен анықталады, олар әдістемелік ойлауды дамытусыз, өзінің педагогикалық еңбегін ұтымды ұйымдастырусыз және географияны оқыту әдістемесі бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізусіз мүмкін емес. Оқыту әдістемесінің барлық құрамдас бөліктерін жаңарту жағдайында бағдарлама мен оқулықтарды таңдауда, оқу үдерісін жоспарлауда мұғалімнің дербестігі артады. Сондықтан мұғалім зерттеу жұмыстарын жүргізе білуі, педагогикалық зерттеу әдістерін меңгеруі тиіс.

Ғылыми зерттеу әдістері - бұл зерттеу жүргізу тәсілдері. География әдістемесінде бірнеше түрлі эксперименталды-эмпирикалық деңгей әдістеріне және теориялық деңгей әдістеріне топтастырылатын әдістер қолданылады. Алғашқы топ зерттеу кезеңінде, зерттеу мәселесі бойынша фактілерді жинақтау процесі жүріп жатқан кезде және алынған қорытындыларды тексеру мен нақтылау кезеңінде кеңінен қолданылады. Теориялық деңгей әдістері фактілерді түсіну және теорияны құру кезеңінде қолданылады (сурет.1)

Сурет 1. Теориялық деңгей әдістері

Өзінің дамуының алғашқы кезеңдерінде географияны оқыту әдістемесі ең алдымен эксперименталды-эмпирикалық деңгей әдістерін қолданды. Соңғы жылдарда теориялық аспектінің дамуына және әдістеменің жеке дидактикаға айналуына байланысты зерттеу логикасына және теориялық әдістерге назар аударылды. Мектеп географиясының құрылымы мен мазмұнын құру әдістерінің бірі ретінде қазіргі заманғы ғылыми географиялық білімді жүйелі-құрылымдық талдау, логикалық-дидактикалық талдау кеңінен қолданылады.

Зерттеу әдістерін таңдау қойылған мақсаттар мен міндеттерге байланысты. Әр түрлі зерттеудің бірінші міндетті шарты - зерттелетін мәселе бойынша әдебиетпен танысудан басталатын мәселені анықтау. Таным теориясы бойынша философиялық әдебиетті талдау қолданылады, логика, психология және дидактика бойынша жұмыстар оқытылады, бұл оқушылардың жасына және оқыту мазмұнының ерекшеліктеріне байланысты ойлау қызметінің ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. География бойынша әдістемелік әдебиеттерді талдау әдістемеді шешілгенін және жаңа зерттеуге не қажет екенін анықтауға көмектеседі.

Эксперименталды-эмпирикалық деңгейдің ең маңызды және кең таралған әдістерінің бірі—оқу процесін бақылау. Бақылау - адамның педагогикалық қабілеттерінің көрсеткіші. Бақылаудың табысы зерттеу мақсатын ескере отырып жасалатын бағдарламаға байланысты. Бақылау объектілері оқушылардың дербес оқу қызметін ұйымдастыру, оқытудың қазіргі заманғы құралдарын қолдану, ұғымдарды қалыптастыру тәсілдері, пәнаралық байланыстарды орнату, оқулықпен жұмыс істеу тәсілдері, мұғалімнің оқытудың педагогикалық технологияларын таңдауы және т. б. болуы мүмкін.

Бақылау нақты деректерді алудың басқа әдістерімен—сауалнамамен, тестілеумен, мұғалімдер мен оқушылармен әңгімелесумен ұштасады. Аталған эмпирикалық әдістерді қолданудың жалғасы педагогикалық эксперимент болып табылады. Бұл бақыланатын және ескерілетін жағдайларда зерттелетін педагогикалық құбылыстарды бақылауға мүмкіндік беретін оқыту мен тәрбиелеудің ғылыми қойылған тәжірибесі.

Эксперимент теориялық жағдайды тексереді, оқыту процесі туралы сенімді білім алу құралы болып табылады.

Әдістемелік зерттеу бірнеше кезеңнен тұрады:

- зерттеу үшін таңдалған тақырыптың өзектілігін негіздеу. Бұл кезеңде мәселенің тарихы мен теориясы, бұқаралық мектеп тәжірибесі және озық педагогикалық тәжірибе оқытылады;

- зерттеудің негізгі проблемасын анықтау, зерттеу нысаны мен мәнін таңдау;

- зерттеудің мақсаты мен міндеттерін тұжырымдау, эксперименталды жұмыс жоспарын құру байланысты гипотезаны ұсыну. Бұл ретте гипотеза негізгі зерттеу құралы ретінде әрекет етеді;

- зерттеу әдістерін таңдау (теориялық және эксперименталды-эмпирикалық);

- эксперименталды материалдарды дайындау және педагогикалық эксперименттің қорытынды кезеңін өткізу;

- эксперименттің оқыту (қалыптастыру) кезеңін өткізу, оның барысында әзірленген әдістемелік ережелердің, мысалы, оқушылардың оқу қызметін ұйымдастыру нұсқаларының орындылығы тексеріледі;

- зерттеудің кейбір ережелерін анықтау, тексеру мақсатында бақылау экспериментінің кезеңі;

- зерттеу қорытындыларын тұжырымдау, алынған нәтижелердің практикалық маңыздылығын ашу. Мұғалімдер ұжымдарында талқылау, әдістемелік журналдағы жарияланымдар.

Жүргізілген әдістемелік зерттеу барысында дұрыс қойылған педагогикалық эксперимент объективті нәтижелерді алудың басты көзі болып табылады. Зерттеу нәтижелері базалық және өңірлік бағдарламаларды, оқулықтар мен басқа да оқу құралдарын жасау кезінде ескеріледі. Әзірленген материалдар (оқу есептерінің жүйесі, тест тапсырмалары, авторлық бағдарлама) олардың базасында география пәні мұғалімдеріне арналған әдістемелік ұсыныстар жасау үшін қолданылады

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Максаковский В.П. Географическая культура. – М.: «Владос», 1988. – 416 с.
2. «География» пәні бойынша оқу бағдарламасы (орта білім беру мазмұнын жаңарту аясында) 2015, желтоқсан.
3. Баранский Н.Н. Научные принципы географии. – М.: «Мысль», 1980. – 239 с.
4. Берлянт А.М. Картография. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 336 с.
5. Жучкова В. К., Раковская Э. М. Методы комплексных физико-географических исследований. – М.: «Академия», 2004. – 368 с.
6. Скопин А. Ю. Введение в экономическую и социальную географию: Учеб. Пособие. – М.: «Владос», 2001. – 272 с.
7. Е. А. Таможняя, Методика обучения географии : учебник и практикум для академического бакалавриата : для студентов высших учебных заведений, обучающихся по гуманитарным направлениям и специальностям /Москва : Юрайт, 2016. – 320.

РОЛЬ КРАЕВЕДЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ И ВОСПИТАНИИ

Айдарова А.З.¹, Бурекешова Д.²

¹Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова., старший преподаватель,

²Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова., студент

Аннотация. В статье рассматривается роль краеведческой работы в образовательном и в воспитательном процессе. Определены основные факторы краеведческого характера для активизации учебно-воспитательной работы.

Ключевые слова: краеведение, формы и методы школьного краеведения, географическое краеведение, краеведческий принцип, «малая география», «малое страноведение».

Системный подход, наряду с раскрытием педагогической эффективности школьного краеведения, позволяет установить закономерные связи между его элементами, определить организационную структуру и методы его проведения.

Роль краеведческой работы в общей системе образования и воспитания, ее место в практике учебно-воспитательной работы современной школы позволяет рассматривать школьное краеведение как сложную систему.

Содержание, организационные формы и методы школьного краеведения определяются целями и задачами образовательного и воспитательного процесса, требованиями учебных программ, конкретными природными и социально-экономическими условиями родного края. Школьное краеведение как система в учебно-воспитательной работе проводится в плане географического, исторического, литературного, природоведческого краеведения и в других направлениях. Все эти направления, представляя собой части целого, являются основными структурными элементами общешкольного краеведения, тесно связаны между собой как по своему содержанию, так и по форме организации и методам проведения.

Объектами географического краеведения являются также вопросы географии населения и населенных пунктов, хозяйственной деятельности населения родного края, связей между отдельными сторонами хозяйственной жизни и т. д. В этом отношении географическое краеведение имеет много общего с историческим и литературным краеведением[1, с. 21,35].

Каждое из направлений школьного краеведения обусловлено конкретными задачами, стоящими перед тем или иным учебным предметом. Каждое направление имеет собственный объект изучения, представляет собой самостоятельную систему краеведческой работы в школе.

Как любая система, географическое краеведение в школе представляет собой комплекс элементов, находящихся в определенных организационно-методических взаимосвязях и взаимоотношениях. Комплекс элементов географического краеведения — это его задачи, и принципы организации, содержание краеведческой работы, формы и методы ее проведения, планирования и руководства.

Географическое краеведение как система в учебно-воспитательной работе обусловлено общими целями и задачами воспитания и образования. Основными задачами географического краеведения, направленными на практическое осуществление связи обучения и воспитания с жизнью, трудом, практикой общественного строительства, являются, во-первых, всестороннее изучение учащимися природных и социально-экономических условий родного края, во-вторых, использование добытых при этом

краеведческих знаний, практических умений и навыков учащихся в целях более глубокого и осмысленного усвоения учебного материала и активизации учебно-воспитательной работы.

Составными частями географического краеведения являются учебная (программная) и внеклассная краеведческая работа. По своему существу, педагогическому значению и целевым установкам оба эти направления тесно связаны между собой, взаимообусловлены и дополняют друг друга. Практически нельзя представить одно направление работы без другого.

Учебное краеведение является необходимым условием в активизации учебного процесса в преподавании географии. Его основные положения как обязательные предопределены учебными программами.

Содержание учебной краеведческой работы, определяемое учебными программами и конкретными природно-экономическими условиями школьного окружения и своей местности, является основой при выборе организационных форм и методов ее проведения. Основные формы учебной краеведческой работы - это урок, природоведческие и производственные экскурсии и внеурочные занятия. Эти формы организации учебной краеведческой работы твердо вошли в школьную практику.

Но в проведении учебной краеведческой работы в преподавании географии имеются некоторые недостатки. Многочисленные наблюдения показывают, что некоторые учителя назначение краеведческого материала рассматривают всего лишь как пример для иллюстрации географических явлений и процессов или как объект для сравнения и сопоставления. В силу этого на многих уроках использование краеведческого материала ограничивается словесными методами обучения. Между тем осуществление краеведческого подхода как одного из педагогических средств активизации учебного процесса предполагает использование таких методов и приемов, которые в зависимости от дидактических целей и содержания учебного и краеведческого материала являются основой в решении учебно-познавательных задач. При этом наряду с объяснительно-иллюстративными методами и эвристической беседой большое познавательное значение имеет организация систематических наблюдений за природно-экономическими явлениями и поисковой деятельности учащихся, а также проведение различных по содержанию практических работ.

Таким образом, учебное краеведение преследует две задачи. Одна задача - всестороннее изучение своей местности, другая - использование краеведческого материала в преподавании. Они тесно связаны: решение первой открывает путь к второй.

Краеведческий принцип дает возможность строить преподавание географии на основе дидактического правила, обеспечивающего доступность и наглядность обучения: «от известного - к неизвестному», «от близкого - к далекому». Имея представление о природе и ее закономерностях, а также о населении и хозяйстве родного края, легче понять географию более отдаленных районов, а также зарубежных стран.

Многообразны формы организации внеклассной краеведческой работы по географии. Это - кружки, экскурсии, походы, экспедиции, вечера, олимпиады, викторины, конференции и др. Но основной испытанной формой организации внеклассного краеведения - является кружок. «Кружок, — по выражению Н. Н. Баранского, — есть то звено, за которое нужно уцепиться для того, чтобы вытянуть всю цепь разнообразных форм внеклассной работы. Прочная постановка внеклассной работы может быть гарантирована только кружком» [3, с. 10-11].

Систематическое осуществление краеведческого принципа помогает связать теоретические знания и умения, приобретаемые в школе, с окружающей жизнью, например предсказание погоды для местного сельского хозяйства, наблюдение за режимом реки для безопасности переправ, сбор полезных дикорастущих растений для хозяйственных организаций и т. д. Преподавание географии, таким образом, строится не на «словесных схемах», а на наблюдениях подлинной действительности и в соответствии

с жизненными потребностями. Из этого вытекает, что краеведение должно служить преподаванию географии повседневно и непрерывно, а не только во внеклассной работе, в краеведческих кружках с ограниченной группой учащихся. На краеведческом принципе должны строиться обычные уроки. К сожалению, в настоящее время многие учителя учебное краеведение связывают только с организацией походов и кружковой работой по изучению края.

Однако ни в какой другой науке краеведение не найдет для себя столь пригодных методов исследования, как в географии. А. С. Барков писал: «Объект и методы изучения географии и краеведения совпадают. Последнее можно и должно рассматривать как «малую географию», точнее — как малое страноведение». Поэтому краеведение чаще всего понимают как географическое, в задачу которого входит всестороннее, комплексное изучение своего края. В краеведении, так же как в географии, предметом изучения является местность, территория. Сам термин «краеведение» означает, что изучается территория, определяемая понятием «свой край». Какую территорию следует понимать под «своим краем»? Этот вопрос должен быть обязательно решен в первую очередь, так как этим определяются рамки и подробности краеведческого изучения.

С большим участием школьников, а в некоторых случаях даже целиком ими, должна проводиться та часть краеведческого исследования, которая состоит из самостоятельной работы по непосредственному изучению своего края. По существу, ученики под руководством учителя должны вести непрерывные наблюдения над различными местными природными явлениями, обследовать все места изучаемой территории, вникать в хозяйственные особенности местных предприятий и понять внутренние взаимосвязи в природе и в хозяйстве и связи между природой и хозяйством, проявляющиеся в пределах края. На эту сторону краеведческих наблюдений должно обращать особенно большое внимание, так как краеведение — это не только собирание материала, но и его обобщение.

Наиболее глубокий анализ должен происходить на уроках в связи с изучаемыми темами программы. Суть краеведческого принципа географии заключается в том, что он позволяет в знакомой учащимся местности, в повседневной обстановке наблюдать географическую действительность в соотношениях и связях ее отдельных компонентов и использовать результаты этих наблюдений на уроках для того, чтобы на полученных реальных представлениях формировать понятия, составляющие основу географической науки. Очень важно, чтобы все получаемые о своем крае сведения, результаты наблюдений и исследований приводились в порядок, систематизировались, обрабатывались в расчете на их использование в учебных занятиях.

Основными краеведческими факторами активизации учебно-воспитательной работы являются:

а) содержание краеведческого материала как источника возбуждения познавательного интереса учащихся, которое способствует осознанному пониманию причинно-следственных связей в природных и экономических явлениях и процессах;

б) практическое осуществление связи обучения и воспитания с жизнью, трудом и практикой коммунистического строительства. Связи обучения и воспитания с жизнью, являясь методологической основой школьного краеведения, выступает одним из важнейших средств активизации учебно-воспитательной работы;

в) создание проблемной ситуации, связанной с решением учебно-практических задач краеведческого содержания, которая является основным источником активизации мыслительной деятельности школьников;

г) организация наблюдений за природными и социально-экономическими явлениями родного края и использование добытых учащимися краеведческих знаний в учебной и воспитательной работе;

д) организация учебных и внепрограммных экскурсий, походов по родному краю, близких и дальних путешествий, тематических экспедиций, вечеров встреч, олимпиад, конференций и других работ краеведческого содержания;

е) система групповых и индивидуальных самостоятельных заданий (письменно-графическое оформление краеведческого материала, составление отчетов, докладов, рефератов, альбомов) и поисково-исследовательских задач;

ж) организация общественно полезной деятельности учащихся и привлечение их к агитационно-пропагандистской работе краеведческого содержания.

Очень часто в методической литературе и в практике учебно-воспитательной работы выражения «краеведческий подход» и «краеведческий принцип» употребляются как синонимы.

В одной из работ по методике школьного краеведения И. С. Матрусов указывает, что «под краеведческим принципом понимается установление в процессе обучения ассоциативных связей между известными учащимся фактами из окружающей их действительности и изучаемым программным географическим материалом в целях повышения качества усвоения знаний.

При осуществлении краеведческого принципа в обучении в сознании учащихся устанавливается связь между изучаемыми географическими понятиями и закономерностями и их проявлениями на конкретной территории» [4, с. 318-322]. В данном определении краеведческий принцип означает осуществление краеведческого подхода в целях раскрытия сущности изучаемых понятий фактами окружающей действительности, т. е. истолкование проявления общего на примере (краеведческий подход) процессов и явлений, происходящих в данной местности.

В последние годы в казахстанской школе поднялся интерес к школьному краеведению, стало восстанавливаться утраченное на длительное время понимание его большого образовательного и воспитательного значения. К.Д. Ушинский писал: «Самое резкое, наиболее бросающееся в глаза отличие западного воспитания от нашего состоит в том, что человек западный, не только образованный, но и даже полуобразованный, всегда ближе знаком со своим отечеством: с родным ему языком, литературой, историей, географией, статистикой, политическими отношениями, финансовым положением и т.д., а русский человек всего менее знаком именно с тем, что всего к нему ближе: со своей родиной и всем, что к ней относится». Эта мысль не потеряла своей актуальности и до настоящего времени.

Таким образом, школьное краеведение: активизирует педагогический процесс, повышает самостоятельность учащихся, укрепляет любовь к познанию своего края, что является важным в формировании конкурентоспособной личности школьника.

Список использованной литературы:

1. «Совершенствование регионального компонента в содержании школьных предметов», издание Национальной Академии Образования имени Алтынсарина, Астана, 2013. – С. 21, 35.
2. Терентьева Е. Г. «Технология краеведческо-профорориентационной работы в образовательном учреждении» // Образование и общество. 2010. № 5. – С. 10-11
3. Соловьёв М.С. «Учитель XXI века: устойчивое развитие и географическое образование»: материалы IV межвузовской научно-практической конференции, 26-27 ноября 2004 г. М.: МГПУ, С. 318-322.

АҚТӨБЕ ҚАЛАСЫНА ЖАҚЫН ҚАЛАМАҢЫ АУМАҚТАРЫНЫҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Орынбасаров А., Қапар О., Қангерей Қ.

Қ.Жұбанов атындағы АӨУ, студент

Аннотация. Қалалық қоныстандыруды дамытудың қазіргі жағдайында орталық қала мен қала маңындағы аумақтың өзара іс-қимылын зерделеу экономикалық-географиялық зерттеулердің өзекті мәселесі болып табылады. Қалалық агломерациялар экономикалық өсу мен әлеуметтік прогрестің басты бағыттарына айналууда. Қалалық агломерациялар аумағында болып жатқан процестер туралы олардың салалық және аумақтық құрылымының өзгеруіне әсер ететін және қала маңындағы аумақтың кеңістігін өзгертетін белгілі бір білім тапшылығы бар. Дипломдық жобаның өзектілігі қаланың дамуын реттеу және аймақтарды аумақтық жоспарлау бойынша жұмыстарды жетілдіру мақсатында қала маңындағы аумақтарды зерттеу болып табылады. Қаланың дамуы қоршаған" қала-орталық " аумағын трансформациялау есебінен жүреді. Ақтөбе қаласы өңірдің экономикалық, әлеуметтік және инновациялық даму орталығы болып табылады.

Кілт сөздер: агломерация, қаламаңы, инфоқұрылым, өнеркәсіптік аймақтар, рекреациялық аумақ, қоныстандыру;

«Қала маңындағы аймақ» ұғымы қаланың айналасындағы аумақтарды біріктіреді, олардың қалыптасуы мен дамуы оның мүдделеріне бағынады. Қала маңындағы аймақты жоспарлау қаланың бас жоспарымен бірге қала маңындағы және жасыл аймақты жоспарлаудың арнайы жобасында әзірленеді. Қала маңы аймағының аумағын пайдалануда қаланың тыныс-тіршілігімен тікелей байланысты функциялар басым. Біріншісі-қоныстану ауданы ауқымында қала құрылысы мен қала маңы ландшафтының экологиялық тепе-теңдігін сақтау, сондай-ақ қаланы, ең алдымен сумен қамтамасыз ету және су бұрумен байланысты, оның тіршілік әрекеті үшін қажетті табиғи ресурстармен қамтамасыз ету. Қала маңындағы аймақтың екінші функциясы-қаланы азық-түлікпен қамтамасыз ету, бұл, әдетте, ауыл шаруашылығының салалық құрылымын өзгертуді, оны қаланың қажеттіліктеріне бағындыруды талап етеді.

Осылайша, жалпы қала маңындағы аймақ: ол шектеулі даму аймағына кіреді, есептеулерге сәйкес, орта жолақта орналасқан қалалар үшін ені бойынша: 1 миллионнан астам халық үшін-35-50 км; халық үшін 0,5-1 млн. -25-30 км; халық үшін 100-500 мың тұрғын үшін - 20-25 км.

Қала маңындағы аймақты ұтымды аймақтарға бөлу барлық аталған функциялардың теңгерімді үйлесімін білдіреді. Нақты тәжірибеде жергілікті жағдайлар оңтайлы теңдестірілген аудандастырудан әртүрлі ауытқулар тудырады. Сонымен, өнеркәсіп өндірісі аудандарында, әсіресе тарихи дамыған қалаларда, қала маңындағы аймақта қоршаған ортаға теріс әсер ететін көптеген өнеркәсіптік аумақтар, сондай-ақ бұзылған аумақтар бар. Мұндай аймақтарда перспективада біртіндеп қалпына келтіру, бұзылған аумақтарды жиі көгалдандыру көзделеді [2].

Белгілі бір аумақты қала маңындағы аймаққа жатқызудың қолданыстағы тәжірибесінде қаламен әлеуметтік-экономикалық байланыстардың қарқындылығының көрсеткіштері қызмет етеді. Олардың ішінде маятниктік еңбек көші-қонының болуы түйінді болып табылады. Тәуліктік, апталық, маусымдық еңбек көші-қонын анықтау арқылы қала маңы аймағындағы әлеуметтік-экономикалық белсенділікті айқындауға болады.

Қала маңындағы аймақтың өлшемдері мен шекараларын анықтау қаламен функционалдық байланыстарды, осы байланыстардың қарқындылығы мен тұрақтылығын, қала маңындағы кеңістікті қаланың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін тағайындауды қамтитын кешенді тәсілге негізделуі керек (Сурет 1.).

Сурет 1. қала маңындағы кеңістікті қаланың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін тағайындауды қамтитын кешенді тәсілдер

Аталған байланыстарды қала мен қала маңындағы аумақтардың әлеуметтік-экономикалық интеграциясы тұжырымдамасымен біріктіруге болады, ол олардың арасындағы органикалық қатынастардың дамуы, жалпы құрылымдардың қалыптасуы және қала мен қала маңындағы аумақтардың біртұтас өндірістік және әлеуметтік әлеуетін құру ретінде анықталады. Интеграция кезінде пайда болатын байланыстар қазірдің өзінде маңызды бола бастады, объект (қала маңы) басқа тұтас (қаланың) органикалық бөлігіне айналады, одан тыс жерде өмір сүре алмайды. Интеграция барлық бағыттар бойынша, соның ішінде тіршілікті қамтамасыз ету жүйелері бойынша қарқынды, тығыз байланыстарға жол ашады. [3]

Қала мен қала маңындағы аумақтардың өндірістік және әлеуметтік-экономикалық интеграциясы байланыс қарқындылығының артуынан, өзара тәуелділіктің өсуінен, қала мен қала маңындағы аймақтың елді мекендеріндегі жалпы белгілер санының өсуінен көрінеді. Мұндай интеграция жекелеген шаруашылық объектілерінің, сондай-ақ қала мен қала маңы аумағының ресурстық және инфрақұрылымдық кіші жүйелерінің өндірістік және өндірістік емес байланыстарын күшейту және бекіту үшін қажет.

Қала маңы аймағын қалыптастырудың негізгі қағидаттары-қала мен қала маңы аймағы арасындағы басым функционалдық байланыстарды есепке алу, қала маңы аймағы шегінде қаланың ықпал ету дәрежесін саралау, көлемнің оңтайлылығы, оның ресурстарын ұтымды пайдалану, қалада және оның қоршаған кеңістігінде экологиялық тепе-теңдікті сақтау. [4]

Қала маңындағы аймақтарды жіктеудің әртүрлі тәсілдері белгілі. Қаламаңындағы аймақтарға қаламен біртұтас әлеуметтік, табиғи және экономикалық аумақты құрайтын және басқа елді мекендердің жерлеріне кірмейтін қалалық елді мекендердің шегінен тыс жерлер кіруі мүмкін ". Басқа типология көліктік аудандастыру әдісін қолданумен байланысты, оған сәйкес қала маңындағы аймақтардың үш белдеуі бөлінеді (2 суретте схемалық түрде көрсетілген).

Сурет 2. Көліктік аймақтарға бөлу әдісіне сәйкес қала маңындағы аймақтардың белдеулерін графикалық түсіндіру

Сурет 2 бойынша «қала маңы» бірінші белдеуі жоғары жылдамдықты көлік бағыттарының аумақтарын, "жақын қала маңы" екінші белдеуі – тұрақты автобус маршруттарының аумақтарын, "алыс қала" үшінші белдеуі – қоғамдық көліксіз муниципалды аудандардың аумағын қамтиды. Бұл белдеулерде қала маңындағы аймақтың функционалды мақсатына сәйкес әртүрлі элементтер болуы мүмкін.

Ақтөбе қаласының қала маңы аумағын трансформациялау

Қазіргі кезде Ақтөбе облысында Ақтөбе және Хромтау қалаларының ықпал ету аймағында орналасқан аумақты агломерациялауға алғышарттар қалыптасты. Агломерацияны қалыптастыру және дамыту процесі бірқатар факторларға байланысты, көптеген зерттеушілердің пікірінше, оларға экономикалық-географиялық жағдай, демографиялық жағдай, ресурстық әлеует, экономиканы аумақтық ұйымдастыру және ғылыми-техникалық прогресс жатады.

Ақтөбе қаласының Орынбор-Ташкент, Атырау-Ақтөбе маңызды көлік магистральдарының қиылыстарында тиімді экономикалық-географиялық орналасуы оларды болашақ агломерация орталықтары ретінде дамыту және қалыптастыру үшін бірінші дәрежелі мәнге ие болды. Бастапқыда Ақтөбе өңірдің қаржы ағындарын, Еңбек және өзге де ресурстарын шоғырландырып, стратегиялық және сауда, содан кейін өнеркәсіптік және әкімшілік орталық мәртебесіне ие болды. Ақтөбеде металлургия комбинатын салу шешімі аймақ экономикасына және оның кеңістіктік құрылымына шешуші әсер етті. Ақтөбе материалдық, еңбек және қаржы ресурстарының үлкен көлемін

шоғырландырған өнеркәсіптік торапқа және материалдық өндіріс саласында ғылыми-техникалық прогресті қалыптастыру орталығына айналды.

Агломерацияның іргелес аумақтарға және жалпы өңірге әсері тұрғысынан оның артықшылықтарын толық іске асыру үшін оның даму перспективаларын айқындау қажет. Осы мақсатта SWOT-талдау пайдаланылды, оның нәтижелері 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1. Ақтөбе агломерациясын SWOT-талдау

КҮШТІ ЖАҚТАРЫ	ӘЛСІЗ ЖАҚТАРЫ
Географиялық орналасуы қолайлы. Көлік инфрақұрылымы дамыған. Маңызды өнеркәсіптік әлеует бар.	Жетілмеген және тұрақсыз заңнама
Мүмкіндіктер	Қауіптер
Шағын, орта және ірі бизнесті дамыту. Жаңа салалардың пайда болуы мен қалыптасуы үшін қолайлы жағдайлар (меншікті шикізат). Оқытудың жоғары сапасы, білім берудің барлық деңгейлерінің интеграциясы.	Экономиканың моноқұрылымы. Табысты дамып келе жатқан көршілер аясында бәсекеге қабілеттілік пен инвестициялық тартымдылықты жоғалту. Экологиялық қауіпсіздіктің ықтимал нашарлауы.

Қысқа мерзімді перспективада қалыптасып келе жатқан Ақтөбе қалалық агломерациясының негізгі міндеттері мыналар болуы тиіс:

* Өнеркәсіптік өндірісті тұрақтандыру және кейіннен өсіру, агломерацияға Солтүстік-Батыстың ірі сауда-өнеркәсіптік орталығы мәртебесін бекіту сияқты қалалық агломерацияның негізгі функцияларын іске асырудың тиімділігін арттыру;

* Бірыңғай еңбек нарығын қалыптастыру;

* Халықтың өмір сүру деңгейін арттыру.

Агломерацияның жалпы әлеуетін дамыту үшін ядролық қалалардың мүмкіндіктерін барынша толық пайдалану, орталық қалалар мен оларды қоршаған аумақ арасындағы өзара қарым-қатынастарды үйлестіру қажет. Болашақта бұл агломерация кеңейетін болады.

Аумақ. Қолайлы көлік-географиялық жағдай жүк ағындарының ұлғаюына, инновациялардың таралуына, коммуникациялардың дамуына байланысты қосымша өсу серпінін береді.

Ақтөбе қаласының әлеуметтік-экономикалық жағдайын бағалау нақты сектордың үдемелі дамуымен, Денсаулық сақтау, білім беру және халықты әлеуметтік қорғау салаларының оң серпінімен сипатталады.

Аумағы мен халқы. Бес ауылдық округтен (Благодарный, Қарғалы, Құрайлы, Новый, Сазды) тұратын қала кіретін Ақтөбе қаласы әкімшілігінің аумағы 2,3 мың шаршы км-ге тең, бұл облыс алаңының 0,8% - ын құрайды.

Тұрғыны 387 945 адам (1 қаңтар 2015 жыл). Ақтөбе тұрғындар саны бойынша Қазақстан қалалары арасында бесінші орын алады және Батыс Қазақстанның ең ірі қаласы болып табылады. Халықтың ұлттық құрамы өте алуан түрлі. Ең көп қазақтар (75,7%) және орыстар (17,34%). Қала тұрғындарының басым діні-исламсунниттік және православиелік христиан. Қала – қалыптасып келе жатқан Ақтөбе агломерациясының орталығы (халқы-541 мың адам). Қаланың жер аумағы-297,39 км². 1997 жылы таратылған Ақтөбе ауданының аумағы Ақтөбе әкімдігінің қарамағына берілгеннен кейін, қала әкімшілігінің қарамағындағы жалпы алаң 2 338 км² құрады.

Ақтөбе қаласының ресурстық әлеуеті. Ақтөбе облысының жер қойнауы пайдалы қазбаларға өте бай. Атап айтқанда, Ақтөбе қаласында облыстың кең таралған пайдалы қазбалар кен орындарының негізгі санының 21,0% - ы орналасқан. Қала аумағында пайдалы қазбалардың мынадай кен орындары бар: минералды сулар – 1, гипс - 2,

минералды тұздар - 1, құрылыс құмдары – 5, құм-қиыршық қоспалар - 5, құмдар – 2, керамзитті саздар – 1, кірпіш саздақтар – 1, саздақтар – 2, гипс тасы – 1, құрылыс тастары – 1, әктас – 1. Қалада хром қосылыстары, ферроқорытпа, рентген аппаратурасы және машина жасау зауыттары, химия комбинаты және басқалары жұмыс істейді. Ақтөбе қаласы ауданында бекітілген қорлары бар жер асты суларының (ауыз судың жалғыз көзі) жалпы балансы тәулігіне 392,4 мың текше метрді құрайды, бұл қаланың 2020 жылға дейін қалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Өңірдің дамуындағы Ақтөбе қаласының жағдайы. Ақтөбе қаласы Қазақстанның индустриалды дамыған қаласы болып табылады. Табиғи ресурстарға негізделген қала экономикасы құрылымында соңғы жылдары түбегейлі өзгерістер анықталған жоқ. Алайда, әлемдік қаржы нарығындағы ахуалдың нашарлауы Ақтөбе қаласының бірқатар өндірістерінде жағымсыз жағдайға алып келді. Негізгі сауда серіктестері болып табылатын елдердегі экономиканың құлдырауы экспорттық өнімдерге - ферроқорытпаларға, хром тұздарына сұраныстың төмендеуіне алып келді.

Дағдарыстың маңызды салдары тек экспорттық салаларда ғана емес, сонымен қатар ішкі сұранысқа бағытталған салаларда да қала ішіндегі инвестициялық белсенділіктің төмендеуі болды. Бұл бүкіл экономиканың инвестициялық тартымдылығы толығымен шикізат секторының жай-күйіне, яғни дағдарыс басталғаннан бері тұрақсыз күйде тұрған шикізаттың әлемдік бағасына байланысты болуымен байланысты. Шикізат бағасының құлдырауы инвесторлардың шикізат экономикасына деген сенімін төмендетуге және инвестициялар мен қарыз ресурстарының ағыны мен тоқтатылуына әкелді.

Соған қарамастан, әлеуметтік-экономикалық жағдай тұрақтанды және өсудің оң серпіні бар. Демографиялық салада жақсарулар байқалады, бала туудың өсуі және өлім-жітімнің төмендеуі байқалды. Халықтың өмір сүру деңгейі артып, орташа айлық жалақы өсуде. Халықтың кедейлік индексі 5,6% - ға төмендеді.

Өңірдің көлік әлеуеті өте жоғары. Қалада теміржол, автомобиль, әуе, сондай-ақ құбыр арқылы тасымалдау түрлері жұмыс істейді.

Сарапшылардың пікірінше, агломерациялық процестерді жеделдетудің негізгі тәсілдері: Көлік және коммуникациялық инфрақұрылымдарды үдемелі дамыту, ортақ логистикалық орталықтар құру; Жерді аумақтық дамыту мен пайдалану жүйесін үйлестіру, келісілген экологиялық саясат, агломерацияны ресурстық қамтамасыз етуге "тар жерлерді" кеңейтуге бағытталған жобаларды іске асыру (құрылыс материалдарымен, электр энергиясымен, сумен және т.б. қамтамасыз ету), әлеуметтік-мәдени кеңістікті дамыту болып табылады.

Ірі заманауи агломерацияларды қалыптастыру мынадай әсерлерді қамтамасыз етеді. Біріншіден, агломерация Халыққа ғылыми, өндірістік және мәдени ақпаратқа қол жеткізудің қосымша мүмкіндіктерін, жұмыс түрін таңдау, Оқу, Медициналық және мәдени мекемелерге қол жеткізу мүмкіндігін береді. Екіншіден, өңірлік экономика үшін ауқымды тиімділік, сауданың қазіргі заманғы форматтары, тұтыну нарығы тауарларының перспективалы өндірісі және қызмет көрсету секторы пайда болады. Агломерацияның пайда болуы өңірге ірі бизнестің келу мүмкіндігін де, жергілікті компаниялар үшін нарық көшбасшылары деңгейіне дейін өсу мүмкіндігін де тудырады. Үшіншіден, ауқымды және алуан түрлі еңбек нарығын құру. Адамдар өздерінің біліктілігі мен жеке өмірлік стратегиясына сәйкес келетін жұмысты тез табуға мүмкіндік алады. Төртіншіден, маңызды мәнге ие" инфрақұрылымдық әсер". Жаңа энергетикалық қуаттылықтарды, қуатты көлік кешендерін – порттарды, әуежайларды, мультимодальдық орталықтар мен ақпараттық тораптарды салу жобалары ақталған және агломерациялар үшін үлкен экономикалық қайтарымға ие. Бұл білім беру және әсіресе инновациялық инфрақұрылымға қатысты. Агломерацияның оң әсері бірқатар заманауи зерттеулерде көрсетілген. Олар аумақтардың жедел әлеуметтік-экономикалық дамуына жағдай жасайды, бұл агломерациялардың "ядроларына" қалалық және өңірлік иерархияда өз мәртебесін арттыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі аумақтық даму стратегиясы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2006 жылғы 28 тамыздағы № 167 Жарлығы Қазақстан Республикасының ПУАЖ-ы, 2006 ж., № 31, 337-құжат

1. Қазақстан Республикасының аумағын кеңістікте ұйымдастыру және халқын 2030 жылға дейін қоныстандыру. 1 ТОМ:" Қазақстан Республикасының Халықты кеңістікте дамыту және қоныстандыру тұжырымдамасы "/ / С.Н.Нугербеков, Е. У. Темирханов, Ж. К. Бопиева, С. М. Қасымов және Ш. М. Надыровтың ғылыми редакциясымен – Астана «Экономикалық зерттеулер институты» АҚ, 2008. - 292 б.

2. Қазақстан Республикасының аумағын кеңістікте ұйымдастыру және халқын 2030 жылға дейін қоныстандыру.3 ТОМ:" Қазақстан Республикасы өңірлерінің экономикалық әлеуетін дамыту және халықты қоныстандыру болжамы "/ / с. Н.Нугербеков, Е. У. Темирханов, Ж. К. Бопиева, С. М. Қасымов және Ш. М. Надыровтың ғылыми редакциясымен – Астана " Экономикалық зерттеулер институты " АҚ, 2008. - 322 б.

3. Қазақстан Республикасының аумағын кеңістікте ұйымдастыру және халқын 2030 жылға дейін қоныстандыру. 2 ТОМ:" Қазақстан Республикасының аумағын кеңістіктік ұйымдастырудың факторлары мен алғышарттарын талдау "/ / С. Н.Нугербеков, Е. У. Темирханов, Ж. К. Бопиева, С. М. Қасымов және Ш. М. Надыровтың ғылыми редакциясымен – Астана " Экономикалық зерттеулер институты " АҚ, 2008. - 356 б.

ӘОЖ 373.1.02:372.8

ЖАҢАРТЫЛҒАН ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ ОЗЫҚ ӘДІСТЕРІ

Өтегенов А.Е

*М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік
университеті., магистрант*

Аннотация: Мақалада Қазақстан Республикасында білім беруді жаңғырту контекстінде студенттердің географиясын оқыту бойынша оқытушылардың педагогикалық тәжірибесін зерделеу нәтижелері ұсынылған. Оқытудың тиімділігін арттыру мақсатында география мұғалімдерінің алдына қойылған дидактикалық міндеттерге салыстырмалы талдау жүргізілді. Қазіргі географиялық білім беруде озық болып табылатын әдіснамалық тәсілдер анықталды. . Өлкетану қағидатына және Қазақстан Республикасының жаңартылған географиялық білім берудегі мектеп жобалары әдісіне ерекше назар аударылды..

Кілт сөздер: географиялық білімді өзектендіру; мектеп жобаларының әдісі; өлкетану принципі.

Жаңартылған білім беру жағдайында географияны оқыту үдерісінде озық әдістемелерді пайдалану зерттеу жүргізудің міндетті шарты болып табылады. Зерттеу мақсаты: Қазақстан Республикасының заманауи географиялық білім берудегі өлкетану және мектеп жобалары сияқты алдыңғы қатарлы дидактикалық әдістердің мәнін зерттеу, сонымен қатар осы әдістерді қолданудағы география мұғалімдерінің тәсілдерін талдау. Бұл зерттеудің қажеттілігі өлкетану принципі мен Қазақстан Республикасының жаңартылған білім беру саласындағы жобалар әдісін кеңінен қолданумен байланысты. Бұл әдістемелік Әдістемеге деген қажеттілік дидактикалық міндеттермен ғана емес, сонымен

қатар студенттердің болашақ кәсіби қызметінде, оның ішінде өз аумағында қолда бар табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануға ықпал ететін функционалдық сауаттылығын қалыптастыру жөніндегі жұмысты күшейту қажеттілігімен де туындап отыр. Сондықтан мектептер өз оқушыларын оқыту және тәрбиелеу процесінде олардың патриоттық сезімін, туған жерінде жұмыс істеуге деген ынтасын дамытуы керек. Сонымен қатар, мектеп мұғалімдері өз түлектерінде қызметкердің функционалдық сауаттылығын дамытуы керек. Қазақстан Республикасында "Мәңгілік ел" және "Туған жер" бағдарламаларын іске асыру осы міндетті шешуге ықпал ететін болады, оны іске асыру өз мемлекетінің географиясын зерделеуді қамтамасыз етуге және оқушылардың патриоттық тәрбиесін жақсартуға тиіс.

Оқушылардың географиялық білім берудегі өлкетану принципі осы бағдарламаларды жүзеге асыруда үлкен рөл атқарады. Аталған тәсілдің өзектілігін арттыратын екінші себеп жаңартылған мектептегі географиялық білім беруде Қазақстан Республикасын зерделеу бойынша жүйелі курстың болмауы болып табылады. География сабақтарында студенттер өз мемлекетінің кеңістіктік бейнесі туралы тұтас түсінік ала алмайды.

Біздің зерттеуімізде география мұғалімдерімен тәжірибе алмасу үшін Интернет-ресурстардың әлеуметтік желілерінде жарияланған материалдарды қолдандық. Бұл "Мәңгілік ел" және "Туған жер" бағдарламалары өте жалпы ұсынымдармен сүйемелденетіндігіне байланысты, сондықтан педагогтар оларды іске асыру процесінде үлкен шығармашылық әртүрлілікті көрсетеді. Бұл мәселені егжей-тегжейлі зерттеу үшін біз дидактикалық классиканың мұрасын қолдандық. Зерттеудің негізгі әдісі қазақ және орыс география мұғалімдерінің педагогикалық тәжірибесін салыстырмалы талдау және осы талдаудың нәтижелерін жалпылау болды.

Жаңартылған Қазақстан Республикасының мектептік географиялық білім беруде өз Республикасын зерделеу бойынша жүйелі курстың болмауы географиялық білім беруде өлкетану тәсілін пайдалануды өзектендіреді және оқушыларды патриоттық тәрбиелеуде, оларда функционалдық сауаттылықты қалыптастыруда географияның маңыздылығын арттырады.

Орыс географиялық білім берудегі өлкетану тәсілі XVIII ғасырдан бері қолданылып келеді, бірақ К.Д. Ушинский мен оның ізбасарларының географиялық білім берудегі жазбаларында ең толық даму мен әдіснамалық негіздеме алынды.

Бірінші кезең сенсорлық қабылдауға негізделген сезімдер мен көріністер арқылы таныммен сипатталады.

Екінші кезең-білімнің ұтымды кезеңі, нәтижесінде ұғымдар мен пікірлер қалыптасады. Егер бірінші кезеңде мұғалім студенттерге бағытталған бақылауларды үйретсе, екінші кезеңде-фактілер жиынтығын салыстырмалы талдау, оларды жалпылау және қорытындыларды негіздеу.

Үшінші кезеңде таным идеологиялық немесе ақылға қонымды деңгейге көтеріледі. Бұл кезеңде сана мен дүниетаным қалыптасады. Осы білім деңгейін ұйымдастыратын мұғалімнің міндеті-оқушылардың алған білімдерін оқушылардың дүниетанымының негізіне айналатын логикалық байланысқан жүйеге жүйелеу.

Оқудың соңғы, төртінші кезеңінде студенттер алған білімдерін бекітеді және меңгереді [1,2].

XIX ғасырдың ортасынан бастап қолданылып келе жатқан отандық педагогикалық ғылымда өлкетану тәсілін қолданудың артықшылықтары анықталды. 1840 жылы Ф. д. Студицкий өзінің оқулығында Географияны зерттеу "адамдар тұратын жерде" басталуы керек деп атап өтті [3]. Әдіскер-географ д. Д. Семенов (1862, 1864), выдвинувший бұл көзқарасты [4]. Ол кезде әдістемелік әдебиеттерде "өлкетану" термині қолданылған, дегенмен 1914 жылдан бастап тағы бір термин - "өлкетану" енгізілді, бірақ ол әдістемелік әдебиеттерде кең таралмады.

«Өлкетану» термині және өлкетану әдісі XX ғасырдың 20-шы жылдары кеңінен таралды. Бұл тәсіл кез-келген шағын сала туралы барлық білімнің синтезін қамтамасыз

етті. 30-шы жылдарға қарай өлкетану қоғамдық қозғалысқа айналып, ерекше кешенді ғылым мен зерттеу тақырыбына айналды. Өлкетану кешенді тәсілді қолданатындықтан, яғни бір саусақта емес, аккордта ойнайтындықтан, бұл зерттеудің географиялық әдістерінің көшбасшысы, ал өлкетанудың өзі өзіндік "шағын елтану" болады [5].

30-шы жылдардағы идеялар эстафетасын" Мәңгілік ел" және "Туған жер" бағдарламалары қабылдады. Өлкетану әдістемесіндегі Қазақстан мұғалімдерінің негізгі идеясы патриоттық тәрбиеде мектепте географиялық өлкетануды пайдалану болып табылады. Бұл тәрбиенің негізі-туған жер адам өміріндегі қасиетті орын деген идея. Дәл осы орын оны мемлекеттің өткені мен болашағымен байланыстырады. Сондықтан әр адамның Отанға деген сүйіспеншілігі бала кезінен қалыптасуы керек. Өлкетану әдістемесі мен патриоттық тәрбиеде көптеген мұғалімдер өз оқушыларының жағымды эмоционалды көңіл-күйіне көп көңіл бөледі. Өз өлкелерін зерттей отырып, олар студенттерге туған үйіне, көшесіне және туған ауылына байланысты ең жағымды сәттерді еске түсіруді ұсынады. Дәл осы жерде студенттердің қуанышты балалық шағы өтеді [6].

Туған жерді зерттеудегі келесі қадам-оның табиғатын зерттеу: топырақ, жер үсті сулары және атмосферадағы құбылыстар. Студенттер өз аймағының табиғатының сұлулығын көруге үйренеді. Өлкетану және патриоттық тәрбиедегі келесі қадам - мұғалімнің өз өлкесінің тарихына, атақты жерлеріне деген мақтаныш сезімін қалыптастыру. Республика педагогтары шынайы патриотизмнің өскіндері кіші Отанға деген махаббатпен сүйемелденеді деп санайды [7]. География бойынша өлкетану жұмысының мазмұны оның мақсаттары мен міндеттерімен анықталады.

Мектептегі географиялық білім берудегі өлкетанудың маңызы өлкетану, география сияқты, зерттеу пәні-жер, аумақ болып табылатындығымен анықталады. Сондықтан географиялық өлкетанудың пәні, біздің ойымызша, көптеген география мұғалімдері мен әдіскерлердің пікірін ескере отырып, белгілі бір аймақтың табиғатын, халқы мен экономикасын жан-жақты зерттеу деп айта аламыз. Сонымен бірге оның даму тарихын зерделеу қажет. Сіздің аймағыңыздың мемлекеттің басқа аймақтарымен және басқа мемлекеттердің іргелес аумақтарымен әртүрлі байланыстарын зерттеуге көп көңіл бөлу керек. Табиғаттың ерекшеліктерін, жергілікті халықтың мәдениетін және аймақтың экономикалық мамандануын көрсету маңызды.

Өлкетану тәсілін қолдана отырып, табиғи экономиканың, халықтың және оның аймағының ерекшеліктеріне әсер ететін себептерді анықтау, сондай-ақ табиғи-аумақтық кешенді құрайтын жеке бөліктердің қалыптасу және даму ерекшеліктерін түсіну қажет. Әлеуметтік сала мен экономиканы зерделеуге жүйелі көзқарас қолдану қажет.

География мұғалімдерінің Қазақстан Республикасының жаңартылған географиялық біліміне өлкетанулық тәсілді қолданудағы тәжірибесін жинақтай отырып, мынадай тұжырымдар жасауға болады:

1. өлкетанудың пәні туған өлкені жан-жақты географиялық зерттеу болып табылады;

2. өлкетану тәсілін қолданудың мақсаты-патриотизмді дамыту, туған жерге және өз мемлекетіне деген сүйіспеншілікті тәрбиелеу.

Өлкетану тәсілінің тағы бір маңызды мақсатын атап өту қажет, оған республика педагогтары көп көңіл бөлмейді, бірақ басқа мемлекеттердің педагогтары мен әдіскерлері көп көңіл бөледі. Бұл географиялық білімнің тиімділігін арттыру үшін жасалады [7-9].

Өлкетану тәсілін тиімді пайдалану үшін география пәнінің мұғалімдері мектепте өлкетану жұмыстарын жүргізудің, табиғатта бақылауды ұйымдастырудың, далада жиналған материалдарды ішкі өңдеудің арнайы дағдыларына ие болуы керек. Өлкетану мұғалімдері оқушылармен туристік-экологиялық жұмысты жүргізе білуі, қорғауды талап ететін жергілікті табиғи объектілерді білуі тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ушинскийдің педагогикалық теориясы [Электрондық ресурс] //оқулықтардың электронды кітапханасы. - Кіру режимі: <http://studentam.net/content/view/1500/125/>
2. Богуславский м. н. Ушинский К.Д. (1824-1870) / м. н. Богуславский //Білім хабаршысы. – 2004. - № 15. - С. 70-76.
3. Новиков Н. В. Ф.д. Студитскийдің портретіне / Н. В. Новиков // КСРО-ның солтүстік-батысындағы этнографиялық зерттеулер : ауыл халқының дәстүрлері мен мәдениеті. Санкт-Петербург этнографиясы: [Санкт-Петербург].– Л. - 1977. – Б. 63-76.
4. Семенов Д.Д. таңдалған педагогикалық шығармалар. / Д.Д. Семенов. –М. - 1953. - Б.253-260.
5. Барков а.с. географияның әдістемесі мен тарихы.Таңдаулы жұмыстар. / А.С. Барков. - М.: РСФСР АПН, 1961. - Б. 74.
6. Пархоменко в. г. географиялық өлкетану – бұл қызықты! /В.г. Пархоменко / / мектеп-лицей. – 2018. -№1. - Қостанай. – С. 34-36.
- 7.. Иванов Ю. А. қазақ тілін оқыту Әдістемесі / Ю. А. Иванов. - Брест.: Брму, 2012. - 96 б.
8. Кузнецов м.в. география әдістемесі: географиялық дидактиканың негіздері / М. в. Кузнецов. - Симферополь: НАТА, 2009. — 230с.
9. Иванова М.ф. мектептің географиялық білім беру жүйесіндегі өлкетану компоненті [Электрондық ресурс] / М. ф. Иванова. 2010. - Кіру режимі: <https://www.zharar.com/kz/shygarma/22224-q.html> (қаралған күні: 12.02.2021)
10. Васильев С.в. мектептегі өлкетану территориясының бейнесін қалыптастыру / С. В. Васильев, Г. А. Кононова //мектептегі География. - 1995. - №6. - С. 15-19.
11. География және мектеп өлкетану / ред. Н. Е. Дика. - М.: Ағарту, 1971. – 129 б.
12. Пеньковских Е. А. отандық және шетелдік педагогикалық теория мен практикадағы жобалар әдісі / Е. А. Пенковских [Электрондық ресурс] – қол жеткізу режимі: https://vo.hse.ru/data/2013/10/20/1279364153/VO4_10%20Pen%27kov.pdf
- 13.Гузеев В.В. білім беру нәтижелерін жоспарлау және білім беру технологиясы [электрондық ресурс] / В. В.- Гузеев - М.: халықтық білім беру, 2000. – Б. 195, 198 – қол жеткізу режимі: <https://psychosearch.ru/teoriya/vospitanie/478-istoriya-i-osobennosti-metoda-proektov-dzhon-dyui>

СЕКЦИЯ 2

ЖАСЫЛ ЭКОНОМИКА ТҰРАҚТЫ ДАМУ ЖОЛЫНДА

СЕКЦИЯ 2

ЗЕЛЁНАЯ ЭКОНОМИКА НА ПУТИ К УСТОЙЧИВОМУ РАЗВИТИЮ

УДК 338

ЗЕЛЁНАЯ ЭКОНОМИКА КАК СРЕДСТВО УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ В БУДУЩЕМ

Бортенёва М.А.

Башкирский государственный университет, студент, г.Уфа

Аннотация: Рост экологических проблем и социальных вопросов приводит к новым концепциям, отличным от традиционных, развития стран мира. Общество ориентировано на устойчивое и инклюзивное развитие.

Ключевые слова: зелёная экономика, экономическое развитие, устойчивое развитие, инклюзивный рост, экологическая устойчивость.

Важно успешно справляться с изменениями в сегодняшней нестабильной и сложной глобальной деловой среде и не только. Хотя пандемия коронавируса изменила глобальные приоритеты, нельзя отказываться от усилий на пути к устойчивому развитию в мире. Это время дает беспрецедентную возможность внести изменения в сознание и действия людей, чтобы будущие поколения жили в благоприятной экологической среде.

С каждым годом воздействие человека на окружающую среду только увеличивается. При этом долгое время такое влияние было потребительским. Даже сейчас защита экологии не доведена до совершенства, и очевидно, что не во всех странах этому уделяется должное внимание.

Решение проблем начинается с малого и достаточно того, чтобы хотя бы один человек был осознанным. Однако, когда что-либо происходит на уровне государства: создаются и утверждаются законы, постановления, представляются общественности проекты, то это имеет более эффективный результат.

Именно поэтому зелёная экономика – важный шаг на пути к устойчивому развитию. Она определяется как низкоуглеродная, ресурсоэффективная и социально инклюзивная. В зелёной экономике рост занятости и доходов обусловлен государственными и частными инвестициями в такую экономическую деятельность, инфраструктуру и активы, которые позволяют сократить выбросы углерода и загрязнение, повысить эффективность использования энергии и ресурсов и предотвратить утрату биоразнообразия и экосистемных услуг.

Эти зеленые инвестиции необходимо стимулировать и поддерживать за счет целевых государственных расходов, политических реформ и изменений в налогообложении и регулировании.

Программа ООН по окружающей среде продвигает путь развития, который рассматривает природный капитал как важнейший экономический актив и источник общественных благ, особенно для бедных людей, чьи средства к существованию зависят от природных ресурсов.

Понятие зеленой экономики не заменяет устойчивое развитие, но создает новый акцент на экономике, инвестициях, капитале и инфраструктуре, занятости и профессиональных навыках, а также положительных социальных и экологических результатах.

Роль зеленой экономики, устойчивого потребления и производства и ресурсоэффективности для устойчивого развития:

- устойчивое потребление и производство направлено на совершенствование производственных с целью сокращения потребления ресурсов, образования отходов и выбросов на протяжении всего жизненного цикла процессов и продуктов

Зеленая экономика обеспечивает макроэкономический подход к устойчивому экономическому росту с упором на инвестиции, занятость и навыки [2].

Тремя основными направлениями работы в области зеленой экономики являются:

- 1) Пропаганда макроэкономического подхода к устойчивому экономическому росту на региональных, субрегиональных и национальных форумах.

- 2) Демонстрация подходов к зеленой экономике с упором на доступ к зеленым финансам, технологиям и инвестициям.

- 3) Поддержка стран с точки зрения разработки и актуализации макроэкономической политики для поддержки перехода к зеленой экономике.

Поддерживаются многосторонние партнерства по продвижению зеленой экономики для ускорения и консолидации устойчивых изменений как в моделях потребления, так и в производстве. Помимо правительств и некоммерческих организаций, ООН-Окружающая среда расширила свое взаимодействие с частным сектором, который играет очень важную роль в продвижении ресурсоэффективности и зеленой экономики. Признаком такой экономики является обращение государственных органов к деятельности в области эффективного использования энергетических ресурсов.

В наше время одно из приоритетных функций в управлении государством следует отнести экологическую.

Такая деятельность направлена на охрану, воспроизводство и оздоровление окружающей природной среды, рациональному использованию природных ресурсов, находящихся в собственности государства, субъектов федерации, юридических и физических лиц [1].

По-моему мнению, одна из важнейшей целей этой функции является создание необходимых условий и определённых гарантий. Гражданин страны будет уверен, что они существуют, и что он имеет и будет иметь права на благоприятную для его жизни природную среду.

Самое главное важно понимать, что нельзя какой-то определённый период соблюдать установленные правила, не нарушать законы, вести осознанный образ жизни или же создать программу по защите экологии на непродолжительное время, чтобы вроде поверхностно «это работало или сработало» для видимости, так как это всё находится в цепочке и как домино – одно решение приводит к другому, и если убрать одно связующее, то результат изменится и скорее в худшую сторону.

Говоря проще, в наше время нельзя позаботиться об окружающей среде какое-то время, чтобы потом с новой силой использовать, не давая ничего взамен.

Для того чтобы понять, каким образом зелёная экономика может стать средством на пути к устойчивому развитию, необходимо обратиться к определению и смыслу, который заключается в устойчивом развитии.

Устойчивое развитие - это идея о том, что человеческое общество должно жить и удовлетворять свои потребности, не ставя под угрозу способность будущих поколений удовлетворять свои собственные потребности. «Официальное» определение устойчивого развития было впервые разработано в Докладе Брундтланд в 1987 году.

В частности, устойчивое развитие - это способ организации общества таким образом, чтобы оно могло существовать в долгосрочной перспективе. Это означает учет как нынешних, так и будущих императивов, таких как сохранение окружающей среды и природных ресурсов или социальная и экономическая справедливость.

Промышленная революция связана с возникновением идеи устойчивого развития. Со второй половины XIX века западные общества начали обнаруживать, что их экономическая и промышленная деятельность оказывает значительное влияние на окружающую среду и социальное равновесие. В мире произошло несколько экологических и социальных кризисов, которые повысили осведомленность о необходимости более устойчивой модели.

По заказу Римского клуба провели компьютерное моделирование, целью которого было предсказать последствия того, что может произойти на планете с ограниченными ресурсами.

Взаимодействие между 5 различными измерениями:

- 1) рост мирового населения,
- 2) индустриализация,
- 3) загрязнение,
- 4) производство продуктов питания
- 5) истощение невозобновляемых ресурсов

были проанализированы с учетом сценария, в котором эти переменные росли экспоненциально, а способность технологий увеличивать ресурсы была линейной[3].

Самым сильным сценарием завершения было то, что к концу 21 века случится экономический и социальный коллапс, если человек не будет ограничивать рост. По прошествии более чем четырех десятилетий эти прогнозы кажутся верными, когда речь идет о загрязнении и его последствиях, угрожающих устойчивому развитию.

Однако как спастись от таких событий?

В идеале человечество должно достичь точки, при которой будет достигнут хотя бы минимальный индекс человеческого развития, и будет жить ниже максимального экологического следа на душу населения. Жизнь выше минимального ИЧР будет гарантировать удовлетворение таких человеческих потребностей, как образование или здоровье.

Экологический след представляет собой максимальный предел потребления на человека в соответствии с экологическими возможностями Земли. Жизнь под ней не поставит под угрозу будущие поколения, поскольку планета сможет восстанавливать себя. Если бы нам удалось удержать уровень выше минимального ИЧР и ниже максимального экологического следа на душу населения (число, которое уменьшается по мере увеличения численности населения), мы будем на пути к устойчивому будущему.

Но дело в том, что каждый год день выброса Земли наступает раньше. Наша потребность в экологических ресурсах в данном году превышает то, что планета может восстановить в том же году.

Мы сохраняем этот дефицит, потому что мы используем больше экологических ресурсов, чем планета может потерять. В то же время мы не заботимся о наших отходах должным образом. Мы работаем с этим линейным образом, в противовес природе, где все следует по кругу. Сегодняшние потребительские привычки представляют собой большую угрозу для устойчивого развития.

Тройной результат - важное допущение, составляющее основу устойчивого развития. Впервые его использовал Джон Элкингтон, основатель консалтинговой фирмы по вопросам устойчивого развития.

Это выражение означает, что компании должны учитывать 3 различных показателя прибыли в своем бизнесе - и не только, как это было обычно в то время (и до сих пор остается во многих компаниях), но и заботиться о счетах прибылей и убытков. Это означает, что организации также должны измерять, насколько социально ответственными являются операции по всей их производственно-сбытовой цепочке[5].

Кроме того, Элкингтон объединил третью проблему: компаниям также необходимо измерять свое воздействие на окружающую среду на планете. В конце концов, идея состоит в том, что бизнес должен беспокоиться о своем влиянии на людей и планету, а не только о финансах и прибыли.

Концепция зелёного роста является подобластью концепции устойчивого развития и не может рассматриваться как ее замена или «ребрендинг». Зелёную экономику сегодня исследуют как новый вектор, двигатель устойчивого развития, главными инструментами которой считаются инновационные «зеленые» технологии. «Зеленые» технологии основаны на энерго и ресурсосбережении, сокращении углеродных выбросов, чистом транспорте, альтернативных источниках энергии, органическом сельском хозяйстве.

Для системного перехода к «зеленой» экономике и инклюзивному росту соответствующие целевые показатели экологической устойчивости должны быть заложены в стратегическую нормативную базу[4].

Зеленая модель экономики предполагает кардинальное изменение всей структуры экономической деятельности и обеспечения баланса трех видов капитала (финансового, человеческого и природного), поэтому ее разработка должна относиться к ведению Министерства экономическо- го развития, отвечающему за национальное стратегическое планирование.

Современная модель зелёной экономики должна содействовать выходу страны на новые продуктовые, сервисные и технологические рынки. Своевременно реагируя на последние глобальные вызовы, модели зеленой и инклюзивной экономики, способны не только снизить социальное расслоение и повысить социальное благосостояние, но и обеспечить политическую устойчивость страны, а также идти к устойчивому развитию.

Список литературы

1. Бугорский, В. П. Организация туристской индустрии. Правовые основы : учеб. пособие для СПО / В. П. Бугорский. — М. : Издательство Юрайт, 2019.
2. Навстречу зеленой экономике. Пути к устойчивому развитию и искоренению бедности обобщающий доклад для представителей властных структур. — http://old.ecocongress.info/5_congr/docs/doklad.pdf (дата обращения: 30.11. 2017).
3. Пахомова Н.В., Рихтер К.К., Малышков Г.Б. Инклюзивный устойчивый рост: приоритеты, индикаторы, Международный опыт, потенциал согласования с моделью реиндустриализации // Проблемы современной экономики. – 2014. – № 3 (51). – С. 15–24.
4. Руднева, Л.Н. Низкоуглеродная экономика: проблемы и перспективы развития / Л.Н. Руднева // Проблемы обеспечения безопасного развития современного общества: сб. трудов IV Международной научно-практической конференции: в 2-х частях / Екатеринбург: изд-во УМЦ УПИ. – 2014. Ч. I. – С. 150–154.
5. Фюкс Р. Зеленая революция. Экономический рост без ущерба для экологии. – М.: Альпина нонфикшн, 2016. – 330 с.

УДК 338.2

РАЗВИТИЕ И ВЛИЯНИЕ ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ В КАЗАХСТАНЕ

Таскалиева А.С.

Средняя общеобразовательная школа №53, преподаватель географии, магистр педагогических наук, г.Актобе

Аннотация. В статье приводится история появления «зеленой» экономики в Казахстане, дается ее концепция, показываются существующих определений «зеленой» экономики, делаются выводы о реальных возможностях перехода к росту «зеленой» экономики. Актуальность данной работы заключается в том, что меняющаяся парадигма понимания основ и сущности устойчивого развития национальных социально-экономических систем обуславливает необходимость интеграции экономических и экологических решений, эта интеграция рассматривается в рамках концепта «зеленая экономика».

Ключевые слова: зеленая экономика, зеленые технологии, материальное производство, экологическая ответственность, экологическая культура.

В данное время повышению интереса к концепции «зеленой» экономики, обусловлено, способствуют растущее разочарование в самой распространенной экономической модели и чувство усталости, происходящими многочисленными кризисами и сбоями рыночного механизма, которые были в течение первого десятилетия нового столетия, особенно финансово-экономическим кризисом 2008 года. Однако одновременно с этим мы наблюдаем все больше признаков продвижения вперед, появления новой экономической модели, при которой человечество не будет платить за новые материальные блага повышением рисков для окружающей среды, нехваткой материальных ресурсов и усилением социальных различий. Эти признаки также

указывают на то, что переход к «зеленой» экономике имеет прочное экономическое и социальное обоснование. Появляются убедительные факты в пользу удвоения усилий и государства, и частного сектора, направленных на осуществление такого экономического преобразования. Перед государствами в связи с этим стоит задача уравнивать условия игры для «зеленой» продукции путем отказа от предоставления устаревших субсидий, реформирования политики и создания новых стимулов, укрепления инфраструктуры рынка и рыночных механизмов, перенаправления государственных инвестиций и перехода к зеленым государственным закупкам.

В мире самым распространенным является миф или же домыслы, о существовании неизбежного противоречия между экологической устойчивостью и экономическим прогрессом. Сегодня имеется достаточно доказательств того, что «озеленение» экономики никак не препятствует созданию материальных благ или рабочих мест, и что инвестирования многие «зеленые» сектора являют собой прекрасные объекты и источники роста финансового благополучия и занятости[1]. Между тем для перехода к «зеленой» экономике необходимо создание новых стратег, и здесь требуются срочные действия правительств, всех стран мира.

Наше государство осенью 2010 г. на VI Министерской конференции «Окружающая среда и развитие» стран Азиатско-Тихоокеанского региона в Астане выдвинул инициативу «Зеленый мост», которая может стать мостом между Азиатско-Тихоокеанским и Европейским регионами, и нацелена на переход к «зеленой» экономике на большом пространстве. Эта инициатива в 2011 г. была принята на с высокой поддержкой Генеральной Ассамблеей ООН. В 2012 году на Конференции ООН по устойчивому развитию «РИО+20» была рассмотрена наша казахстанская программа партнерства «Зеленый мост» и «Глобальная энергоэкологическая стратегия», которые предусматривали совместные действия и механизмы по формированию благоприятных условий для перехода к «зеленой» экономике и поддержаны всеми участниками Саммита.

В мае 2013 года Президент страны Н.А.Назарбаев утвердил своим Указом Концепцию по переходу страны к «зеленой экономике»[2]. Концепция заложила основы для глубоких системных преобразований по переходу к экономике новой формации посредством повышения благосостояния народа, качества жизни населения Казахстана и вхождения страны в число 30-ти наиболее развитых стран мира при минимизации нагрузки на окружающую среду и деградации материальных ресурсов.

«Зеленая» экономика – это экономика, направленная на сохранение благополучия общества, за счет эффективного использования природных ресурсов, а также обеспечивающая возвращение продуктов конечного пользования в производственный цикл.

Ключевые направления развития «зеленой» экономики:

- внедрение возобновляемых источников энергии;
- энергоэффективность в жилищно-коммунальном хозяйстве;
- органическое земледелие в сельском хозяйстве;
- совершенствование системы управления отходами;
- совершенствование системы управления водными ресурсами;
- развитие «чистого» транспорта;
- сохранение и эффективное управление экосистемами.

Приоритетные задачи Концепции по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике»:

- повышение эффективности использования ресурсов (водных, земельных, биологических и др.) и управления ими;
- модернизация существующей и строительство новой инфраструктуры;
- повышение благополучия населения и качества окружающей среды через рентабельные пути смягчения давления на окружающую среду;
- повышение национальной безопасности, в том числе водной безопасности.

Концепция по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» будет воспроизводиться в три этапа [3]:

– 2013–2020 гг. – оптимизация использования ресурсов и повышение эффективности природоохранной деятельности, а также создание «зеленой» инфраструктуры;

– 2020–2030 гг. – преобразование национальной экономики, ориентированной на бережное использование воды, поощрение и стимулирование развития, и широкое внедрение технологий возобновляемой энергетики, а также строительство сооружений на базе высоких стандартов энергоэффективности;

– 2030–2050 гг. – переход национальной экономики на принципы «третьей промышленной революции», требующие использования природных ресурсов при условии их возобновляемости и устойчивости.

Наше государство будет производит меры по переходу к «зеленой экономике» по направлениям:

– устойчивое использование водных ресурсов;

– развитие устойчивого и высокопроизводительного сельского хозяйства;

– энергосбережение и повышение энергоэффективности;

– развитие электроэнергетики;

– система управления отходами, снижение загрязнения воздуха и сохранение, и эффективное управление экосистемами.

В прошлом плата за неэффективное использование материальных ресурсов обычно не была для человеческой цивилизации важнейшим сдерживающим фактором, потому что эксплуататорский «предельный» подход позволял открывать в еще не слишком заселенном мире новые ресурсы. Закон рационально использовать природные ресурсы формируется с трудом; еще труднее примирить ее с преобладающими в мире бизнес-моделями[4]. Это подводит нас к сложной и всеобщей проблеме эффективного использования ресурсов и его экономических преимуществ. Ключевое понятие для формулировки проблем, с которыми мы сталкиваемся при переходе к более ресурсоэффективной экономике — устранение зависимости от ресурсов. После того, как рост мировой экономики натолкнулся на естественные ограничители, задача преодоления зависимости процесса создания экономических ценностей от использования природных ресурсов и его воздействия на окружающую среду стала необходимой. Последние происходящие события указывают на появляющейся тенденцию относительного ослабления этой зависимости, которое является реакцией на нехватку сырья и повышение цен на него. Но все равно главная задача сегодня, когда мы начинаем жить в условиях ограниченности ресурсов и выбросов углерода, состоит в полном устранении зависимости экономического роста от потребления материалов и энергоресурсов как нефть и газ. Для решения этой задачи рассматриваются резервы повышения эффективности в отраслях экономики, где материалоемкость особенно высока[5]. Как решение проблемы - создание экоиндустриальных парков способствовало бы эффективному внедрению производства с замкнутым циклом на более высоком уровне. Все отрасли производственного сектора обладают значительным потенциалом для повышения эффективности использования энергии, хотя и не в одинаковой степени и что для его использования требуются разные объемы инвестиций. Если же говорить о будущем, то результаты моделирования показывают, что «зеленые» инвестиции в повышение эффективности использования энергии в следующие четыре десятилетия человечество могло бы уменьшить промышленное потребление электроэнергии почти на 50% [6].

Государственное регулирование и политика в области ценообразования призваны сыграть важную роль в том, чтобы и промышленность, и потребители встали на путь более эффективного использования ресурсов.

В конечном итоге, основной задачей внедрения политики «зеленого роста» является подготовка национальной экономики к переходу на путь устойчивого развития,

достижение которого требует в современных условиях незамедлительного отказа от чрезмерного использования природных ресурсов и поиска более прогрессивных и инновационных моделей хозяйствования[7]. Между тем можно отметить из основных причин ухудшения экологической ситуации в стране и истощения ее природных ресурсов является низкий уровень экологической культуры общества, формирование которой признано приоритетным направлением деятельности государства в экологической сфере, важнейшим фактором обеспечения экологической безопасности для устойчивого развития страны.

Низкий уровень экологической культуры объясняет нравственные пороки общества: потребительское отношение человека к Природе, истощительное природопользование, чрезмерное техногенное воздействие на природу, которые привели к резкому падению ее восстановительного потенциала, в особенности в Казахстане – к росту числа зон экологического бедствия, реабилитация которых требует постоянно растущих, значительных материальных затрат, составляющих, фактически, половину национального дохода страны[8].

Исходя Концепцией по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» необходимо воспитание среди широкой общественности новой экокультуры по охране окружающей среды. Необходимо формировать среди населения порядочное и экономное отношение к использованию энергии, воды и других природных ресурсов, прививать привычку раздельного сбора бытового мусора для его дальнейшей переработки (как в развитых странах). Формирование экологической культуры и ответственного отношения к природе через неформальное экологическое образование является главной задачей общественного развития, как составной части образования в интересах устойчивого развития РК.

Список литературы

1. Экология и устойчивое развитие. Хамхина Ш.Ш., Жумабекова Б.К. Алматы-2015
2. Концепция по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике». Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 30 мая 2013 г. № 577.
3. Абубакирова К.Д., Кожагулов С.О. Экология и устойчивое развитие. – Алматы, 2012.
4. Навстречу «зеленой» экономике: пути к устойчивому развитию и искоренению бедности – обобщающий доклад для представителей властных структур. ЮНЕП, 2011 г.
5. Renewables 2010 Global Status Report. REN21 (2010), стр. 38-9. 68. Барбье, Е. Scarcity & Frontiers: How Economies have Developed through Natural Resource Exploitation, Cambridge University Press (2010), стр. 34.
6. Decoupling the Use of Natural Resources and Environmental Impacts from Economic Activity: Scoping the Challenges. Международный совет по ресурсам, ЮНЕП (2011)
7. «Зеленая экономика» Казахстана. URL: <http://karlib.kz/index.php/ru/resursy/tematicheskie-spiski/672-zelenaya>
8. Стратегия Казахстана: 2050. URL: <http://strategy2050.kz/ru/book/post/id/20/>

ӘОЖ 339.1

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНА «SMART-VILLAGE» КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ЕНГІЗУ

*Ташеменов К.Н.
3 курс студенті*

Аннотация. Қазіргі қоғамдағы маңызды және нақты мәселелердің бірі - бұл ауыл тұрғындарының өмір сапасын дамыту. Барлық адамзат қоғамының аспектілері және олардың экономикалық тұрғыдан туындаған өзгерістермен тығыз байланысты адамдардың күнделікті өмірін, қоршаған ортаны қабылдауды өзгертетін технологиялық әзірлемелер электр, азық-түлік, денсаулық сақтау, білім беру және басқаларға қол жетімділік. Smart-ауылдарды дұрыс ұйымдастыру және оны басқару бойынша арнайы жоба ретінде қызмет етеді және тұрақты даму мүддесінде оның қызметіне басшылық етуді жүзеге асыру болып табылады. Өйткені ресми статистика бойынша кедейлік жағдайындағы әлем халқының 80 пайызы ауылдық жерлерде тұрады. Жалпы алғанда ауыл шаруашылығымен шұғылданатын аудандарды, ауылдық елді мекендерді цифрландыру БҰҰ белгілеген мақсаттарға қол жеткізу үшін шешуші мәнге ие болады. Әлемдегі бүкіл дерлік ауыл халқының кездесетін ең ірі деген мәселелері – жоғары деңгейдегі кедейлік, табыс көзінің аз болуы, инфраструктураның дамымауы және ең қажетті интернет байланысының төмен деңгейде болуы.

Кілт сөздер. Smart-ауылдар, Smart-city, ақылды инфрақұрылым

«Smart-ауыл» жобасы – белгілі бір ауыл бюджеті мен ауыл халқын ескере отырып, шағын елді мекендерге бейімделген «Smart-city» әлемдік жобаның нақты баламасы болып табылады. Оны негізінен сол ауылдық округ орналасқан аудандық ІТ-орталығы үйлестіретін болады. Бұл жүйені құру ауыл халқының өмір сүру сапасын жақсартуға бағытталған.

«Smart-village» жобасы – ауыл халқының күнделікті өмірінде ақпараттық және коммуникациялық технологияларды интеграциялау концепциясы болып табылады. Олар адамдардың өмірін жақсартуға және ыңғайлы етуге бағытталған: жайлылық деңгейін, қызмет көрсету сапасы мен тиімділігін арттыру, шығындар мен ресурстарды тұтынуды азайту, яғни олар ауылдың өмірін оңтайландыруды білдіреді.

Цифрлы байланыстың қосылуы ауыл тұрғындарына бірден барлық оптимальді қызметтерді көрсетуге мүмкіндік жасай алмайды. Инклюзивтілік пен әділеттілік принципінде – белсенді басшылық, мықты саяси күш, берік әріптестік қарым-қатынас, ауыл тұрғындарына арналған көптеген пайдалы инвестицияны тарту және бағдарламаларды іске асыру «Smart-village» концепциясының негізгі компоненттері болып табылады.

Соңғы онжылдықтарда әлем тез урбандалуға ұшырып жатыр. Өткен ғасырдың ортасында әлем халқы негізінен ауылдық жерлерде өмір сүрді болды: әлем халқының шамамен 70% - ы ауылдық елді мекендерде, 30% - ы қалалық елді мекендерде өмір сүрді. БҰҰ-ның бағалауы бойынша, 2007 жыл тарихи маңызды кезең болды, себебі адамзат тарихында алғаш рет қала халқы ауыл тұрғындарынан асып түсіп, 3363 миллион адамға қарсы 3343 құрады. Кейінгі жылдары қала халқы қарқынды өсуді жалғастырды және 2018 жылы қала халқының үлесі әлем халқының жалпы санының 55% - ынан асты.

2017 жылғы желтоқсанда технологиялар және байланыс ғылыми-зерттеу институты «ҒЗТҚЖ 2017 ақылды қалалар индикаторлары» есебін жариялап, цифрлық қоныстың жеті негізгі бағытын айқындады:

Ақылды экономика:

- Ғылыми және инновациялық қызмет үшін, сондай-ақ ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дамыту үшін қолайлы орта қалыптастыру;
- Уақытша тұратын орындарды интернет-брондау жүйесінің даму деңгейі.

Ақылды басқару:

- Қала тұрғындары мен атқарушы билік өкілдері арасындағы байланыс жүйесінің жақсы жұмыс істеуі, қала әкімшілігінің ақпараттық ашықтығы;
- Азаматтарды қаланы басқаруға тарту деңгейі;

- Стратегиялық жоспарлау құжаттамасын дамыту деңгейі;
- Қалалық әкімшіліктің ресми веб-порталдарына кіру деңгейі.

Ақылды қаржы:

- Банктің өзіне-өзі қызмет көрсету жүйесінің даму деңгейі, оның ішінде банкоматтардың саны мен қолжетімділігі;
- Мемлекеттік сатып алудың ашықтық деңгейі;
- Қоғамдық көлікте жол жүру ақысын қолма-қол ақшасыз төлеу жүйесі.

Ақылды инфрақұрылым:

- Жол қозғалысы ережелерін бұзуды автоматты түрде тіркеу жүйесі;
- Таксиді іздеуге, шақыруға және төлеуге арналған интернет-сервистердің жолға қойылған жұмысы;
- Онлайн режимінде жол қозғалысы мен қоғамдық трафикті онлайн режимінде бақылау мүмкіндігі;
- Электромобильдерге арналған жанармай құю станциялары желісінің даму деңгейі;
- Каршеринг қызметтерін ұсыну бойынша сервис;
- Ауыл құрылысын басқарудың ақпараттық жүйелерінің дамуы.

Ақылды тұрғындар:

- Дүниежүзілік желі қолданушыларының белсенділігі мен саны;
- Оқушылардың электрондық карталарын қолдану;
- Қаладағы еңбек нарығы туралы ақпараттың қолжетімділік дәрежесі.

Ақылды орта:

- Мониторинг және экологиялық қауіпсіздік қатерлерінің алдын алу жүйелерінің даму деңгейі;
- Ауыл тұрғындары мен әкімшіліктің рұқсатсыз қоқыс тастаудың салдарын жоюға қатысуы.

Ақылды технологиялар:

- Тегін сымсыз қатынас желілерінің даму деңгейі (қоғамдық Wi-Fi нүктелері, соның ішінде қалалық көлікте);
- Мобильді кең жолақты қатынау желілерінің жұмыс істеуі;
- Телеметрия қызметтері үшін байланыс желілерінің даму деңгейі.

II. Ақтөбе облысының ауылдарына бұл жобаның элементтерін енгізу заман талабы. Ақылды ауыл кезекті туындаған шешімдерді дұрыс бағытта, соның ішінде цифрландыру арқылы шешу керек. Бұл бізде денсаулық сақтау, білім, мәдениет және басқа да әлеуметтік салалар. Жасау және енгізу теориясына сүйене отырып, өз стратегиясын экономикалық, әлеуметтік және экологиялық жағдайларды жақсарту, атап айтқанда сандық технологияларды пайдалану негізінде инновациялық және мобильді шешімдер қабылдау болып табылады. Ақылды ауыл концепциясы ауыл тұрғындарының ең бірінші кезекте уақытын үнемдеуге, қазіргідей пандемия жағдайында әлеуметтік орындарда топтаспауға, басқа ауылдармен немесе қала орталығымен байланыста болуға көмектеседі. Ақылды ауылдарды құру концепциясы қолданыстағы бастамалар негізінде басшылық етуге және енгізуге болады, ал бұл жобаны қаржыландыруды әртүрлі мемлекеттік және жеке меншік инвестиция көздері көмегімен жүргізуді **ұсынамыз**.

Ақтөбе облысында қазірдің өзінде «Smart Village» концепциясының жекелеген элементтерін байқауға болады, оның ішінде Ақтөбе облысы әкімдігінің есебінде де айтылған. Мысалы:

Мектептердегі Интернет желісіне кең жолақты қолжетімділік

Бүгінгі таңда 399 мектептің 399-ы (100%) КЖҚ-мен қамтамасыз етілген.

Олардың барлығы мектеп:

- интернет жылдамдығы 4 мбит/с және одан жоғары-374 (93,7%);
- интернет жылдамдығы 4 мбит/с дейін-25 (6,3%);
- интернет жоқ жерде-0 (0,0%).

Электрондық журналдар мен күнделіктер жүйесін енгізу.

Ата-аналар ұйымдары, жалпы білім беретін мектептердің педагогтері мен оқушылары арасындағы байланысты күшейту, сондай-ақ оқу-тәрбие процесін жетілдіру мақсатында Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2016 жылғы 29 тамыздағы бұйрығымен 6062 орта білім беру ұйымдарының базасында «Күнделік» Қазақстан Республикасы Білім беру ұйымдарының оқушылары үшін электрондық журналдар мен күнделіктердің бірыңғай ақпараттық жүйесі жобасы енгізілді.

2018-2019 оқу жылының басынан бастап "Күнделік" электрондық ақпараттық жүйесіне білім беру ұйымдарының 100% қосылды.

Іске асырылған жобалар

Кәсіпкерлерге арналған геопорталға, бос жер учаскелері, инфрақұрылымның болуы және олар үшін қажетті барлық ақпарат кіреді. Геопорталдың әзірленуі мен дамуы жергілікті атқарушы органдардың, кәсіпорындар мен ұйымдардың, Ақтөбе қаласының мүдделі азаматтарының Ақтөбе қаласы аумағындағы кеңістіктік объектілер мен процестер туралы шынайы және өзекті ақпаратты жедел алу және пайдалану қажеттілігімен негізделген.

Бадамша Жел электр станциясы

Ақтөбе облысында қуаты 48 МВт жел электр станциясы пайдалануға берілді. Жасыл энергия өндірісі бойынша ірі жобаны италяндық Епі инвесторы General Electric компаниясымен бірлесіп, "Kazakh Invest" қолдауымен жүзеге асырды, ЖЭС құрылысын "Arm Wind" ЖШС жүргізді.

«Бадамша» жел электр стансасы Ақтөбе облысындағы алғашқы ЖЭС саналады. Мұнымен қоса бұл Епі-дің жел энергетикасына құйған әлемдегі ең ірі инвестициясы және Қазақстанда аталған сектордың дамуына арналған алғашқы қадам болып отыр

Қалдықтарды басқару жүйесін жетілдіру

Ақтөбе облысы аумағында жасыл экономиканы дамыту аясында тұрмыстық қалдықтармен жұмыс істеу жүйесіне көзқарас толығымен реформаланды. Бұл салада 19 басқарушы компания құрылған, ал қаланы санитарлық тазалау жұмыстарына 350-ден астам адам тартылған. Ақтөбеде 321 заманауи еурокейтер орнатылды.

«Таза» көлікті дамыту

Ақтөбелік экологтар қоршаған ортаға жүктемені азайту мақсатында эмиссия нормативтерін төмендету бойынша жоспарлы жұмыстар жалғасып жатқанын атап өтті. 2019 жылғы I тоқсанда шығарындылардың нақты көлемі 34,5 мың тоннаны құрады, бұл 2018 жылғы I тоқсанға қарағанда 3,7 мың тоннаға аз.

Өткен жылдың соңында Байғанин ауданында Қожасай кен орнында қуаттылығы сағатына 40 мың текше метр немесе жылына 326,4 млн текше метр болатын заманауи газ өңдеу кешені пайдалануға берілді. Нәтижесінде жағылатын ілеспе мұнай газының технологиялық тұрғыдан болмай қоймайтын көлемі жылына 316 млн текше метрге қысқарады. Бұл ретте ауаны ластайтын заттар шығарындыларының көлемі жылына 5,6 мың тоннаға төмендеді.

Зерттеу тақырыбымызды жүргізу кезінде облыс тұрғындары арасында білу үшін сауалнама жүргіздік. Барлығы 103 респондент қатысты.

Халықтың негізгі бөлігі Ақтөбе облысындағы өмірін өте жақсы және жақсы, төмен, өте төмен деңгейлері арқылы дауыс бере алды. Ең көп бөлігін 68,9% жақсы деп бағалаған, ал өте жақсы деп 22,3% көрсеткен. Төмен деп 8,7% көрсетсе, өте төмен көрсеткішке ешкім дауыс бермеген. Сауалнамаға қатысушылардың көпшілігі (71,8%) Smart-village ұғымын білді, 28,2% – ы жалпы таныс екенін көрсетті.

Респонденттер Ақтөбе облысында өмір сүру үшін шешілуі қажет көптеген мәселелер бар екенін мойындайды. Көптеген респонденттер барлық салада өзгерістер қажет екенін айтты. Егер нақтылайтын болсақ, Ақтөбе облысы тұрғындарының басым бөлігі көлік мәселелеріне алаңдайды: қоғамдық көлік қозғалысын оңтайландыру,

кептелістер санын азайту мақсатында жол айрықтарын қайта құру, жолдарды жөндеу, барлық жерде тұрақ орындарының қажетті санының болмауы.

Билік пен тұрғындар Ақтөбе облысында «Smart-village» концепциясын жүзеге асыру үшін не істеу керек деген сұраққа көптеген респонденттер халықты осындай жобалардың мазмұны туралы хабардар етуден бастау маңызды деп жауап берді, билік адамдарға олардың мәнін жеткізіп, оларды жүзеге асыру қажеттілігін негіздеуі керек. Билік сондай-ақ мақсатты бағыттарға ақша салып, облыс тұрғындарынан кері байланыс алуды, олардың пікірін тыңдауды үйренуі керек.

Ақтөбе облысында концепцияны іске асыруға не кедергі келтіреді деген сұраққа қала билігінің сапасы мен құрамы, сыбайлас жемқорлық және тұрғындармен қарым-қатынастың болмауы, қала тұрғындарының салғырттығы, хабардарлықтың болмауы және мәселелерді шешуге қызығушылық танытпау атап өтілді. Кейбіреулер ықтимал кедергі ретінде Smart-village саласында сауатты мамандардың болмауын, басқалары – тұжырымдама туралы халықтың жеткіліксіз хабардар болуын атап өтті.

«Smart-village» концепциясының мазмұны мен негізгі компоненттерін зерттеу бұл принциптер жүйесі өте динамикалық және өзгермелі деген қорытындыға әкеледі және оны бірыңғай стандартқа келтіру мүмкін емес, өйткені оның элементтері үздіксіз дамуда.

«Smart-village» қағидаттарын енгізудің әлемдік тәжірибесі өте алуан түрлі және оны Қазақстанда өзгеріссіз түрде 100% қолдануға болмайды, өйткені қоғам өмірінің ерекшеліктері мен қоршаған орта жағдайларын ескермей, ол тиімсіз болады. Басқа адамдардың жобаларын толығымен қолданудан алудан гөрі, өз аумағында лайықты идеяларды бейімдеу маңызды деп ойлаймыз. Сонымен қатар, қазірдің өзінде іске асырылған немесе жоспарланған жобалардың әрқайсысының айқын кемшіліктері мен артықшылықтары бар, барлық идеялар толық көлемде және бастапқы идеяға сәйкес жүзеге асырыла бермейді, сондықтан алынған идеялардың белгілі бір балансын сақтау қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Bill Slee. DELIVERING ON THE CONCEPT OF SMART VILLAGES – IN SEARCH OF AN ENABLING THEORY//2020
2. Sayer, A. (1992). Method in Social Science: A Realist Approach. Abingdon: Routledge.
3. Miltiadis D.Lytras. Anna Visvizi. «Sustainable Smart Cities and Smart Villages Research» MDPI.
4. В.П. Куприяновский и др. Киберфизические системы как основа цифровой экономики //International Journal of Open Information Technologies. – 2016. – Т.4.
5. Куприяновский, В. П., Синягов, С. А., Добрынин, А. П. - Цифровая экономика. Как достигли успеха? Практический подход к теоретической концепции. Ч.1.//2016.

СЕКЦИЯ 3

ҚОРШАҒАН ОРТА ЖӘНЕ Өңірлердің тұрақты дамуы: XXI ғасырдың ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

СЕКЦИЯ 3

ОКРУЖАЮЩАЯ СРЕДА И УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ РЕГИОНОВ: ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ВЫЗОВЫ XXI ВЕКА

ОКРУЖАЮЩАЯ СРЕДА И УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ РЕГИОНОВ: ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ВЫЗОВЫ XXI ВЕКА

Бурбаева Г.С.

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, студент, г.Актобе

Аннотация. На сегодняшний день не первое поколение человечества живёт с постоянным и неотступным страхом экокатастроф. Вырубка лесов, загрязнение океана, разрушение озонового слоя, — эти фразы, к сожалению, мы слышим в своей жизни сотни, а то и больше раз. Давайте рассмотрим, какие геоэкологические проблемы представляют опасность для нас и наших потомков; где кроется реальная угроза, а где — сплошные спекуляции.

Ключевые слова: экология, геоэкологические проблемы, антропогенное преобразование, карьеры, нефтегазодобыча, транспортный комплекс, селитебная нагрузка, рекреация, пожары, загрязнение

Экологическая проблема – негативное изменение природной среды в результате взаимодействия природы и общества. Как правило, ведет к нарушению экологической структуры и функционирования природных ландшафтов, что приводит к социальным, экономическим и иным последствиям.

Геоэкологическая проблема - это изменение природной среды в результате антропогенных воздействий, ведущее к нарушению структуры и функционирования природных систем и их компонентов и приводящее к негативным социальным, экономическим и иным последствиям; изменений жизнеобеспечивающих ресурсов геосферных оболочек под влиянием природных и антропогенных факторов. Термин «геоэкологическая проблема» является антропоцентричным, в связи с оцениванием негативных изменений в природе относительно с условиями существования человека.

Рассмотрим в чем выражаются геоэкологические проблемы:

- в поступлении в окружающую среду веществ и (или) энергии, количество которых оказывают на нее негативное воздействие;
- в резком уменьшении какого-либо природного ресурса, в его истощении, препятствующем дальнейшему воспроизводству;
- в утрате (полной или значительной части) природным объектом своих полезных естественных средорегулирующих свойств;
- в приобретении природным объектом тех или иных устойчивых негативных характеристик в результате техногенной деятельности [1].

Также в круг природных объектов окружающей среды относят недра земли, почвы, поверхностные и подземные воды, леса и иная растительность, животные, атмосферный воздух, озоновый слой воздушной среды.

Все геоэкологические проблемы, связанные с нарушением отдельных компонентов ландшафта или их комплекса, объединяют в 6 групп, в таблице 1:

Таблица 1– Группы геоэкологических проблем

1. Атмосферные проблемы	Связаны с загрязнением приземного слоя воздуха
2. Водные проблемы	Связаны с истощением и загрязнением поверхностных и подземных вод, загрязнением вод Мирового океана

3. Биологические проблемы	Деградация лесов, перерубы леса, дегрессия пастбищ, истощение рыбных ресурсов, пастбищная дигрессия, сокращение биоразнообразия
4. Геолого-геоморфологические проблемы	Водная эрозия, оползнеобразование, оврагообразование, карст, нарушение мерзлотного режима почвогрунтов, изменение рельефа, истощение недр
5. Земельные проблемы	Нарушение и отчуждение земель, загрязнение и засоление почв
6. Комплексные или ландшафтные проблемы	Ухудшение и потеря природно-рекреационных качеств, нарушение охранного режима уникальных природных объектов, опустынивание

По характеру последствий региональные геоэкологические проблемы подразделяются на три группы:

1. Антропоэкологические – связаны с изменением в состоянии здоровья;
2. Ресурсо-хозяйственные – связаны с истощением и потерей природных ресурсов, ухудшением их качества и понижением их продуктивности;
3. Природно-ландшафтные – связаны с изменением состояния ландшафтов, потерей генофонда т уникальности ландшафта и т. д.

По количеству и видам геоэкологических проблем ареалы подразделяются на три категории: 1) сложные; 2) переходные и 3) простые, в таблице 2 [2].

Таблица 2– Деление ареалов по количеству и видам геоэкологических проблем

Сложные ареалы	Переходные ареалы	Простые ареалы
Загрязняющее влияние промышленных центров, интенсивное использование природных ресурсов (например, горные разработки, сельскохозяйственное производство) и очень высокая плотность населения.	Истощение или утрата различных природных ресурсов (например, водных, лесных, земельных).	Загрязнение одной из сред обитания и истощение отдельных видов ресурсов.
Кузбасс, Средний и Южный Урал, Самара-Тольяттинский промышленный центр, Норильск	Кольский полуостров, Забайкалье, Приаралье	Азовское, Черное, Белое, Каспийское моря, Онежское и Ладожское озера деградированные пастбища Калмыкии

Большинство геоэкологических проблем обнаруживает достаточно четкую привязанность к определенным природным зонам [3]. Например, экологические проблемы в тундре и лесотундре связаны с перевыпасом оленьих пастбищ и добычей полезных ископаемых.

К основной причине геоэкологических проблем в таежной зоне относят – рубка леса, намного превышающая расчетную лесосеку. Она сопровождается снижением запасов биомассы, снижением бонитета лесов, заболачиваем территории, загрязнением рек.

В полупустынной и пустынной зонах, геоэкологические проблемы связаны главным образом с орошением почвы и неумеренным выпасом скота, что приводит к деградации почв и пастбищ.

Существуют и незональные геоэкологические проблемы. Они могут быть связаны с добычей минерально-сырьевых ресурсов.

Таким образом, региональные геоэкологические проблемы возникают в отдельных регионах из-за экстенсивного подхода к исследованию природных ресурсов, игнорированию особенностей ландшафта, его потенциала и устойчивости к антропогенным воздействиям.

Рассматривая экологические проблемы Казахстана, можно отметить, что в первую очередь они связаны с воздухом. На сегодняшний день состояние атмосферы вместе с землей и водой оценивается как критическое.

Экологическая ситуация в Казахстане, связанная с водой, не меньше беспокоит казахстанцев, чем загрязнение воздуха. Водные ресурсы на территории РК имеют огромные проблемы. Сказались такие факторы:

-Раньше запасов воды в стране было гораздо больше, чем сейчас. В наши дни прослеживается катастрофическая ситуация с некоторыми водными запасами, поскольку большое количество источников уже непригодно для использования.

-Во времена Советского Союза жители злоупотребляли реками, чтобы орошать поля хлопчатника. Люди делали это не только в пределах Казахстана, но и за его границами, в соседних странах, откуда начинаются реки.

Отдельное внимание уделим воздуху (Рисунок 1).

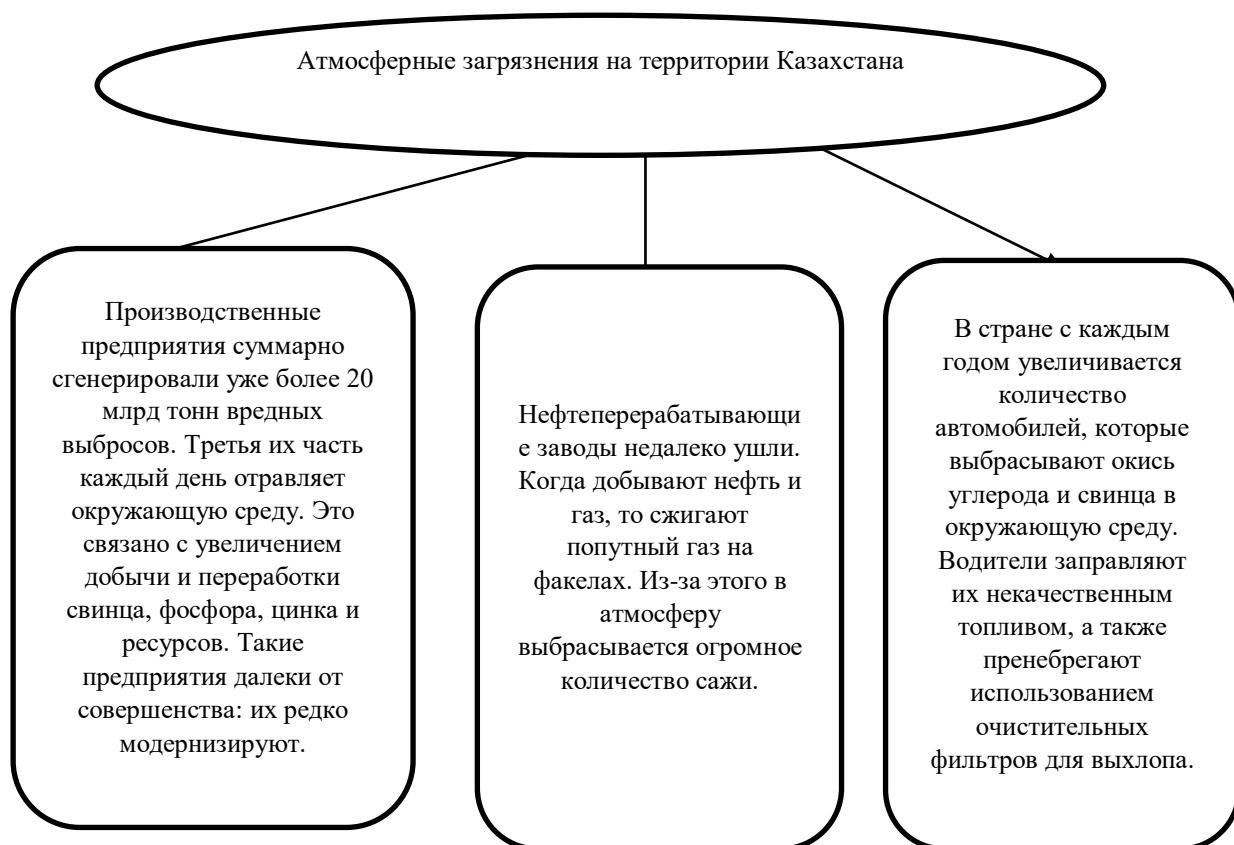

Рисунок 1- Атмосферные загрязнения на территории Казахстана

Сейчас стоит актуальная проблема исчезновения Аральского моря, что во многом связано с постройкой водохранилищ. Их возводили для энергетической индустрии, водного транспорта, сельскохозяйственного производства, водоснабжения крупных предприятий и населенных пунктов, организации зон отдыха и туризма. Но на деле получили следующие побочные последствия: развитие оползней; изменение общей биологической продуктивности; неблагоприятные условия для размножения рыб; просадка и разрушение берегов; заболачивание почвы; увеличение концентрации солей и многое другое.

Аральское море входило в четверку самых крупных озер мира. С тех пор водоем потерял большую часть площади и объема. Также в воде увеличилась концентрация солей в 14 раз.

Просторы Аральского моря наполняют ядовитые вещества, которые появились там из-за сельскохозяйственной деятельности. В связи с этим с 80-х годов прошлого века больше не существует промышленный вылов рыбы в озере.

Рассмотрим озеро Балхаш, который находится под бдительным надзором экологов. Озеро начало терять свои объемы. Если так продолжится, то Балхаш грозит стать вторым Аралом. Об этой проблеме заговорили еще в прошлом веке, но ситуация с тех пор не особо изменилась: водоем высыхает и мелеет, уровень воды снизился более чем на 2 м, а площадь сократилась на 2 тыс. км². Основные проблемы такие: высокая концентрация солей; выбросы диоксида серы и десятка опасных тяжелых металлов; ядовитая пыль [5].

Обратим внимание на Каспийское море — часть водных ресурсов Казахстана. Водоем с каждым годом теряет способность самоочищаться. Также здесь происходит добыча нефтересурсов.

Загрязнение воды в Казахстане — острая проблема современных казахов. В Сети можно найти сервис, который наглядно показывает степень загрязненности не только водных пространств, но и воздуха. Как улучшить качество воды в Казахстане? Чтобы достичь желаемых результатов, понадобятся годы слаженной работы правительства и всего народа. Для начала следует предпринять такие действия:

- Уменьшить использование воды для орошения, а также перейти на выращивание менее требовательных культур. Например, озимая пшеница отлично подойдет вместо хлопка.

- Наладить сотрудничество с соседними странами для восстановления Аральского моря, озера Балхаш и Каспийского моря. Казахстану не под силу самостоятельно улучшить качество рек, подпитывающие водоемы, которые протекают на территории соседних держав.

- Рационально использовать имеющиеся водные запасы, отдавая часть на восстановления экосистемы.

Рассматривая пути решения геоэкологических проблем, обратим внимание на следующее:

Для кардинального улучшения экологической обстановки, как на земле в целом, так и в отдельно взятой стране, необходимо осуществлять меры такого характера:

- Правового. Они включают в себя создание законов об охране окружающей среды. Немаловажное значение имеют и международные соглашения.

- Экономического. Ликвидация последствий техногенного воздействия на природу требует серьезных финансовых вливаний.

- Технологического. В этой области есть, где разойтись изобретателям и рационализатора. Применение новых технологий в добывающей, металлургической и транспортной отрасли промышленности, позволит свести до минимума загрязнение окружающей среды. Основной задачей является создание экологически чистых источников энергии.

- Организационные. Они заключаются в равномерном распределении транспорта по потокам для недопущения его длительного скопления в одном месте.

-Архитектурные. Целесообразно озеленять большие и малые населенные пункты, делить их территорию на зоны с помощью насаждений. Немаловажное значение имеет высадка насаждений вокруг предприятий и вдоль дорог.

Особое значение необходимо придавать защите флоры и фауны. Их представители просто не успевают приспособляться к изменениям окружающей обстановки.

Осознание драматической ситуации в экологии заставило человечество принимать срочные и действенные меры к ее исправлению и стабилизации.

Наиболее популярны такие направления деятельности:

-Уменьшение бытовых и производственных отходов. Особенно это остро касается пластиковой посуды. Ее постепенно заменяют на бумажную. Проводятся исследования по выведению бактерий, которые питаются пластиком.

-Очистка сточных вод. Для обеспечения различных отраслей деятельности человека ежегодно расходуются миллиарды кубических метров воды. Современные очистные сооружения позволяют очищать ее до природного состояния.

-Переход к чистым источникам энергии. Это означает постепенный отказ от атомной энергии, двигателей и печей, работающих на угле и нефтепродуктах. Использование природного газа, ветровой, солнечной энергии и гидроэлектростанций обеспечивает чистоту атмосферы. Использование биотоплива позволяет значительно снизить концентрацию вредных веществ в выхлопных газах.

-Охрана и восстановление земель и лесов. Проводится высаживание новых лесов в местах вырубок. Осуществляются мероприятия по осушению земель, защите их от эрозии.

-Постоянная агитация в пользу экологии, меняет взгляды людей на эту проблему, склоняя их к бережному отношению к окружающей среде.

В будущем основные усилия будут направлены на ликвидацию последствий техногенной деятельности человека и уменьшение вредных выбросов.

Для этого существуют такие перспективы:

-Строительство специальных заводов для полной утилизации всех видов отходов. Это позволит не занимать новые территории под свалки. Полученную от сжигания энергию можно использовать для нужд городов.

-Возведение тепловых электростанций, работающих на «солнечном ветре». Это вещество находится на Луне. Несмотря на большую стоимость его добычи, энергия, получаемая из «солнечного ветра» в тысячи раз превышает теплоотдачу от ядерного топлива.

-Перевод всего транспорта на силовые установки, работающие на газу, электричестве, аккумуляторах и водороде. Это решение будет способствовать сокращению выбросов в атмосферу.

-Холодный ядерный синтез. Этот вариант получения энергии из воды уже находится в стадии разработки.

Несмотря на серьезный ущерб нанесенный природе, человечество имеет все шансы вернуть ей первоначальный вид.

В заключение, исходя из вышеперечисленного, хочу отметить цитату основателя международного исследовательского центра «Римского клуба», изучающего перспективы человечества перед лицом современных глобальных проблем, А. Печчеи: «Истинная проблема человеческого вида в том, что он оказался неспособным в культурном отношении идти в ногу и приспособиться к тем изменениям, которые сам внес в этот мир» [6].

Список использованной литературы

1. Охрана окружающей среды : учеб. пособие / В. Н. Масляев. – Саранск : копи-центр «Референт», 2009. – с.
2. В.Н. Киселев БИОГЕОГРАФИЯ (Избранное из учебного пособия «Биогеография с основами экологии» Минск 2004

3. Романова, Э. П. Глобальные геоэкологические проблемы : учеб. пособие для бакалавриата и магистратуры / Э. П. Романова. — М. : Издательство Юрайт, 20198 — 170 с. :[12] с. цв. вкл. — (Серия : Бакалавр и магистр. Академический курс).

4. Г. С. Ажаев. Г35 Геоэкология : учебно-методическое пособие / сост. Г. С. Ажаев. —Павлодар : Кереку, 2015 - 110 с.

5. Интерактивный доклад о состоянии окружающей среды Республики Казахстан за 2017 год.

6. Печчеи А. Человеческие качества. - М., 1985. С. 42

ӘОЖ 574

БІЗДІҢ ЗАМАНЫМЫЗДЫҢ МАҢЫЗДЫ ЖАҒАНДЫҚ ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ШЕШУДЕГІ ГЕОГРАФИЯНЫҢ РӨЛІ.

Айгужина С.У.¹, Әбжаппар А.²

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, аға оқытушы, Ақтөбе қ.

²Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, студент, Ақтөбе қ.

Аннотация. Бұл жұмыста экологиялық апатты аудандар, негізгі геоэкологиялық мәселелер және оны шешу жолдарына қатысты шаралар қарастырылған. Қазіргі дәуірдегі табиғат күрделі, дағдарыстық жағдайларға әкелетін адамның күшті трансформациялық әсерін сезінеді. Геоэкология проблемалары дереу шешуді ғана емес, сонымен қатар олардың түпкі себептері мен салдарын түсінуді қажет етеді. Қоғам мен табиғат өздігінен дамып келе жатқан планетарлық жүйенің бөліктері болып табылады, олардың дұрыс есепке алынбауы экологиялық қауіпке алып келеді және жер бетіндегі тірі материяның әртүрлі формаларының қалыпты өмір сүруіне қауіп төндіреді.

Кілт сөздер: Геоэкология, инкубациялық кезең, геоэкологиялық проблема, геоэкологиялық талдау, ШРШ (Шекті рауалы шығарындылар), Ресейдің экологиялық проблемалары, кешенді көзқарас, перспективалар.

Өркениеттің дамуы барысында адамзат бірнеше рет күрделі проблемалар, кейде планетарлық сипаттағы проблемалар туындайды. Дегенмен, бұл қазіргі заманғы жаһандық, экологиялық проблемалардың "инкубациялық кезеңі" болды. Бұл проблемалар толығымен екінші жартысында, әсіресе ХХ ғасырдың соңғы ширегінде, яғни екі ғасырдың, тіпті мыңжылдықтардың басында көрінді. Осы соңғы ғасырларда табиғи жағдайларды белсенді, мақсатты, бірақ ішінара күтпеген, адам реттейтін қайта құру жүріп жатыр. Табиғи ландшафттар айтарлықтай өзгерді, техногендік ландшафттар құрылды. Адам географиялық қабықтың қай бөлігіне әсер етпей қоймайды: атмосферадағы техногендік газдардың, аэрозольдердің, шандардың құрамын арттырады, жер үсті және жер асты суларының химиялық құрамын өзгертеді, рельефтің жаңа формаларын тудырады. Кез-келген әсер негізінен биосфераның өзгеруіне бағытталған[1].

Геоэкология – жоғарғы иерархиялық деңгейлердің (биосфераға дейін) экожүйесін зерттейтін экология ғылымының бір саласы. Геоэкологияны ландшафт экологиясы деп те атайды. Ал, геоэкологиялық проблема - бұл табиғи жүйелер мен олардың компоненттерінің құрылымы мен жұмыс істеуінің бұзылуына әкелетін және теріс әлеуметтік, экономикалық және басқа салдарға әкелетін антропогендік әсерлер нәтижесінде табиғи ортаның өзгеруі; табиғи және антропогендік факторлардың әсерінен геосфералық қабықтардың тіршілік ету ресурстарының өзгеруі. Геоэкологиялық проблема ұғымы антропоцентрлік болып табылады, өйткені табиғаттағы теріс өзгерістер адамның өмір сүру жағдайларына қатысты басым бағаланады.

Геоэкологиялық проблемалар:

- қоршаған ортаға саны оған теріс әсер ететін заттар және (немесе) энергия келіп түскен кезде;

-кез-келген табиғи ресурстың күрт төмендеуі, оның сарқылуы, одан әрі көбеюге кедергі келтіреді;

- табиғи объектінің өзінің пайдалы табиғи орта реттеуші қасиеттерін жоғалтуында (толық немесе елеулі бөлігінде) ;

- табиғи объектіні техногендік қызмет нәтижесінде белгілі бір тұрақты теріс сипаттамаларға ие болу.

Қоршаған ортаның табиғи объектілерінің шеңберіне жер қойнауы, топырақ, жер үсті және жер асты сулары, ормандар және басқа да өсімдіктер, жануарлар, атмосфералық ауа, ауа ортасының озон қабаты кіреді.

Геоэкологиялық мәселелерді жіктеу бірнеше белгілер бойынша мүмкін:

•аумақтардың ауқымдылығы, кеңістікте қамтылуы бойынша-жергілікті, өңірлік, жаһандық;

•антропогендік әсер ету көздері, түрлері бойынша - табиғи шартты, антропогендік, оның ішінде өнеркәсіптік, егіншілік, көліктік, гидротехникалық және т. б.;

•әсер ету объектісі бойынша - табиғат компоненті бойынша - атмосфералық, су, топырақ, геологиялық, биотикалық, кешенді;

•жағдайдың өткірлігі бойынша-өте өткір (апатты, дағдарысты), өткір (сыни), орташа өткір (шиеленісті, жанжалды).

Осы геоэкологиялық (экологиялық) проблемаларға мысал ретінде көршілес Ресей мемлекетін алайық:

Ресей Федерациясының және бұрынғы одақтас республикалардың бірқатар аудандарында қазіргі уақытта қолайсыз және тіпті өткір экологиялық жағдай қалыптасты. Ресей Федерациясының Табиғи ресурстар министрлігі Ресей аумағында шамамен 3,5 миллион км² немесе елдің 20% аумағын алып жатқан өткір экологиялық жағдайы бар 290 диапазон бөлінді. Ауқымдардың ең көп саны Батыс Сібірде – 33, Шығыс Сібірде – 28, Ресейдің еуропалық бөлігінің солтүстігінде – 22, бұл негізінен ірі өнеркәсіптік орталықтар мен қарқынды ауылшаруашылық аймақтары, тау-кен жұмыстарымен бұзылған жерлер, топырақтың тозуы, ауа мен судың ластануы, ормандардың кесілуі. Елдің барлық халқының 26% - ы және оның қала халқының 39% - ы экологиялық қолайсыз жағдайда өмір сүреді деп есептелген[2].

Ең қиын жағдай Орта Еділ, Солтүстік Каспий, Кузбасс, Орал, Кола түбегі және Байкал маңы аудандарында байқалады. Қолда бар деректер бойынша Ресей аумағындағы стационарлық көздерден атмосфераға ластаушы заттар шығарындыларының көлемі жылына шамамен 22 — 25 млн т құрайды. Ластаушы заттардың ШРШ асатын орташа жылдық шоғырлануы елдің 204 қаласында байқалды, оның ішінде азот диоксиді — 86, формальдегид — 97 және бенз(а)пирен — 92 қалада, олардың арасында Ангарск, Архангельск, Братск, Екатеринбург, Зима, Иркутск, Кемерово, Красноярск, Липецк, Магнитогорск, Нижний Тагил, Омбы, Саратов, Тольятти, Чита және т. б. көш бастап тұр.

Бұл жағдайдың себебі-ұтымсыз экономикалық белсенділік, аумақтардың табиғи ерекшеліктерін ескерместен табиғи ресурстарды кең игеру. Бұл тіршілікті қамтамасыз етудің табиғи жүйелерінің едәуір аудандық және жергілікті (ошақтық) тозуына алып келді және адамдардың өмір сүру жағдайлары мен денсаулық жағдайын едәуір нашарлатты [3].

Геоэкологиялық проблемалардың саны мен түрлері бойынша ареалдар үш санатқа бөлінеді: 1) күрделі; 2) өтпелі және 3) қарапайым.

Күрделі аудандар негізінен өнеркәсіптік орталықтардың ластаушы әсеріне, табиғи ресурстарды (мысалы, тау-кен өндірісі, ауылшаруашылық өндірісі) қарқынды пайдалануға және халықтың өте жоғары тығыздығына байланысты. Мұндай аймақтарға Кузбасс, орта және Оңтүстік Орал, Самара-Тольятти өнеркәсіптік орталығы, Мәскеу өнеркәсіптік орталығы, Норильск кіреді.

Өтпелі аудандар әртүрлі табиғи ресурстардың сарқылуымен немесе жоғалуымен сипатталады (мысалы, су, орман, жер). Мұндай полигондардың мысалы-Кола түбегі, Забайкалье, Арал.

Қарапайым аудандар тіршілік ету ортасының біреуінің ластануымен және ресурстардың белгілі бір түрлерінің сарқылуымен байланысты. Мысалы, Азов, Қара, ақ, Каспий теңіздері, Онега және Ладога көлдері-Қалмақияның тозған жайылымдары [4].

Экологиялық апат аудандары:

1. Арал теңізінің ауданы-мақта өсіруге байланысты 80 бастан құрғату → Амурдария және Сырдария өзендерінің суын суаруға арналған каналдар арқылы бұру;

2. 1986 жылы 26 сәуірде Чернобыль атом электр станциясындағы апат (Орел, Брянск, Белогород облыстары зардап шекті), қазір олар "радиацияның табиғи ортаға әсері" қорығын құрды.

3. Қарабаш қ. (Оңтүстік Орал) – мыс-никель комбинаты (ауыр металдардың шығарындылары, ШРК нормадан 20 есе артық).

4. Қалмақиядағы қара жерлер ауданы-Кіші қара малдың асығынан антропогендік шөл пайда болды.

Өте өткір экологиялық жағдайы бар аймақтар, яғни антропогендік әсерден туындаған экологиялық проблемалар:

- Кола түбегі. Жерді тау-кен қазбаларымен бұзу, құрлық суларының сарқылуы мен ластануы, атмосфераның ластануы, орман алқаптары мен табиғи жем-шөп алқаптарының тозуы, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар режимінің бұзылуы.

- Солтүстік Каспий Маңы. Мұнай және газ кен орындарын игерудің жердің бұзылуы, құрлық суларының сарқылуы мен ластануы, теңіздердің ластануы, балық ресурстарының сарқылуы, топырақтың қайталама тұздануы мен дефляциясы, атмосфераның ластануы, ерекше қорғалатын аумақтар режимінің бұзылуы.

- Орта Жол және Прикамье. Құрлық суларының сарқылуы және ластануы, тау-кен жұмыстарының бұзылуы, Топырақ эрозиясы, жартастардың пайда болуы, атмосфераның ластануы, ормандардың жойылуы, тозуы

- Орал өнеркәсіптік аймағы. Жердің тау-кен жұмыстарының бұзылуы, атмосфераның ластануы, құрлық суларының сарқылуы мен ластануы, топырақтың ластануы, өнімді жерлердің жоғалуы, ормандардың тозуы.

- Мұнайгазкәсіпшілік аудан - Батыс Сібір. Мұнай және газ кен орындарын игерудің жердің бұзылуы, топырақтың ластануы, бұғы жайылымдарының тозуы, балық ресурстары мен кәсіптік фаунаның сарқылуы, ерекше қорғалатын аумақтар режимінің бұзылуы.

- Кузнецк бассейні. Жердің тау-кен жұмыстарының бұзылуы, атмосфераның ластануы, құрлық суларының сарқылуы мен ластануы, топырақтың ластануы, өнімді жерлердің жоғалуы, топырақтың дефляциясы.

- Байкал көлінің ауданы. Су мен атмосфераның ластануы, балық ресурстарының сарқылуы, орман алқаптарының тозуы, жыралардың пайда болуы, топырақтың қатып қалу режимінің бұзылуы, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар режимінің бұзылуы.

- Норильск өнеркәсіптік ауданы. Жерді тау-кен қазбаларымен бұзу, ауа мен судың ластануы, топырақтың қатқыл режимін бұзу, қорғалатын орман режимін бұзу, ландшафттың табиғи-рекреациялық сапасын төмендету.

- Қалмақия (қара жердің айналасында). Табиғи жем-шөп алқаптарының тозуы, топырақтың дефляциясы.

- Жаңа Жер. Аумақтың радиациялық ластануы (1948 ж. – барлық тұрғындар материкке шығарылды, өйткені олар сутегі бомбасын сынау үшін полигон салды)

- Чернобыль атом электр станциясындағы апаттың әсер ету аймағы (Орел, Брянск және Белогород облыстары). Аумақтың радиациялық зақымдануы, атмосфераның ластануы, құрлық суларының ластануы және сарқылуы, топырақтың ластануы.

- Қара және Азов теңіздерінің жағалауларының рекреациялық аймақтары. Теңіздердің, атмосфераның ластануы.

Геоэкологиялық проблемалардың көпшілігі белгілі бір табиғи аймақтарға нақты байланысты көрсетеді. Мысалы, тундра мен орман-тундрадағы экологиялық проблемалар бұғы жайылымдары мен тау-кен өндірісімен байланысты.

Тайга аймағындағы геоэкологиялық проблемалардың негізгі себебі-есептелген кеспеағаштан әлдеқайда жоғары ағаш кесу. Бұл биомасса қорының төмендеуімен, орман бонитетінің төмендеуімен, аумақтың батпақтануымен, өзендердің ластануымен бірге жүреді.

Шөлейт және шөлейт аймақтарда геоэкологиялық проблемалар негізінен топырақты суарумен және мал жаюмен байланысты, бұл топырақ пен жайылымдардың тозуына әкеледі.

Зоналық емес геоэкологиялық проблемалар да бар. Олар минералдық-шикізат ресурстарын өндірумен байланысты болуы мүмкін.

Осылайша, аймақтық геоэкологиялық проблемалар ландшафттың ерекшеліктерін, оның әлеуеті мен антропогендік әсерлерге төзімділігін ескермей, табиғи ресурстарды зерттеуге кеңінен қараудың арқасында белгілі бір аймақтарда туындайды.

Енді осы геоэкологиялық (экологиялық) мәселелерді шешу жолына тоқталар болсақ, бұл үшін ең алдымен, кешенді көзқарас қажет. Ол қоғамның барлық салаларына бағытталған ұзақ мерзімді және жоспарланған шараларды қамтуы керек.

Тұтастай алғанда жерде де, жекелеген елде де экологиялық жағдайды түбегейлі жақсарту үшін осындай сипаттағы шараларды жүзеге асыру қажет:

- Құқықтық. Олар қоршаған ортаны қорғау туралы заңдар жасауды қамтиды. Халықаралық келісімдердің де маңызы аз емес.

- Экономикалық. Табиғатқа техногендік әсердің салдарын жою елеулі қаржылық инфузияны қажет етеді.

- Технологиялық. Бұл салада өнертапқыштар мен рационализаторлар тарайтын жерлер бар. Өнеркәсіптің өндіруші, металлургия және көлік саласында жаңа технологияларды қолдану қоршаған ортаның ластануын барынша азайтуға мүмкіндік береді. Негізгі міндет-экологиялық таза энергия көздерін құру.

-Ұйымдастырушылық. Олар көліктің ағындар бойымен бір жерде ұзақ тұрып қалуын болдырмау үшін біркелкі бөлуден тұрады.

-Архитектуралық. Үлкен және кіші елді мекендерде көгалдандыру, олардың аумақтарын плантациялар көмегімен аймақтарға бөлу орынды. Кәсіпорындардың айналасында және жолдардың бойында көгалдандыру да маңызды.

Флора мен фаунаны қорғауға ерекше мән беру керек. Олардың өкілдерінің қоршаған ортадағы өзгерістерге бейімделуге уақыты жоқ.

Экологиядағы күрт жағдай туралы хабардар болу адамзатты оны түзету және тұрақтандыру үшін шұғыл және тиімді шаралар қабылдауға мәжбүр етті.

Қызметтің ең танымал бағыттары:

- Тұрмыстық және өндірістік қалдықтарды азайту. Бұл әсіресе пластикалық ыдыстарға қатысты. Ол біртіндеп қағазға ауыстырылады. Пластикпен қоректенетін бактерияларды жою бойынша зерттеулер жүргізілуде.

- Ағынды суларды тазарту. Адам қызметінің түрлі салаларын қамтамасыз ету үшін жыл сайын миллиардтаған текше метр су жұмсалады. Қазіргі заманғы тазарту қондырғылары оны табиғи күйге дейін тазартуға мүмкіндік береді.

- Таза энергия көздеріне көшу. Бұл атом энергиясынан, көмір мен мұнай өнімдерімен жұмыс істейтін қозғалтқыштар мен пештерден біртіндеп бас тартуды білдіреді. Табиғи газды, жел, күн энергиясын және су электр станцияларын пайдалану атмосфераның тазалығын қамтамасыз етеді. Биоотынды пайдалану пайдаланылған газдардағы зиянды заттардың концентрациясын едәуір төмендетеді.

- Жер мен Ормандарды қорғау және қалпына келтіру. Ағашы кесілген жерлерде жаңа ормандар отырғызылуда. Жерді құрғату, оларды эрозиядан қорғау жөніндегі іс-шаралар жүзеге асырылуда.

- Экологияның пайдасына тұрақты үгіт-насихат жүргізу, адамдардың бұл мәселеге деген көзқарастарын өзгертіп, оларды қоршаған ортаға ұқыпты қарауға итермелейді.

Болашақта негізгі күш-жігер адамның техногендік қызметінің салдарын жоюға және зиянды шығарындыларды азайтуға бағытталатын болады.

Ол үшін мұндай перспективалар бар:

-Қалдықтардың барлық түрлерін толығымен кәдеге жаратуға арналған арнайы зауыттар салу. Бұл полигондар үшін жаңа аумақтарды алмауға мүмкіндік береді. Жанудан алынған энергияны қалалардың қажеттіліктеріне пайдалануға болады.

- «Күн желімен» жұмыс жасайтын жылу электр станцияларын салу. Бұл зат Айда кездеседі. Оны алудың қымбаттығына қарамастан, «күн желінен» алынған энергия ядролық отыннан жылу беруден мың есе жоғары.

- Барлық көліктерді газ, электр, аккумулятор және сутегімен жұмыс істейтін электр станцияларына ауыстыру. Бұл шешім ауаға шығарындыларды азайтуға көмектеседі.

-Салқын ядролық синтез. Судан энергия алудың бұл нұсқасы қазіргі таңда әзірленуде [5].

Қорытындылай келе, жұмыс барысында мен геоэкология проблемасы бұл оны шешуді тек бір ұйымның немесе бір мемлекеттің күшімен жүзеге асыру мүмкін емес проблема деген қорытындыға келдік. Табиғатқа үлкен зиян келтіргеніне қарамастан, адамзат оны өзінің бастапқы қалпына келтіруге толық мүмкіндігі бар. Әлемдегі экологиялық (геоэкологиялық) мәселелермен қатар, оны шешу жолдары да бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мальцев В. А. Основы политологии : Учеб. для студентов вузов // - М., 1998. – 513 с.
2. Егоренков Л.И., Кочуров Б.И. Геоэкология. Учебное пособие. //– М.: Финансы и статистика, 2005. – 320 с.
3. Елисеева А. В. Экологические проблемы регионов России и их влияние на демографическую ситуацию — // Казань : БуК, 2015. — С. 112-115.
4. Угрозы 21 века (глобальные проблемы современности). URL:<https://shollsoch.ru/2018/03/29/ugrozy-21-veka-globalnyie-problemy-совр/> (Дата обращения 29.03.2018)
5. Геоэкологические проблемы и пути их решения. URL:<https://infourok.ru/konspekt-po-geografii-tema-geoekologicheskie-problemy-i-puti-ih-resheniya-spo-4635192.html> (Дата обращения 04.12.2020)

ӘОЖ 574.632

ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАРДЫҢ ТУЫНДАУ СЕБЕБІ МЕН ҚОРШАҒАН ОРТАНЫҢ ЛАСТАНУЫНЫҢ ҒАЛАМДЫҚ ӘСЕРІ

Айгүжина С.У.¹, Төлжан А.²

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, аға оқытушы, Ақтөбе қ.

²Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, студент, Ақтөбе қ.

Аннотация. Бұл мақалада адамзаттың табиғатқа деген әсерінің тиімсіз жағдайлары қарастырылған. Жер мен Табиғат - адамзаттың үйі! Бірақ адам баласының табиғатқа тигізер пайдасынан зияны көп екендігін ескергеніміз жөн! Бұл тақырып осы жұмыста айтылып қана қоймай, ғаламдық геоэкологиялық проблемалармен күреске жол нұсқау

керек. Бұл жұмыс адамзаттың ғаламға тигізген тиімсіз, кері іс-әрекеттеріне тоқтала кеткен. Геоэкологиялық проблемаларда жер, су, өсімдік, топырақ жамылғысы, жануарлар дүниесі тіпті атмосфера мен озон қабаты, ғарыш қоқыстарыда маңызды рөлге ие. Жыл өткен сайын табиғат дүниесінің жақсарып емес, тозып көнеріп келе жатқанын байқаймыз. Бұл болашақта Жер ғаламшарымыздың Күн жүйесіндегі жалғыз тіршілік мекен ететін ғаламшар болып қалу атына да үлкен қауіп төндіреді.

Кілт сөздер: Геоэкологиялық проблема, геоэкологиялық талдау, цивилизация, РЕА (Ресейдің Еуропалық аумағы), антропогенді, локальдық, радиоактивті изотоптар.

Адам деген - асқақ ат - М. Горькийдің гуманизмге толы үндеуі осындай еді. Табиғат, Табиғат-Ана - деген сөздің асқақтығы одан кем емес. Жаңа экологиялық мәдениет осыны мойындауы тиіс. Табиғатқа деген ілтипат – бұл адамға да көрсетілген құрмет [1].

Қазіргі әлемде экологиялық проблемалар өзінің қоғамдық мәні жағынан алдыңғы қатардағы мәселелердің біріне айналды, тіпті ядролық соғыс қауіпі де оның көлеңкесінде қалып қойды. Адамның шаруашылық іс-әрекетінің қауырт дамуы, айналадағы ортаға үдемелі, көбіне бүлдірушілік сипатта әсер етуде. Адамның табиғатқа әсері мыңдаған жылдар бойында қалыптасқан табиғи жүйелерді өзгерту, сондай-ақ, топырақты, су көздерін, ауаны ластау арқылы жүзеге асуда. Бұл табиғат ахуалының күрт төмендеуіне әкеліп соқты, көп жағдайларда орны толмас зардаптар қалдырды. Экологиялық дағдарыс шын мәніндегі қауіпті төндіріп отыр: іс жүзінде тез өріс алып бара жатқан дағдарыстық жағдайларды кез келген аймақтардан көруге болады. Экологияның танымал сөзіне айналғаны соншалық, оны не болса Соған тазарту ғимараттарын салуға, жерді пайдалануды аймақтық деңгейде жоспарлауға, қағазды қайта өңдеуге және көкөністерді тек органикалық тыңайтқыштарды пайдалана отырып өсіруге айдар етіп таға салатын болды. Осы іс-әрекеттердің бәрі аса қажет екендігіне қарамастан, мұныар жағында көбіне ойынды әдеттегі талай сыннан өткен ережелер бойынша жүргізбей, табиғат заңдарын сорақылықпен бұзғанамыз үшін табиғаттың өз үкімімен бізге берер соққысын жеңілдетумен лайықты жазаны аз да болса кешеуілдетуге тырысуымыз жатыр [2].

Адам қазіргі кезде шамамен жылына 140-150 млрд.т қатты тау жыныстарын өзіне белгілі барлық тәсілдерімен өндіріп (қазбаларды жер қойнауынан шығарып, өңдеу, топырақ эрозиясы, грунттың бұзылуы және Т.С.С.) оларды қоршаған ортаға шығарып отыр. Химиялық элементтер мен эрозия өнімдерін құрлықтан мұхитқа шығару жалпы табиғидің 50%-не жетті және жылына 40 млрд. т. асып отыр. Мұның барлығы енді міне, ХХІ ғасырда табиғи ресурстардың таусылуы тәрізді ғаламдық проблеманың туындағанын білдіреді. Адам өзендерден су алудың ең жоғары шекті деңгейіне жетіп қалды (шамамен ағындыдан 10%). Атмосфераға көмірқышқыл газын, күкірттің қос тотығын, азот тотықтарын шығару көлемі табиғи (жанартау атқылауы, тау жыныстарының бұзылуы) салыстыруға келетіндей болды. Мұның барлығы су және қоршаған табиғи ортаның ластануы тәрізді ғаламдық проблемалардың терендей түсуіне әкеліп соғады. Ғаламдық экологиялық жағдайдың өзгеруінде биосфераның тұрақтылығының бұзылуына әкеліп соғатын табиғи экожүйелердің бүлінуіне ерекше мән беріледі. Жер бетінен және жер серіктер (спутниктер) арқылы бақылаулар ғаламдық өзгерістердің карталарын құрастыруға мүмкіндік берді, ол антропогендік әсердің нәтижелері мен олардың үлкен ауқымын көрнекті түрде көрсетіп отыр. Құрастырылған карталарға сәйкес, Жер құрлығында қоршаған ортаның тұрақсыздануының үш басты орталығы пайда болған, олардағы толық бүлінген табиғи экожүйелер ауданы 6-7 млн. км² құрайды. Олардың барлығы Солтүстік жарты шарда орналасқан. Бұл Солтүстік Америкалық, Еуропалық және Азиялық орталықтар. Солтүстік Америкалық орталыққа АҚШ, жартылай Канада мен Мексика кіреді. Еуропа орталығы бұрынғы КСРО республикалары (Балтық елдері) кіретін Батыс, Орталық және Шығыс Еуропаны, сондай-ақ Ресейдің Еуропалық

аумағының (РЕА) көлемді бөлігін қамтиды. Азия орталығына Үндістан елдері, Цейлон, Малайзия, Бирма, Индонезия (Суматра аралын қоспағанда), Қытай мен Тайвань (Тибет пен Такла-Макан және Гобби шөлдерін қоспағанда), Жапония, Корея түбегі, Филиппины кіреді. Еуропада, Солтүстік Америкада және Жапонияда аумақтар көбірек деңгейде бұзылған. Халқының тығыздығы жоғары дамушы елдер де Жер бетіндегі экологиялық жағдайдың тұрақсыздануына өз үлестерін қосуда [3].

Ортаның ластануы деп әдетте оған тән емес әр түрлі заттарды енгізу арқылы немесе сол ортадағы табиғи заттардың шектен тыс шоғырлануының (химиялық, биологиялық, физикалық) Нәтижесінде пайда болатын жағымсыз жайларды түсінеді. Ластағыштар құрамы тек қана улы ғана емес, ЗИЯНСЫЗ заттардан да тұруы мүмкін. Мысалы, егістік жерді шамадан тыс суарған кезде, табиғи су да зиянды болып шығуы мүмкін. Ластануды көбінесе экожүйені тепе -тендіктен шығаратын агент ретінде қарастыруға болады. Көп жағдайда ластануды өз орнына қойылмаған кез келген табиғи ресурс немесе оның элементі ретінде қарастырады. Ластану түрлі белгілері бойынша жіктеледі.

Белгісі Ластану түрі шыққан тегі Табиғи Жасанды (антропогенді) Көзі Өндірістік, ауыл шаруашылық, транспорттық және т.б. Бір жерлік, объектілік, жайылмалы, трансгрессивтік (басқа аймақтардан, мемлекеттерден келуі) Әсер ету көлемі Ғаламдық Аймақтық жергілікті (локальдық) орта элементі Атмосфералық топырақтық сұлылық әсер ету орны Қалалық орта ауылдық орта өндіріс өнеркәсіптердің іші үй ішілік әсер ету сипаты химиялық (жеке химиялық заттар, олардың комбинациясы) физикалық (радиоактивті, радиациялық, жылулық, шулық, электромагниттік) физико-химиялық (аэрозолдар) биологиялық әсер ету қайтымы Алғашқылық (өндірістік ласлаулар) екіншілік (смогтық құбылыстар өнімдері) тұрақтылық дәрежесі өте тұрақты (өмір сүру уақыты — жүздеген және мыңдаған жылдар бойы) Тұрақты (өмір сүру уақыты — 5-25 жыл)[4].

Кез келген ластағыш затты ең болмағанда үш параметрі бойынша бағалауға болады: ортаға түсу көлемі, агрессиялығы (улылығы) және төзімділік дәрежесі. Мысалы, көмірқышқыл газының жағымсыз әсері оның ортаға көп мөлшерде түсуімен және ауада ұзақ уақыт сақталуымен себептеледі, бұның нәтижесінде оның ауадағы мөлшері көбейіп, көшетхана (парникт) эффектісі әкеледі. Фреондар (суытқыштар) төзімділік және агрессиялық дәрежесі бойынша атмосфераның қандай қабаттарында екендігіне байланысты түрлі категорияларға жатқызылады: жер бетінде олардың әсері селқос және ұзақ уақыт сақталады, ал олар озон қабатында – агрессиялы және айтарлықтай бұзылыстарға ұшырайды. Әсер ету сипаты бойынша атмосфераның, дүние жүзілік мұхит суларының, Топырақтардың химиялық ластануы кеңінен таралған. Антропогенді химиялық заттар қоршаған ортаға түрлі жолдар арқылы түседі. Адам өз тұрмысында пайдаланады, оған жыл сайын 500 шамамен 70 мыңдай заттарды 1000 жаңа тауарлар қосылып отырады. Газды заттар атмосфераға шығарылады. Сұйық заттар жер үстілік және жер астылық су объектілеріне төгіледі, қатты заттар - арнайы аландарға қатпарланады немесе жердің қатты қабатына кеміледі, ауыл шаруашылығында тыңайтқыштар мен улы химикаттар (пестицидтер) пайдаланылады. Ауаның ластануына негізгі үлесті қара және түсті металлургия, химия және мұнай химиясы, құрылыс индустриясы, энергетика, целлюлозды Қағаз өнеркәсібі, автотранспорт кәсіпорындары қосуда. Бұл өндіріс орындары ластанудың жоғары деңгейін экологиялық қауіпті заттардың формальдегидтің, аммиактың, күкіртсутектің және т.б. атмосфераға көп шығарумен жасап тұр. 1996 жыл Қазақстан бойынша тек қана автотранспорттың ауаға қорғасынды, көміртек тотығын және формальдегидті шығаруы 786,2 мың т. жетті. Әсіресе ірі қалалардағы өнеркәсіп орындарының ауаны ластауы аса өткір проблема болып тұр. Ресейдің 63 миллион адам тұратын (халықтың 42 %-і) 200-ден астам қалаларында орташа жылдық шоғырланулар шектеулі рұқсат етілген көлеммен (ШРК) асып кетеді. Қазақстанның негізгі өндірісті қалаларының ауа бассейндеріне жыл сайын 3 млн. Т. ластаушы заттар шығарылады. 2000 жылғы өлшемдер бойынша ауадағы улы заттар көлемінің ең жоғары мөлшерлері мына

калаларда Өскеменде, Балхашта, Шымкентте, Теміртауда байқалды. 2002 жылы Қазақстан Павлодарда, Жезқазғанда және өкіметі атмосфералық ауаны қорғау - заңын қабылдады [5].

Шамамен 1 млрд адам таза ауыз сумен қамтамасыз етілмеген; 1,7 млрд. адамның санитария құралдары жоқ, ал судың жетіспеуі мен антисанитариядан жылына 2-3млн. бала өледі. Ресей гидромет мониторингінің мәліметтері бойынша су объектілерінің басым бөлігіндегі (1363 су объектілерін қамтиды) судың сапасы нормативі талаптарға сай келмейді. Негізгі өзендер: Волга, Дон, Кубань, Обь, Енисей, Лена, Печора ластанған, олардың ірі салалары: Ока, Кама, Томь, Ертіс, Тобыл, Миасс, Исеть, Тура аса ластанған деп бағаланған. Қазақстанның аса ластанған өзендеріне Жайық, Сырдария және Ертіс жатады. Осындай жағдайлар Әлемдік мұхит суларына да тән болып тұр. әлемдік Мұхит суларының ластануында ең үлкен үлес мұнайлы ластануда болып тұр.

Теңіз суларының мұнаймен ластануда ең үлкен үлесті жағалаулық өндіріс өнеркәсіптері, содан кейін теңіз асты жұмыстары жасап отыр. Өнеркәсіптік қалдықтар мен ағында сулар мұнайлы ластанудың 60,8 % құрап тұр, мұнай терминалдары мен мұнай өңдеу зауыттарының ластаулары 10,2 % құраса, теңіздегі мұнай-газ қондырғылары, платформалар мен скважиналар ластаулары -2,1 %-ті, су транспортындағы танкерлер ластаулары — 11,3%-ті, су транспортындағы басқа ластаулар — 14,4 %-ті құрап отыр. Теңіз суына түскен мұнай өнімдері су экожүйесінің тамақтық тізбегіне кіреді (балықтар арқылы) және олар бұл жүйеге жағымсыз әсерлер жасайды: балдырлардың фотосинтезін нашарлатады, теңіз жәндіктерінің хеморецепторлық реакцияларын, олардың репродуктивті және тамақтық функцияларын бұзады.

Сурет 1. Қоршаған ортаны өте зиянды ластануы

Қоршаған ортаны өте зиянды ластаушы қатарына радиоактивті ластау жатады. Бұл ластаудың негізгі көздеріне ядролық қаруды жару, атом электростанциялары мен атом өндірістеріндегі авариялар, радиоактивті қалдықтар жатады. Ядролық жарылыс пен авария кезіндегі сәулелену кездері болып радиоактивті элементтердің бөліну өнімдері, бағытталған нейтрондық белсенділік, трансурандық элементтер және тритий болып табылады. Ядролық жарылыс пен АЭС авариялардың әсерлерінің айырмашылықтары бар. Ядролық жарылыс сәулеленумен, аэродинамикалық толқынмен, радиациямен, радиациялық ластаумен және электромагниттік толқынмен сипатталады. Ал АЭС авария кезінде тек қоршаған ортаға радиациялық ластану жүреді. Адам денсаулығына өте зияндылықты еритін өнімдер және күшті бета-сәулеленудің көздері болып табылатын

стронций мен цезий әкеледі. Егерде олар адам мен жануарлардың сүйек тініне түссе, бұл жағдай өлімге әкеледі. Ядролық энергетиканың тағы да бір өнімі ядролық қалдықтар. Ағылшындар оларды бочкаларға салып, теңізге лақтырып жатыр. Ресейде олардан құтылу үшін су линзасы әдісін қолдануда. Бұл линзаларға сұйық күйде радиоактивті стронций мен цезийді ғана емес, сондай-ақ жартылай бөліну периоды 24 мың жыл болатын плутоний-239-ды да салады. Егерде Осы мыңжылдықтар ішінде линза жарылса, ол жағдайда Жер бетіндегі барлық тіршілік жойылып кетуі мүмкін. Су қоймаларындағы суды АЭС-да салқындатқыш ретінде қолдану олардың радиоактивті изотоптармен ластануына әкелуде. Ластану жер топырағының құлдырауының негізгі себептерінің бірі болып тұр [6]

Сурет 2. Мұхит суларына мұнай мен лайдың төгілу салдарынан балықтар мен құстардың азаюы.

Табиғат бәрінде жақсы біледі. Табиғаттың миллиондаған жылдар бойы мысқылдап жасағанын адам асыға аз уақытта-ақ жасап, соның салдарынан өмірге бір-бірімен қиысып, түйісіп тұруы тиіс тетіктердің аса күрделі құрастындыларды алып келіп, мұның бәрі өзара толық үйлесе алмай, шым-шытырық қайшылыққа түсіп отыр. Мысалы: қолдан құрау арқылы жасалған, табиғатта болмаған, болуы мүмкін емес органикалық заттардың пайдасынан зияны көп болып тұр.

Жәндік жойғыштарда, шөп жойғыштарда өмірге осылай келді. Бұдан мынадай қорытындылар шығаруға болады. Біріншіден, пайдалы қазбалардың сапасынан гөрі олардың табиғи ерекшеліктерін терең зерделеу негізінде тұтыну технологиясын жетілдіруді ойлау және шешу керек. Минералды шикі заттың құрамы, құрылымы және бедері дегендер біз өзгерте алмайтын және өзгертпеуіміз тиіс шынайы болмыс болып табылады. Бұл жайларды танып білу оларды тұтыну технологиясын игеруге мүмкіндік береді. Екіншіден, айналамызда тұрғылықты және аса оңтайлы орта жасауды табиғаттан үйрену және үлкен шараларды өмірге енгізерде істі табиғат тәжірибесіне қайта-қайта қарай отырып жүргізу керек.

Ешнәрсе тегін келмейді, ақысыз берілмейді. Экономикадағы сияқты экотануда бұл заң мүлтіксіз орындалып отырады, яғни кез-келген нәрсенің қандай да құны болады. «Судың да сұрауы бар» дегендей. Сондықтан, табиғаттан алған әсіресе оның өз еркімен бергені, сыйлағаны емес, жер қойнынан «күшпен», «зорлығын көрсете» отырып, қазып

алынған, одан «тартып» алынған нәрселердің орнын толтыру, өтемін қайтару керек болады. Оның ақысын төлемей кету мүмкін емес [7].

Пайдаланылған әдебиттер тізімі

1. https://bilim-all.kz/olen/10825-Gor_kiimen-kezdesu
2. Асқарова Ұ. Б. Экология және қоршаған ортаны қорғау. Алматы, 2004 – 106 с
3. Бродский А. К. Жалпы экологияның қысқаша курсы. Алматы: «Ғылым», 1998 - 176 б
4. Оспанова Г. С., Бозшатаева Г. Т. Экология. Алматы: «Экономика», 2002.
5. Жатқанбаев Ж. Ж. Экология негіздері. Алматы, 2003.
6. Мамыров Н. Қ., Тонкопий М. С., Үпішев Е. М. Табиғатты пайдалану экономикасы». Алматы, 2005 .
7. Молдахметов З. М., Ғазалиев А. М., Фазылов С. Д. Экология негіздері. Қарағанды : ҚРУ, 2002. - 255 б

ӘОЖ 91.001

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ ЖЕР ҮСТІ ЖӘНЕ ЖЕР АСТЫ СУЛАРЫ ҚОРИНЫҢ АЗАЮЫ, ОЛАРДЫҢ ПРОБЛЕМАЛАРЫ МЕН АЛДЫҢ АЛУ ШАРАЛАРЫ

Нурғазина А.С¹, Әмешов А.А²

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, оқытушы, магистр

²Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, студент

Аннотация. Бұл мақалада күнделікті су көздерінің қандай бағытта пайдаланылып жатырғаны, су ресурстарын пайдалану кезіндегі тиімсіз жұмыстары жазылды. Ақтөбе облысы аумағындағы өзендердің өңірдің экономикасы мен халық шаруашылығына пайдалану кезіндегі кейбір қолайсыздықтар да қозғалды.

Кілт сөздер. Облыс аумағыннан өтетін су ресурстарын пайдалану, жарамды мақсатта қолдану жолдары.

Су - тіршілік көзі, өмірдің мәні. Алайда осы суды тиімсіз әрі ысырапты пайдаланып жатқанымыз қаншама. Адам ағзасының 90 пайызы судан тұрады. Адамдар күніне орта есеппен 2 немесе 3 литр су ішсе, пайдасына 100 литр суды пайдаланса әлемде су проблемасы болмас еді. Мысалы әр адам жуыну кезінде суды ашып қойса әлем бойынша 7 млрд литр су ысырап болады.

Суды өз елімізде қалай пайдаға асырып жатырғанымызды сараласам. Біздің елде ыдыс жуу, кір жуу, ішу мен т.б шаруаларға орташа мөлшерде 200 литрден астам су жұмсалады. Суды есепсіз және көп пайдаланатын нысандардың бірі-автокөлік жуу базалары. Қазақстанға автокөлік жуу жаңалығы 2005 жылдан бастап келді ал осы жуу орталықтарының базасы елімізде көбеюде. Автокөлік жуу орталықтарында орта мөлшерде күніне бір көлік жуу үшін 80-100 литр су, ал біркүндік көліктер үшін су өте көп кететіні белгілі. Ал бұл су қазіргі кезде кедейлікпен және құрғақшылықты бастан кешіп жатқан Африка елдері үшін қол жетпес сағым болып отыр. Менің ойымша әлемдік және бастысы өз еліміздегі су проблемасын шешу үшін өзендеріміз бен т.б су көздерін тұщыландырып механика көмегімен тазартып отырсақ ауыз су мәселесі де шешілер еді. Өзендеріміз де керексіз болып ағып кетпес еді, алайда бұл мәселені шешу әліде дұрыс жолға қойылар емес.

«Ағын су жолын табады,

Ақ адам оңын табады»-демекші ішсе су болып жатырған ағын суларымыздың пайдасыз болып, тартылып жатқаны ұшаң- теңіз.

Ағынымен арыстандай тулаған өзендеріміз бен жер асты суларымыздың көз алдымызда бетін қарттық басқандай тартылып, керексіз болып жатқаны көңіл қынжылтады. Ал біз мұның алдын қалай аламыз?-осы сұрақ төңірегінде Ақтөбе облысының су ресурстары проблемасы жайында өз ойымды білдірсем:

Біріншіден, Өңірдегі Елек, Ырғыз, Жем, Ойыл, т.б өзендердің тартылып-ел өнеркәсібіне, халық игілігіне өз пайдасын бере алмауы-басқа қалаларда, мысалы, Ырғыз өзенінің Ақтөбе облысының емес Қостанай облысының ауылшаруашылығына тартылуы, Елек өзенінің Ресей жеріне барып тікелей құюы, яғни өзеннің Ақтөбе облысы игілігіне емес көрші елдің өнеркәсібі мен басқа да жұмыстарына қолданылуы, Жем өзені қазіргі кезде тартылу яғни құрғақшылықты басынан кешуде оған себеп-өзен суының маңында бой көтерген Қытай елінің мұнай зауыттарына құбырмен тартылуы және өзен жағалауына қоқыс пен пластикалық заттардың шектен тыс тасталуы және Ойыл өзенінің түрлі фактілер бойынша ластануы, еріген қар суларының өз арнасымен өтпей халыққа залалының тиюі-осы себептердің барлығы Ақтөбе облысына тиесілі өзен-су көздерінің пайдасыз ете алады.

Шығынды суды қалай ійгі істерге пайдалана аламыз?

Су көздері яғни өзендер мен жерасты сулары қорының азаюының алдын алу шараларын қалай орындау керек?-осы сұрақтарға жіктей жауап беріп өтсем.

Шығынды су көздеріне басқа елге немесе Қазақстанның Ақтөбе облысымен шекаралас қалаларына ағып өтетін өзендер жатады. Мысалы, Ырғыз өзені Қостанай облысы астықты өңір болғандықтан сол өңірдің ауыл шаруашылығына келісімсіз арналар қазылу арқылы қолданылып жатыр. Осы су көзінің Ақтөбе қаласы мен Ырғыз ауданы арқылы ағып өтетін бөліктерін тиімді пайдалану керек. Ол үшін арнайы өзен бойынан арналар қазып, қала мен ауданды көріктендіру үшін су бұрқақтар мен су қоймаларын жасап балық өсірумен және ұрықтандыру бағытымен жұмыстар атқарылса нұр үстіне нұр болары сөзсіз.

Су ресурстарын қолдану облыс аумағында кең ауқымда алға қойылған. Су ресурстарын Ақтөбе облысының өнеркәсібіне тиімді түрде яғни халық пен облыс климатына залалы тимейтіндей әдіспен пайдалану, тоғандар мен су қоймаларында дер уақытында пайдаға асыру жұмыстары өз реті мен уақытымен атқарылса облыс пен өңірлерде су проблемасы болмас еді.

Жер асты суларын тиімді қолдану үшін жерастынан шыққан суларды арнайы сүзгілер мен механика көмегімен тазартып ел мен өңірдегі тұрғын су яғни ауыз су мәселесінде шешуге болар еді.

Су ресурстарынан төнетін қауіптің алдын алу шараларын ұйымдастыру үшін өзендер мен еріген қар суларының өз арнасымен ағын алабын кеңейтіп қазып, елге қауіпсіз төнбейтіндей облыс аумағындағы көлдерге арналар арқылы құйыын қадағалау керек.

Осы жөнінде облыс басшылығындағы шенділер мен Ақтөбе облысы су ресурстары бөлімінің басшылары бұл мәселесінің өз шешімін табатына сенім білдірген, алайда бұл жағдаяттардың дұрыс орындалмай жатқаны көз алдымызда жүріп жатыр.

Қорытындылай келсем, Ақтөбе облысының ішкі және трансшекаралық өзендерін, көлдері мен жерасты суларын өңірдің өз игілігімен халық пайдасына көмектесуі басты назарда болса, Ақтөбе облысы мен еліміздің өзге де аймақтарын су басу мен судан келетін табиғи апаттардан арашалауымыз әлдеқайда жеңіл болар еді.

Бастысы еліміз айтып келмейтін табиғи апаттармен су басу қауіптерінен аман, халқымыз тыныш тек елде бейбітшілік пен береке болғай.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Голуб А.А., Струкова Е.Б. Экономика природных ресурсов. – М.1999 2.
2. Ибраев, Т. Қазіргі уақыттағы Қазақстандағы трансшекаралық өзендер суының сапасы

ӘӨЖ 91.372.8

ГЕОГРАФИЯ САБАҚТАРЫНДА ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРДІ ЗЕРТТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Рсмаганбетов М.

«№14 орта мектеп» КММ, география пәні мұғалімі, Ақтөбе қаласы

Аннотация. Ұсынылған мақала қазіргі жағдайда география сабақтарында геоэкологиялық мәселелерді зерттеудің өзектілігі мен маңыздылығын көрсетеді. Мақалада оқушылардың экологиялық ойлауын қалыптастырудың әдістері мен тәсілдері қарастырылады. Мақала, Ең алдымен, балалар мен жасөспірімдерге экологиялық тәрбие беру мәселелерімен айналысатын пән мұғалімдері мен қосымша білім беру мұғалімдеріне арналған, сонымен қатар қоршаған ортаны қорғауға қызығушылық танытқан оқырмандардың көпшілігіне пайдалы болуы мүмкін.

Кілт сөздер: геоэкологиялық, экологиялық білім беру мәселесі, қоршаған ортаның жай-күйі үшін жауапкершілік, азаматтардың табиғатты қорғау және оның байлығын қорғау міндеті, география сабақтарында экологиялық білімді қалыптастыру.

"Оқушы – бұл толтырылатын ыдыс емес,
оны жағу керек алау".
Плутарх (шамамен 46-120)

Біздің ғаламшар көбінесе ғаламның кеңдігімен ұшатын алып ғарыш кемесімен салыстырылады. Ал адамзат – кеме экипажы. Әдемі салыстыру. Бірақ біз әрқашан "Жер" кемесінде «апаттық шығу» жоқ екенін ұмытпауымыз керек. Алайда көптеген сұрақтар бар: "Біздің қалаларымыз қашан таза, жасыл, әдемі болады? Өнеркәсіптік қалдықтармен адамдардың денсаулығын бұзуға кім жауапты? Бұлақтарды, өзендерді, көлдерді, өсімдіктер мен жануарлар әлемін өлімнен қалай құтқаруға болады?"

Геоэкологиялық білім беру мәселелері әрқашан болды және қоғамның дамуы барысында бола бермек. Соңғы уақытта экологиялық білімге көбірек көңіл бөлінуде, өйткені онсыз өркениет дамуының маңызды мәселелерін шешу мүмкін емес.

Жаңа технологияларды енгізуге, жаңа жабдықтар сатып алуға және жаңа нысандар салуға болады, бірақ егер әрбір адам қоршаған орта үшін өз жауапкершілігін сезінбесе, мұның бәрі тиісті нәтиже бермейді. Жасөспірімдерді тәрбиелеуде жетекші рөлді мектеп атқарады, ол оқу және сабақтан тыс жұмыстарды қамтитын экологиялық мәдениетті қалыптастыру процесін ұйымдастырады. Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес, «әрбір адам жанға жайлы қоршаған ортаға, сондай-ақ экологиялық құқық бұзу арқылы адамның денсаулығына немесе дүние мүлкіне әкелетін зардаптар, қоршаған ортаның жағдайы және шығынды өтеуі туралы анық ақпараттар алуға құқылы. ҚР «Қоршаған табиғи ортаны қорғау туралы» заңы сәйкес табиғи байлықтарды және адамның табиғи тіршілік ортасын сақтай отырып, қоғам мен табиғат арақатынастарын реттеу, адамның шаруашылық тіршілігі барысында экологиялық зиянды әсерлерді болдырмау, қоршаған орта сапасының жақсаруы, қазіргі және болашақ ұрпақтар мүддесі үшін құқық тәртібін сақтау және заңдылығын нығайту міндеті парызға ұласты.

Бұл талап әр адамның мінез-құлқының нормасына айналуы үшін бала кезінен қоршаған табиғат үшін жауапкершілік сезімін мақсатты түрде тәрбиелеу қажет. Бұл сезім тұлғаны тәрбиелеу мен тәрбиелеудің барлық формалары мен әдістері жүйесінде

қалыптасады. Ғылыми-техникалық революция дәуіріндегі табиғи ортаның тез өзгеруі қоғамның табиғатқа белсенді әсер етуімен байланысты. Нәтижесінде адамның өмірі жақсарады, оның нақты қажеттіліктері жақсы қамтамасыз етіледі. Алайда, қоршаған ортадағы жағымсыз өзгерістердің саны да кеңейеді. Себептері мұнда неоднозначны. Олардың бірі

- халықтың экологиялық сауатсыздығы. Мектептен басқа кім балаларға табиғи ресурстарды пайдалануға жауапкершілікпен қарауды, қоршаған ортаға қамқорлық сезімін тәрбиелеуі керек.

Адамның қоршаған ортаға қатынасы дамудың бірнеше өзара байланысты кезеңдерінен өтеді: бірінші – қоршаған ортаны қорғауға дайындық қалыптасады; екінші – қоршаған ортаға деген көзқарас идеалы қалыптасады; шешуші кезеңде – оқушының қоршаған ортаны қорғау қабілеті дамиды. Бұл процесте құндылық бағдарлары мен табиғи ортаға қатысты шешімдер қабылдау тәжірибесі белсенді түрде қалыптасады. Мектептегі география курсына қоғам мен табиғаттың өзара әрекеттесуі және табиғи ресурстарды пайдалану мәселелері маңызды орын алады. Сондықтан география сабақтарында және сыныптан тыс жұмыстарда, мен табиғатпен қарым-қатынасқа, мәңгілік қозғалыстың жасырын себептерін түсінуге және нақты әлемді жаңартуға көп көңіл бөлемін. Географиялық білімнің оның геоэкологиялық функциясын күшейтуге бағытталуы келесі параметрлердің өзгеруін анықтайды:

- мектептегі геоэкологиялық білім беруде белсенділік тәсілін іске асыру;
- мектеп географиясының мазмұнында табиғатты пайдаланудың ұлттық дәстүрлерінің көрінісі;
- табиғат пен қоғамның өзара әрекеттесу мәселелерін зерттеудегі оқушылардың өзіндік жұмысын дамыту;
- геоэкологиялық мазмұндағы көрнекілік құралдарын оңтайландыру.

География сабақтары арқылы мен оқушыларды өмірмен, оның көптеген көріністері мен қатынастарымен таныстырамын, жер бетінің табиғатын, халық санын, оның экономикалық қызметін жан-жақты қарастырамын; экологиялық, экономикалық және әлеуметтік мәселелердің мәнін түсінуге, табиғат пен адам арасындағы қатынастардың дамуын әртүрлі аумақтық деңгейлерде болжауға үйретемін. География сабақтарында геоэкологиялық білімді қалыптастыру барысында мен әртүрлі сабақтарды қолданамын: конференциялар, семинарлар, экскурсиялар, кіріктірілген сабақтар, ойындар. Оқушыларды осындай сабақтарға дайындау кезінде танымал ғылыми және анықтамалық әдебиеттерден, бұқаралық ақпарат құралдарынан, энциклопедиялардан қосымша ақпаратты пайдалануды ұсынамын. Бұл белгілі бір табиғи кешендегі геоэкологиялық мәселелерді тереңірек және саналы түрде зерттеуге мүмкіндік береді.

Географиялық білім беруді экологияландыру экологиялық ойлауды қалыптастырудан және қолда бар материал негізінде геоэкологиялық тұжырымдар мен қорытындылар жасау қабілетінен тұрады. Мұның бір тәсілі – оқулықтың жеке бөлімдеріне, тақырыптарына, карталарына, сызбаларына және фотосуреттеріне геоэкологиялық мәселелерді қою. Аймақтық геоэкологиялық мәселелерді зерттеудің тиімді әдістерінің бірі – пікірталас. География мен экологияның интеграциясының мысалы - "Адамзаттың жаһандық мәселелері" тақырыбындағы 11-сыныптағы география сабағы.

Біздің дәуірімізге дейінгі 500 жылы қытай ақыны: "егер сіз бір жыл бұрын ойласаңыз – астық себіңіз. Егер сіз он жыл бұрын ойласаңыз – ағаш отырғызыңыз. Егер сіз жүз жыл бұрын ойласаңыз – адамды тәрбиелеңіз" – деп айтқан.

Геоэкологиялық проблемалар адамзаттың ғаламдық мәселелерінің басты бағыты болып табылады. Басқаша айтқанда, геоэкологиялық мәселе – бұл "тірі организм – қоршаған орта" жүйесіндегі тепе-теңдік бұзылған кезде пайда болатын қайшылық.

Ғаламдық геоэкологиялық мәселелер – энергетикалық, су, азық-түлік, демографиялық, әлемнің жер және орман ресурстарының сарқылу мәселесі, табиғи

ортаның ластануы. Геоэкологиялық мәселелер көп жағдайда пәнаралық болып табылады. Мәселе көбінесе әлеуметтік ретінде туындайды, бірақ оның тамыры табиғи сипаттағы мәселелерде жатыр. Оны шешу үшін әлеуметтік салада белгілі бір әрекеттерді жасау керек, осылайша табиғи жағдайларды өзгерту керек, бұл өз кезегінде қоғам бейімделуі керек.

География интеграциялық ғылым ретінде қамтиды жаңа салаларды қамтиды. География пәнінің мұғалімі жұмысы енді ақпараттық технологиялар мен геоақпараттық жүйелермен тығыз байланысты.

«География» пәнінің мақсаты – оқушылардың қоғам мен географиялық кеңістіктің барлық деңгейлерінде туындаған геоэкологиялық, геоэкономикалық, әлеуметтік, геосаяси және ғаламдық проблемаларды шешуге бағытталған географиялық білімдерін, біліктері мен дағдыларын қолдану үшін жағдай жасау.

Пәннің міндеттері:

1. оқушылардың бойында географиялық кеңістіктік ойлауды, географиялық мәдениет пен тілді дамыту;
2. геоэкологиялық, геосаяси, геоэкономикалық, әлеуметтік үдерістер мен құбылыстарды зерттеу үшін ғаламдық, аймақтық және жергілікті ұстанымдардың түсінуін дамыту;
3. оқушыларға картографияны, геоэкологияны, геоэкономиканы, геосаясатты, елтану мен адамзаттың ғаламдық проблемаларын зерттеу барысында геокеңістіктік деректерді өңдеудің заманауи әдістерін қолдану үшін жағдай жасау;
4. оқушының бойында қазіргі дүниенің географиялық көрінісін іс- әрекеттер арқылы зерттеп-тану барысында құндылықтар жүйесін қалыптастыру;
5. геокеңістіктік әдістер және деректермен жұмыс істейтін мамандық пен кәсіп иелері атқаратын әрекеттерді орындату арқылы оқушыларға кәсіби бағдар беру.

«География» оқу пәні бойынша оқу жүктемесінің көлемі:

1. Жаратылыстану-математикалық бағыттағы 10-сыныпта – аптасына 4 сағатты, жаратылыстану-математикалық бағыттағы 11-сыныпта – аптасына 4 сағатты, жалпы оқу жылында 136 сағатты;
2. Қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы 10-сыныпта – аптасына 3 сағатты, Қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы 11-сыныпта – аптасына 3 сағатты, оқу жылында 102 сағатты құрайды.

«География» оқу пәнінің мазмұны 7 бөлімді қамтиды:

географиялық зерттеу әдістері;

1. картография және геоинформатика;
2. табиғатты пайдалану және геоэкология;
3. геоэкономика;
4. геосаясат;
5. елтану;
6. адамзаттың ғаламдық проблемалары.

Оқу пәнінің 10-11-сыныптарға арналған базалық білім мазмұны:

«Географиялық зерттеу әдістері», «Картография және геоинформатика», «Табиғатты пайдалану және геоэкология», «Геоэкономика», «Геосаясат», «Елтану», «Адамзаттың ғаламдық проблемалары» тақырыптарын қамтиды. Оқыту «шиыршықты» принциптің негізінде оқыту мақсаттарын кеңейту, күрделендіру арқылы жүзеге асырылады.

Осы мақсаттарға жету барысында төмендегідей тапсырмалар орындалады.

Тапсырма (талдау әдісін таңдауға арналған үлгі)

Ақтөбе қаласындағы атмосфералық жауын-шашын құрамында мөлшері орта есеппен 10 мкг хром/л бар. Оларды алдын-ала шоғырландыру керек пе? Талдау үшін сынамалар ретінде жауын-шашынның қандай көлемі қажет?

Шешімі. Есеп шарттары бойынша атмосфералық жауын-шашындағы хромның орташа концентрациясы:

$10 \text{ мкг} / \text{л} = \text{Ю} - 6\% = 1,6-10^{-7} \text{ моль/л}$.

Бұл концентрацияны әртүрлі талдау әдістерін анықтау шектерімен салыстыру арқылы, біз аламыз:

1. Титрлеу әдісін қолдануға болады, бірақ ерітінді жеткілікті концентрациядан кейін 2-3 есе.

2. Көрінетін аймақтағы спектрофотометрия әдісі жеткілікті анықталу шегіне ие, бірақ егер хром концентрациясы орташадан төмен болса, онда ерітіндіні бірнеше рет алдын-ала шоғырландыру қажет болады.

3. Алдын ала концентрациясыз мысты жалын эмиссиясы спектроскопиясы және атомдық-сіңіру спектроскопиясы арқылы анықтауға болады. Бұл әдістердің дәлдігі бірдей, сондықтан зертхананың мүмкіндігіне байланысты олардың біреуіне артықшылық берілуі мүмкін.

Бұл курсты оқу кезінде жоғары сынып оқушылары жаңа білімді өз білім жүйесіне өз бетінше біріктіре алады, шешімдердің жаңа тәсілдерін жобалай алады, сонымен қатар оларды жобалар мен презентациялар түрінде ұсына алады.

Осылайша, геоэкологиялық көзқарас тұрғысынан географиялық білімнің мазмұны қазіргі әлемнің кеңістіктік әртүрлілігі туралы, оның жалпы және аймақтық ерекшеліктері туралы; әртүрлі деңгейлерде болатын табиғи, этникалық, әлеуметтік, экономикалық, мәдени, діни және басқа процестер туралы идеяларды қалыптастыруды; себеп-салдарлық байланыстар мен географиялық құбылыстар мен процестер арасындағы кеңістіктік-уақыттық заңдылықтарды түсінуді, табиғи ортаға қатысты белгілі бір әрекеттердің нәтижелерін болжауды дамытуды қамтиды; әр түрлі табиғи, әлеуметтік-экономикалық және экологиялық құбылыстар мен процестерді түсіндіру және бағалау үшін физико-географиялық білімді пайдалану; күнделікті практикада географиялық ақпаратты қолдану; географиялық қабықтың геоэкологиялық мәселелерінің мәнін, көріну заңдылықтарын және оларды жаһандық, аймақтық және жергілікті деңгейлерде шешудің мүмкін жолдарын түсіну.

Бірақ сонымен қатар мұғалімдер оқушылардың геоэкологиялық санасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады, сондықтан олар қажетті геоэкологиялық білімге, геоэкологиялық білім мен тәрбиені жүзеге асыруға кәсіби дайындықты қамтамасыз ететін дағдылар жиынтығына ие болуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі 2007 жылғы 9 қаңтардағы N 212 Кодексі.
2. 2020-2021 оқу жылында Қазақстан Республикасының білім беру ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы: Әдістемелік нұсқау хат. – Нұр-Сұлтан қ.: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2020. – 331 б.
3. Голубев, Г. Н. Геоэкология: университет студенттеріне арналған оқулық. М.: Аспект Баспасөз, 2006. – 288 б.
4. Гордин И. В. экологиялық қауіптерді елемеу. М.: Физматлит, 2007. – 120 б.
5. Данилов-Данильян В.И., Лосев К. С. экологиялық қиындық және тұрақты даму. М.: Прогресс-Дәстүр, 2000. – 416 б.
6. Дмитриев В.В., Табиғи жүйелердің экологиялық нормалануы және тұрақтылығы. Оқу құралы. СПб.: Ғылым, 2004. – 294 б.
7. Лосев К.С. Экологиядағы мифтер мен жаңылыстар. М.: ғылыми әлем, 2011. – 224 б.
8. Антипова а.в., Кочуров Б. и. экологиялық жағдайларды бағалау және картаға түсіру бойынша ғылыми мектеп // аймақтық экология мәселелері. 1999. № 3. Б.60-71.

ПРОБЛЕМЫ И ПОТЕНЦИАЛ РАЗВИТИЯ ВНУТРЕННЕГО ТУРИЗМА В РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Курсанова М.С.

Башкирский государственный университет, студент, г. Уфа

Аннотация. Тема развития туризма стоит достаточно остро для таких стран, которые не имеют в своём арсенале достаточное количество природных и человеческих ресурсов, но обладают богатой культурой, историей и ландшафтной архитектурой, например, Швейцария или Монако. Есть и обратный случай, когда государство обладает всеми ресурсами, но не может по ряду причин задействовать их в своей экономике, в данном случае это Россия. Целью данного исследования является анализ проблем и туристического потенциала развития внутреннего туризма в России. В работе были использованы следующие методы исследования: Сравнение, аналогия, классификация, измерение, описание, наблюдение, обобщение. Теоретическую основу составили работы ученых Е.Н. Артемовой, О.Г. Владимировой, статистические данные UNWTO, Мировой Атлас данных.

Ключевые слова. Туризм, внутренний туризм, сектор экономики, рекреационные ресурсы, туристические дестинации.

Туризм - это временное перемещение людей с места своего постоянного проживания в другую страну или другую местность в пределах своей страны в свободное время в целях получения удовольствия и отдыха, оздоровительных и лечебных, гостевых, познавательных, религиозных или профессионально-деловых, но без знания в месте временного пребывания работой, оплачиваемой из местного финансового источника[10].

Эффективное функционирование туристической отрасли основывается на грамотном использовании туристических ресурсов, включающих природные, культурные, исторические и другие объекты территории. Данные ресурсы относятся к категории национального достояния государства, а некоторые из них относятся к памятникам мирового значения, зарегистрированных ЮНЕСКО. Отметим, что туристические ресурсы влияют на развитие одного или нескольких видов туризма на данной территории. Можно выделить следующие виды туризма: рекреационный, лечебный, познавательный, спортивный, этнический, религиозный, образовательный, деловой, детский, сельский[1, б].

Сфера туризма является одновременно и золотой жилой и ахиллесовой пятой многих государств, чья экономика базируется на средствах, которые ввозят иностранные туристы. Объясняется это тем, что туристическая отрасль зависима от внешних факторов: политической ситуации, экономического положения населения, природных и климатических особенностей территории. В 2020 году добавился ещё один фактор - это состояние эпидемиологической ситуации. Из-за пандемии коронавируса все государства были вынуждены принять меры - ввести карантин и закрыть границы, вызвавшие практически мгновенную остановку или масштабное ограничение деятельности многих компаний. В отчете UNWTO утверждается «Коллапс в сфере международных путешествий привел к потере экспортных доходов в размере 1,1 триллиона долларов США, что более чем в 11 раз превышает потери, зафиксированные во время глобального экономического кризиса 2009 года»[14]. По самому оптимистичному прогнозу возврат “доковидного” уровня путешествий будет достигнут не раньше, чем к 2023 году[11]. Другими словами, пандемия буквально обескровила туристическую отрасль многих стран.

Пандемия COVID-19 послужила спусковым крючком для нового экономического кризиса 2020. Согласно докладу ООН, падение мировой экономики составило 4,3 % в

2020 году. Это самое резкое сокращение мирового производства со времен Великой депрессии (1930-е годы). Мировая торговля товарами и услугами, по оценкам ООН, снизилась на 7,6% в 2020 году. Экспорт туризма сократился на 70%, в результате чего туристическая отрасль потеряла около 1,1 триллиона долларов. В большей степени пострадали развивающиеся страны Карибского бассейна, чья экономика ориентирована на туристический сектор[8]. Пандемия также увеличила неравенство – в мире стало на 131 миллиона больше людей, живущих в бедности. Таким образом, доходы населения падают, цены поднимаются, и тут возникает вопрос уже “ни куда съездить отдохнуть?”, а “как прокормить семью?”. Но не всё так критично, во многих странах были приняты беспрецедентные по объему меры для поддержки населения и стабилизации национальных экономик.

Российская Федерация обладает огромным запасом не только полезных ископаемых, но и широким спектром рекреационных ресурсов. Территория России обширна, занимает огромные пространства суши, по ее поверхности текут одни из самых крупных рек, располагаются бескрайние равнины, гигантские горные массивы, озера – внутренние водоемы, которые по праву могут быть сравнимы с морями. Наличие 4 климатических поясов: арктический, субарктический, умеренный и субтропический позволяют развивать сразу несколько туристических направлений. Богатая история, наличие музеев, заповедников, театров и своеобразный стиль архитектуры формируют неповторимый облик российского государства, который становится привлекательным для иностранных туристов. Однако туристические дестинации не пользуются большой популярностью у местного населения[2].

Данные Росстата сообщают следующее:

- За 2019 год число въездных поездок в страну несколько снизилось, по сравнению с аналогичным периодом предыдущего года. Показатель упал на 0,9%.
- Что касается выездного туризма, то здесь, наоборот, показатель вырос. За первые девять месяцев 2019 года россияне совершили более 35 млн. выездов за границу. Этот показатель на 7% выше, чем за соответствующие 9 месяцев предыдущего 2018 года[9].

Опираясь на данные Росстата по количеству туристов, можно сказать о том, что в России преобладает выездной туризм, это связано с тем, что цены на туристические услуги намного выше, чем за границей, например, поехать отдыхать в Турцию будет дешевле, чем съездить в Сочи. Большую роль играет сервисное обслуживание и маркетинг территории, к сожалению, в России очень слабо развита эта сфера и наблюдается недостаток специалистов. Инфраструктура оставляет желать лучшего, если в мегаполисах и на федеральных трассах ситуация более менее стабильная, то в регионах с этим большие проблемы. Именно поэтому россияне и иностранные туристы отдают предпочтение крупным мегаполисам:

- Москва.
- Санкт-Петербург.
- Сочи, как в принципе и весь Краснодарский край.
- Казань.
- Екатеринбург.
- Владивосток.
- Калининград.

Таким образом, большая часть туристического потенциала России остается нереализованной, постольку, поскольку регионы имеют большой разрыв в социально-экономическом развитии.

Введение карантинных ограничений ввиду распространения коронавирусной инфекции оказало значительное негативное воздействие на туристическую отрасль России. По данным Банка России, российская туристическая индустрия оказалась одной

из самых пострадавших за период пандемии. По данным мониторинга отраслевых финансовых потоков, объем входящих платежей в отрасли в мае 2020 г. отставал от докоронавирусной «нормы» примерно на 90%.

Несмотря на то, что туризм – одна из экономически выгодных сфер российской экономики, она не может составить достойную конкуренцию выездному туризму. Среди ключевых причин можно выделить:

- Высокие цены на основные и дополнительные туристические услуги;
- Низкое качество обслуживания;
- Слабо развитая инфраструктура;
- Ориентация на туристов с высоким уровнем дохода.

На российском рынке внутреннего туризма сегодня наблюдается ряд проблем. Одной из главных является недостаточная осведомленность россиян о возможных местах отдыха в своей собственной стране. Как показывает практика, россияне больше осведомлены о курортах Турции, Италии, Египта, Греции и т.п., нежели об отечественных возможностях отдыха[13]. Однако в этом направлении намечается положительная тенденция. СМИ, интернет и телевидение ведут активную пропагандистскую деятельность по популяризации местных курортов среди россиян. В дополнении к этому необходимо продумать маркетинговую стратегию по продвижению туристических дестинаций[3, 7]. Например, рассмотреть опыт Франции и Германии в организации выставочных мероприятий – это хорошая возможность одновременно распространить информацию и оценить развитие туристической отрасли, сориентировать будущих туристов в ценовой политике. Результатом послужит – расширение клиентской базы и заключение договоров с туроператорами[4].

Другой важной проблемой развития российского туризма является плохая репутация. Это наблюдается в отсутствии проявления высококвалифицированного сервиса обслуживания при достаточно высокой стоимости проживания и перелета внутри страны. Современные тенденции развития внутреннего туризма в России актуализируют вопросы повышения качества обслуживания туристов, учитывая их национальные и религиозные особенности[12]. Рассматривая цель создания комфортной туристической среды, необходимо предпринять ряд мер, которые позволят улучшить сервисное обслуживание и увеличить количество специалистов.

Первым делом необходимо разработать стратегию обслуживания - это генеральный план действий, определяющий приоритеты стратегических целей в обслуживании, достижение которых служит формированию положительного имиджа туроператора, постоянной клиентуры и устойчивой финансовой позиции на рынке. Не менее важным является увеличение количества учебных организаций, с направлением «Туризм» и «Сервисное обслуживание» - это будет способствовать увеличению высококвалифицированных кадров в туристической индустрии России, в которой на данный момент заняты около 1 млн. человек.

Инфраструктура для туризма является главной артерией, т.к. она обеспечивает перемещение туристов, создает условия для комфортного пребывания и формирует облик туристической дестинации. Лучше всего инфраструктура развита в Москве, Санкт-Петербурге. Инвестируют в инфраструктуру эти регионы также больше остальных: Москва и Санкт-Петербург вложили в 2017 году 495,3 млрд. руб. и 82 млрд. руб. соответственно[5]. Для эффективного функционирования туристической индустрии необходимо дополнительное финансирование в инфраструктуру, расположенной на территории туристических дестинаций.

Анализируя функционирование туристических систем лидеров мирового туризма, Правительство РФ разработало «Стратегию развития туризма до 2035 г.». Цель стратегии заключается в комплексном развитии внутреннего и въездного туризма в Российской Федерации за счет создания условий для формирования и продвижения качественного туристского продукта, конкурентоспособного на внутреннем и мировом рынках, и

усиление социальной роли туризма, увеличение доступности услуг туризма, отдыха и оздоровления для всех жителей Российской Федерации.

Список литературы

1. Артемова, Е.Н. Основные виды туризма: учебно-методическое пособие для высшего профессионального образования / Е.Н. Артемова, О.Г. Владимирова. – Орел: ФГБОУВПО «Госуниверситет - УНПК», 2015. – 172 с. ISBN 978-5-93932-874-6 [Электронный ресурс]. URL: <https://docplayer.ru/84380223-E-n-artemova-o-g-vladimirova-osnovnye-vidy-turizma.html> (дата обращения: 18.02.2021).
2. Воробей Е.К., Баранова А.Ю. Конкурентоспособность Российской туристической индустрии: государственная поддержка и направления развития // ЕГИ. 2019. №26 (4) [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/konkurentosposobnost-rossiyskoy-turindustrii-gosudarstvennaya-podderzhka-i-napravleniya-razvitiya> (дата обращения: 17.02.2021).
3. Гарифуллина Р.С., Сафин Ф.М. Стратегический маркетинг в сфере туризма // Вестник КазГУКИ. 2017. №2 [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/strategicheskiy-marketing-v-sfere-turizma> (дата обращения: 19.02.2021).
4. Даминов Мирвохид Исроилович, Гадоева Муборакхон Гайридин Кизи Предпринимательство в туризме // Вопросы науки и образования. 2019. №12 (59) [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/predprinimatelstvo-v-turizme> (дата обращения: 19.02.2021).
5. Кузьмина Наталия Борисовна Развитие высокоскоростных магистралей как драйвер пространственного развития Российской Федерации // Государственная служба. 2019. №1 (117) [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-vysokoskorostnyh-magistraley-kak-drayver-prostranstvennogo-razvitiya-rossiyskoy-federatsii> (дата обращения: 17.02.2021).
6. Кусков, Алексей Сергеевич. Технологии организации туроператорской деятельности : учебник / А.С. Кусков, Н.В. Сирик. — Москва : КНОРУС, 2018. — 384 с. — (Бакалавриат). ISBN 978-5-406-05925-8
7. Кухто А.А. Инновации в сфере гостеприимства и туризма // Экономика и менеджмент инновационных технологий. 2019. № 7 [Электронный ресурс]. URL: <http://ekonomika.snauka.ru/2019/07/16662> (дата обращения: 18.02.2020).
8. Логунцова Ирина Вячеславовна Индустрия туризма в условиях пандемии коронавируса: вызовы и перспективы // Государственное управление. Электронный вестник. 2020. №80 7 [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/industriya-turizma-v-usloviyah-pandemii-koronavirusa-vyzovy-i-perspektivy> (дата обращения: 20.02.2021).
9. Мировой Атлас Данных. URL: <https://knoema.ru/atlas> (дата обращения: 21.02.2021).
10. Основы туризма : учебник / коллектив авторов ; под ред. Е.Л. Писаревского. — М.: Федеральное агентство по туризму, 2014. — 384 с.
11. Симонян Гарник Айкарамович, Сарян Акоп Айгазович Влияние пандемии коронавируса на туризм // Современная научная мысль. 2020. №2 [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-vliyanii-pandemii-koronavirusa-na-turizm> (дата обращения: 18.02.2021).
12. Спатарь-Козаченко Татьяна Ивановна, Морозан Ольга Валерьевна, Петриенко Наталья Сергеевна Актуальные проблемы профессиональной подготовки кадров в сфере туризма и гостеприимства в России и за рубежом // Сервис+. 2018. №3 [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/aktualnye-problemy-professionalnoy-podgotovki-kadrov-v-sfere-turizma-i-gostepriimstva-v-rossii-i-za-rubezhom> (дата обращения: 19.02.2021).

13. Шпырня Олег Валентинович Обзор развития Европейского рынка интенсив туризма // Научный вестник ЮИМ. 2020. №1 [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obzor-razvitiya-evropeyskogo-rynka-insentiv-turizma> (дата обращения: 18.02.2021).

14. World Tourism Organization (UNWTO) [Электронный ресурс]. URL: <https://www.unwto.org/about-us> (дата обращения: 18.02.2021).

Научный руководитель: Хамадеева З.А. канд.геогр. наук, доцент

ӘОЖ 339.1

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖӘНЕ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Семинар Еркегул.¹, Ташеменов К.Н.²

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, география және туризм кафедрасының оқытушысы, магистр

²Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, студент

Аннотация. Ақтөбе облысының экологиялық мәселелері, оның қалыптасу жағдайлары, қоршаған ортаға әсері және шешу жолдары. Әлеуметтік-экономикалық маңызы.

Кілт сөздер. Өндіріс. Жер асты суы. Алты валентті хром. Полигон. Тазартқыш-сүзгілер. Қоқыс өңдеу технологиялары. Кен орны. АҚ.

Қазақстан ТМД елдері территориясы бойынша 2 орындағы, ал Орталық Азия аймағы бойынша ең алып мемлекет болып табылады. Соған сәйкес еліміздің кең байтақ аумағында барлық дерлік минералды байлық түрлері кездеседі. Бұл минералды қазбалардың экономикалық тұрғыда пайдасы орасан зор болғанымен, экологиялық тұрғыда айтарлық мәселерді туындатып отырғаны бәрімізге мәлім.

Еліміз тәуелсіздігін алғаннан бері, инвестициялардан 18 млрд АҚШ доллары шамасында алады. Осындай экономикалық зерттеу орталықтың мәліметтері бойынша ҚР мұнай өндіру бойынша әлемде 16-шы орын алады. Қазақстанның үлесіне проценттік көрсеткіш бойынша әлемде өндірілетін мұнай өнімі 2% болып келеді. Зерттелген көлем бойынша көмірсутек 3,3 пайыз әлемдік қорды құрайды. Ел территориясында мұнай-газы бар аудандар 62% шаршы ауданды алады. Мұнай секторының елімізде 90% қосымшасы ең ірі 15 жерде шоғырландырылған. Нақтытырық айтсақ, Қашаған, Солтүстік Бозашы, Орталық және Шығыс Бозашы, Жаңажол, Жетібай, Қаламқас, Кеңқияқ, Қаражанбас, Құмкөл, Кенбай, Хан, Теңіз, Қарашығанақ, Өзен. Кен орындарының көбісі Қазақстанның облыстарының алтауында орналасқан. Олар – Ақтөбе, Атырау, Батыс Қазақстан, Қарағанды, Қызылорда және Маңғыстау облысы. Көмірсутектердің жалпы алғанда 70% қосымшасы бұл ретте Қазақстанның батысында орналасқан.

Қазіргі таңда 300-дей үкіметтік емес ұйымдар еліміздің территориясындағы қоршаған ортаны қорғау және ел тұрғындарының денсаулығын сақтау проблемаларымен жұмыстанып жүр. Қазақстанда қоршаған ортаны қорғау бағытындағы бұй ұйымдардың денсаулық сақтау бойынша жүргізген үгіт-насихаттары қоғамда үлкен маңызды әрі шешуші рөл атқаратыны сөзсіз.

Соңғы жылдардағы Қазақстандағы өндірістің төмендеуіне және ірі өнеркәсіп орындарының қалдықтары көлемінің азаю мөлшеріне қарамастан бұл проблема өзекті болып отыр. Осы өнеркәсіптердің әсерінен ауаның ластануы, топырақтың ластануы және бұдан бөлек шөлейт жерлер көлемінің ұлғаюы, радиоактивті ластану Қазақстан үшін аса қауіпті экологиялық проблемаларға айналып отыр.

Қазақстан аумағындағы барлық облыстардың өзіне тән тарихи және географиялық факторлар барысында пайда болған проблемалары бар. Мысалы айтатын болсақ, Атырау облысындағы – ауаның ластануы, Шығыс Қазақстан облысындағы – Семей полигонының зардаптары, Алматыдағы – ауаның тұмандануы, Қызылордадағы Арал мәселесі, Ақтөбе облысындағы өнеркәсіптік кәсіпорындардың ауаны ластауы және т.б.

Ақтөбе облысы территориясының ауа алабы ластануда. Өндірістен бөлінген зиянды қалдықтар Ақтөбе облысы халқының денсаулығына айтарлықтай өзіндік кері әсерін тигізуде. Себебі мұнай-газ өндіретін өндіріс орындары ҚР экологиялық кодекстінде көрсетілген талаптарды сақтап отырған жоқ. Мысалы айтатын болсақ Ақтөбеде орналасқан Ақтөбе ферроқорытпа зауыты. Қажетті сүзгілердің болмауы зауыттың алты валентті хромның атмосфераға шығарылуына әкеледі, ол біз білетіндей ауаны ластайды.

Ақтөбеде автомобильдерден бөлінетін зиянды заттар мөлшерінің күрт артуы жергілікті сонымен қатар республикалық эколог мамандарды аландатуда. Олардың зерттеу бойынша тек қана облыс орталығы Ақтөбе қаласында тіркелген автокөліктер саны алдыңғы жылы 60 мың данадан асып түсті. Ал ендігі олардан шығатын зияды заттар көлемі 58 мың тоннаға дейін жетіп отыр.

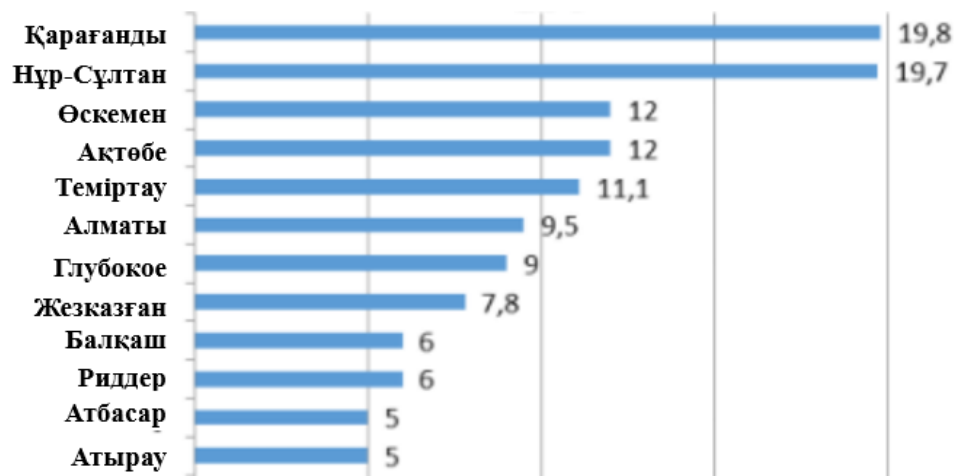
Ақтөбе облысындағы таға бір үлкен мәселелердің бірі – Елек өзенінің экологиялық проблемасы. Електің суы негізінен бор және хроммен ластанды. Бұл жағдайдың өзі ыңғайсыз экологиялық ахуал қалыптастырмай қоймайды. Елек өзенінің Қазақстандағы трансшекаралық өзендер қатарына кіретіні белгілі. Мұндай кезде өзенді қорғау мәселелері мемлекеттердің арасындағы ортақ мәселе болып табылады. Өзен суының бормен бүлінуі белгілері бұрынғы Ақтөбе химия зауытының зиянды қалдықтарының әсерінен орын ала бастапты. Мәліметтер осы зауыттың 1960 жылдардың орта шеніне дейін Елекке ластанған өнеркәсіп қалдықтарын төгіп келгенін дәлелдеп отыр.

Сонымен бірге Електің жер асты суының алты валентті хроммен ластануы тағы бар. Ақтөбе хром қосындылары зауытының жұмыс жасап бастауы бұл жағдайды қиындатып жібергені де белгілі. Сол кезеңде зиянды белгілері бар бұл химиялық элемент пен техникалық ерітінділердің суға келіп түсу көріністері көріне бастаған. Оған шлам тоғандарының сол кездегі қорғаныш заттарынсыз салынуы өзінің әсерін тигізген.

Мұндай мәселелер өткен күннің кесірі болса, бүгінгі күннің бедері қандай деген сұраққа жауап іздеп көрсек. Жауап ретінде «Қазгидромет» РМК қарастырған гидрогеологиялық бақылау қорытындысына мән бергеніміз дұрыс. Сонымен қатар жоғарыда аталған мекеменің сынақ зертханасы да Елек өзеніне ай сайын өзінің бақылау орнатқан. «Қазгидромет» РМК жүргізген мониторингтер 2012-2016 жж. Аралығында Електегі негізгі ластаушы дүниелердің мөлшері біртіндеп азайып келе жатқанын көрсетіп отыр.

Аймақтың тағы бір көкейтесті мәселесі қоқысты жағу болып отыр, себебі облыста қалдықтарды өңдейтін кәсіпорындар жоқ. Ақтөбенің ауасы күкіртсутегінің әсерінен де бұзылып жатыр. Ауадағы улы газдың концентрациясы белгіленген мөлшерден 20 есеге артты. Ластанған ауаның салдарынан қалада аллергиямен және астматика ауруымен ауыратындар саны артты. Ақтөбе еліміздің ең лас қалаларының төрттігінде орналасып отыр. Ақтөбеліктерге уланған ауамен дем алып қана қоймай, Елек өзенінде жүзу балық аулауда қауіпті болып отыр.

Ақтөбенің ауаға (күкіртті сутек) жүргізілген мониторингінің қорытындысы бойынша барлығы 807, оның ішінде анықталғаны 531, ШРЕК –тен жоғарысы 168, басқа шағын аудандарымен салыстырғанда қаланың басты көшелері Әбілхайыр хан, Тұрар Рысқұлов, Чернышевский және орталық саябақта ШРЕК-тен жоғары болған.

Сурет 1. Қазақстан қалаларының ауа ластану көрсеткіші, 2019 ж

Ақтөбе облысындағы ауаны ластаушы көздер облыс орталығы Ақтөбе қаласында және Темір, Мұғалжар, Хромтау аудандарында өнім шығаратын кен орындары және энергетикалық өнеркәсіп орындары болып табылады.

Облыс орталығындағы ауаны ластаушы көздер «Ақтөбе хром қосындылар зауыты» АҚ, «Ақтөбе феррокорытпа зауыты» АҚ, «Ақтөбе жылу электр орталығы» АҚ сынды орындар болып табылады. «Ақтөбе жылу электр орталығы» АҚ газ және сұйық отынды тұтынады, соның себебінен ауаға 70 % азот қышқылы таралады. Ал Ақтөбе феррокорытпа зауыты ауаны қатты заттармен ластайды.

Шалқар және Ырғыз аудандары Қызылорда облысындағы Арал экологиялық аймағына жақын орналасқан. Сонымен бірге ауыз су тапшылығы облыстағы елді мекендерде кездесіп отырады. Ауыз су құрамындағы тұздылық, нитраттың, т.б. химиялық элементтердің артуы Ақтөбе облысы халқының денсаулығына зиянды әсерін тигізіп жатыр.

Ауаның ластануы, әсіресе Ақтөбе қаласында және ірі өндіріс орталықтары орталықтары орналасқан Алға, Хромтау, Қандыағаш және Ембі қалаларында көрінеді. Аталған аймақтардағы ластанған атмосфералық ауа жақын орналасқан Батыс Қазақстан облысы мен Атырау облыстарына, сонымен қатар РФ Орынбор облысына тарайды.

Ақтөбе ауасын ластайтын зиянды заттардың 49% ақтөбе феррокорытпа зауыты шығарса, 25% Ақтөбе хром қосындылары зауыты шығарып жүр. Мұндағы мекемелерде атмосфераны ластауды азайтатын құралдардың көп бөлігі жұмыс жасап тұрған жоқ.

Қазіргі таңда Ақтөбе облысы бойынша ауаны ластайтын 172 өндіріс кәсіпорны жұмыс жасайды. Бұл қатарға Жаңажол мұнай-газ өндіретін кен орнын да кіргізуге болады. Шаң тазалайтын, өндірістен шыққан қалдықтарының дұрыс жұмыс істемеу себебінен немесе дұрыс жұмыс жасамауынан бұл аймақтағы шаң-тозаңның орташа көрсеткіші белгіленген мөлшерден 4 есе, азот 2 есе, күкіртті ангидрид болса шамамен 0,2 есе көбейіп жатыр.

Ақтөбе облысының табиғи ресурстар мен табиғатты пайдалануды реттеу департаментінің басшысы Нұржан Аққұлдың айтуынша Ақтөбедегі Көкжиде деп аталатын алқапта мұнай мен тұщы судың мол қоры кездеседі. Көлемі 43 мың га болатын жерде «Ада Ойл», «КМК Мұнай» ЖШС-і мен «СНПС-Ақтөбемұнайгаз» АҚ-ы мұнай өндірісімен айналысып жүр. Тұщы судың құрамын бір жылда 4 рет тексеріліп отыр. Бірақ та бұл мұнай компаниялары ауыз суды толықтай қорғаудың жаңа технологиясын мүлдем қолданбай отыр. Мониторинг жүргізілген уақыттарда сол су құрамынан мұнайдың, ауыр металдардың және т.б. ластаушы заттардың мөлшері анықталып отыр.

Ақтөбе облысындағы атмосфералық ауаны бүлдіріп отырған 4 ірі компания бар. Бұлар мұнай-газ, металлургиядағы ірі өндіріс орындары болып табылады. Мысалға

келтіретін болсақ, «СНПС-Ақтөбемұнайгаз» АҚ, «ҚазақОйл» ЖШС, «Қазхром» ТҰК» АҚ, «Интергаз Орталық Азия» АҚ-ның облыстық бөлімі 1 жылда 169 мың т қалдықты облыстың атмосфералық ауасына шығарған. Бұл қалдықтардың көп бөлігі мұнай-газ компанияларына тиісті. Ауаға шығарылған химиялық элементтер арасында азаматтар денсаулығына өте қауіпті формальдегид, бензипирен, хром, күкіртті сутек бар.

Ақтөбе қаласының ластануына тұрғын үй құрылысы да әсер етеді, бұл аула аумақтарының тығыздалуына әкеліп соғады, осыған байланысты контейнерлік алаңдар жойылады, ал жаңа алаңдар құрылыс кезінде дұрыс жоспарланбайды. Қалада халықтың қоқыстық қалдықтарының пайда болуына әкелетін ірі габаритті тұрмыстық және шаруашылық қалдықтарды өңдейтін қосымша полигондардың болмауына әкеледі. Құрылыс көлемі үнемі артып келеді қаланың аулалары мен көшелерінде де қоқыс жиналып жатыр.

Қорыта айтатын болсақ, Қазақстанның экономикалық дамуы, экономикалық өркендеудің жаңа сатысына көтерілуде. Елімізде стратегиялық бағдарламалардың арқасында дамушы елдердің қатарынан орын алып отыр. Бұндай даму, өз кемшіліктерін де көрсетіп жатыр. Табиғаттың ластану деңгейінің жоғарылығы сонша, таяу арадағы аумақтағы экологиялық жағдайды қиындататын көптеген жайттардың қайтымсыз болуына қауіп төніп жатыр. Дамыған адамзаттық қоғам пайда болғалы бері адами фактордың қоршаған орта тіршілігіне араласуы аяқ астынан күшейіп, көлемі жағынан өсіп жатыр, олар әр түрлі болды және қазір адам баласы үшін әлемдік деңгейде үлкен қауіп ретінде төніп тұр.

Экологиялық апаттың алдын алуға бағытталған шараларды жүзеге асыру қоршаған ортаны тиімді пайдалану процесіне жаңаша ойлауды талап ететіні сөзсіз. Дамыған елдердің ХХ ғасырдың екінші ширегінен бастап ресурс байлықтарын сақтаушы технологияларға өту шикізат құнының артуына және экологиялық талаптардың ел аумақтарында күшеюіне әкеліп отыр. Көптеген зерттеуші-ғалымдар дамушы мемлекеттердің жағдайында «батыстық үлгіні» дәл сол күйінде қолдану мүмкін еместігін дәлелдеп отыр. Дамушы елдердің әлеуметтік-экономикалық даму көрсеткіштерінің әр қилы болуымен және жергілікті халықтың өзіне тәне айырмашылықтарымен түсіндіріледі. Сол себепті бұл елдердің өзіндік экологиялық саясатының балама жолдарын қолдануы сөзсіз. Осындай балама жолдарды қарастыра келе біз Ақтөбе облысы аумағында экологиялық жағдайды өзгерту үшін 4 негізгі шараны ұсынамыз.

Ақтөбе облысындағы экологиялық жағдайды жақсарту үшін келесі мына шараларды қабылдау қажет:

1. Өнеркәсіптік кәсіпорындарда тазарту қондырғылары орнатылуы керек. Мұнай-газ кәсіпорындарында ілеспе газ жойылуы тиіс.

2. Ағынды суларды өңдеуге арналған тазарту қондырғыларын салу.

3. Бензиннің сапасын жақсарту, Еуро-5 стандартына көшу.

4. Қоқыс өңдеу зауыттарын салу.

5. Экологиялық кодексте көрсетілген нормаларды бұзған өндіріс орындарына белгіленген ең үлкен айыппұл салу, сонымен қатар жаңа технологияларды міндетті түрде қондыру.

Ақтөбе облысы жер бетінің ластануын болдырмау үшін топырақтың өнеркәсіптік және тұрмыстық сарқынды сулармен, қатты тұрмыстық және өнеркәсіптік қалдықтармен бітелуіне жол бермеу қажет. Елді мекендердің топырағы мен аумағын санитарлық тазарту қажет, мұндай бұзушылықтар анықталған жерде ең қажетті шараларды қабылдау қажет деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кургамбеков, Р.А. Экологические проблемы Актюбинской области/Р.А. Кургамбеков //Промышленная экология. - 2014.

2. Питьевая вода становится все опаснее: Экология и мы // Экономика и право Казахстана. 2000.

3. Егоров О.И., Чигаркина О.А. Перспективы развития нефтегазового комплекса Казахстана // Нефть и газ., 2000. - № 2.

4. Электронды ресурс. - Темір Құсайын. Еліктің ағысы неге баяу? <http://egemen.kz/article/160707-elektinh-aghysy-nege-bayau> (қаралған күні 25.02.21)

ӘОЖ 630.161

ТҰРАҚТЫ ДАМУ МӘСЕЛЕСІ БОЙЫНША АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ ОРМАН ШАРУАШЫЛЫҒЫНА БАҒА БЕРУ

Мырзабекова А.Н.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе Өңірлік Университеті, магистран, Ақтөбе қ.

Аннотация. Мақалада Ақтөбе облысының орман шаруашылығының тұрақты дамуы туралы мәселелер қарастырылған, орман шаруашылығында жүргізілетін шаралар кешені ұсынылған, орман мен орман шаруашылығының ерекшеліктері көрсетілген.

Кілт сөздер: Тұрақты орман шаруашылығы, Ормандарды сақтау және қорғау, ормандарды ұтымды пайдалану, орманды молықтыру, орман шаруашылығының ерекшеліктері

Алғаш рет Рио-де-Жанейродағы БҰҰ-ның Қоршаған орта және даму жөніндегі конференциясында (1992) орман мен орман шаруашылығының тұрақты даму қажеттілігіне назар аударылған болатын. Орман шаруашылығының құрамына ормандарды сақтау және қорғау, оларды ұтымды пайдалану және орманның нысаналы мақсатын ескере отырып санын көбейту кіреді.

Қоршаған ортаға өндіріс орындарынан бөлінген зиянды қалдықтар, олардың ластандыру дәрежесі мен адам денсаулығына әсері және санитарлық–гигиеналық маңызы көптеген ғылыми еңбектерде қарастырылған. Дегенмен, аймақ бойынша табиғи ландшафттардың динамикалық ерекшеліктерін кешендік тұрғыда зерттеген ғылыми жұмыстар жоқтың қасы. Қазақстан Республикасының көптеген облыстары мен өлкелерінің табиғаты экологиялық апат аймағына айналып отырғаны белгілі, сол себепті қазіргі кезде дүние жүзінде де, Қазақстанда да табиғатты қорғау шаралары қолға алынуда [1].

Қазақстан аймағының да көптеген жерлері қорғауды қажет етеді, сол табиғи кешеннің бір бөлшегі және таза ауаның фабрикасы және қорықтың ең басты байлықтарының бірі болып саналатын, ормандардың ауданы 3,8% жерді алып жатыр. Бірақ болашақта, яғни «Қазақстан – 2030» стратегиясында бұл көрсеткішті 5,1%-ға дейін көтеру жоспарланған, себебі біздің елде орман аз таралған.

Мониторинг мәліметтері бойынша, әлемдегі ормандардың жалпы ауданы 3,4 миллиард гектардан немесе жер бетінің 27% - ынан асады. Қазақстан жерінің орманды алқабы шамамен 3,8%-дай болса, бұл көрсеткіш Ақтөбе облысында 0,1% көрсетеді.

2009 жылғы 1 қаңтарда мемлекеттік орман қорын есепке алу материалдарына сәйкес «Ақтөбе орман шаруашылығы» ММ 18 853 га құрайды. Бұл көрсеткіш 2020 жылы 215 000 гектарға жеткен, оның ішінде орманмен көмкерілгені 50362 га. 2021-2025 жылдары 30,7 мың га алқапқа 60,1 млн. түп екілер отырғызу жоспарланып отыр. 2021ж. 1086 га, 2022 ж. 7333,1 га, 2023 ж. 7142,2 га, 2024 ж. 6558,6 га, 2025 ж. 8624,3 га.

Орман қорына жасыл алқап үшін берілген барлық аймақтар, жер-кадастрлық құжаттарда тіркелді, соның нәтижесінде мемлекеттік орман - құрылыс материалдарында көрініс тапты. 1990 жылы Жасыл аймақ шекаралары заманауи конфигурацияға ие болды,

жасыл аймақтың жалпы көлемі 10.526 га құрады. Содан бері дендрологиялық жоспарда жасыл алқапта негізінен жасанды аласа шегіршін және қарақат плантациялары және де келесідей түрлер кездеседі: қарағай, терек, шаған, үйеңкі, сары акация, бөріжидек, ырғай. Соңғы жылдары Ақтөбе суқоймасына жақын аймақтарда күміс жиде ағашының белсенді табиғи жолмен қайта қалпына келуі байқалады. Ақтөбе қаласы бойынша санитарлы-қорғау аймағының жалпы ауданы 535 м² құрайды. Санитарлы-қорғау аймағына мемлекеттік орман қорының 37 учаскесі кіреді, оның жалпы ауданы 9246 га.

Мемлекеттік орман қорының тұрақты түрде аймақтарға өткізілетін трансформация (манипуляция) белгілі бір уақыт кезеңі ішінде кез келген территорияның сапа көрсеткіштерін салыстырмалы талдауын қиындатады, дәстүрлі әдістермен мемлекеттік орман қорына мониторинг жүргізу мүмкін емес. Ең дәл ақпарат - қашықтықтан зондтау деректерін (спутниктік суреттер) алуға болады.

Ақтөбе қаласының айналасындағы жасыл алқапты айтпағанда, басқа да орман территориялары, мал жайылымы ретінде пайдаланылады. Санитарлық-қорғау аймағының мемлекеттік орман қорының жерлеріндегі мал жайылымының жалпы ауданы 4337 га немесе оның ауданы 47% құрайды. Орман заңнамасының талаптарына сәйкес, орман қорын жайылымдық ретінде пайдалануға рұқсат етілмейді, олардың ішінде: парктер мен қала ормандары; елді мекендердің жасыл аймақтары, медициналық және денсаулық сақтау мекемелері. Бұдан орман қорының осы санаттары бойынша мал жайылымды жүзеге асырылуға, орман иеленушінің тарапынан орман заңнамасын өрескел бұзу болып табылады. Өртенген жерлермен қатар, Ақтөбе қаласының мемлекеттік орман қорын және санитарлық-қорғауға алынған аймақта ағаштарды өз бетімен кесу және тұрмыстық қалдықтар орны ретінде пайдалану кең (барлық жерде) таралған.

Жасанды орман өсіру жұмыстарын көшет материалдарымен қамтамасыз ету үшін мемлекеттік мекеменің Ақтөбе қаласының маңында өз тәлімбағы бар.

2019 жылдың көктемінде облысымыздың елді мекендерінде 68511 түп көшет отырғызу жоспарланып, жүзеге асырылуда. Аудан әкімдіктерімен елді мекендер төңірегінде 94,1 га алқапта жасыл аймақтар құрылуда.

Сонымен қатар, ҚР АШМ Орман шаруашылығы және жануарлар дүниесі комитетімен Ақтөбе қаласының төңірегінде 6000 га алқапқа жасыл аймақ құру жобасы әзірленуде.

Ақтөбе облысының табиғи ресурстар және табиғатты пайдалануды реттеу басқармасы қарамағында 7 орман шаруашылығы коммуналдық мемлекеттік мекемесі бар. Орман шаруашылығы мекемелері мен олар туралы жалпы мәлімет 1 кестеде көрсетілген.

Кесте 1 – Орман шаруашылығының мекемелері

Орман шаруашылығы атауы	Жалпы ауданы (га)	Орманмен көмкерілгені (га)
«Ақтөбе орман шаруашылығы» КММ	20828	7286
«Үлкен-Борсық орман шаруашылығы» КММ	32327	5569
«Қарабұтақ орман шаруашылығы» КММ	33706	5421
«Мәртөк орман шаруашылығы» КММ	9354	4115
«Темір орман шаруашылығы» КММ	77223	12901
«Ойыл орман шаруашылығы» КММ	28012	9685
«Қобда орман шаруашылығы» КММ	14364	3836

Мемлекеттік орман қорының аумағында жоғалған орман шаруашылық, жер шаруашылық және орман басқару белгілерін қалпына келтіру орман қорғау қызметінің міндеті болып табылады. Барлық ескі және жаңа жобалық мәліметтерде, көшеттердің өлу себептерінің бірі әсіресе, жасыл аймақта өндірістің зиянды химиялық заттарының

әсерінен екені көрсетілген.

Санитарлық жағдайға байланысты орман қорының тұрмыстық қалдықтармен ластануын айта кеткен жөн, әсіресе Ақтөбе қаласы ауданында, бірақ ең негізгісі басқа аудандардағы жол маңындағы қураған көшеттерінің санының көптігі. Бұл зиянкестердің шағын ошақтарының пайда болуына және таралуына әкеп соғады. Ормандардың аз мөлшердегі көбеюі Қобда, Хромтау, Ойыл, Алға және Шалқар аудандарында байқалады. Сондай-ақ Мәртөк, Қарғалы және Хромтау аудандарының кейбір жерлеріндегі, жайылма мен ағынды арқалықтардағы Қызыл кітапқа енгізілген қара қандыағаштың табиғи қалпына келуі орын алуда[3].

Зерттеу нәтижелері бойынша Мәртөк және Қарғалы аудандары орманды болып келеді. Бұл жерлерде орман қорын көбейтудің тиімділігі де бар, себебі ормандардың табиғи қалпына келуі мен ареалының кеңеюі байқалуда. Бұл жағдайлар соңғы жылдардағы шаруашылық әрекеттердің, көбінесе мал жайылымының бәсеңдеуімен және тың жерлердің ұлғаюымен қамтамасыз етілген. Ормандардың аз мөлшердегі көбеюі Қобда, Хромтау, Ойыл, Алға және Шалқар аудандарында байқалады. Сондай-ақ Мәртөк, Қарғалы және Хромтау аудандарының кейбір жерлеріндегі, жайылма мен ағынды арқалықтардағы Қызыл кітапқа енгізілген қара қандыағаштың табиғи қалпына келуі орын алуда.

Орман шаруашылығындағы көптеген шешімі қиын, күрделі мәселелердің туындауының әр түрлі себептері бар. Мысалы, бақылау қызметінің қысқаруынан, сондай-ақ, көптеген орман қорғау кәсіпорындарында мамандар мен қазіргі жаңа озық техниканың жетіспеушілігінен немесе іс жүзінде мүлдем жоқ болуынан, зиянкестер ошағы мен орман ауруларының көбеюі, өртті тоқтата алмау жиі туындауда. Осыған орай, Республика ормандарында қалыптасқан экологиялық нашар ахуал және тозу үдерісі, орман ресурстарын сақтап, ұтымды пайдалану жөнінде шұғыл және кесімді шараларды қабылдауды талап етеді. Орман шаруашылығының ғылыми-зерттеу институтының есептеулері бойынша, Қазақстанның облыстарында болашақ қорғаныштық ормандар отырғызу қажет. Облыстың жалпы орманын шамамен 6–7%-ға дейін жеткізу жоспарланып отыр. Бұл экологиялық тұрғыдан негізделген. Облыстық орман өсіру жұмысын тек белгілі бір экологиялық шектеулі мөлшерде және бұрын орман өскен жерлерде жүргізу қажет [2]. Себебі, барлық нәрсенің өз орны болады: су көп жерлерде – орман мен шалғындық, құрғақ жерлерде – даланың шөптес өсімдіктері басым. Далалы жерлерде орман отырғызу тәжірибесі оның тиімсіз екенін көрсетті. Бұл ағаштар он бес – жиырма жасқа жеткенде өздігінен кеуіп кетеді. Олай болса, адам экология заңдарын танып білуі, дұрыс пайдалануы қажет. Өйткені ешкім бұл заңды өзгерте алмайды. Әлі де болса, Ақтөбе облысының ормандарының экологиясы толық зерттелмеген. Болашақтағы орман өсіру мен қалпына келтіруді экологиялық тұрғыдан қарау керек [4]. 1993 жылы қабылданған жаңа Орман кодексі Қазақстан Республикасының құқықтық және экологиялық жағынан орманды қорғауға, шаруашылықты ұтымды жүргізуге ынталандыруды белгілі шамада арттырды. Соңғы жылдары еліміздегі, «Жасыл ел» бағдарламасына және су ресурстарының жануарлар дүниесін сақтау және ұтымды пайдалану мен ЕҚТА желісін дамыту жөніндегі бағдарламаға сәйкес, Орман және аңшылық шаруашылығы комитеті биологиялық табиғи ресурстарды сақтау жөнінде ауқымды жұмыс жүргізді. Қолданылған шаралардың нәтижесінде табиғи ресурстарды қорғау, молықтыру және ұтымды пайдалану саласындағы ахуал тұрақты күйінде қалуда. Мемлекеттік бақылауды күшейту, мүдделі орталық және жергілікті атқарушы органдардың қызметін үйлестіруді жақсарту заңсыз ағаш кесу мен орман өрттерінің көлемін елеулі түрде қысқартуға мүмкіндік беруде. Мәселен, заңсыз ағаш кесу көлемі соңғы бес жылдың ішінде 1,5 есе қысқарғандығын, ал орман өрттерінің көлемі бес есеге азайғандығын байқауға болады. Ормандарды өрттерден қорғау мәселелерін тиімді шешу мақсатында мемлекеттік орман күзетінің санын, сондай-ақ табиғат қорғау мекемелері мен орман шаруашылығы мекемелерінің техникамен және жабдықтармен қамтамасыз етілуін

Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен бекітілген нормалар мен нормативтерге кезең-кезеңімен сәйкестендіру қажет, яғни табиғат ресурстарын тиімді пайдалануды ұйымдастыру үшін, экономикалық критерийге негізделген кешенді тәсіл қажет [5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әлімбаев А.Т. Табиғатты пайдалану және оны қорғау негіздері. – Алматы: Кітап, 2008. – Б. 15–37.
2. Охрана окружающей среды и устойчивое развитие Казахстана: Статистический сборник / Под ред. А.А. Смаилова. – Астана, 2010. – 180 с.
3. Мендыбаев Е.Х., Дүйсенғалиев А.Р., Жаппарова Б.К., Тоғызбаева А.А. Ақтөбе облысының мемлекеттік орман қорының қазіргі күйі. Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің ХАБАРШЫСЫ № 4 (42)
4. Алтынай Сағындықова. Ақтөбеде орман алқабының аумағы кеңейді. //Казинформ. – 2020.
5. Жанғабылұлы Қ. АгроЖаршы // Специализированная газета агропромышленного комплекса. – 2010. – № 42–43. – С. 120–121.

ӘОЖ 39.03.15

БАЛҚАШ КӨЛІ МЕН ОНЫҢ МАҢЫН ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ АСПЕКТІЛЕРІ

Кубесова Г.Т.¹, Хамит А.Б.²

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе Өңірлік университеті, г.ғ.к., доцент

²Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе Өңірлік университеті, магистрант

Аннотация. Бұл мақалада Балқаш су бассейнінің геоэкологиялық жағдайына баға берудегі аспектілер қарастыралды. Зерттеу деректеріне жалпылама анализ жасалып, көлдің ластану мен тартылу ошақтарының көздері айтылады. Мәліметтерге сүйене отырып, көл жағалауындағы өнеркәсіп орындарының геохимиялық ластану деңгейі қарастырылады.

Мақалада Қазақстандағы су ресурстарының тапшылығы және антропогендік-техногендік факторлардың, сонымен қатар, жаһандық климаттық катаклизмдердің Балқаш көліне және оның өзендерінің ағынына әсері сипатталған. Траншекаралық өзендердің халықаралық деңгейдегі мәселелері аталып кетті.

Кілт сөздер: Геоэкология, Балқаш, ластану, қима, станция, Landsat-8, трансшекара

Адамның географиялық әсер ету формаларының әртүрлілігі соның ішінде: қоршаған орта, олардың динамикасы, масштабы мен көріну қарқындылығы, сондай-ақ осындай әсердің әлеуметтік-экологиялық маңыздылығы туралы хабардар болу біздің заманымыздың бірқатар өзекті мәселелерінде, табиғат пен қоғамның өзара әрекеттесуі мәселелерінің алға басуына әкеледі. Физико-географиялық зерттеулер өзінің белсенді даму сатысында және осы мәселелерді «табиғат - экономика - қоғам» критерийлері бойынша географиялық жүйелерін кешенді физикалық-географиялық, экологиялық, экономикалық-географиялық және әлеуметтік негізде зерттеу шеңберінде шешуге бағытталған.

Бұл зерттеулердің нысаны өсімдіктер мен жануарлар әлемі, оның ішінде адам мен табиғат қатынасы, геологиялық орта және техногендік объектілер сияқты элементтерді қамтитын геоэкологиялық жүйені білдіреді, ал басты міндет - адамның нәтижесінде географиялық ортаның өзгеруін зерттеу және бағалау. Біздің зерттеуімізде территориялардың экономикалық дамудың әртүрлі сатыларында қолданылатын геоэкологиялық зерттеулердің түрлерін ұсыну қажет. Геоэкологиялық зерттеулер экономикалық қызмет салдарын геоэкологиялық бағалауға, тіршілік ету ортасының сапасына және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану бойынша ұсыныстар әзірлеуге байланысты табиғат пен қоғамның өзара әрекеттесу мәселелерін шешуге бағытталған [1].

Геоэкологиялық зерттеулер келесі әдістер кешенімен жұмыс істейді: геологиялық, геохимиялық, геофизикалық, гидрогеологиялық, геоморфологиялық, геокриологиялық және т.б. Алынған интерпретация нәтижесінде геоэкологиялық факторлардың рөлін атқаратын мәліметтер, құбылыстар, процестер, қасиеттер мен тәуелділіктер белгіленеді, яғни олар литосфераның, атмосфераның, гидросфераның биосферамен өзара әрекеттесуінің кейбір аспектілерін көрсетеді [1].

Осыған орай қазіргі уақыттағы кешенді географиялық зерттеу әдістерінің заман талабына сай модернизациялануы, география ғылымының дамуымен тығыз байланысты. Қазіргі таңдағы ғылым және техникадағы ашылулар, географиялық әдістердің өнімділігіне әсер етіп, жаңа бағыттардың пайда болуына алып келді.

Балқаш көлі Қазақстан Республикасының ең ірі тұйық су объектілерінің біріне жатады және ол Балқаш-Алакөл ойпатында орналасқан. Оның ауданы шамамен 17 мың шаршы километрді құрайды, бұл көл Каспийден кейінгі екінші тұйық су бассейні және әлемдегі ең ірі көлдер тізімінде 14-ші орынды алып отыр. Оның бірегейлігі оның Сарыесік түбегі арқылы судың тереңдігі мен химиялық сипаттамалары екі түрлі бөлікке бөлінгендігінде, мұнда батыс бөлігіндегі су таяз және тұщы, ал шығыс бөлігі терең сулы және тұздылығы жоғары (3,5-тен 6 г / л дейін).

Балқаш су қоймасы барлық жағынан палеозойдың қатпарлы қабаттарымен қоршалған: Сарыарқаның таяз дөңестері, Шу-Іле таулары, Тарбағатай және Жоңғар Алатау жоталары. Көлдің батысында Бетпақдала шөлі, ал оңтүстігінде жатыр Тауқұм мен Сарыесік-Атырау шөлдерінің құмдары. Балқаш көлі теңіз деңгейінде 342 м биіктікте орналасқан және ұзын жарты ай тәрізді пішінде. Көл бассейнінің түбінің тереңдігі, мөлшері және рельефі әр түрлі болып келеді. Оның ұзындығы 614 км-ге созылып жатыр, ал ені шығыс бөлігінде 9-19 км-ден, батысында 74 км-ге дейін өзгереді. Көл бассейні депрессияның бірнеше түрінен тұрады, оның тереңдігі көлдің батыс бөлігінде 6-12 м, ал шығысында Жоңғар Алатауының тау жоталарына жақын аймақта 15-26 метрге жетеді. Бүгінгі күні Балқаш көліндегі тұщы судың 80% -ы оның батыс бөлігіне құятын Іле өзенінен келеді. Көлдің шығыс бөлігіне құятын Қаратал, Лепсі, Аягөз, Тентек, Көксу және Ақсу сияқты басқа өзендер оны аз мөлшерде сумен толықтырады, өйткені олардың суының едәуір бөлігі суармалы егіншілікке және тұрмыстық қажеттіліктерге жұмсалады. Балқаш көлінің шығыс бөлігіне жер үсті суларының аз түсуіне және Орталық Азияның ыстық климатының әсерінен қатты булануға байланысты, жүздеген жылдар бойы көл суларында және жағалаудағы шағын көлдерде тұздар концентрациясының артуы орын алып, көлдің осы бөлігінде тұзды судың пайда болуына әкелді. Сарыесік түбегінде қалыптасқан, ені шамамен 3,5 км және тереңдігі 6 метр болатын тар таяз Ұзынарал бұғазы арқылы су ағыны көлдің батыс бөлігінен шығыс бөлігіне үнемі толықтырып отырады. Балқаш көлі жер үстіндегі Орталық Қазақстанның таулы сілемдерінен ағатын және жағалау аймағының құмдары арасында жоғалған өзендерден басқа, жер асты

суларымен қоректенеді, себебі көлдің жағалау сызығы өте сіңімді, әртүрлі мөлшердегі шығанақтар мен түбектер бар. Көлдің батыс және солтүстік бөліктерінде жағалаулары көбінесе тасты және қатпарлы, биіктігі бірнеше метрден 20-30 м-ге дейін, палеозой жыныстарынан (граниттер, порфириттер, туфтар, тақтатастар және т.б.) тұрады. Олардың ішінде Балқаш көлінің су деңгейінің ауытқуы кезінде пайда болған ежелгі террасалардың іздері бар, олар климаттың ұзақ мерзімді және маусымдық өзгеруіне байланысты болуы ықтимал. Оңтүстік жағалауы төменгі, лай және құмды, биіктігі бірінші сантиметрден бірінші метрге дейін. Олар мезгіл-мезгіл жоғарғы суға ағып кетеді, нәтижесінде олардың жағалау аймағында тығыз қамыс пен құмды шайылған төбешіктері бар көптеген ұсақ тұзды көлдер орналасқан. Көлде екі үлкен арал бар - Тасарал және Басарал, сондай-ақ көптеген шағын аралдар, олардың саны су деңгейі түскенде көбейеді[2].

Балқаш көлі туралы алғашқы тарихи-географиялық ақпарат қытай жазба деректерінде «Си-Хай», яғни «Батыс теңізі» деген атпен пайда болды. Олар оның бар екендігі туралы біздің дәуірімізге дейінгі 126 жылы білген. 607 жылға қарай қытайлықтар сол кезде Орталық Азияда орналасқан 44 мемлекеттің схемалық географиялық карталарын құрастырды, оның бірінде Балқашқа ұқсайтын көл салынды. Өкінішке орай, осы дереккөздердің сипаттамалары бүгінгі күнге дейін сақталған жоқ. 1695 жылы Балқаш су қоймасын «Теңіз» деп сипаттап, оны «Бүкіл сусыз және өтуге болмайтын тас дала елінің сызбасы» деп аталатын картада бейнелеген алғашқы еуропалықтардың бірі - Тобольск картографы Семен Ремезов болды[3]. Осы су қоймасының ортасында ол таулы Қойшор аралының сызбасын жасады. Жалпы, бұл карта өте қате болды, өйткені Семен Ремезов оны осы жерлерде болған жергілікті ежелгі адамдар мен елшілердің сөздерінен құрастырды. Жерсеріктік картаға көз жүгіртсек те, қазіргі Балқаш көлдері мен Алакөл арасында 35-тен 55 шақырымға дейінгі аралықта ойпат пен теңіз деңгейінен абсолютті биіктікте 400-ден 730 метрге дейінгі квадрат пішінді таулы төбені көреміз. Мүмкін, бүгінде Арқалы тауының аты бар бұл төбе - оның картасында Семен Ремезов белгілеген «Қойшор аралы» болса керек[3].

Қазіргі Балқаш көлінің тұщы батыс бөлігін 10 ғасырда осында өмір сүрген шығыс оғыздар "Торгуз" көлі деп атады [4], ал су қоймасының сорлы шығыс бөлігін жергілікті қарлұқтар "Теңіз" көлі деп атады.

Қазақстанның соңғы уақыттағы ішкі су ресурстарының тапшылығы, халықтың тұрмыстық жағдайы мен шаруашылығына кері әсерін тигізуде. Сондықтан Балқаш секілді ішкі тұйық алапты көлдерге антропогендік және техногендік факторлардың өзгерістерін, оның жағалау сызықтарының динамикасын зерттеу өзекті болып табылады.

Қазақстан Еуразия континентінде су тапшы елдердің бірі екенін ескерсек [5], су ресурстарын басқару өте маңызды. Осы уақыттағы су ресурстар жүйесі қазірдің өзінде айтарлықтай шығындарға, аграрлық сектордағы ирригациялық тәуелділікке, жер бетіндегі сулардың біркелкі бөлінбеуіне, климаттың өзгеруіне және трансшекаралық ағындарына байланысты стресстік жағдайға ұшырады [6-7]. Ауылшаруашылығы су ресурстарын пайдалана бола отырып, оның үлесіне жалпы ирригацияға 70%-ы қолданылды. Алайда, суарудың тиімсіз практикасы мен су тасымалдау желісіндегі ысыраптарға байланысты [8], жалпы пайдаланудың едәуір бөлігі шығындар болып табылады. Өнеркәсіп, оның ішінде энергетика саласы және қоғамдық жабдықтау қалған судың шамамен 26% және 5%-ын құрайды [9]. Қазақстандағы су ресурстарының қол жетімділігі трансшекаралық ағындарға едәуір тәуелді, өйткені елдегі жинақталған су ресурстарының 45% оның шегінен тыс қалыптасқан [5], бұл ағындар 2030 жылға қарай жылына 30% төмендейді деп болжануда [8]. Оның үстіне, көршілес елдерден келетін

трансшекаралық ағынға тәуелділік геосаяси шиеленістің көзі болуы мүмкін [10,11] және климаттың өзгеруінің әсерінен аймақтың осалдығын ескере отырып, осы мәселелердің барлығы күшеюі ықтимал [12].

Балқаш көлінің тартылу мәселесінің сұрағы кеңестік ғылыми баспасөзде 1980 жылдардан бастап көтеріліп келеді. Содан кейін ол әртүрлі экологиялық конференциялар мен кездесулерде талқылауға шығарылды. 1990 жылдардың басында көлді сақтап қалу үшін тіпті мемлекеттік деңгейдегі шаралар қолданылды: Алматы маңындағы Қапшағай су қоймасындағы судың көлемін азайтып, Іле мен Балқаштың есебінен суармалы жерлердің аумағын кеңейтуді тоқтатты. Енді көлдің негізгі «шығыны» табиғи булану болып табылады. Конденсация үдерсінен көл жыл сайын 13 см-ге дейін төмендейді.

Республиканың Энергетика министрлігінің ресми деректері бойынша, «Балқаш көлінің деңгейі 1991 - 2017 жылдар аралығында тренд сызығы бойынша өсуде». Ең қатты құлдырау 1970-1980 жылдары, деңгейі 2,2 м-ге төмендеген кезде болды, бұл Қапшағай су қоймасының толтырылуына байланысты болды. 1990 жылдары көлдің деңгейі бір төмендеп, бір қалпына келе бастады, тек 1998 жылдан бастап ол тұрақты түрде көтеріліп келді [13].

Балқаш көлінің токсикологиялық көрінісі жауын-шашынмен бірге өзендер бойымен ағып жатқан ауыр металдармен, сондай-ақ өнеркәсіптік кәсіпорындардан шығарындылармен анықталады, олардың негізгі бөлігі «Балхашцветмет» өндірістік бірлестігіне (ПО) түседі.

Микроэлементтер су сапасының негізгі көрсеткіштері және ластану көрсеткіштері болып табылады. Биомиграциялық белсенділігінің арқасында олар фотосинтез, тыныс алу процестеріне айтарлықтай әсер ете отырып, су организмдерінің өмірінде маңызды физиологиялық рөл атқарады, тотығу-тотықсыздану процестерінің және өсу қоздырушысының катализаторы рөлін атқарады. Олардың сандық және сапалық құрамы табиғи және антропогендік факторлардың бірлескен әсерінен қалыптасады, бұл көл биотасының микроэлементті құрамын түзуде Балқаш қаласы басым болып келеді [14].

Ластаушы заттардың ішінде ауыр металдар су биотасы үшін едәуір қауіп төндіреді, өйткені оның органикалық ластаушылардан айырмашылығы- металдар ыдырамайды немесе жоғалып кетпейді, тек экожүйенің компоненттері: су, түбтік шөгінділер, биота арасында қайта бөлінуі мүмкін.

Су организмдерінің ауыр металдарға қатысты жинақталу қабілеті мен тұрақтылығын сипаттауға арналған жұмыстардың саны айтарлықтай көп [15-16]. Сонымен бірге, зерттеу авторлары су ағзаларының ауыр металдардың биологиялық жинақталу деңгейі оған әсер ететін қоршаған ортаның әртүрлі факторларымен, атап айтқанда, ауыр металдар тұздарының суға уытты әсерінің күрт төмендеуімен байланысты екенін атап өтті. қатты және теңіз суларындағы организмдер құрылды. Қоршаған ортаның минералдануының жоғарылауы сонымен қатар мыс және кадмиймен ластанған кезде су организмдеріне қорғаныс әсерін тигізеді [17].

Зерттеуге арналған алғашқы деректер 1940 - 1980 жылдардағы топографиялық карталар және 2020 жылғы Ландсат-8 ғарыштық түсірістердің суреттері алынды.

Бұл жұмыста деректерді өңдеу, спектрлік және панхроматикалық талдау, сипаттамасы және басқа дереккөздерінен табуға болатын әртүрлі дәрежедегі жуықтау әдістері және басқа да жалпы қабылданған әдістер кеңінен қолданылады.

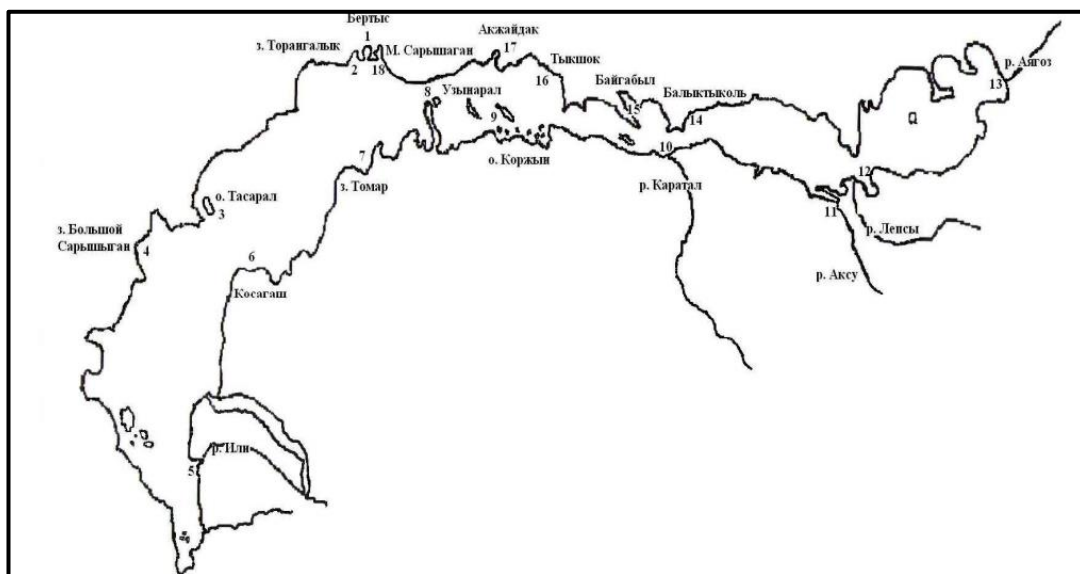
Алынған деректерге анализ жасай отырып, Балқаш көлінің жағалау сызықтарының өзгерісін және бассейнің ауыр металдармен ластану деңгейін көруімізге болады.

Көл акваториясының атмосфералық шығарындылармен ластануын зерттеу үшін біз қолданған әдістеме бұрынғы Кеңес Одағы мен шет елдердегі бірқатар институттардың

зерттеу топтары жасаған ұқсас әдістерге негізделген [18]. Бұл техниканың мәні шығарынды көзінің айналасында орналасқан станциялардағы (нүктелердегі) қар жамылғысын белгілі бір уақыт аралығында зерттеуге дейін азаяды. Станциялар центрлі шеңберлердің радиусы бойында орналасқан, олардың ортасы сәуле шығару көзі болып табылады (сол қағидаға сәйкес зерттеулер 1992–1994 жж. Ұқсас тақырыпты орындау кезінде жүргізілді).

Судың гидрохимиялық параметрлерін анықтау О.А.Алекин мен А.Д.Семеновтың әдістері бойынша жүргізілді [19, 20]. Суда, төменгі шөгінділерде, макрофиттерде, тағамдық организмдерде және балықтың бұлшықет тінінде НМ-ге арналған үлгілер атомдық сіңіру әдісімен өңделді [21]. Талдау нәтижелерінің балық аулау ПМК-на сәйкестігі жалпы қабылданған «ПЦК-ның жалпыланған тізімі» бойынша анықталды [22, 23]. Гидробиологиялық сынамаларды іріктеу және өңдеу жалпыға бірдей қабылданған техникаға сәйкес жүргізілді [24].

Қар жамылғысы - қоршаған ортаның, атап айтқанда, су экожүйесінің ластануының көрсеткіштерінің бірі. Атмосфералық ауадан ылғалды және құрғақ жауын-шашынның аккумуляторы бола отырып, ол өнеркәсіптік шығарындылардың масштабы мен сапасын сипаттайды. «Балхашцветмет» ҚБ шығарындылары, оның жылдық мөлшері 738,5 мың тоннаны құрайды (2015), қатты фракциялардың үлесі 13,4 мың тонна немесе шығарындылардың жалпы массасының 1,8% құрайды[25].

Сурет-1. Балқаш көлі аймағындағы сынама алу станциялары

Біздің зерттеуіміздің міндеттерінің бірі - қардағы ауыр металдарды еритін және ерімейтін түрінде анықтау және көл суларының ықтимал ластаушыларын айқындау. Абсолюттік мәнде мыс қарда жоғары концентрацияда жинақталады - Бертыс - Рембаза аймағында 3,55 мг / дм³-тен Тасарал - Бозарал және Ақжайдақ - Коржун мен мырыштың шалғай аймақтарында 0,007-0,012 мг / дм³ дейін - 1,25-тен 0,038 дейін - 0,078 мг / дм³. Қорғасын мен никель, аймаққа байланысты, кему ретімен мәндермен ұсынылған - сәйкесінше 3,79-дан 0,034 мг / дм³-қа дейін және 1,42-ден 0,022 мг / дм³-ке дейін. Кадмий минималды концентрацияда - 0,41-ден 0,004-0,005 мг / дм³ дейін табылды.

Қардағы жалпы формадағы ауыр металдардың үлкен концентрациясы сулы қоршаған ортаның ластануын көрсетеді. Алайда еріген қарды талдау, металдардың тек бір бөлігі ғана еритін (иондық) формаға өтетінін, оның кішірек болатындығын көрсетті, сондықтан қардың құрамындағы ауыр металдардың мөлшері брутто түрінде анықталды

(фильтрленбеген сынамалар, қышқылмен) және ионда еритін және коллоидты түрінде сақталады.

Талдау нәтижелері көрсеткендей (Кесте-1) 1-ші бөліктен алынған Бертис - Рембаза қарында көбінесе қышқылмен сақталған үлгілерде болатын металдардың ауыр фракциялары табылды.

Кесте-1. Пайда болу формасына байланысты қардағы ауыр металдардың концентрациясы және пайызы

3-қима		2-қима		1-қима		Сынама орны	
Сүзгіленген қар	Үлкен көлемді қар	Сүзгіленген қар	Үлкен көлемді қар	Сүзгіленген қар	Үлкен көлемді қар	Сынама түрі	
0,019	0,037	0,008	0,014	0,084	0,165	Мг/дм ³	Мыс
51	-	4,8	8,5	2,3	4,6	%*	
0,139	0,226	0,080	0,124	0,575	0,600	Мг/дм ³	Цинк
61	-	14,4	22,3	46	48	%*	
0,005	0,006	0,004	0,005	0,092	0,111	Мг/дм ³	Кадмий
83	-	29	37	22	27	%*	
0,054	0,174	0,019	0,047	0,026	0,103	Мг/дм ³	Қорғасын
31	-	4,1	10,2	0,7	2,7	%*	
0,032	0,102	0,009	0,042	0,015	0,064	Мг/дм ³	Никель
31	-	2,6	12,1	1,1	4,5	%*	

4-қима	Сүзгіленбеген қар	0,009	64	0,038	24	0,003	60	0,034	25	0,022	31
	Сүзгіленген қар	0,012	85	0,133	84,7	0,004	80	0,052	55	0,030	42
	Үлкен көлемді қар	0,014	-	0,157	-	0,005	-	0,094	-	0,071	-
	Сүзгіленбеген қар	0,008	21	0,059	26	0,003	50	0,025	14,4	0,015	14,7

Металдың түріне байланысты олардың еріген күйіндегі мөлшері 4,5-тен 27% -ке дейін болды. Ластану көзінен қашықтықта, қардағы металдар концентрациясының жалпы төмендеуіне қарамастан, металдардың еритін түрлерінің мөлшері көбейеді - никель үшін 42-55% -дан, мыс, мырыш, кадмий үшін 58-80% дейін Тасарал - Бозарал учаскесінде (ластану көзінен батысқа қарай 105 км) және шығысында Ақжайдақ - Қоржун (ластану көзінен 75 км).

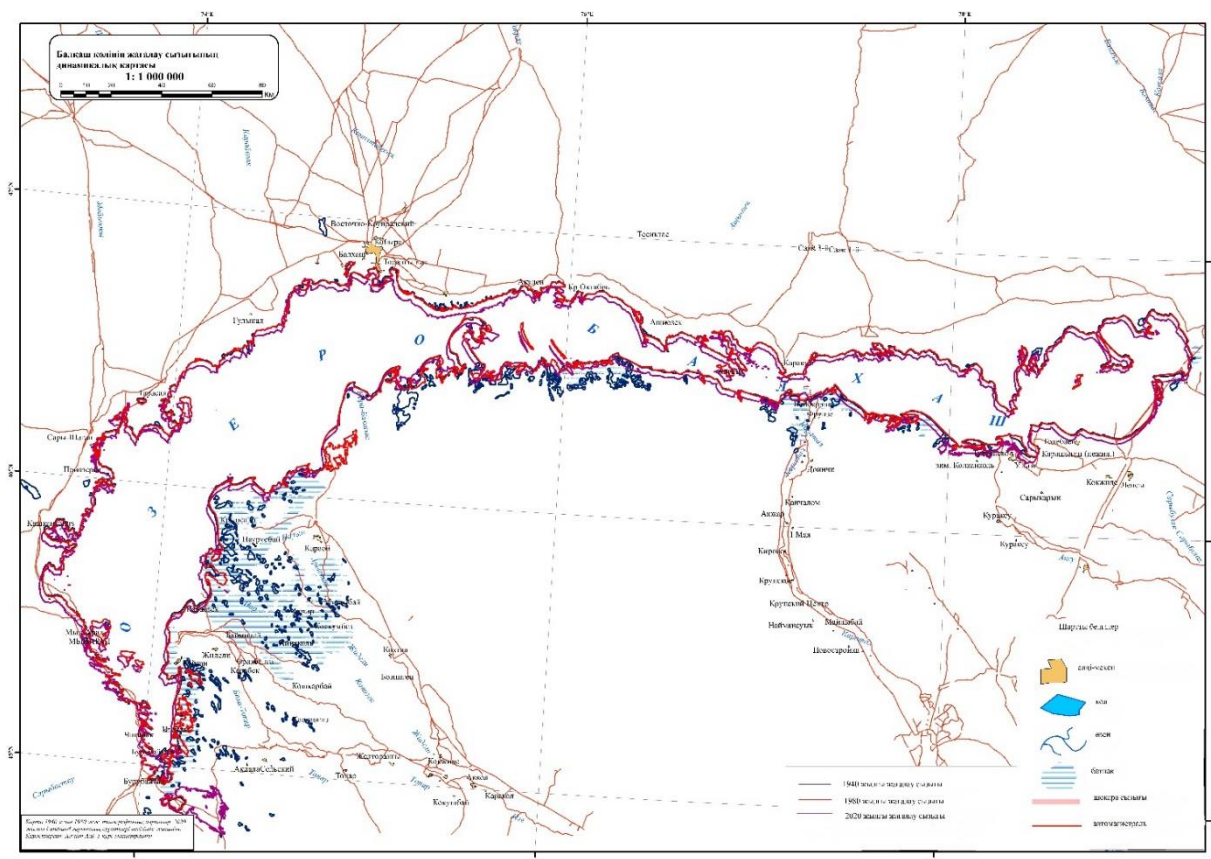
Демек, металл қосылыстарының ауыр формалары ластану көзіне жақын тұнбаға түседі, ал жеңілрек түрлері ауа ағынымен алыс қашықтыққа тасымалданады.

Абсолюттік мәнде 1-қимадағы барлық металдар ауданның шаршы метріне шекті мәндерге ие екенін ескеру қажет. Қарда олардың мөлшері мыналарға тең: мыс - 4,59 мг / м², мырыш - 13,13 мг / м², кадмий - 2,42 мг / м², никель - 1,04 мг / м². 4-ші бөлімдегі кадмийдің минималды концентрациясы 0,015 мг / м² құрайды.

Зерттеу нәтижелері бойынша келесідей тұжырымдар жасауға болады: мырыш пен қорғасын ұзақ қашықтықтағы дисперсияға - 90 км-ге дейін және трансформацияға өте сезімтал; мыс, кадмий және никель максималды түрде 1-қимада шоғырланған (3,6 км).

Қар жамылғысы сияқты мұзды да техногендік ластанудың көрсеткіші деп санауға болады. Тұрақты қар жамылғысы пайда болғанға дейін мұз - белгілі бір кезеңдегі ластанудың репрезентативті бейнесін беретін табиғи сақтау плитасы.

Жұмыс барысында біз мұз қабатын қабат-қабат бойынша сынап алдық: жоғарғы және төменгі қабаттар. Мұздың жоғарғы қабатындағы ауыр металдардың құрамы олардың қар жамылғысындағы құрамымен жақсы сәйкес келеді. Мұздың микроэлементтермен ластануының жоғары деңгейі өндірістік кешенге жақын орналасқан көл акваториясына тән. Мұздың жоғарғы горизонттында ластаушы заттардың максималды мөлшері табылды.

Сурет-2. Балқаш көлінің жағалау сызығының динамикалық картасы

ЖҚЗ деректеріне сәйкес, Балқаш көлінің жағалау сызығы соңғы 40 жылда регрессивті төмендегенін байқауымызға болады. Ғарыштық суретте, 1980 жылдағы көлдің жағасында орналасқан ұсақ көлшіктердің саны едәуір кеміген. Қазіргі таңда, трансшекаралық Іле өзенінің суын көршілес ҚХР ауылшаруашылық мақсатта шектен тыс пайдаланудың себебінен, көлдің су тапшылығы айқын көрініп отыр.

Жалпы алғанда, қазақстандық сарапшы Талғат Мамырайымовтың айтуынша, Қытай Іледе 13 су қоймасы мен 59 су электр станциясын дамытып жатыр. Қазақстандық тараптың бағалауы бойынша, қытайлықтар жыл сайын Іледен шамамен 15 км³ су алады және бұл көрсеткіш үнемі өсіп отырады. Гидрологтар "Іле суын кем дегенде 10 пайызға көбейту Балқаштың екі су қоймасына бөлінуіне, яғни Арал теңізі жолымен жүретініне және оның бір бөлігі толығымен кебеді"-деп болжам жасап отыр. Қалай болғанда да, экологтар Балқаш пен Іле жайылмасы маңындағы кішігірім көлдердің құрғап кетуінен тұзды шаңды дауылдардың басталуы туралы айта бастады.

«Балқашцветмет» ҚБ әсер ету аймағында орналасқан аудандарда су ортасының токсикологиялық режимі және су ағзаларында ауыр металдардың жиналуы сыни мәндерге жетпейді.

Бақылау учаскелерімен салыстырғанда Балқаш көлінің биоценоздарындағы токсиканттардың биокумуляция деңгейі тікелей техногендік әсер ететін аудандардағы деңгейден айтарлықтай ерекшеленбейді.

Зерттелетін шығанақтардың ихтиофаунасы түрлік сипаттамалары және балықтардың кез-келген биологиялық және морфометриялық сипаттамалары бойынша, сондай-ақ балықтардың морфодтық ерекшеліктерінің болуымен ерекшеленбейді.

Таяу кезеңдегі негізгі іс-шаралар табиғи ресурстарды пайдаланатын шаруашылық қызметтің барлық қатысушыларынан тәртіпті талап ететін құқықтық және

ұйымдастырушылық-техникалық шаралар кешенін жүргізуге бағытталуы тиіс. ҚР "Су кодексінде" белгіленген мемлекеттік су саясатын енгізу үшін негіз дайындау мақсатында капиталды қажетсінетін емес, әкімшілік, институционалдық және техникалық шараларды іске асыру жолымен су пайдалануды, ресурсын үнемдеуге және барлық жерде ұтымды етуге күш-жігерді бағыттау қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Парфенов, В.Г., Сивков, Ю.В. Геоэкология// учебное пособие /Тюменский индустриальный университет, 2015.- 176 б.
2. Стасив И.В. *О происхождении озера Балхаш и Балхаш-Алакольской впадины*- Геолого-минералогические науки, Евразийский Союз Ученых (ЕСУ) №4 (49), 2018 - 6 б.
3. Балхаш (озеро). Словари и энциклопедии на Академике. [Электронды ресурс] – Режим доступа: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/79066> (сұраныс уақыты: 01.03.2021).
4. Агаджанов С.Г. *Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв.* [Электронды ресурс] – Рұқсатты режим: <https://books.google.com.ua/books?id=hFoIAwAAQB&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false> (сұраныс уақыты: 01.03.2021)
5. Біріккен Ұлттар Ұйымының Азық-түлік және ауылшаруашылық ұйымы, AQUASTAT - ФАО-ның су және ауыл шаруашылығы жөніндегі ақпараттық жүйесі, (2016 ж.) [Келтірілген 2021 ж. 20-наурыз]; www.fao.org/faostat/kz/ сайтынан алуға болады.
6. Тұрақты даму жөніндегі мемлекетаралық комиссия, Қазақстанның қоршаған ортасы және ресурстарды пайдалану жағдайы туралы ұлттық есеп, (2019 ж.) [Келтірілген 2021 ж. 20-наурыз]; <https://www.mkurca.org/> сайтынан алуға болады.
7. Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігі, Қазақстан агроөнеркәсіптік кешенін мемлекеттік қолдау туралы есеп және отандық агробизнестің бәсекеге қабілеттілігін арттыру перспективалары, (2019 ж.).
8. Ұлттық Агробизнес-2020 бағдарламасы, (2020 ж.) [Келтірілген 2021 ж. 20-наурыз]; <http://mgov.kz/> сайтынан алуға болады.
9. Ұлттық статистика агенттігі, Су, ауыл, орман, аңшылық және балық шаруашылығы статистикасы, (2020 ж.) [Келтірілген 2021 ж. 20-наурыз]; <https://www.stat.gov.kz/> сайтынан алуға болады.
10. Мозелло Б., *Орталық Азиядағы су: жанжал немесе ынтымақтастық перспективасы?* J. Public Int. Афф. 19 (2008)-8 б.
11. Qobil R., *Орталық Азия су үшін күреседі ме?* (2016) <http://www.bbc.com/news/magazine-37755985>.
12. М. Флёрке және басқалар. *Соңғы 60 жылдағы тұрмыстық және өндірістік суды әлеуметтік-экономикалық дамудың айнасы ретінде пайдалану: жаһандық имитациялық зерттеу*; Glob. Environ. Chang. 23 (1) (2013) 144-156 б.
13. Балхаш-озеро, которое держит Казахстан [Электронды ресурс] – Рұқсатты режим: <https://rugrad.eu/projects/rybvladstroy/lake.html>
14. Белоногова Ю.В., Шляхтин Г.В. *Судың организмдерінің кейбір түрлеріне қорғасын, кадмий және сынап иондарының токсикологиялық әсері; Су экожүйелерінің жұмысының іргелі және қолданбалы аспектілері.* - Саратов: Саратов баспасы. Мемлекеттік Университет, 2001. - С. 16-19.
15. Клерман А.К. және басқалар. *Тұщы сулы су организмдері үшін мыс пен кадмийдің уыттылығына қоршаған ортаның минералдануының әсері; Ішкі сулардың биологиясы.* - Борок, 2004. - No 2. - С. 84–88 б.

16. Макрушин А. В. «Судың сапасына биологиялық талдау» тақырыбы бойынша библиографиялық көрсеткіш, организмдердің ластану көрсеткіштері көрсетілген. - Л.: ЗИН КСР Ғылым академиясының баспасы, 1974. - 53 б.
17. Балқаш көлінің бассейніндегі гидрологиялық тұрақтылық мәселелері / редакторы А. Б. Самакова. - Алматы: Қағанат, 2003. - 584 б.
18. Қоршаған ортаның геохимиясы. - М.Недра, 1990. - 335 б.
19. Алекин О.А. Судың органикалық қасиеттері мен химиялық құрамын зерттеу әдістері // КСРО тұщы суларының өмірі. - М.: КСРО Ғылым академиясы. - Т. 4. 1959. - С. 213–298 б.
20. Семенов А.Д. Жер үсті суларын химиялық талдау бойынша әдістемелік нұсқаулар. - Л.: Гидрометеоздат, 1977. - 542 б.
21. Қоршаған орта объектілеріндегі, тамақ өнімдеріндегі және биологиялық материалдардағы ауыр металдарды спектрометриялық анықтау (Әдістемелік нұсқаулар). - Алматы, 1999. - 41 б.
22. Медициналық-биологиялық талаптар және тамақ шикізаты мен тамақ өнімдерінің сапасына қойылатын санитарлық стандарттар. - М.: Стандарттар баспасы, 1990. - 79 б.
23. СанПин № 4.01.071.03. Тамақ өнімдерінің қауіпсіздігі мен тағамдық құндылығына қойылатын гигиеналық талаптар (ҚР Денсаулық сақтау министрлігінің 11.06.2003 ж., № 447 бұйрығымен бекітілген). - Астана, 2003. - 157 б.
24. Қазақстандағы су объектілерін гидробиологиялық зерттеуге арналған әдістемелік нұсқаулық (планктон, зообентос). - Алматы, 2006. - 27 б.
25. Асылбекова С. Ж. *и др.* Влияние воздушных выбросов промышленного комплекса «Балхашцевмет» на биоценозе озера Балхаш; Водные ресурсы и их рациональное использование. 2011. - 10-12 б.

УДК 626.82.

ГИДРОЛОГИЧЕСКИЕ И ВОДОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ БАСЕЙНА Р. СУРХАНДАРЬИ

Шодиев С.Р.¹, Чембарисов Э.И.²

*¹Навоийский педагогический государственный институт, к.г.н., доцент, г.Навоий,
Республика Узбекистан.*

*²Научно-исследовательский институт ирригации и водных проблем(НИИИВП),
главный научный сотрудник, д.г.н профессор., г.Ташкент, Республика Узбекистан.*

Аннотация: В статье рассматриваются гидрологические и водохозяйственные характеристики бассейна р. Сурхандарья. Подробно приведена история развития водохозяйственных условий за последние сто пятьдесят лет, а также динамика орошаемых площадей с 1930г. по 2015г.

Ключевые слова: бассейн реки, гидрологические и водохозяйственные характеристики, динамика орошаемых площадей.

Бассейны рек Сурхандарья и Шерабад Сурхандарьинский бассейн в гидрографическом плане относится к бассейну реки Амударья, которая в свою очередь относится к бассейну Аральского моря. Бассейн р. Сурхандарья обычно рассматривают совместно с меньшим по размерам бассейном р.Шерабад, так как территория обоих бассейнов полностью входит в Сурхандарьинскую область Республики Узбекистан и

между ними нет чёткого водораздела. Обе реки являются правыми притоками Амударьи: первая впадает в нее на 137 км от начала реки, вторая под названием Карасу, на 180 км.

Площадь этого бассейна равна 2686,6 тыс. км², включая не только территорию пяти Центрально-азиатских республик, но и в Афганистане (257 тыс. км²) и Иране (65,0 тыс. км²). Гидрографическая сеть бассейна р.Амударьи, зависит от рельефа и тектоники, опосредованно также влияет на распределение химического состава речной воды по территории бассейна. Всего на территории бассейна Амударьи насчитывается 40615 рек, в том числе 2289 бессточных. Средняя температура января составляет +3°, июля +30°С. На равнинах количество осадков колеблется от 130 мм до 360 мм в год, в предгорных районах - от 440 мм до 620 мм [1-6].

Бассейн реки Амударьи- самой многоводной реки Центральной Азии, охватывает более 80 крупных рек, расположенных на территории Узбекистана, Таджикистана, Туркмении, Туркмении. С севера на юг он вытянут на 1230 км и с запада на восток на 14070 км, а расстояние от устья до наиболее удаленной точки речной системы (по руслу) составляет 26020 км.

По условиям формирования стока бассейн Амударьи гидрологи делят на несколько частей: 1) бассейн р.Пяндж, которая в свою очередь делится на две гидрологические области: Таджикский Памир, отличающийся сравнительным многоводьем, и южную Афганскую часть бассейна, очень маловодную; 2) бассейн р.Вахш; 3) бассейны рек, стекающих с южных склонов Гиссарского хребта (Кафирниган, Сурхандарья, Шерабад); 4) бассейны р.Кашкадарья и Зарафшан, которые должны быть отнесены по орографическим и гидрографическим признакам к бассейну Амударьи, хотя сами реки давно потеряли связь с Амударьей; 5) равнинная часть бассейна. Условно, верхней границей области принят створ Керки[1,2,6].

С точки зрения потребления стока для гидрологического мониторинга использовали разделение на следующие водохозяйственные районы: 1) верхнее течение - замыкается створом г.Керки; 2)среднее течение-замыкающий створ Тюямуонского гидроузла- Чарджоуский область Туркмении, Бухарская и Кашкадарьинская область Узбекистана; 3) низовья- Ташауская область Туркмении, Хорезмская область, Каракалпакстан.

Сурхандарьинская область находится в южной части Узбекистана в бассейне рек Сурхандарья и Шерабаддарья. Территория области по природно-хозяйственным условиям и существующей схеме орошения разделяется на северную и южную зону. Условная граница между ними проходит по чаше Южно-Сурханского водохранилища. В северной зоне в административном отношении, земли делятся на Алтыарыкский, Сарыасийский, Узунский и Шуртанский районы. В южной зоне находятся Ангорский, Кызырыкский, Музрабадский, Термезский, Шерабадский и Джаркурганский районы.

Наиболее крупными ирригационными сооружениями северной зоны в Сурхандарьинской области являются каналы Хазарбаг, Аккапчигай, Тупаланг, Дегрезское и Туполангское водохранилища, в южной зоне - Южно-Сурханское водохранилище, Шерабадский магистральный канал (ШМК) с насосной станцией, левой и правой ветками, самотечный канал Аму-Занг.

В северной зоне оросительные системы находятся, в основном, на правом берегу Сурхандарьи. На орошение используется сток левобережных рек с созданием закольцованности водных источников для повышения водообеспеченности систем, которые является полуинженерными по техническому оснащению.

В южной зоне на стоке Сурхандарьи, зарегулированному в Южно-Сурханском водохранилище, а также стоке Амударьи, поступающему по Аму-Зангскому каналу, действуют современные оросительные системы по каналам Занг и ШМК. Часть земель южной зоны, орошаемых из р. Шерабад и находящихся на левом берегу Сурхандарьи. относятся к староорошаемым и имеют полуинженерные системы.

Горная область бассейна Сурхандарьи занимает площадь в 8230 км², или 60,5% от общей площади бассейна. Таким образом, на долю равнинной части приходится 5380 км². Длина р. Сурхандарьи 196 км, длина р. Шерабад 186 км, площадь её водосбора 2950 км², поэтому она намного уступает р. Сурхандарье по водоносности.

Химический состав воды р. Сурхандарьи формируется на Гиссарском хребте, откуда стекают ее составляющие: Туполанг и Каратаг. На всем протяжении Сурхандарья принимает только два сравнительно крупных притока: Сангардак и Ходжаипак. Южнее р. Ходжаипак имеются только селевые овраги: Байсунсай, Аккапчагай и Ташкупрук. В равнинной части бассейна Сурхандарья вместе с притоками интенсивно разбирается на орошение и впадает у с. Мангузар в Амударью[1-3].

Водные ресурсы Сурхандарьи складываются из суммарного притока рек: Туполанг (ст. Зарчуб), Каратаг (ст. Каратаг), Шеркент и Дебивак (ст. Джарисурх), Акдзар (ст. Комбар), Дашнабад (ст. Дашнабад), Сангардак (ст. Кингузар), Ходжаипак (ст. Карлюк), Шаргуль (ст. Шаргуль), Байсун (ст. Байсун); в среднем за многолетие они равны 3,59 км³ или 113,6 м³/с. Для сравнения отметим, что водные ресурсы р. Шерабад–от Шерабад (Нондагана) составляют всего 0,22 км³ или 6,9 м³/с.

По характеру питания р. Сурхандарья относится к снеговому типу. Существенное возрастание расходов воды наблюдается в марте, максимум стока – в июне, минимум – в январе.

Недостаточность водных ресурсов бассейна в период поливов, уже в 1940 г. привела к строительству Большого Гиссарского канала (БГК) длиной 50 км, соединяющего реки Варзоб (Душамбинка) и Каратаг. Оросительная вода в Каратаг стала поступать с 1948 г. Ирригационное строительство велось и внутри самого бассейна. Так, например, в 1931-1938 гг. был построен канал Хазарбаг длиной 56 км. Он берет начало из р. Туполанг и объединяет оросительные системы рек Сангардак и Ходжаипак.

Ниже по течению Сурхандарьи для орошения новоосваемых земель правого берега построены каналы Шерабадский и Занг: оба берут начало из р. Сурхандарьи. Шерабадский канал делится на несколько участков. Начало канала с головным водозабором из Южно-Сурханского водохранилища построено в 1966г. Длина этого участка составляет 27 км. Ниже канал разделяется на Левую ветку (длина 30 км) и Правую ветку, которая обеспечивает подпитку орошаемых земель в системе р. Шерабад.

Магистральный канал Занг был построен еще в далеком прошлом. В годы Советской власти он постепенно расширялся и удлинялся. Из канала Занг осуществляется наполнение Уч-Кизылского водохранилища. Из других каналов следует отметить следующие: Сурхан (правый берег), Кокайзы и Янги (левый берег).

Для осуществления сезонного регулирования стока рек бассейна построены водохранилища: в 1957 г. – Уч–Кизылское (наливное), в 1958 г.– Дегресское (наливное, расположено в концевой части канала Хазарбаг), в 1962 г. – Южносурханское (русловое). Наибольшее значение для преобразования речного стока имеет Южносурханское водохранилище, емкость которого равна 800 млн. м³, Учкызылского – 165 млн. м³, Дегресского – 13 млн. м³.

Большое разнообразие гидрогеологического строения, почвенных условий, водообеспеченности и освоенности земель Сурхандарьинской области наложило свой отпечаток на характер развития коллекторно-дренажной сети и водоотводящих трактов.

Из общей площади 329,5 тыс. га орошаемых земель, площадь с дренажом занимает 3.2 тыс. га или 58,6 %. на которой открытый горизонтальный дренаж составляет 101,81 тыс. га, закрытый – 90,3 тыс. га.

Большая площадь с дренажом расположена в южной зоне области (Кызырыкский. Музрабадский. Ангорский, Шерабадский и Термезский районы). На остальной территории административных районов, площадь дренажа занимает от 51 % до 61 %. Исключение составляет Байсунский район, где дренаж полностью отсутствует.

В 1930г. в данном бассейне коллекторно-дренажная сеть отсутствовала. Однако недостаточная дренированность бассейна обусловила здесь интенсивное строительство коллекторно-дренажной сети. Она начала строиться в 1940-е годы. В 1969 г. протяженность коллекторно-дренажной сети (КДС) составила 3445 км, из них межхозяйственных – 587 км, внутрхозяйственных – 2858 км.

В 1979 г. длина коллекторно-дренажной сети составила 6364 км, к 2015г. она превысила 7000 км. Строительство коллекторов и дрен продолжается, приемником многих коллекторов и дрен служит р.Сурхандарья. Большая часть коллекторов расположена на правом берегу реки (основная зона орошения), в нижнем течении Сурхандарьи коллекторов особенно много. В 1998 г. объем коллекторно-дренажного стока был равен 1,09 км³, а средняя минерализация коллекторно-дренажных вод- 1,79 г/л, в 1999 г. объем стока был равен 1,19 км³, а средняя минерализация – 2,12 г/л.

По данным Минсельводхоза РУз в 2002–2004 гг. объем коллекторно-дренажного стока несколько уменьшился и составил (в млн. м³): в 2002 г.–884,24; в 2003 г. – 874,42 и 2004 г.– 785,18 млн. м³. Коллекторно-дренажный сток, попадая в русло р. Сурхандарьи, приводит не только к изменению расходов воды, но и к изменению её качества.

В современных условиях, в целом по области при объеме водопотребления на орошение 4032-5353,3 млн. м³/год. объем дренажно-сбросных вод составляет 1030-1190 млн. м³/год, т.е. порядка 19,3-29,3 % от водопотребления.

Характеристика водохозяйственных условий. В VIII—VI в. до н. э. на территории Сурхандарьинской области существовало могучее Бактрийское государство, основой экономики которого было поливное земледелие, связанное со строительством плотин и крупных каналов. Столица Бактрии— Балх наряду с Самаркандом, Неврашем и Гератоном был крупнейшим городом, находился он на левом берегу р. Сурхандарьи в 50—60 км от Термеза.

Как и вся территория Средней Азии, это государство подвергалось многочисленным нашествиям завоевателей. В IV в. до н.э. Бактрия была покорена Александром Македонским, в VIII в. н.э. завоевана арабами, а в начале XIII в.— монголами. В результате разрушений, причиненных завоевателями, государство уже не смогло достигнуть прежнего расцвета. В середине XV в. рассматриваемая территория относилась к Бухарскому ханству, а в 1868 г. была присоединена к России[1-5].

О развитии древнейшего орошения свидетельствуют сохранившиеся следы канала, забиравшего воду из р. Сангардака. Проходя по высокому правому берегу р. Сурхандарьи, он пересекал большое количество оврагов по каменным акведукам, один из которых («Македонский мост») сохранился до настоящего времени. Разделяясь выше г. Джаркургана на две ветки, канал орошал земли Шерабадской степи на правом и левом берегах р. Карасу и территорию Термезского района.

Северная зона бассейна р. Сурхандарьи орошалась веером арыков из Дашнабада, Туполанга, Сангардака. Постоянные паводки создавали здесь значительные районы заболачивания, в частности на территории Денауского и Юрчинского районов.

Южная зона, напротив, испытывала недостаток в оросительной воде. Земли низовой р. Сурхандарьи орошались за счет остатков воды в ней. В верхней части Шерабадской долины при помощи арыков из р. Шерабада орошалось 6 тыс., в нижней — 3 тыс. га.

Кроме отдельных арыков, орошавших небольшие участки земли, имелось четыре оросительных системы: Джаркурганская (канал Занг) и Термезская—на правом берегу р. Сурхандарьи, Кокайдыйская и Янгиарыкская—на левом. Они были несовершенными с примитивным забором воды дамбами из местных материалов (сипайными, каменно-хворостяными и т. п.). В качестве головного регулятора использовалось сооружение из круглых балок-кольев—«юги». Распределение воды осуществлялось пропорционально площадям орошаемых земель устройством «кунда» (бревно) поперек арыка, служившим

водосливом. Для определения времени полива применялся «кузасу» — глиняный кувшин с маленьким отверстием в конусообразном дне, выполнявший роль песочных часов.

Проводившиеся царским правительством мероприятия по орошению земель существенно не повлияли на сложившуюся схему водопользования, поскольку в основном сводились к реконструкции ирригационных сооружений, причем только на территории Термезского района.

Первой инженерной системой, строительство которой связано с деятельностью военного ведомства, была Термезская, предназначенная для снабжения водой г. Термеза и орошения прилегающих земель. Работы начались в октябре 1900 г. и только лишь в мае 1906г. состоялось ее официальное открытие. Водозабор из р. Сурхандарьи осуществлялся при помощи свайно-каменной захватной шпору с шестью промывными отверстиями перед головным регулятором. Трехпролетный головной регулятор из каменной кладки на свайном ростверке и бетонном тьюфяке подавал воду в магистральный капал расходом около 5 м³/с. Для защиты от наносов в головной части были устроены два осадочных бассейна (впоследствии их число доведено до семи).

Кроме магистрального канала протяженностью около 11 км и распределителей, система включала 8 плюзов из каменной кладки, 22 моста, эстакаду из 671 сваи для защиты от подмыва.

Общая орошаемая площадь 4 тыс. десятин., стоимость строительства системы 280 тыс. руб. Позже на магистральном канале была построена насосная станция с четырьмя центробежными насосами общей мощностью 120л. с., что позволило увеличить орошаемую площадь до 12 тыс. десятин.

В 1910 г. военный инженер А.Г.Ананьев занялся выявлением элементов земельно-водного баланса Шерабадской степи. При содействии генерал-губернатора Туркестанского края А.Г.Ананьевым, а также уполномоченным эмира в 1912 г. был подписан договор, в котором предусматривалось орошение 72,5 тыс. дес. в Шерабадском и Байсунском бекствах отводом воды из р. Сурхандарьи в вегетационный период 90 м³/с и 40—в невегетационный [1-6].

Выполненные после подписания договора проектно-изыскательские работы определили элементы схемы орошения: предусматривалось построить плотину на р. Сурхандарье около кишлака Джаркурган с двумя головными регуляторами для забора воды на правый и левый берег, а также левобережный и правобережный магистральные каналы с комплексом сооружений. Правобережный канал, пересекая территорию Шерабадской степи, должен был впадать в р. Амударью.

В 1913 г. для реализации договора было создано акционерное общество «Шерабад», в задачу которого, кроме непосредственной аренды земель, входила переработка и продажа полученной продукции. В 1916 г. выполнены некоторые подготовительные и изыскательские работы, незавершенные в связи с гражданской войной. В 1918г. акционерное общество прекратило существование.

Вопросами развития орошения долины с 1924г. после образования Узбекской ССР стали заниматься организации Управления водного хозяйства республики. Широкое развитие хозяйства области на социалистической основе определили декреты, принятые Чрезвычайной сессией ЦИК Узбекской ССР 2 декабря 1925 г. «О национализации земли и воды», а в 1928 г. «О земельно-водной реформе».В годы первых пятилеток проводились мероприятия по организации водораспределения на строгих началах коллективного водопользования и осуществлялось строительство новых систем.

В 1931—1938 гг. построены крупные инженерные системы каналов Кумкурган а Хазарбаг общей площадью орошения около 30 тыс. га, где созданы три хлопковых совхоза: «Сурхан», им. 30-летия ВЛКСМ и «Хазарбаг». Началось развитие орошения колхозных земель, было осуществлено осушение Денау-Юрчинских болот.

В 1940 г. началось строительство 1-й очереди канала Кафирниган — Варзоб — Каратаг (Большой Гиссарский канал — БГК) на участке Варзоб (Дюшанбинка) — Каратаг,

намеченное проектными проработками 1939—1940 гг. В 1948—1949 гг. был расширен канал Занг и построена Талимаранская ветка для орошения новых земель на Талимаранском массиве. В 1952 г. вступила в строй 1-я очередь БГК- Составленные в 1953—1956 гг. проекты строительства 2-й очереди не были осуществлены.

Для более полного использования стока реки построены наливные водохранилища— Учкызылское емк. 160 млн. м³ в системе канала Занг (1953—1967) и Дегресское емк. 13 млн. м³ в системе канала Хазарбаг.

Широко развернулись работы по развитию орошения, особенно в южной зоне области с громадным фондом пригодных к орошению земель, после строительства Южно-Сурханского водохранилища в 1960—1967 гг., эксплуатация которого при частичном наполнений (до 150 млн. м³) началась в 1962 г. Динамика орошаемых площадей Сурхандарьинской области приведена в табл. [1-5].

Таблица 1 - Динамика орошаемых площадей Сурхандарьинской области

Год	Орошаемая площадь, тыс. га						
	всего	хлопчатник	люцерна	зерновые	рис	сады и виноградники	прочие
1930	95,8	56,0	3,9	20,1	2,1	6,7	7,0
1940	122,6	47,1	18,9	34,8	2,8	4,1	14,9
1945	114,5	42,9	12,3	39,0	2,4	3,0	14,9
1950	121,5	58,5	19,1	29,4	2,0	4,1	8,4
1955	137,2	82,2	18,3	23,1	1,3	4,3	8,0
1960	152,3	95,0	12,8	24,0	1,4	6,0	13,1
1965	168,0	109,0	8,9	24,9	4,0	6,1	15,1
1970	195,4	119,3	13,8	31,4	3,2	9,2	18,5
1975	225,1	138,1	--	—	3,8	10,7	—
1990	230,3	149,5	17,9	55,5	4,5	12,2	53,7
2015	252						

В последние годы среди суммарной посевной площади агроландшафтов в Сурхандарьинской области хлопчатник занимает 44,8 %, зерновые- 43,4%, из них колосовые 40,8%, рис-1,8%, кукуруза 0,7 % , овощи, картофель, бахча- 5,9 %, люцерна- 3,1%, кукуруза на силос 1,8 % и прочие посевы –0,2 % .

Список использованной литературы

1. Мурадов Ш.О. Научное обоснование водоустойчивости аридных территорий юга Узбекистана // Ташкент:Фан, 2012, 374 с.
2. Чембарисов Э.И. Гидрохимия орошаемых территорий (на примере Аральского моря), - Ташкент: Фан, 1988, 104 с.
3. Чембарисов Э.И. Бахритдинов Б.А. Гидрохимия речных и дренажных вод Средней Азии, - Ташкент, Укитувчи. -1989, 232 с.
4. Шодиев С. Р., Чембарисов Э. И. Коллекторно-дренажные воды юго-западного Узбекистана // «Проблемы освоения пустынь». – Ашхабад, 2007. – №4. – С.15 - 16.
5. Чуб В.Е. Изменение климата и его влияние на гидрометеорологические процессы, агроклиматические и водные ресурсы Республики Узбекистан. – Ташкент: Voris-nashriyot, 2007. – 132с.
6. Шульц В.Л. Реки Средней Азии. Ч. 1,2. – Л.: ГМИЗ, 1965. – 691с.

ҚОРШАҒАН ОРТА ЖӘНЕ ӨНІРЛЕРДІҢ ТҮРАҚТЫ ДАМУЫ: ХХІ ҒАСЫРДЫҢ ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Аманжулова Дарина

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, студент, Ақтөбе қаласы

Аңдатпа. Қазіргі уақыттағы дүние жүзі бойынша қоршаған ортаны сақтау шаралары және әлемдік деңгейдегі экологиялық проблемаларға қатысты түрлі ұйымдардың күрделі сұрақтарға жауаптары қарастырылған. Сонымен қатар, Қазақстандағы геоэкологиялық проблемаларының көрінісі және оларға қатысты ұйымдастырылып жатқан шаралар сөз етілген.

Кілт сөздер: эко проблемалар, қоршаған орта, сақтау, табиғат, экология, құқық және міндет

Қазіргі уақытта әлемде жүзден аса халықаралық бірлестіктер қоршаған ортаны сақтап қалу проблемаларымен айналысады. Солардың ішінде ең беделдісі – Біріккен Ұлттар Ұйымы. Бұл бірлестіктің көп мерекелері экологиялық тақырыптарға арналған, сонымен қатар көптеген маңызды құжаттар қабылдады, мысалы, қазіргі және болашақ ұрпақтар үшін Жер табиғатын сақтап қалуда мемлекеттердің тарихи жауапкершілігі (1982 ж), Табиғаттың Бүкіләлемдік Партиясы (1982 ж), Стокгольм (1972 ж) мен Рио-де-Жанейрода (1992ж) қоршаған ортаны қорғауға байланысты конференциялар өткізді.

1972 ж БҰҰ құрамында ЮНЕП – қоршаған орта мәселелері бойынша арнайы орган құрылды. Бұл мекеменің міндеті алдағы келе жатқан экологиялық дағдарыстың күрделі сұрақтары – шөлдену, топырақтың құнарсыздануы, таза судың азаюы, мұхит суларының ластануы және т.б. мәселелерді шешуге бағытталған бағдарламалар жасау болды.

1982 ж БҰҰ ұсынысы бойынша Қоршаған орта мен даму бойынша Халықаралық комиссия құрылды. Комиссия әлемнің әр түкпіріндегі экологиялық және әлеуметтік мәселелерге байланысты пайда болған дағдарыстар мен шиеленістерді шешуге ат салысты. Комиссия тұжырымы бойынша әр елдің экономикасы адамдардың тұрмыстық қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталуы тиіс, бірақ оның дамуы планетамыздың экологиялық мүмкіншілігімен сәйкес болуы керек.

Қазіргі уақытта БҰҰ құрамында көптеген халықаралық бірлестіктер жұмыс істейді. Атом энергиясы бойынша Халықаралық агенство (МАГАТЭ) («Ядролық қауіпсіздік пен қоршаған ортаны сақтау» бағдарламасы бойынша жұмыс атқарады), БҰҰ білім, ғылым мен мәдениет мәселелері (ЮНЕСКО) ұйымы, Бүкіләлемдік денсаулық сақтау ұйымы (ВОЗ), Бүкіләлемдік метрологиялық ұйым және т.б.

БҰҰ құрамында аймақтық мекемелер де бар, мысалы, БҰҰ-ның Азия мен Тынық Мұхит елдеріне қатысты экономикалық және әлеуметтік комиссиясы. Сонымен бірге ортақ мәселелерді шешуге бағытталған екі мемлекеттің өкілдерін біріктірген мекемелер де жұмыс істейді.

Қазақстан Республикасы да тәуелсіз мемлекет ретінде қоршаған ортаны сақтау мен климаттық өзгерістерді шешуге бағытталған көптеген конвенциялар бойынша бүкіләлемдік қоғамдастықтармен белсенді түрде қарым қатынас жасайды. 1995 жылы Қазақстан БҰҰ Рамалық Конвенциясына қосылды, ал 1999 жылы БҰҰ Рамалық Конвенциясының Киоттық Конвенциясына қол қойды. БҰҰ-ның 1972 ж Стокгольмде өткен қоршаған ортаны қорғау мен дамыту проблемаларына арналған конференциясы мемлекеттердің назарын адамзаттың алдында тұрған маңызды проблемаларға аударды. Осы конференцияда әлемдік қоғамдастықтың жаңа жолы айқындалды.

БҰҰ қоршаған ортаны қорғау мен дамыту проблемаларына арналған екінші Конференциясы мемлекет және үкімет басшыларының қатысуымен 1992 ж Рио-де-

Жанейрода өтті. Бұл маңызды конференцияда 114 елдің басшысы мен 178 елдің дипломаттары, 1600 мемлекеттік емес бірлестіктердің өкілдері болды. Осында әлемдік қоғамдастықтың ХХІ ғасырда тұрақты түрде даму жолына түсу керектігіне шешім қабылданды.

Тұрақты даму. Мемлекеттік экологиялық саясаттың негізгі құралы деп экологиялық заңдылықты түсінеміз. **Экологиялық құқық**- табиғат пен қоғамның бір бірімен өрекеттесу сферасындағы қарым қатынасты реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы. Экологиялық құқық мәселелерін, олардың реттейтін қоғамдық қатынастарын үш бөлікке бөлуге болады.

Бірінші бөлімді табиғат қорғау құқығы құрайды. Бұл құқық табиғи жүйе мен кешендерді қорғау мәселері бойынша қоғамдық қатынастарды, жалпы табиғат қорғау құқықтық институттарын, қоршаған жалпы табиғи ортаның концеп-туальды бағыттарын шешуді реттейді. Бұған Қазақстан Республикасының "Қоршаған табиғи ортаны қорғау" заңы-ның, "экологиялық экспертиза" және т.б. құжаттарының норма-ларын жатқызуға болады.

Экологиялық құқықтың екінші бөлімі табиғи ортаның жеке бөліктерін реттейді. Бұған жер, оның қойнауы, су, орман, жануарлар әлемі, атмосфералық ауа сияқты жеке табиғи ресурстарды қорғауға бағытталған табиғи ресурстар құқықтары жатады.

Экологиялық құқықтың үшінші бөліміне қоршаған ортаны қорғау мәселелерімен байланысқан қоғамдық қаты-настарды қарастыратын құқықтың басқа салаларының нормалары жатады. Кез келген құқықтың, соның ішінде эко-логиялық құқықтың да, өзіндік көзі бар.

Экологиялық жағдай қазіргі уақыттағы күрделі мәселенің бірі болып отыр. Ол біздің елімізде де, әсіресе индустриялы, дамыған орталықтарда, соның ішінде ауыл шаруашылық аймақтарында да өткір түрде қойылуда. Табиғи қорларды тиімді пайдалануда, қалаларды, елді мекендерді көгалдандыруда, ұлттық парктер, көгалды аймақтар жасауда көптеген шаралар іске асырылса да, айналадағы ортаны қорғаудағы жауапсыздық, болашақты ескермеушілік орын алып отыр. Ауаның, судың, жердің ластануы салдарынан адамдардың өміріне және олардың өмір сүру ортасына зор қауіп төніп келеді. Көптеген индустриялы аудандарда айналадағы ортаның ластануы қажетті нормаларды асып түскен

Жер шарында жыл сайын 600 миллион тоннадан астам зиянды өндіріс қалдықтары шығарылады. Ал біздің республикамызда 22 миллиард тонна өндіріс қалдықтары жиналған және оның мөлшері жыл сайын 1 миллиард тоннаға артып отыр. Оның ішінде 150 миллион тоннасы улы және 20 миллион кубометр тұтыну қалдықтары. Бұл қалдықтар елімізге, халықтық денсаулығына өте зиян келтіріп отыр.

Бүгінгі таңда қоршаған ортаны қорғау жағдайы жер-жаһанды алаңдатуда. Ал Кеңес дәуірінен «қомақты экологиялық мұраға ие болып қалған» Қазақстан үшін бұл ең өзекті мәселе.

2002 жылы Иоханнесбургте өткен Тұрақты даму жөніндегі әлемдік саммиттесөз сөйлеген Елбасымыз Кеңес Одағы тоқырауға ұшырағаннан кейін, Қазақстанның түрлі экологиялық, саяси, экологиялық проблемалар ортасында жалғыздан-жалғыз қалғандығын айта келе, бір ұрпақтың көз алдында «ғайып болған» Аралтеңізі мен есепсіз жасалған ядролық сынақтардан тоз-тоз болған аумақтарға әлем назарын аударды.

Ғаламдық экологиялық проблемаларға климаттың өзгеруі, озон қабатының бұзылуы, биоәртүрліліктің азаюы, шөлейттену және жердің құлдырауы (деградация) жатады. Ұлттық экологиялық проблемаларға экологиялық апатты аймақтар; Каспий теңізі қайраңы ресурстарын белсенді игерумен байланысты проблемалар; тарихи ластану; трансшекаралық мәселелер; әскери ғарыштық және тәжірибелік кешендер полигондарының әсерін жатқызуға болады. Жергілікті экологиялық проблемаларға ауа бассейнінің ластануын, радиоактивті, тұрмыстық және өнеркәсіптік қалдықтары, табиғи және техногендік төтенше жағдайларды жатқызуға болады. Адам

әрекетінен Қазақстан жерінде тез шешуді қажет ететін проблемалар барына күрделі талап қойып отыр.

Су қорларын, қоймаларды сақтау экологиялық проблеманың ең күрделі саласы болып табылады. Бұл әсіресе Арал теңізінің тағдырымен байланысты. Соңғы отыз бес жылдың көлемінде Арал теңізі 700 км³ су қорынан айырылды. Теңіз суының тұздылығы бір литрге шаққанда 20 грамнан асып түсті. Теңіз деңгейі 17 метрге төмендеп, жиектен жүздеген километрге қашықтап кетті. Жыл сайын 75 миллион тонна топырақ пен тұзды шаң ұшады. Ол барлық тіршілікті түбірінен құртуда.

Арал экологиялық апатты аймаққа айналды. Шаң мен топырақ Арал қаласын тұншықтырды. Оның халқының жартысынан астамы көшіп кетуге мәжбүр болды. 1960 жылға қарай Арал қандай болды?

Ол КСРОның құрлықтық көлдері ішінде төртінші орын алған. Аралдың су қорын толтыратын Орта Азияның екі ірі өзені - Әмудария және Сырдария еді. Олардың суы өте нәрлі, егістікке пайдалы болатын. Арал теңізінен жыл сайын 450 мың тонна бағалы балықтар ауланды, миллион ондатра терісі алынды. Балықшылар қайығы мен жол қатынас кемелері – теңіздің көркі еді. Арал теңізі сол аймақтың ауа райына жағымды әсер еткен табиғатты реттеуші болды. Алпысыншы жылдардан бастап, екі өзеннің суын егістікке пайдалану өлшеусіз, шамадан тыс қарқын алып, соның салдарынан теңіз суы тартыла бастады. Қазіргі уақытта олардың суы теңізге құймайды.

Теңіз суының сапасы нашарлап, көлемінің күрт кемуі өсімдік әлеміне кері әсерін тигізді. Бағалы ормандар, мал жайылымдары мен көгалды аймақтар жоғала бастады. Олардың орнын зиянды тұзды сорлар басты. Өңірді мекендеген 57 жабайы аңдардың 13-ақ түрі қалды. Арал теңізінен балық мүлде ауланбайтын болды. Жер тұзданып, оның өнім беруі тоқтады. Бүкіл Арал аумағында іш ауруы етек алды. Балалардың өлімі Жапониядан 20 есе асып түсті. Қарын, бүйрек, бауыр аурулары адамдарды өмірлік мүгедекке айналдырды. Балалар ауруы болып тууда.

Еліміздегі экологиялық нүктелердің енді бірі-зиянды қоқыстар тастап, қалдық сулар жіберуден ластанған су көздері. Бірінші кезекте Ертіс өзені мен Ертіс бассейнінің басқа да өзендері тұр. Бұдан кейін ластанған су көздерінің қатарына Іле, Елек, Нұра, Сырдария, Шу өзендері мен Самарқанд су қоймасы кіреді. Экология саласында осы ретпен арнайы тоқталуды талап ететін орманды, сулы-батпақты жерлерді, сондай-ақ жануарлар әлемін қорғау, т.б. секілді сан түрлі проблемалар көп-ақ.

Осы ретте экономикасы, қоғамдық сананы және ұлттық заңдылықты айқындайды. Экономиканы экологияландыруда экономиканың барлық саласындағы экологиялық фактор интеграциясының экономикалық құрал-саймандарын енгізу ойластырылады. Бұл дегеніміз, өнеркәсіпті, ауыл шаруашылығының дамытудың кез келген бағдарламалары мен жобаларының, өндіріс күштерін орналастыру тәсімдерін қала құрылысы жобаларды әзірлеуде міндетті түрде олардың қоршаған орта мен тұрғындар денсаулығына әсерін бағалау мәселелері қарастырылатындығын аңғартады.

Қоршаған ортаны қорғау жөніндегі нақты шаралар қазірдің өзінде 2010 жылға дейін Қазақстан Республикасының индустриалдық-инновациялық дамыту стратегиясына, 2006 жылға арналған Үкімет бағдарламасына, Каспий теңізінің қазақстандық бөлігін игерудің мемлекеттік бағдарламасына, 2004 және 2010 жылдарға арналған ҚР-ның ауылдық аумағын дамытудың мемлекеттік бағдарламасына енгізілді. Бұл бізді қуантады, өйткені бұрын мұндай проблемалар аталған бағдарламада мүлде болмайтын. Қоғамды экологияландыру, немесе, басқаша айтқанда, әлеуметтік экологияның көздейтін мақсаты, бір жағынан, адамдардың табиғат тазалығы үшін жауапкершілігін арттыру болып табылады. Яғни қоршаған ортаны қорғау дегеніміз — әр азаматтың құқығы мен міндеті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Коробкин В. И. Экология : учебное пособие для вузов / В. И. Коробкин Л. в. Передельский. – Изд. 8-ое. – Ростов н/ Д: Феникс, 2005.- 575 с.
2. Новиков Ю. В. Экология окружающая среда и человек: Учеб. пособие для вузов. – м., 1998.
3. Жалпы экология : оқу құралы / Сатова, Қ. М., - Астана : [Б. ж.], 2009 . - 99 б.
4. М.Ш.Алипов.Экология және тұрақты даму. Алматы 2012

СЕКЦИЯ 4.

ПАНДЕМИЯ КЕЗІНДЕГІ ТУРИЗМ ИНДУСТРИЯСЫ

СЕКЦИЯ 4.

ИНДУСТРИЯ ТУРИЗМА В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ

UDC 33.011

BANKRUPTCY IN THE TOURISM SECTOR

Al'bekova A.E.

Master's degree Student of the History Faculty of the ARU named after K.Zhubanov

Abstract. This article analyzes the study of one of the sectors of the economy - the bankruptcy of the tourist business. It describes the financial and legal factors of bankruptcy. This topic is relevant, as now, during the pandemic the tourist business has suffered significantly.

Keywords: pandemic, tourism, economy, tourist business, bankruptcy, situation.

Ineffective risk management in a competitive environment can lead to an imbalance in the economy of a tourism organization, i.e. to bankruptcy. The Law —On Insolvency (Bankruptcy) gives the following definition: Insolvency (bankruptcy) is the inability of the debtor fully recognized by an arbitration court to satisfy creditors' claims for monetary obligations and (or) fulfill the obligation to make mandatory payments. As noted earlier, the efficiency of the tourist business is the result of the interaction of a number of factors are external (over which the company cannot influence) and internal (which depend on the organization of the enterprise itself). The ability of an enterprise to respond adequately to changes in external and internal factors is a guarantee not only for its survival, but also for its prosperity. Let us single out from the total composition the factors that are crucial for the development of crisis situations and bankruptcy. External factors have a strong influence on the activities of tourist organizations. Their composition includes: demographic factors (size and structure of the needs of the population); state of culture, science and technology; the political situation, as well as the monetary and tax policy of the state; The level of inflation and incomes of the population, the purchasing power, the financial condition of debtor enterprises; international competition, etc. The financial situation of most tourist organizations is adversely affected by the effects of general economic recession, inflation, and unexpected changes in the sphere of government regulation. A separate organization is not able to cope with a crisis that is national in scale, but pursuing a flexible policy can significantly mitigate the negative consequences of a general downturn in the economy. Internal factors that increase the crisis situation of tourist organizations are:

- inexperience and incompetence of the leadership, its inconsistency with changing objective conditions;

- the occurrence of losses of the tourism organization due to the lack of competitiveness of its products (services), the untimely updating of their nomenclature;
- a sharp increase in the cost of production and marketing of tourist products (services) due to inefficient management structure, large number of management staff, the use of expensive technologies, tools and objects of labor, etc .;
- a decrease in the level of production culture and the culture of the tourist organization as a whole, including the qualifications of the staff, the technical level of production, the relationship in the team, its confidence in effective work;
- lack of labor incentives from the staff of the tourist organization.

In the context of economic growth, external factors account for 1/3 of all bankruptcies, and internal is 2/3. In an economic downturn, an inverse proportion of the influence of these factors is characteristic. Political and economic instability, inflation processes should be attributed to the most significant factors aggravating the crisis situation in tourism enterprises [1]. There are three stages of bankruptcy of tourist organizations:

1. The hidden price reduction of the tourist organization. This reduction means that you will achieve or increase the average cost of commitments that will be organized in the near future.

2. Financial instability. This means some early signs of bankruptcy. The early signs of bankruptcy include: changes in the organization's strategy that cause a negative reaction from business partners (for example, reorganization measures, change of suppliers and other); changes in the management structure (conflicts among top management); changes in the financial performance of the organization and the quality of financial statements, audits, reduction of money in accounts, an increase in receivables and (or) payables, an imbalance in receivables and payables, a decrease in company income and a decrease in profitability, the depreciation of the company's shares, etc .; extraordinary inspections of the organization, restriction of its commercial activities by the authorities, cancellation and withdrawal of licenses, etc.

3. Legally obvious bankruptcy. An external sign of insolvency of a tourist organization is the suspension of its current payments if the organization is unable to meet the requirements of creditors within three months from the date on which they are due. Formally, a tourist organization is considered insolvent by decision of an arbitration court or by virtue of voluntary liquidation from the date of official notification [2].

The first two stages of bankruptcy with the timely identification and implementation of elements of crisis management are resolved without the intervention of the judiciary, the third stage is most often considered in court. Bankruptcy proceedings begin upon application: 1) a debtor who officially acknowledges his inability to pay debts on time; 2) a creditor who submits an application in the event that he does not receive the payments due after three months from the date on which they are due; 3) the prosecutor - if there are suspicions of false bankruptcy in accordance with the Constitution. Penalties are illegal actions in bankruptcy (hiding property, destruction or falsification of accounting documents, etc.), improper satisfaction of property claims of individual creditors of a debtor organization to the detriment of other creditors, deliberate bankruptcy (intentional creation or increase in insolvency, accomplished by the organization in its interests or interests of other persons), false bankruptcy (a deliberately false declaration of the insolvency of the organization in order to introduce creditors 'failure to defer payment or installment of payments due to creditors or debt discounts, as well as for non-payment of debts). The arbitral tribunal may take one of the possible decisions:

- recognize bankruptcy, open bankruptcy proceedings and exclude the tourist organization from the register of existing ones;
- reject an application if the financial viability of a tourism organization and its ability to pay debts are identified;

- to suspend production in connection with the transfer of a tourist organization under external control or reorganization (in the first case, the internal reserves of the enterprise are used, in the second, possible depositors of additional funds are determined by competition);
- agree with the agreement of the tourist organization and its creditors to defer debt.

According to the court decision, the following procedures may be applied to the debtor organization: reorganization, liquidation, settlement agreement.

List of used sources

1. Efremova M.V. Organizational and economic bases of tourism development. N. Novgorod: Publishing House Nizhegorod. University, 2004.
2. Machek, O. Long-term predictive ability of bankruptcy models in the Czech Republic: Evidence from 2007-2012. *CentralEuropeanBusinessReview*, Vol. 3, No. 2, pp 14-17, 2014.
3. Douglas G. Baird, *Elements of Bankruptcy*. (FoundationPress, 2014).

УДК 911.2

ВОЗМОЖНОСТИ ОСОБО ОХРАНЯЕМЫХ ПРИРОДНЫХ ТЕРРИТОРИИ КУРЧУМСКОГО РАЙОНА ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ В РАЗВИТИИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ТУРИЗМА

А.С. Кайсарова¹, Д.Д. Дауренова²

¹ *Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, магистр естественных наук*

² *Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, студент*

Аннотация: Работа посвящена развитию экологического туризма в особо охраняемых природных территории Курчумского района Восточно-Казахстанской области. Систематический изложен материал по основным вопросам рекреационной географии региона, который сопровождается фотографиями, таблицами, списками использованной литературы.

Ключевые слова: природа, район, территория, ландшафт, экотуризм, памятники природы, геоморфология, флора, фауна.

Особо охраняемые природные территории - это объекты общенационального достояния, они представляют участки земли, водной поверхности и воздушного пространства над ними, где располагаются природные комплексы и объекты, которые имеют особое природоохранное, научное, культурное, эстетическое, рекреационное и оздоровительное значение.

Важной характеристикой ООПТ является функциональное зонирование, которое обеспечивает устойчивое развитие этих территорий. Поэтому охраняемые резерваты и территории вполне могут выполнять еще одну важную функцию – функцию экологического туризма [1, с. 97].

Геолого-палеоботанический памятник природы «Ашутас» учрежден 11 ноября 1982 года в Курчумском районе на площади 2 га (рис. 1). Создан для сохранения отложений с уникальным захоронением тургайской широколиственной флоры [2, с. 186].

Рис. 1. Памятник природы Ашутас

Отложения горы Ашутас содержат 79 видов растений субтропической, теплоумеренной и засухоустойчивой листопадной флор, 45 из которых нигде более не найдены. В отложениях выделяются 7 древних фитоценозов, содержащих отпечатки платана, бамбука, грецкого ореха, дуба, бука, липы, лавра, магнолии, метасеквойи, ивы, тополя, ольхи.

Среди отложений среднего олигоцена найдены остатки представителей индрикотериевого комплекса фауны – бронтоотерия, энтелодонта. Из насекомых в отпечатках определены термиты, стрекозы, чешуекрылые, ручейники.

В современной флоре на Ашутасе встречаются редкие виды растений, которые внесены в Красную книгу Казахстана – лук дернистый, саксаул-пескодрев, тополь туранга. Из птиц гнездятся филин, черный аист; из пресмыкающихся водятся полосатый полоз, глазчатая ящурка, их млекопитающих – в песчаных барханах поймы Черного Иртыша близ Ашутаса – хомячок Роборовского [4].

Геолого-палеонтологический и геоморфологический памятник природы «Киин-Кириш» учрежден 11 ноября 1982 года в Курчумском районе площадь 2 га (рис. 2). Ученый, писатель-краевед Б. В. Щербаков назвал Киин-Кириш «жемчужиной третичного периода, детищем исчезнувших морей и заливов» [2, с. 185].

Рис. 2. Памятник природы Киин-Кириш

Памятник природы создан для сохранения палеонтологических объектов, характерных для начала кайнозоя и своеобразных форм рельефа, имеющих облик эрозионных башен, разделенных обширными полями глинистых и глинисто-песчаных такыров. В отложения Киин-Кириша обнаружены три костеносных горизонта и пять разновозрастных флор (табл. 1).

Среди описанных флор выделяются палеоценовая теплоумеренная с каштанодубом, платаном, папоротником – сальвинией; ниже- и верхнеэоценовая субтропические с эвкалиптом, тополем, лотосом, пальмой, магнолией, араукарией; ниже- и верхнеолигоценовые теплоумеренные с ольхой, липой, сосной, вязом, дубом, березой.

В костеносных горизонтах найдены остатки представителей фауны позвоночных эоцена и олигоцена: носорогов, энтелодонтов, крокодилов, черепах-триониксов, саламандр и других обитателей субтропических лесов.

По насыщенности костными остатками и разнообразию континентальных отложений Киин-Кириш превосходит подобные памятники в всей Евразии и имеет большое значение для геологической науки.

В глинистых обрывах горы Киин-Кириша ныне гнездятся многие птицы – сокол балобан, степная пустельга, центрально-азиатский канюк, курганник, филин, пустынная каменка. На прилегающей полупустынной равнине селятся саджа, чернобрюхий рябок, журавль-красавка, джек, степной, полевой и малый жаворонки. Из млекопитающих обитают волк, лисица. Желтая и степная пеструшки, хомячок Эверсмана.

Таблица 1 Характеристика ООПТ Курчумского района

	Памятник природы «Киин-Кириш»	Памятник природы Ашутас
Год образования	1982	1982
Площадь, тыс.км ²	0,02	0,02
Средняя высота, м	490	50
Средняя густота речной сети, км/км ²	0	0
Озерность, %	0	0
Заболоченность, %	0	0
Оледенение, %	0	0
Лесистость, %	0	0
Типы ландшафтов	Пустынные	Долинные
Статус	ООПТ областного значения	ООПТ областного значения
Вид	Геологическая	Геологическая
Природный тип	ООПТ – эталон+резерват	ООПТ – эталон+резерват
Наличие хоз.деятельности: -в прошлом -в настоящее время	Имеет место Имеет место	Имеет место Имеет место
Отношение к районам и центрам хоз.деятельности	«островное»	«островное»
Число краснокнижных видов: -высших растений -позвоночных животных	0 4	1 5

Цель организации туристической и рекреационной деятельности в пределах ООПТ – обеспечение активного отдыха населения в природных условиях и ознакомление туристов и посетителей с природными и историко-культурными достопримечательностями.

Список литературы

1. Егорина А.В., Логиновская А.Н. Географические аспекты развития рекреации и туризма в Восточно-Казахстанском регионе. Опыт и практика: монография. – Усть-Каменогорск: Шыгыс Полиграф, 2016. - 280 с.
2. Егорина А.В., Зинченко Е.С., Зинченко Ю.К. Физическая география Восточного Казахстана. Региональное учебное пособие./Под общей редакцией А.В. Егориной. – Усть-Каменогорск: Шыгыс Полиграф, 2017. – 210 с., ил.
3. Ашутас/Краеведение Восточного Казахстана [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://kray.pushkinlibrary.kz/ru/kraevedenie-vko/9-uncategorised/2009-ashutas.html>. (05.10.2019)
4. Егорина А.В., Зинченко Е.С., Зинченко Ю.К. Физическая география Восточного Казахстана. Западный и Восточный субрегионы. – Усть-Каменогорск: Альфа-Пресс, 2003. – 182 с.

УДК 379.851

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЭКСТРЕМАЛЬНОГО ТУРИЗМА ГОРОДА СОЧИ.

Хамадеева З.А.¹, Коновалова А.В.²

¹*Башкирский государственный университет, доцент, к.г.н., г. Уфа*

²*Башкирский государственный университет, студент, г. Уфа*

Аннотация. В статье рассмотрены проблемы и перспективы развития экстремального туризма современного Сочи. Сейчас экстремальный туризм в Сочи развивается очень активно. Показатели роста экстремального туризма в городе Сочи в несколько раз выше подобных показателей стандартных групповых программ. Перспектива развития Большого Сочи как курорта во многом зависит от качества и разнообразия его уникальных природных ресурсов.

Ключевые слова: Большой Сочи, экстремальные маршруты, перспективные направления развития экстремального туризма города Сочи.

Как курортный город Сочи начал формироваться в конце 19 - начале 20 века. Здесь образовалась особая культура строительства, характерная только для черноморских курортных городов. Определены рамки курортного, экстремального лесопарка, экономических, санитарных, экологических зон, сформирована концепция будущего развития города и курорта. Уникальность региона для обширной, в основном плоской и холодной территории России способствовала интенсивному росту его популярности. Постоянно проводились масштабные комплексные исследования территории, целью которых было изучение климатических и геоморфологических условий, возможностей гидроминеральной базы и рекреационных зон. Исследование позволило обосновать и проверить возможность формирования крупнейшего курорта Сочи и начать здесь масштабное строительство. В городе более 60 санаториев, 5 оздоровительных центров, детских лагерей, пансионатов, много частных гостиниц и гостиниц.

С начала 2000-х годов российское правительство стало уделять еще больше внимания главному курорту страны. Решение выдвинуть Сочи в качестве города-кандидата на зимние Олимпийские игры 2014 года дало огромный толчок развитию туристической отрасли города. Реконструированы существующие объекты, построены новые современные туристические комплексы и гостиницы, модернизированы и введены в эксплуатацию новые объекты социальной, культурной и спортивной инфраструктуры. Не остался в стороне и экстремальный туризм в городе и за его пределами.

В настоящее время активный туризм в Сочи развивается по трем ключевым направлениям (рис.1). Во-первых, это экологический туризм в Кавказском заповеднике. Сейчас в заповеднике 12 маршрутов, включая пешие, конные и даже зимние экскурсии на снегоходах. Их развивает и обслуживает сам заповедник.

Во-вторых, восстановление важных советских туристических маршрутов в предгорьях Кавказа. В советское время их было более 60, сейчас их реставрировали, совмещали и изобретали новые. Большинство маршрутов проходят через Сочинский национальный парк. Сейчас они охватывают Центральный, Хостинский и Адлерский районы.

В-третьих, это экстремальный туризм. Его активно развивают туристические компании и различные парки с экстремальными видами спорта. Их главная отличительная черта - наличие лицензий и документов для сертификации маршрутов, а все их гиды - сертифицированные альпинисты и альпинисты. Предлагают сплав по реке Мзымта, каньонинг, спелеологические походы, а также первый в России маршрут Via Ferrata.

Это альпинистский маршрут, оснащенный креплениями, скобами, растяжками и другими приспособлениями, которые помогают обычному человеку подняться по нему [2].

Рисунок 1. Активный туризм в Сочи.

Лазаревский регион – настоящее спасение для ценителей туризма и поездок. На курорте проложено больше 20 увлекательных туристических и экскурсионных маршрутов. Длина маршрутов в среднем от 6 до 11 километров, время рафтинга в Сочи с мая по октябрь. Тысячи путешественников, ценителей экстремального развлечений, наслаждаются рафтингом (сплав в лодках и плотах) по буйным высоким рекам: Шаха, Псезуапсе, Аше, Мзымта. Рафтинг в городе подойдет для путешественников любой степени подготовки с "новичков" до "профессионалов". Спуск совершается в надувных плотах и в специальных спасательных жилетах и шлемах, перед спуском путешественников знакомят с инструкциями безопасности [4].

Наличие значительного числа гор в непосредственной близости от берега, хорошо развитое с точки зрения развлечений, предоставляет большие возможности для становления альпинизма, скалолазания, спелео туризма и иных всевозможных

разновидностей экстремального туризма в регионе. Геологические ресурсы Красной Поляны, присутствие высоких гор и соответствующих склонов стали базой для развития горнолыжного спорта в зимнее время и различных разновидностей горного туризма в летний сезон.

Перспектива развития Большого Сочи как курорта во многом зависит от качества и разнообразия его уникальных природных ресурсов. Развитие туризма неизбежно имеет как позитивные, так и негативные последствия для окружающей среды. Целостность природных комплексов, взаимосвязь и взаимозависимость компонентов природного комплекса требуют тщательного вмешательства человека в природную среду в ходе экономической деятельности, общения с природой. Для этого необходимо разработать местную целевую программу по охране природных комплексов в Сочи. Ведутся также работы по прокладке туристических горных, водных и спелеологических маршрутов, оснащению баз и кемпингов, улучшению инфраструктуры.

Основным барьером на пути развития экстремального туризма в Большом Сочи является отсутствие информационного обеспечения. Преодолению этой проблемы должно способствовать сотрудничество территорий по продвижению единого бренда "Экстремальный Сочи".

Для этого необходимо создать большой информационный туристический портал, задачей которого будет освещение всех спортивных событий данного направления, реализация туров, бронирование гостиниц и другая полезная и важная информация для туристов, желающих провести активный отдых в Сочи. Еще одной проблемой для полной реализации экстремальных туров является высокая стоимость проживания в сочинском регионе. В первую очередь это связано с зимними Олимпийскими играми. В настоящее время в Краснодарском крае широко распространены жилые помещения вместимостью от 5 до 30 номеров, принадлежащие индивидуальным предпринимателям и предназначенные для размещения туристов (неорганизованных туристов). Большинство из этих объектов построены и введены в эксплуатацию в качестве индивидуальных домов. Количество коек в таких жилых помещениях почти равно мощности всего курортно-туристического комплекса региона и в несколько раз превышает количество традиционных отелей. Спорт и экстремальный туризм привлекают в основном молодое и молодое поколение - студентов и людей до 30 лет. Их финансовые возможности ограничены, что не позволяет им использовать дорогие отели и отели в туристических направлениях. Эту проблему необходимо быстро решить для того, чтобы в полной мере использовать небольшие жилые помещения в курортно-туристическом комплексе региона на общих правах с другими организациями.

Еще одна важная проблема - наличие подготовленной и опытной команды инструкторов, тренеров и спортивных гидов, которые обеспечат должную безопасность на маршруте. В принципе, российские работодатели на Черноморском побережье каждый сезон привлекают неподготовленную профессиональную молодежь для работы в сфере туризма. В экстремальном туризме это недопустимо, так как все туры связаны с риском для здоровья и жизни. Поэтому все инструкторы и гиды должны иметь соответствующие документы для обучения и сертификации. Особенно в таких областях, как дайвинг, прыжки с трамплина, альпинизм и катание на лыжах. Следующим важным фактором является наличие компаний, исполнителей и организаторов экстремальных туров со всем необходимым оборудованием и оборудованием для спортсменов. Что будет соответствовать всем требованиям безопасности.

Дополнительно: организовать развитую сеть проката экстремального туристического снаряжения. На данный момент такие пункты проката лыжного снаряжения развиты в Красной Поляне, а в Сочи - развитая сеть пунктов проката велосипедов. Аренда снаряжения для туристических групп может быть основана как на внесении денежного залога в размере полной стоимости предоставленного снаряжения,

так и в сопровождении гида группы, который следит за правильным использованием и безопасностью снаряжения.

Сочинские туристические компании, работающие с экстремальными турами, заинтересованы в привлечении не только российских спортсменов, но и туристов из других стран. Для этого необходимо создать максимально комфортные условия для проживания, а именно развитую транспортную сеть. Одним из плюсов для Сочи является появление на берегу так называемого «легкого метро» в виде электропоезда «Ласточка». Это по сути решает проблему туристического движения в Большом Сочи, но пока она еще не так развита. По мнению туроператоров, основными трудностями являются незавершенность многих объектов, а также нестабильность услуг, предоставляемых гостиницами. Другая проблема - «неравномерное обслуживание», то есть ситуация, когда в разное время одни и те же услуги оказываются разного качества. Самолеты в Сочи летают из многих городов, поэтому самые активные туристы самостоятельно бронируют билеты и отели. Все это создает дезорганизацию в сфере туристических услуг [1].

Для развития необычных экстремальных направлений и фестивалей экстремального туризма компаниям необходимо привлекать новых и зарубежных партнеров, развивать информационную деятельность, привлекать молодежные бренды одежды и спортивных товаров, а также продвигать бренд «Экстремальный Сочи» как популярное туристическое направление [3].

Сравнивая продажи туров по этому направлению, можно сделать вывод, что зарубежные страны более осознанно подходят к экстремальным турам. Зарубежные страны отличаются широким спектром предложений, прорабатывая проблемы, возникающие на пути следования, решая проблемы безопасности. Россия и в этой ситуации - Сочи имеет неограниченный потенциал для этого вида туризма. Задача развития туризма требует решения многих сопутствующих проблем, таких как развитие транспортных систем, развитие общественного питания, улучшение имиджа, развитие информационной инфраструктуры.

Для активных продаж экстремальных туристических направлений необходимо предлагать приключенческие туры, которые будут рассчитаны на людей со средним уровнем активности и разного возраста.

Важным шагом является создание экстремальных туристических пакетов, которые представляют продукт по более низкой цене. Необходимо перенять зарубежный опыт партнеров, работающих по принципу «вместе дешевле». Чтобы привлечь россиян в Большой Сочи для острых ощущений, необходимо создать продукт, который сможет в полной мере конкурировать с зарубежными аналогами не только по качеству обслуживания и разнообразию предлагаемых услуг, но и по ценовой политике. В течение последнего года, в связи с международным финансовым кризисом и повышением обменных курсов, этот вопрос был наиболее острым. Путешествовать по стране должно быть интереснее и дешевле.

Список литературы

1. Ибрагимова З.Ф., Хамадеева З.А. СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ В СФЕРЕ ТУРИЗМА И ГОСТЕПРИИМСТВА НА ТЕРРИТОРИИ РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН// Доклады Башкирского университета. 2020. Т. 5. № 5. С. 338-341.
2. Инфогруппа «Tour52.ru» - [Электронный ресурс]. - Сочи: история, современность, достопримечательности, транспорт - Режим доступа: <http://www.tour52.ru/russia/sochi.html>. - дата обращения 03.03.2021
3. Информационный туристический портал «Отдых в Сочи» - [Электронный ресурс]. - Экстремальный отдых в Сочи. - Режим доступа: <http://sochi-tur.net>. - дата обращения 01.03.2021
4. «Скайпарк» - [Электронный ресурс]. - Туристическая компания «Сфера» - Режим доступа: http://www.csochi.ru/sky_park_sochi/. - дата обращения 02.03.2021

5. Экстремальный отдых в Сочи. - [Электронный ресурс]. - Официальный курортный сайт Администрации города Сочи - Режим доступа: <http://www.sochiru.ru/otdih/extreme-sochi>. - дата обращения 03.03.2021

УДК: 911.6 К.88

ТУРИСТСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ КАРГАЛИНСКОГО РАЙОНА АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Кубесова Г.Т.¹, Жакуда Г.Н.²

¹*Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, к.г.н., доцент, г.Актобе*

²*Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, магистрант, г.Актобе*

Аннотация. В статье рассмотрены перспективы развития туризма Каргалинского района Актюбинской области Республики Казахстан. Обозначены природные предпосылки развития туризма. Отмечены физико-географические объекты представляющие интерес по видам туризма, которые являются наиболее выгодными с точки зрения организации и экономической прибыли.

Ключевые слова. Туризм, туристско-рекреационные ресурсы, туристский потенциал, Каргалинский район

Современная индустрия туризма является одной из крупнейших высокодоходных и наиболее динамичных отраслей мирового хозяйства. Развитый туризм благодаря большому потоку приезжих обеспечивает региону, прежде всего, денежный доход, поступающий извне, и дополнительный товарооборот.

Основой отрасли является туристско-рекреационные ресурсы, туристский потенциал, который главным образом, влияет на туристскую специализацию региона. Всемирную известность в сфере туризма имеют охраняемые территории, представляющие интерес в области экологии, науки, туризма и др.

Данная работа посвящена изучению вопросов рекреационной оценки территории, туристско-рекреационных ресурсов, предпосылкам развития туризма в Каргалинском районе Актюбинской области Республики Казахстан. Обработаны труды российских, отечественных исследователей, официальные источники, тематические карты.

Освоение туристского потенциала является сравнительно простой задачей при наличии двух существенных предпосылок:

- имеется особый «магнит» для посетителей, это могут быть какая-то особенная достопримечательность, монастырь, музей, единственные в своем роде архитектурные сооружения или исключительная природа и возможности для занятий спортом;

- в непосредственной близости имеется достаточно высокий потенциал клиентов, который может привести к возникновению больших потоков посетителей [1].

Естественные ресурсы играют огромную роль в выборе отдыхающими района отдыха и путешествия. Велико значение «пейзажного разнообразия», отличающееся наибольшим природным разнообразием: особенности ландшафта и климата, богатство и разнообразие растительного и животного мира, естественные возможности для рекреационных занятий (охота, ловля рыбы и др.). От того, каким набором природных ресурсов обладает территория, зависит организация видов и форм рекреационной деятельности.

Как для формирования крупных туристских комплексов, так и для появления отдельного туристского объекта следует учитывать географическое положение страны

или района, т.е. близость к морю, горным и лесным массивам, к основным потокам отдыхающих, а также близость к важнейшим транспортным магистралям (транспортная доступность).

Характер поверхности той или иной территории наиболее привлекателен для организации спортивно-оздоровительных видов туризма. Рельеф, который выражается через разницу относительной высоты, уровень падения водных потоков и степень расчленения территории, остается ведущим при характеристике условий для разнообразных климатических, гидрологических явлений и процессов. В общем, рельеф — важнейший ландшафтообразующий компонент [2]. Кроме того, климатические и ландшафтные факторы среды с горными чертами имеют терапевтическим фактором в смысле психофизической регенерации, а также привлекательны с точки зрения активного и пассивного отдыха. В горном активном туризме наибольшие достоинства — это смена окружения, контрастность форм, симметрия и асимметрия, а также динамичность и статичность ландшафта; наконец, необходимость покорения вершин, что вызывает мобилизацию всех сил и законную гордость в случае успеха; достижение видовых пунктов с обширной величественной панорамой. В зимнем сезоне в горах налицо широкие возможности для развития лыжного туризма.

Вторым важным элементом природной среды является климат. Причем кроме общей его характеристики основную роль в оценке пригодности территорий для рекреационных целей имеет определение топоклиматических и даже микроклиматических особенностей в связи с сильным дифференцированием пространственных условий. Наибольшее значение имеют число комфортных дней, их продолжительность, чистота воздуха, благоприятные условия инсоляции, небольшие колебания температуры и влажности воздуха, малая частота туманов, пасмурных дней, защита от ветра и т. п.

Во время общерекреационного периода можно культивировать пешие путешествия, велосипедные, моторизованный туризм, солнечные ванны, игры на свежем воздухе, рыболовство, охоту и т. п. Сезон этот в наших климатических условиях длится в среднем с марта-апреля до конца октября. Совпадает он более или менее с продолжительностью вегетационного периода (среднесуточная температура воздуха выше 5°C).

Купальный сезон тесно зависит от существующих атмосферных условий. Его продолжительность ограничена температурой воды выше 18°C и среднесуточной температурой воздуха, превышающей 15 °C

Зимний сезон связывается с возможностью занятия зимними видами спорта и прежде всего лыжным и санным. Продолжительность его зависит от длительности снегового покрова, что одновременно увязывается с числом дней со среднесуточной температурой воздуха ниже 0 °C [3].

Сеть поверхностных вод способствует как развитию водных видов спорта, рыболовства, купания на свежем воздухе, так и большей привлекательности самого ландшафта. Потоки либо водные поверхности должны быть чистыми, иметь подходящую температуру и течение для создания натуральных пляжей либо плавательных бассейнов, либо водных пространств, пригодных для культивирования разных видов водного спорта. Лечебно-оздоровительное значение минеральных вод, благоприятствует строительству лечебниц.

Лесной покров также в высокой степени влияет на развитие туристской функции данной местности. Кроме достоинства чисто ландшафтного, значим как фактор улучшения условий среды в сфере биоклимата. Обогащает атмосферу кислородом и озоном, ограничивает скорость ветра, смягчает суточные и годовые амплитуды температур. Большие лесные комплексы улучшают обмен воздушных масс, тем самым препятствуют застою неблагоприятным топоклиматическим явлениям. Лесной

покров обладает непосредственным рекреационным значением и доставляет эстетическое наслаждение.

Популярны охотничьи виды животных (копытные, хищники и др.), площадь охотничьих угодий. Любительская охота, рыбалка относятся к активным видам туризма, при этом наиболее доходным является трофейная туризм. Немаловажное значение, особенно в условиях огромных территорий, имеет определение сезонности туристского движения. Выделяют три туристских сезона: общерекреационный, купальный и зимний.

В сфере туризма перспективен и Казахстан, его отдельные районы, занимающие огромные территории, соответственно, обладающие разнообразными природно-климатическими особенностями, представляющие интерес для развития туризма. С.Р.Ердаuletов в своей классификации выделяет три формы туризма: спортивно-оздоровительный, лечебный, познавательный [2].

Каргалинский район – один из административных районов Актюбинской области Республики Казахстан. Находится на севере области, на границе с Россией, в бассейне реки Жайык (Урал). В пределах территории располагается Орь-Илекская возвышенность с невысокими поднятиями высотой 400-500м, относящиеся к Южному Уралу палеозойской эпохи. Встречаются поделочные камни, а среди археологических находок и палеонтологические остатки, ныне представляющие научный интерес. Характерны: климат района континентального типа; река Жайык с притоками; озер мало; зона степей, на севере встречаются островки лесов с разнотравьем; богатый животный мир [4].

На территории Каргалинского района находится государственный природный заказник «Эбита» (комплексный). Это один из семи заказников местного значения. *Мотивы организации* – сохранение эталонных участков разнотравно-ковыльных степей; уникальных колочных лесов степной зоны из березы, ольхи, тополя; мест обитания краснокнижных видов флоры и фауны, живописных участков в долинах рек Жайык, Эбита, Терекла. Охрана мест обитания промысловых видов животных: лося, косули, кабана, бобра, водоплавающих и околоводных птиц; тугайных и древесно-кустарниковых зарослей как мест гнездования и отдыха на пролете мигрирующих птиц; многочисленных археологических объектов – остатков древних поселений и курганов бронзового века; объекта ПЗФ республиканского значения – Серпентинитовый милаж на р.Алимбет – обнажение пород ордовик-силурийского возраста.

Рельеф - приречной мелкосопочник левобережья р.Жайык с абсолютными отметками рельефа 300-400 м и относительными превышениями не более 25 м. Большая часть территории равнинно-мелкосопочная. Полого наклонные мелкие гряды и увалы ориентированы меридианально, согласно простиранию слагающих их пород. Территория изрезана долинами рек Эбита, Терекла, Сургала и временными водотоками. Наиболее высокая западная часть территории с абсолютными отметками 400-422 м имеет ярко выраженный грядовый рельеф склонов и плоские водораздельные плато. Здесь сохранились гряды и отдельные вершины, имеющие гребенчатый характер. В южной и западной части волнистые равнинные участки распаханы.

Климат континентального типа: средняя температура января $-17-19^{\circ}\text{C}$, июля $20...21^{\circ}\text{C}$, среднегодовая температура воздуха $+1+2^{\circ}\text{C}$.

Сумма температур выше 10°C составляет 2200 - 2500°, количество осадков 280 - 300 мм, продолжительность безморозного периода 130 - 150 дней, гидротермический коэффициент - 0,8 - 1,0. Коэффициент увлажнения - 0,40 - 0,50. Среднегодовая скорость ветра 4,5 - 5,5 сек, преобладают ветра северо-западного направления. Поверхностные воды: представлены рекой Урал (Жайык) и его левобережными притоками Эбита, Калымбай, Терекла и временными водотоками. Реки имеют преимущественно снеговое питание, доля дождей и грунтовых вод незначительна. За период весеннего половодья

проходит до 87% годового стока. Устойчивый ледостав на реках наступает в середине ноября и продолжается от 140 до 160 дней.

Средняя минерализация воды в реках во время половодья 0,2 - 0,4 г/л, в летнюю межень может повышаться до 1 г/л. Подземные воды трещинно-карстовые, реже трещинные, приуроченные к конгломерат-песчаникам, известнякам, доломитам верхнего девона-нижнего карбона. Воды залегают на глубине от 30 до 120 м и имеют дебиты 5 - 20 л/с. Наибольшей водообильностью обладают карстующиеся известняки нижнего карбона. Разгружаются в виде родников с дебитами 7 - 12 л/с.

Растительный покров представлен красноковыльно-разнотравными, дерновиннозлаково-разнотравными степями с преобладанием ковылей волосатика (тырса), красноватого, Лессинга (ковылок). Среди разнотравья преобладают: подмаренник, лапчатки, зопник клубненосный, тысячелистник благородный и др.; солевыносливые виды – полынь Лерховская и сизая, изень, кермек татарский, пижма тысячелистниковая, грудница, солонечник.

Лесные колки состоят из ольхи черной, ольхи клейкой, березы, осины, кустарники крушина ломкая, жимолость, акация, смородина золотистая, таволга, калина, разнотравье: земляника лесная, клевер луговой, зверобой, душица, хвощ луговой, ежевика, шалфей и др.

Краснокнижные виды – ольха клейкая, люцерна Комарова, василек Талиева, наголоватка мугоджарская.

Животный мир представлен степными видами. Для степных ландшафтов характерны серый журавль, журавль-красавка, чибис, кулик-сорока, кулик-воробей, кречетка, коростель, степная пустельга, дрофа, беркут, сапсан, степной орел, степной, полевой и луговой лунь и др. Обычны лесной конек, славки садовая, серая, завирушка, серая и малая мухоловки, обыкновенная и желчная овсянка, серый сорокопуд, жаворонки (полевой, степной, малый, рогатый, черный, серый, белокрылый), каменки (обыкновенная, плясунья, плешанка пустынная) и полевой конек. В поймах рек и по берегам водоемов селятся огарь, пеганка, кряква, серая утка, чирок-свистунок, красноносый нырок, белолобый гусь и пр. На пролете - тонкоклювый кроншнеп, стерх.

Млекопитающие: наиболее многочисленны грызуны, представленные хомячком Эверсмана, лесной, полевой и домовый мышью, желтым и малым сусликом, в поймах рек обыкновенным хомяком и пр. Из хищников обитают волк, лиса, корсак, ласка, степной хорек. В тростниковых зарослях водятся водяная полевка, кабан. Встречаются лось, косуля. Земноводные: в поймах рек, по берегам озер и в долинах временных водотоков распространены озерная и остромордая лягушки, обыкновенная чесночница, в лесополосах обитает зеленая жаба. Пресмыкающиеся: обычны степная агава, прыткая ящерица, степная гадюка, узорчатый полоз. По берегам рек и водоемов - водяной и обыкновенный ужи, болотная черепаха. На степных равнинах среди кустарниково-травянистой растительности встречается разноцветная ящурка. Краснокнижные виды: четырехполосый полоз, европейская норка, перевязка, степной орел, могильник, балобан, серый журавль, журавль-красавка, стрепет, кречетка, дрофа.

Итак, природный заказник «Эбита» перспективен для развития экологического, научного образовательного туризма, благодаря географическому положению представляет интерес для организации туристского маршрута «Эбита- Орск», «Эбита – Оренбург-Уфа» и др.

Село Александровка расположено на западе Каргалинского района Актюбинской области, на левом побережье реки Жаксы Каргалы. Село находится в 42 км, к северу от Актобе, в 83 км. от районного центра Бадамша, что немало важно для развития туризма. Поверхность данной территории представляет возвышенную холмистую равнину, для которой характерно чередование холмов и понижений. Средняя высота от

100 до 200м. Холмы с правобережья р.Каргалы имеют множество пещер, имеющих познавательное значение.

На территории с.Александровка находится р.Жаксы Каргалы, которая берёт начало у подножья горы Жылытау и впадает в р.Илек – в районе города Актобе. В верхней части протекает по холмистой местности, долина реки на равнине составляет 0,2-2 км, русло 20-200 метров - песчано-галечниковое. По берегам растёт реликтовая ольха, тополь, ива, кустарники: жимолости, волчье лыко, шиповник и т.д.

Также на территории села Александровка на живописном месте находится Каргалинское водохранилище (в 60 км от г.Актобе), которое было построено в 1975 г. Площадь 28,5 кв. км, длиной 13,7 км, шириной 3 км., средняя глубина 10 м, наибольшая глубина 31,8 м, акватория бассейна 2220 кв.м. Длина побережья 45 км. Ежегодно из водохранилища выпускается вода, которая идёт на полив 14 тыс. га посевов, также орошаются сенокосы и пастбища [5]. Ихтиофауна в основном представлена рыбами: язь, лещ, щука, сазан и карп. Оптимальный допустимый улов в водохранилище составляет 40 тонн в год. Водоохранилище разрешена любительская рыбалка, инфраструктура развита слабо. Каргалинское водохранилище – одно из крупных в области, является местом отдыха местного населения, жителей областного центра, из области и России.

В пределах района протекает р.Шанда, которая питается талыми водами и впадает в Каргалинское водохранилище. Река богата рыбами: линь, окунь, щука, налим, голавль.

Широко распространены подземные воды на глубине 10-15 м, но уровень меняется в зависимости от времён года. В р.Каргалы выходят множество родников. Наличие родников, рек, водохранилища позволяет сделать вывод о необходимости развития здесь в первую очередь водного туризма.

В окрестностях села Александровка распространена степная растительность. Вдоль р.Каргалы – ольшаники, в понижениях между холмами – берёзово-осиновые колки. Экологические условия региона способствуют развитию типчако-ковыльных, разнотравно-типчаковых степей с кустарниками на тёмно-каштановых почвах. Животный мир окрестностей села богат и разнообразен. Распространены животные степей, лесов, рек, некоторые животные вообще не характерны для нашей местности – лоси, косули, рыси, камышовый кот и т.д. и занесены в Красную книгу. Много птиц, особенно весной и летом прилетающих на гнездовья, относящихся к отряду гусеобразных и утиных. 20 видов рыб в р. Жаксы Каргалы, Шанды, Каргалинском водохранилище. Из рыб больше всего представителей карпообразных – 16 видов, тресковые 1 вид, щукообразных - 1 вид, лососеобразных - 1 вид и др. Такое разнообразие фауны и флоры окрестности села способствует организации здесь охотничьего туризма, фото- и киноохоты; сбору лекарственных растений и других занятий, связанных с отдыхом и туризмом.

Обитают белки, лиса, заяц, кабанах, лось, сурок, барсук, гусь утка. В целом, 26 видов млекопитающих. Многие из них не характерны для степей, живут в лесах, ольшаниках – лось, косуля, норка, песец, куница, горностай, камышовый кот [6].

Таким образом, в туристском плане Каргалинский район привлекателен и интересен. Объекты, перспективные для туризма.

*1.Объект исторического, археологического, этнографического и геологического туризма:*Курганы и могильники на берегу р.Каргалы и её притоков [7]. Александровские пещеры.

2.Объекты водного туризма: река Каргалы – сплав средней и первой сложности по течению, начиная из Каргалинского водохранилища до села Александровка; Каргалинское водохранилище – объект с разнообразными ландшафтами берегов и огромными туристскими возможностями.

3. *Лесные массивы.* Межсопочные лески – объект развития познавательного и научного туризма. Создан с целью сохранения природы на этих территориях, упорядочения посещения, восстановления ландшафтов, в конечном счёте, превращения этих территории в доступные организованные посещения для извлечения прибыли. Данный памятник живой природы находится в 40 км. от села Александровка вдоль р.Каргалы, куда вполне возможно организация экскурсий. При входе в «Лески» – сообщество трав и деревьев, можно построить портовый этнографический кемпинг примерно на 30 мест. Затраты на создание кемпинга составят ориентировочно 5 тыс. американских долларов. Учитывая познавательную ценность памятника, наличие рядом реки Каргалы, благоприятное транспортно-географическое положение региона в короткий срок затраты вполне могут самоокупаемые, а предполагаемый объект – прибыльным.

4. *Пеший туризм.* Наиболее привлекательными местами отдыха местного населения окрестности села Александровка являются: многочисленные маршруты вдоль побережья Каргалинского водохранилища - моря; маршруты вдоль побережья реки Каргалы.

5. *Конный туризм.* Этот вид туризма может стать наиболее перспективным для окрестности села, так как рельеф местности и другие природные условия соответствуют этому. Все пешеходные участки путешествия можно с успехом заменить на верховую езду. До настоящего времени в регионе эти виды туризма не развиты и не культивируются; хотя в хозяйствах имеются в достаточном количестве эти виды животных..

6. *Лыжный туризм.* В окрестности села имеются прекрасные климатические и ландшафтные возможности для развития лыжного туризма.

Таким образом, учитывая многообразие природы в регионе, возможна организация и проведение многих видов спортивно-оздоровительного и познавательного туризма.

Список литературы

1. Лесков А. С. Перспективы развития туризма в современных условиях // Известия Российского государственного педагогического университета им. АИ Герцена. – 2007. – Т. 18. – №. 44.
2. *Ердавлетов С.Р. География туризма: история, теория, методы, практика //: учеб. пособие /.* - Алматы : [б. и.], 2000. - 336 с.
3. Ердавлетов С.Р. Туризм Казахстана // учебное пособие / . - Алматы : Бастау, 2015. - 520 с.
4. Мамирова, К.Н. Физическая география Казахстана : Учебное пособие. . - Алматы: Изд-во "Қыздар университеті", 2013. - 208 с.
5. Кубесова Г.Т., Турсинбаева К.С. Рекреационная оценка водных ресурсов Западного Казахстана // Bulletin d'EUROTALENT-FIDJIP. – 2015. – №. 4. – С. 101-105.
6. Кубесова Г. Т. Рекреационный потенциал-важнейший фактор развития отдыха и туризма // EUROPEAN RESEARCH. – 2017. – С. 227-230.
7. Национальный атлас Республики Казахстан, А., 2006

УДК 338.483

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ОСНОВНЫХ ВИДОВ ТУРИЗМА В КАЛИНИНГРАДСКОЙ ОБЛАСТИ

Васильева К.Р.

Аннотация: Калининградская область – край, который предлагает отдых для туристов с любыми предпочтениями. С экстримом сплавиться по реке, преодолеть велосипедный маршрут, насладиться красотами природы с высоты птичьего полета – все это и многое другое можно сделать в самой западной территории России.

Ключевые слова: Туризм, Калининградская область, Калининград, Янтарный край, Куршская коса, достопримечательности

Калининград - актуальный портовый город, центр Калининградской области, являющийся свободной экономической зоной. Одно из важных направлений данной территории- развитие туризма.

Калининградская область исключительна- множество исторических эпох, событий и интересных персон связано с этой землёй. Немецкая готическая архитектура и культура оставила впечатляющие отпечатки на современном облике города[2]. Необыкновенное множество стилей и культурных направлений заслуживает особого внимания.

Ни в одном месте больше нельзя увидеть прекрасный, элегантный, стремящийся вверх готический Кафедральный собор и рядом Дом Советов классического стиля советских построек[3]. Разнообразные экскурсии, которые знакомят туристов с историей и культурой Калининграда(бывшего Кёнигсберга) и всего Янтарного края, открывают огромное количество интересных и неожиданных фактов. [9]

Пляжный отдых-визитная карточка Янтарного края. Единственный курортный район на Балтике получил свою широкую популярность в России и за рубежом в результате прекрасной береговой линии, которая расположилась на несколько десятков километров и каждый год радующая отдыхающих. [6]

Качество пляжного отдыха является высоким. Отдельную ценность представляет собой песок пляжей: мелкие крупинки песка оставляют приятное ощущение микро-массажа, легкости и повышения общего тонуса организма после принятия солнечных ванн[4]. Это и есть главное преимущество пляжей Калининградской области перед зонами отдыха Краснодарского края, где пляжи покрыты мелким ракушечником или галькой, а нередко и крупными камнями. [8]

Воздух на побережье способствует общему оздоровлению, так как на протяжении всей прибрежной зоны расположены хвойные леса.

Действительно, самыми лучшими являются пляжи Национального парка «Куршская коса». Необычные дюнные ландшафты, прекрасные леса цвета изумруда, Балтийское море с запада и Куршский залив с востока омывает этот рай для туристов. [9]

Активные виды туризма имеют огромную популярность среди туристов. Пляжный отдых помогает снять не только усталость, но и натянутые нервы.[2].

Благодаря развитию фермерского туризма в Калининградской области жители сельской местности обеспечены работой и достаточным уровнем дохода, а городские жители имеют доступ к качественному отдыху. В это же время развитие сельского туризма снижает огромную нагрузку с побережья Балтийского моря во внутренние районы. Фермерские хозяйства становятся не только поставщиками продуктов, но так же обеспечивают туристов жильем.

Калининград привлекает архитектурой города. Ворота древних крепостей, форты, соборы и храмы, обширные зеленые парки, заповедники, музеи с необычными экспозициями — достопримечательности Калининграда очень разнообразны.(рис.1)

Рисунок 1. Королевские Ворота взято из источника [10]

В Крестовоздвиженском соборе хранится феноменальный янтарный иконостас, а отличительная черта Храма Покрова Пресвятой Богородицы- башня с часами и стрельчатые окна.(рис.2)

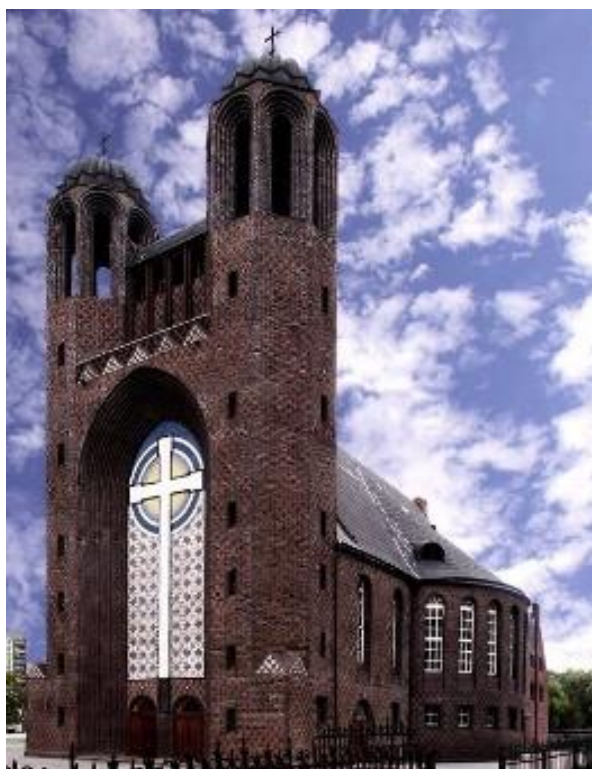

Рисунок 2. Крестовоздвиженский собор взято из источника[12]

Самая важная природная достопримечательность региона — Национальный парк Куршская коса. Знаменитый парк занимает узкий песчаный полуостров, на его территории

находятся: Танцующий лес, Дюна Ореховая — самая крупная в Европе, пресноводное озеро Лебедь, где обитает множество птиц. (рис.3)

Рисунок 3. Куршская Коса взято из источника[13]

Форты Калининграда — одна из основных достопримечательностей данной территории, которая вызывает особый интерес туристов, которые не равнодушны к военной истории. Но не все их возможно посетить, так как только часть фортов принадлежат государству, все остальное — собственность индивидуальных предпринимателей. (рис.4).

Рисунок 4. Башня Врангеля взято из источника[14]

Культурно-исторический потенциал Калининградской области очень важен, но, к сожалению, распределен неравномерно. Большая часть объектов, которая является культурными ценностями, расположена в областных центрах. [5]

Калининградская область в силах выйти на более высокий уровень обслуживания туристов. Учитывая все факторы, область может стать на один уровень с известными европейскими курортами. На территории возможно развитие многих видов туризма от этнического до бизнес-туризма.

Список литературы

1. Агаларова Е.Г. Кластерный подход как инструмент устойчивого развития сельских территорий // Молодой ученый. – 2012. – № 4. – с. 92-95.
2. Батов Г.Х., Кандрокова М.М., Кумышева З.Х. Организация устойчивого развития региона на основе кластерных образований // Региональная экономика: теория и практика. – 2011. – № 12. – с. 8-14.
3. Битокова З.Х. Кластерные образования как аспект устойчивого развития региона // Terra Economicus. – 2010. – № 2-3. – с. 162-167.
4. КАЛИНИНГРАДСКИЕ АРХИВЫ: материалы и исследования : научный сборник / Европейский фонд «Диалог», Комитет по делам архивов Калининградской области ; ответственный редактор Г. В. Кретинин (вып. 1). — Калининград, 1998–
5. Калининградская область. Очерки природы / Составитель Д.Я. Беренгейм; Научный редактор В.М. Литвин – Калининград: Янтарный сказ, 1999. С. 48-53
6. Квартальнов, В.А. Туризм: Учебник. / В.А. Квартальнов - М.: ИНФРА-М, 2010. - 542 с.
7. Козина Е.В. Организационно-методический инструментарий формирования регионального кластера в контексте обеспечения устойчивого развития территорий. / Автореф. дисс. канд. экон. наук. 08.00.05., 2012. – 18 с.
8. Колотова, Е.В. Рекреационное ресурсоведение: Учебное пособие. / Е.В. Колотова - М.: РМАТ, 2004. - 135 с.
9. Самойленко, А.А. География туризма: учебное пособие. / А.А. Самойленко. - Ростов-на-Дону: Феникс, 2006. - 320 с Самойленко, А.А. География туризма: учебное пособие. / А.А. Самойленко - М.: Феникс, 2006. - 359 с.
10. Самойленко, А.А. География туризма: учебное пособие. / А.А. Самойленко. - Ростов-на-Дону: Феникс, 2006. - 320 с.
11. <https://konspekta.net/infopediasu/baza15/674394899093.files/image002.jpg>
12. <https://konspekta.net/infopediasu/baza15/674394899093.files/image004.jpg>
13. <https://konspekta.net/infopediasu/baza15/674394899093.files/image005.jpg>
14. <https://konspekta.net/infopediasu/baza15/674394899093.files/image006.jpg>

*Научный руководитель: Хамадеева З.А.
канд.геогр. наук, доцент*

УДК 338.48

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В КРАСНОДАРСКОМ КРАЕ

Асылгареева В.А.

Башкирский государственный университет, студент, г.Уфа.

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы и возможности развития туризма. Краснодарский край - один из самых важных, развитых и перспективных регионов

России. Курортный рекреационный комплекс является ведущей отраслью экономики этого субъекта в Российской Федерации, так как регион имеет природные, климатические и культурные условия для туризма. Помимо значительного экономического потенциала, туризм имеет большое значение для социальной сферы, поскольку он влияет на занятость населения. Развитие курортно-туристического комплекса является одним из основных направлений развития региона: создание условий для эффективного использования богатых природных и климатических ресурсов региона, расширение финансово-технической базы курортов, туристских организаций. Именно поэтому вопросы, связанные с проблемами и потенциалом развития экономики туризма в Краснодарском крае являются актуальными для рассмотрения и изучения.

Ключевые слова: туризм, Краснодарский край, услуги, туристский рынок, туристский потенциал.

Много написано об уникальности Краснодарского края и привлекательности туристов. Теплый климат и близость моря определяют развитие в крае климатологических санаториев и домов отдыха. Краснодарский край был и остается «всероссийской здравницей». Регион занимает лидирующее положение по количеству обслуживаемых туристов – 13,18% всех отдыхающих россиян. Регион играет ведущую роль в количестве обслуживаемых туристов - 13,18% домов отдыха в России. Развитие курортно-туристического комплекса является одним из основных направлений развития региона: создание условий для эффективного использования богатых природных и климатических ресурсов региона, расширение финансово-технической базы курортов и туристических организаций.

В ходе изучения ресурсной базы для развития туризма в Краснодаре было установлено, что на территории региона есть ресурсы для развития всех видов туризма, например: пляжный, курортно-оздоровительный, активный отдых на побережье и в горах, экологический, горнолыжный, экскурсионный, этнографический, детский туризм. Исходя из исследования 2006-2014 годов основных показателей развития туризма в Краснодарском крае, оказалось, что, необходимо еще больше улучшить инфраструктуру туристического комплекса, улучшить качество предоставляемых услуг, важность подготовки работников и направления курортов Краснодара для иностранных туристов.

Краснодарский край является частью всего туристического рынка России. Главным преимуществом Краснодара является рекреационно – туристический потенциал, состоящий из 18 курортных зон и зон отдыха, особенно в курортных городах федерального значения - Сочи, Анапа, Туапсе, Геленджик и других городах и округах. Омывается северо-западной частью Азовского моря Краснодарского края, вблизи юго-западного Черного моря.

Город Анапа - один из самых популярных курортов Краснодара. Развитие санаторно-курортного комплекса в Анапе не только повышает инвестиционную привлекательность региона, но и помогает организовать новые рабочие места для местного населения.

Наиболее важными "точками роста" в туристическом секторе являются районы, свободные от развлечений и других объектов, с уникальными ландшафтами и природными ресурсами. В этих областях можно реализовать инвестиционные проекты объекта, рекреационной ориентации (создание баз отдыха, грязевых лечебно-оздоровительных центров, а также других средств размещения с организацией экскурсионных показов достопримечательностей).

Россия предоставляет возможность создать высокоэффективный, конкурентный, туристический, рекреационный комплекс на международном уровне, создать позитивный имидж страны на международной арене, а затем удовлетворить растущие требования населения, обеспечить наличие передовых медицинских услуг, технологий, объектов исторического, культурного наследия, уникальных природных и климатических условий региона, отдыха, лечения, туризма и сопутствующих услуг:

- Краснодарский край в настоящее время является самым популярным курортно-туристическим регионом России и практически единственным прибрежным бальнеологическим и курортно - рекреационным центром из-за положительного сочетания благоприятных климатических условий и наличия лечебных грязевых и минеральных ресурсов;

- создание особой экономической туристско - рекреационной зоны на территории региона приведет к возможности санаторно-курортного и туристического комплекса в регионе.

Развитие эффективного туризма значительно увеличит приток туристов в Краснодар и обеспечит увеличение налоговых поступлений в бюджет, развитие соответствующих секторов экономики и сокращение безработицы [3].

Поэтому целью исследования было изучение перспектив развития туризма в Краснодаре, создание условий для привлечения и увеличения туристических потоков. Удовлетворенность услугами, предлагаемыми для этой цели, была изучена. В качестве метода использовали социальный опрос, в котором участники были выбраны случайным образом.

Первые социологические исследования развития туризма в Краснодаре были проведены в 1995 году и показали, что только 22% населения России знают Сочи и 0,7% за рубежом. Большинство населения понятия не имело, какие услуги там предоставляются, а курорты Сочи славятся тем, что не имеют подходящей рекламы. Возникла настоятельная необходимость установить прямой контакт с вопросами ассоциации по приглашению лидеров на выставки и ярмарки, где предлагалось множество услуг, и готовилась визитная карточка Сочи. Реклама активно размещалась повсюду. В настоящее время уходящий туризм активно развивается, поскольку внутренний туристический рынок не предоставляет услуги, на которые надеются дома отдыха. В настоящее время исходящий туризм составляет 80% оборота туристических агентств [4].

В начале 2000-х годов возникла настоятельная необходимость в разработке новых туристических направлений, поскольку многие люди пришли к выводу, что лучше расслабиться в обычной родной и лингвистической среде. Поэтому мы должны бороться за летний дом и предлагать широкие возможности не только для лечения, но и для здорового расслабления. Поскольку у госбюджета нет денег на развитие внутреннего туризма, необходимо инвестировать в привлечение туристов. В настоящее время они разрабатывают новую стратегию развития туризма. Внутренний и входящий туризм является приоритетом. На существующем фонде санаторно – курортно - туристического комплекса в регионе необходимо было построить современную гостиницу, создать комфортные условия, дачу, застройку, построить новые, привлекательные маршруты, потому что только прибрежный туризм уже не был удовлетворен [1].

Одной из основных задач развития санаторно-курортного комплекса является исключение сезонности, что позволит повысить эффективность использования санаториев Анапы, их рентабельность. Чтобы решить эту проблему, необходимо:

- Активное использование гидроминеральной основы и эффективность использования природных ресурсов. В будущем планируется максимальное использование доступных природных ресурсов для удовлетворения потребностей в лечении и отдыхе. В связи с этим необходимо создать лечебную базу с использованием запасов минеральной воды и грязи.;

- создание многопрофильных санаторно-курортных комплексов;

- расширение медицинской и реабилитационной зоны объекта.

Развитие туристско-рекреационного комплекса является важным направлением социально-экономического развития муниципалитета Анапы. Необходимо развивать туристско-экспедиционные маршруты, конные и пешие прогулки, экотуризм и т.д. В развитии туризма важно понимать, что интенсивное развитие туризма необходимо для

укрепления экономики региона, социальной составляющей, культурных изменений и толерантности людей.

Краснодарский край возлагает большие надежды на развитие и организацию туристической деятельности. Однако есть и недостатки:

- недостаточное улучшение пляжных зон и улучшение экологии курортов;
- неэффективное использование природных ресурсов;
- регулярный мониторинг состояния окружающей среды на курортах региона;
- санаторно-курортное учреждение, низкоуровневая подготовка персонала туристического комплекса;
- исключительная сезонность большинства предприятий санаторно -курортного и туристического комплекса.

Решение этих проблем является приоритетом социально-экономического развития региона. Создайте программу для приоритетных задач, сосредоточьтесь на консолидированных взаимных фондах и создайте самые популярные национальности для ключевых инвесторов. Также важно, чтобы законодательство Краснодарского края обеспечивало прозрачность инвестиционного процесса, стабильность правового поля, защиту прав инвестора как собственника и льготные условия труда предприятий при реализации инвестиционного проекта. Поэтому необходимо продолжать совершенствовать законодательство Краснодарского края, стимулирующее инвестиционную деятельность. С быстрым увеличением туристического потока в этот район туристы должны иметь комфортное жилье и обслуживание на европейском уровне, в то время как первоначальная среда небольших поселений традиционно привлекательна для туристов [2]. По данным Департамента Федеральной службы государственной статистики по Краснодарскому краю и Республике Адыгея осуществляли прием отдыхающих 1622 коллективных средства размещения, которые в 2014 году увеличились на 0,8% по сравнению с 2013 годом; вместимость коллективного жилья составила 222,8 тыс. человек. Темпы роста составили в 2013-3, 5%.

Фактические значения целевых показателей значительно выше, чем планировалось каждый год. Если в 2014 году число туристов, посетивших Краснодар, составило 14 миллионов, то в 2016-16 миллионов, а в 2018-17 миллионов. Ежегодный рост туристов составляет более миллиона человек. Администрация Краснодарского края поставила перед собой цель принять к 2030 году более 22 млн. человек. Такие глобальные задачи определяются тем, что туризм является важнейшим фактором развития экономики региона. Президент также подчеркнул, что туристический сектор имеет большой потенциал в федеральном и региональном бюджете, а также в создании новых рабочих мест. Это требует разработки и развития новых перспективных видов туризма. Куба играет ведущую роль по сравнению с другими регионами. В 2018 году 43 гостиницы в Анапе, Геленджике, Сочи и Туапсе ввели стандарт на услуги "Все включено". Такая система позволяет улучшить качество обслуживания и повысить привлекательность санаторно-курортных объектов.

Регион занимает треть туристических потоков в России, входит в топ-10 туристических направлений и ранее входил в топ-3 туристического рейтинга России. Из вышеприведенного ясно, что в Краснодаре, вероятно, будут развиваться различные виды туризма. Таким образом, эффективное развитие туризма значительно увеличит приток туристов в Краснодар, а увеличение финансовых доходов обеспечит развитие соответствующих секторов экономики и сокращение безработицы.

Список литературы

1. Асланова Э.Г., Елисеева Н.В. Курортно-рекреационный потенциал Краснодарского края - уникальный регион для въездного туризма. //Вестник Академии знаний.- 2017. - С. 17-21.
2. Кубанский информационный портал. [Электронный ресурс] URL: <http://kuban.info>

3.Министерство экономики Краснодарского края. [Электронный ресурс]. URL: <http://economy.krasnodar.ru>

4.Панов С., Мухина Г. Курорты без курортников. //Российская Федерация общественно-политический журнал. - 1995 (15/95). - С. 30-33.

5.Ибрагимова З.Ф., Хамадеева З.А.ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИЙ В ИНДУСТРИИ ТУРИЗМА И ГОСТЕПРИИМСТВА// Доклады Башкирского университета. 2020. Т. 5. № 6. С. 400-403.

*Научный руководитель: Хамадеева З.А.
канд.геогр. наук, доцент*

УДК 338.485

ПРОБЛЕМЫ И ПОТЕНЦИАЛ РАЗВИТИЯ ВНУТРЕННЕГО ТУРИЗМА В САНКТ-ПЕТЕРБУРГЕ

Герасимова А.М.

Башкирский государственный университет, студент, г.Уфа

Аннотация. Уже давно известен тот факт, что Санкт-Петербург является одним из крупнейших туристических центров всего мира. Город богат своими туристскими ресурсами, включен в список Всемирного культурного наследия ЮНЕСКО благодаря своим 36 комплексным объектам. В городе ежегодно проводится около ста фестивалей и конкурсов, включая международные. Поскольку , практически, во всем мире туризм является весьма успешной и доходной деятельностью, то эти факты должны приносить высокий доход в бюджет города. Однако, имея столь уникальные ресурсы в туристической индустрии и достаточное количество туристических агентств, в Санкт-Петербурге высокого дохода не наблюдается.

Ключевые слова. Туризм, внутренний туризм, экономика региона, рекреационные ресурсы, туристские ресурсы.

Туризм - это путешествие, совершаемое человеком в свободное от основной работы время в оздоровительных, познавательных, профессионально-деловых, спортивных, религиозных и иных целях. Это один из видов активного отдыха, наилучший способ отвлечься от суеты, увидеть новое и интересное, набраться положительных эмоций. Туризм дает возможность познакомиться с культурой других стран и регионов, удовлетворяет любознательность человека, обогащает его духовно, оздоравливает физически, способствует развитию личности. Он позволяет совмещать отдых с познанием нового [5]

Высокий уровень развития туризма стимулирует к развитию и другие секторы экономики, в том числе на транспорт , связь, торговлю, побуждает к увеличению количества рабочих мест, увеличивает объем налогооблагаемой базы и поступлений средств как в казну региона, так и в казну Российской Федерации.

Стоит начать с небольшого введения и описания самого Питера и Ленинградской области.

Питер заслуженно считается одним из красивейших городов во всем мире. Миллионы туристов каждый год приезжают сюда со всех уголков света, чтобы вживую увидеть знаменитые памятники архитектуры и истории, прогуляться по атмосферным улицам Северной столицы России, и хоть немного прикоснуться к ее истории.

Санкт-Петербург является одним из крупнейших центров туристских центров благодаря своим туристским ресурсам. Так же на высоком уровне находится

инфраструктура для принятия туристов, и хорошо развита сама туристская индустрия. Уже давно известен тот факт, что почти во всем мире туризм является успешной доходной деятельностью, то вышеуказанные факты должны обеспечивать высокий доход от туризма в бюджет города и региона в целом. Ведь регион богат уникальными ресурсами и имеет достаточное количество агентств. Однако высокого уровня дохода нет.

Целью данной статьи является анализ туризма в Санкт-Петербурге и выяснить каковы перспективы его развития.

На данный момент есть несколько факторов, которые затормаживают дальнейшее развитие туризма в Санкт-Петербурге. Эти факторы следующие :

1. Неблагоприятный климат.
2. Высокий уровень цен на потребительские товары
3. Высокая стоимость путевки в Санкт-Петербург
4. Недостроенный порт

Стоит рассмотреть данные проблемы более подробней.

1. Климат Питера умеренный, переходит с умеренно-континентального к умеренно-морскому. Такой переход и сам климат объясняется географическим положением региона и атмосферной циркуляцией. Этим объясняется небольшое количество солнечного тепла, поступающего на земную поверхность. Из-за низкого количества солнечного света, влага испаряется крайне медленно и это приводит к постоянной влажности в городе [3]

«Белые ночи», являются символом Санкт-Петербурга и имеют продолжительность с конца мая (25-26 мая) до середины июля (16-17 июля). В начале лета в широтах выше 60° солнце, медленно заходя за горизонт по пологой траектории, скрывается неглубоко — всего на 6° ниже линии горизонта. Это положение светила называется гражданскими сумерками: на небе остается легкое свечение, звезд не видно, а окружающие объекты легко просматриваются. Затем солнце так же медленно поднимается — начинается восход. Точные границы широт и градус захода солнца за горизонт для появления белых ночей не определены [4]

Именно Питер смог преобразовать «белые ночи» в уникальный бренд. И не смотря на то, что в скандинавских столицах «белые ночи» длятся дольше, гулять по ночам по набережным и смотреть, как разводят мосты, туристы отправляются именно в Санкт-Петербург.

В период «белых ночей» многие развлекательные заведения меняют график работы: закрываются позже или работают всю ночь. Так же поступают и организации, чьи услуги и товары пользуются у туристов повышенным спросом. Например, магазин «Дом книги», расположенный в Доме Зингера на Невском проспекте, летом работает до 24.00.

Рисунок 1. «Белые ночи Питера» взято из источника[6]

2. За последние года в Питере появилось много новых торгово-развлекательных комплексов, в котором не только жители но и гости Северной столицы могут провести время и приобрести необходимые им товары. Однако для иностранных туристов данный вид досуга не будет привлекателен. Дело в том, что европейцы привыкли к распродажам и низким ценам за любые товары и услуги. И цены на интересующие их товары в Питере огорчат их, ведь цены в Питере крайне высоки. Это объясняется и нестабильным положением рубля в мировой экономике.

3. Поскольку Питер является Северной столицей России, и имея границы с Финляндией, Эстонией и республикой Карелией, цены на все услуги высоки и не многие жители страны могут позволить себе отдых в этом красивом и уникальном городе. Даже иностранные туристы смогут ощутить удар по их финансам.

4. В настоящее время комплекс зданий и сооружений речного порта, который располагается выше Володарского моста, требуют реконструкции.

Однако обслуживание теплоходов происходит на причалах Уткина заводь и Соляной, которые расположились у Вантового моста. Если все порты будут работать на все сто процентов, приток туристов через речной и морской туризм будет увеличен в несколько раз [6]

Ведь в настоящее время средний приток пассажиров за счет круизного туризма составляет три тысячи человек, что крайне мало. Даже в низкую сезонность туризма.

И нельзя не отметить и тот факт, что у жителей Питера отсутствует пристрастие к самой культуре яхтенного отдыха. Ведь данный вид отдыха способен открыть новые возможности как для самих жителей, так и для туризма.

После обсуждения и выявления проблем развития туризма, стоит поговорить о гостиничном секторе в этом городе.

В Санкт-Петербурге гостиничная инфраструктура находится на высоком уровне, поскольку данный город является одним из крупнейших туристических центров [1]

Среднегодовая загрузка отелей до «ковидной» ситуации составляла 70% -80% в Москве и 45%-50% в регионах. Самым востребованным сегментом были и остаются трехзвездочные отели, и при этом их дефицит ощущается до сих пор [10]

Рост числа туристов, желающих посетить Санкт-Петербург, сдерживается за счет того, что в городе сохраняется недостаток номерного фонда. Говоря точнее, в достатке остаются номера и апартаменты, за которые нужно ежедневно платить около двухсот долларов. А апартаментов, рассчитанные на менее финансово обеспеченный сегмент до сих пор не хватает. Тем самым отсекаются молодые люди и студенты. Пусть они и не притязательны и в основном путешествуют большими группами, но при этом они не готовы и не могут позволить себе такие дорогие номера [2]

Из вышесказанного мы можем сделать вывод о том, что необязательно вкладываться в строительство пятизвездочных отелей. Следует брать пример с других стран, опыт которых показывает успех гостиниц, рассчитанные на экономных туристов.

Так же хочется отдельно выделить несколько факторов о гостиничном секторе и гостиничной загруженности:

- средний показатель заполняемости гостиниц Санкт-Петербурга в 2016 году показал рост, а именно 68%
- в самый сезон туризма, заполняемость отелей могла достигнуть 100%
- в связи с падением рубля по отношению к доллару и евро, гостиницы с высоким ценным сегментом стали доступнее для иностранных туристов.
- в следствии запуска безвизового въезда туристических групп, возрос поток туристов из Китая.
- не стоит забывать о том, что значительному росту туристов в период 2017-2018 года поспособствовал следующие международные мероприятия: Кубок Конфедерации по футболу и Чемпионат Мира по футболу [9]

В заключении можно сказать следующее : туризм в Санкт-Петербурге может развиваться , и его необходимо развивать. Имея выгодное географическое положение, границы с несколькими странами и уникальными историческими объектами, невероятной архитектурой и количеством культурных мероприятий.

Учитывая неблагоприятный климат, делающий туризм Питера сезонным, необходимо куда больше маркетинговых вложений, для привлечения туристов даже в низкий сезон. Санкт-Петербург оснащен развитой инфраструктурой, однако и здесь есть несколько моментов , требующие внимания (недостроенный речной порт, и аэропорт требующий реконструкции) и их незавершенность не позволяет городу соответствовать международным стандартам. А это, в свою очередь , замедляет прирост туристического потока. Так же увеличить посещаемость города может строительство объектов инфраструктуры , которые будут отвечать современным требованиям . Подобное строительство позволит привлечь дополнительные спортивные и общественные мероприятия, которые также поспособствуют увеличению посещаемости города. Отдельное внимание стоит уделить недостатку гостиниц , рассчитанные на низкий ценовой сегмент. Ведь недостаток подобных гостиниц не позволяет посещать Северную столицу туристам, путешествующим по принципу «эконом - класса». [8] Не стоит забывать о том, что большая часть жителей России не могут позволить себе дорогостоящие путевки в Питер и пятизвездочные отели. Они будут искать альтернативу Питеру, что невыгодно для города.

Из вышесказанного мы можем сделать вывод, что Питер – это город обладающий уникальными туристическими ресурсами и огромным потенциалом для развития туризма. Нужно лишь решить первостепенные проблемы, сдерживающие туристический поток, и тогда Санкт-Петербург приобретет куда больше известности среди русских и иностранных туристов

Список использованной литературы

1. IPG ESTATE: Гостиничный сектор, обзор рынка отелей Санкт-Петербурга, итоги 2016 года [электронный источник] URL <http://www.hotelscatalog.ru/novosti-gostinits-sankt-peterburga/ipg-estate-obzor-rynka-gostinich-sankt-peterburga-itogi-2016-goda.html> ; Дата обращения-05.03.2021
2. Гостиничный бизнес в Санкт-Петербурге : проблемы и перспективы [электронный источник] URL <https://cyberleninka.ru/article/n/gostinichnyy-biznes-v-sankt-peterburge-problemy-i-perspektivy>; Дата обращения-05.03.2021
3. Климат Санкт-Петербурга [электронный источник] URL <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1381638> ; Дата обращения-05.03.2021
4. Когда начинаются белые ночи в Санкт-Петербурге? [электронный источник] URL <https://lhtravel.ru/belye-nochi.html> ; Дата обращения-05.03.2021
5. Фотография «Белые ночи» [электронный источник] URL <https://svastour.ru/articles/puteshestviya/vidy-turov/turizm.htmlhttps://turproezdka.ru/wp-content/uploads/2018/08/ris.-1.-belye-nochi-v-sankt-peterburge.jpg>, Дата обращения-05.03.2021
6. Реферат на тему «Анализ развития туризма в г. Санкт-Петербург» [электронный источник] URL :<https://www.bestreferat.ru/referat-247236.html> ; Дата обращения-05.03.2021
7. Развитие туризма в Санкт-Петербурге [электронный источник] URL : https://www.myuniversity.ru/Менеджмент/Развитие_туризма_в_Санкт-Петербурге/68975_1436616_страница1.html ; Дата обращения-07.03.2021
8. Обзор текущего состояния и основных тенденций развития туризма в Санкт-Петербурге [электронный источник] URL : https://mcdpartner.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=159:obzor-tekushchego-sostoyaniya-i-osnovnykh-tendentsij-razvitiya-turizma-v-sankt-peterburge&catid=29&Itemid=172 ; Дата обращения-07.03.2021

9.Veselova D.F., Hamadeeva Z.A., Khisamutdinova A.F. EXCURSION ACTIVITY AS A WAY TO ATTRACT TOURISTS TO THE REGION// В сборнике: European Proceedings of Social and Behavioural Sciences EpSBS. Krasnoyarsk Science and Technology City Hall. Krasnoyarsk, 2020. С. 584-590.

10.Гостиничная индустрия в Санкт-Петербурге [электронный источник] URL : <https://www.webkursovik.ru/kartgotrab.asp?id=-150589> ; Дата обращения-07.03.2021

11. Гостиничная индустрия в Санкт-Петербурге [электронный источник] URL : <https://www.webkursovik.ru/kartgotrab.asp?id=-150589>; Дата обращения-07.03.2021

*Научный руководитель: Хамадеева З.А.
канд.геогр. наук, доцент*

ӘОЖ 339.1

ТУРИЗМ ИНДУСТРИЯСЫНЫҢ БҮГІНГІ ЖАҒДАЙЫ

Сулейменова Г.Ж.¹, Қабылашева Дана²

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, т.ғ.к., аға оқытушы, Ақтөбе қ.

²Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, студент, Ақтөбе қ.

Аннотация. Төтенше жағдай мен карантин кезінде шығынға белшесінен батқан саланың бірі - туризм.Мемлекеттерде туристтердің саны азайғаны да белгілі.Дегенмен,бұл жағдайдың туризм саласына тигізер пайдасы да,сонымен қатар зияны да болды.

Кілт сөздер:Вирус,қалпына келтіру,туризм индустриясы,карантин

Дүниежүзілік саяхат және туризм жөніндегі кеңестің мәліметінше COVID-19 кесірінен әлемдік саяхат саласында қызмет көрсететін 50 млн жұмыс орны жабылып қалу алдында тұрды. Италияда өткен жылмен салыстырғанда сапарға шығу мақсатымен әуе билеттерін брондау 94%-ға, Ұлыбританияда 63%, Испанияда 84%, Германияда 65%, Францияда 74%-ға азайған. Мұны сарапшылар соңғы жүз жылдағы ең төменгі көрсеткіш деп отыр. Қысқасы, дүниежүзілік туризм саласының «шығар шықпас жаны бар».

Пандемияға дейін туризм әлемдік экономикада аса жылдам дамып келе жатқан саланың бірі болатын. Пандемия кезінде бұл сала дағдарысқа ұшырап, шығынға батты. Мәселен, Еуропаның халықаралық туризм секторы 407 миллиард АҚШ доллар кірістен айырылып, осы саладағы 27 миллионнан астам адам жұмыссыз қалды[1].

Бұл күнде әлемге әйгілі туристік орындардың 96 пайызы жабылған. Ал дүниежүзілік туризм ұйымы саяхатшылардың саны 80 пайызға дейін азаятынын айтты. Туризм саласында миллиондаған адам жұмыссыз қалды, табыс көзінен айырылды. Әлемдегі бұл ахуал Қазақстанды да айналып өтпеді.

Әлемдік сарапшылар пандемияның экономикаға әсері жыл соңына дейін жалғасады деп топшылауда. Соның салдарынан халықаралық туризмнің бағасы көтеріледі. Нәтижесінде валютасы күнсызданған дамушы ел тұрғындарына шетелге сапарлау қымбатқа түседі. Ал кейбір мемлекеттердің сырттан келетін туристерді күтіп алу мүмкіндігі болмайды. Мәселен, Испанияның туризм министрі Рейес Морото жергілікті БАҚ-қа берген сұхбатында аталған елдің былтырғыдай 87 миллион туристі күтіп алатын мүмкіндігі болмайтынын айтқан. Ал жаппай вирусқа шалдыққан Италияға баруға жағдайы жақсы саяхатшының жүрегі дауалай қоймас. Сарапшылардың пікірінше халықаралық туризм пандемияның әсерінен түбегейлі өзгереді. Оның ішінде инфрақұрылым да бар.

Карантин шектеулерінің енгізілуіне байланысты шағын және орта бизнесті қолдау шаралары негізінде Президент Қасым-Жомарт Тоқаев туризм қызметі субъектілеріне көмектесуді тапсырған болатын. Сондай-ақ ішкі туризмді қолдау негізінде 14 жасқа дейінгі балалар Қазақстан ішінде ұшақпен тегін ұшуға мүмкіндік алды. Мәдениет және спорт министрлігі Туризм индустриясы комитетінің төр ағасы Дастан Рысбековтің айтуынша, ата-аналарымен бірге ел ішінде саяхаттайтын 14 жасқа дейінгі және 14 жасқа толған балалар ұшақпен тегін қатынай алады. Мұндай жеңілдік тек қазақстандықтарға қатысты. Комитеттің мұндай шешімі, әсіресе балаларымен бірге демалысқа баратын ата-аналарға әжептәуір жеңілдік болмақ[2].

2020 жылғы 17 сәуірден бастап Үкімет Қазақстанға виза арқылы ғана кіре алатын 50-ден астам елді бекітті. Моңғолия, Қырғыз Республикасы, Өзбекстанда Қазақстан секілді визалық режим жоқ. Тек қазір карантин кезінде шетелдік туристерге кіруге шектеу бар. Визалық режимге қоса індетке байланысты жарияланған шектеу шаралары онсыз да ақсап тұрған туризм саласы үшін жығылғанға жұдырық болғаны анық. Бірақ бір нәрсе анық – қазақстандық туристердің биыл елімізде демалғаннан өзге амалы жоқ.

Мамандар халықтың үй жағдайында көп уақыт отыруы туризмнің дамуына оң әсерін тигізуі мүмкін деп болжап отыр. Шетелге шыға алмайтын қазақстандықтар ішкі туризмді дамытуға үлес қосады. Осы мәселе жөнінде өз тобымның студенттерінің арасында «Пандемия уақытында немесе одан кейін қай аймақта демалған дұрыс» тақырыбында сауалнама жүргізіп көрдім. Барлығы 18 студенттің арасынан «Қазақстанның ішкі аумағында демалу» жауабын 13 студент, 3 студент «шет елдерге шығу» арқылы, ал 2 студент осындай жағдайдан кейін қандай да бір жерге бару қауіпті деп есептеді.

Сурет 1. Сауалнама нәтижесі

Бұл сауалнамадан шығатын қорытынды, пандемиялық жағдай әр елдің ішкі туризмінің дамуына көмегін тигізетінін байқауға болады.

Одан бөлек, той бизнесінің тоқтауы да қазақстандық отбасылардың біраз шығынын азайтқаны даусыз. Былай қарасаңыз, тойдан үнемдеген қаржысын жаздық демалысқа жұмсау – ақылға қонымды іс. Алайда теңге бағамының өзгеруі мен екі айға жуық уақыт табыс көзінен айырылу тұрғындарды демалысқа кететін шығындарды қысқартуға мәжбүр етуі де мүмкін. Өйткені біздің елде демалу бұрыннан қымбат. Содан болар, «Ішкі туризмнің сапасына неге көңіліңіз толмайды?» деген сұраққа әлі күнге дейін «бағасы қымбат» деген

жауап береміз[3]. Бурабайда демалғаннан Анталияға барған арзанға түседі деушілер де бар. Бұл сөздің де жаны бар. Отандық демалыс орындарына шамамен 7-10 күнге кем дегенде 250-350 мың теңге жұмсайсыз. Бару-келу ұшақ билетін алдын ала алсаңыз, осы сомаға түрік елінде де демала аласыз. Ал елімізде демалушыларға ұсынылатын қызмет түрлерінің сапасы жолға қойылмағанын ескерсек, отандастарымыздың шетел асып демалуын түсінуге болатындай.

Kazakh Tourism ұлттық компаниясы АҚ басқарма төрағасы Өркен Бисақаевтың айтуынша, Щучинск-Бурабай курорттық аймағында үш жұлдызды қонақ үйде таңғы ас қамтылған стандартты нөмірде жазғы кезде демалу құны бір ересек адамға 10 мың теңгеден 30 мың теңге аралығында. Сарыағаш курорттық аймағында стандартты нөмірде тұру бағасы 11-15 мың аралығында болса, Алакөл жағалауында пансион толыққанды демалыс базаларында бір нөмірдің құны 10-12 мың теңге аралығында. Жалпы, жоғарыда аталған орташа бағалардан екі есе арзан немесе үш есе қымбат демалыс орындарын да табуға болады. Бұл туристің қалауы мен қалтасына байланысты нәрсе. Десе де, елімізде шипажайлар арасында сауатты бәсекелестіктің болмауы бағаның шарықтауына алып келіп отыр. Маусымдық кезеңде 2-3 ай ғана жұмыс істеп, 1 жылдың пайдасын тапқысы келетін кәсіпкерлер де кездеседі. Мұндай жағдайда кәсіпкер мен қарапайым халыққа инвесторлар көмекке келуі тиіс.

Қоғам белсенділері тарапынан да жыл сайын отандық туризмді дамыту бойынша ұсыныстар айтылады. Тіпті, кезінде жол бойындағы әжетханалар үлкен әңгіме болған еді. Сол кездегі Мәдениет және спорт министрі Арыстанбек Мұхамедиұлы елімізде неміс технологиясымен мың дәретхана салынатынын, оған қажетті қаржы есептеліп жатқанын және 2025 жылға қарай елімізде бұл мәселе толығымен шешілетінін айтқан болатын. Автожолдар бойына санитарлық тораптарды орнатып қоюмен іс бітпейді, бұл ары қарай оның тазалығы мен жөндеу жұмыстарын да өз деңгейінде жалғастыру керек деген сөз.

Реті келгенде айта кетуіміз керек, елімізде туризмді тұралататын тағы бір кедергі бар. Ол – жол сапасы. Әсіресе, Алакөлге барар жолдың жырын айтып шағымданатындар көп. «Жол азабын тарқан білер» дегендей, демалыстың рахатынан машақатының көп екенін ең алдымен қарапайым халық сезінеді. Десе де, көп ұзамай жол мәселесі де өз шешімін табар деген үміт басым.

Сонымен қатар, Қазақстанда қиындықтар короновирус тарап, ең танымал бағыттарға ұшу тоқтаған тұста басталған. Төтенше жағдай мен карантин алдында саяхатқа шығып үлгергендерді мемлекет кейін арнайы ұшақтармен алдыруға мәжбүр болды. Бұл уақытта шетелде 5 914 қазақстандық демалып жатқан. Оларды қайтару үшін 1 млрд теңгеге дейін қаржы қажет еді. Осы салаға жауапты оператор «Туристік Қамқор» қоры 4-5 күнде елге 6 мыңға жуық туристі қайтарып, бұл жұмысты жедел жүзеге асырды[4]. Туристік агенттіктер аталған мәселені өздері шешкенде, онда саладағы жағдай қазіргіден де қиындай түсетіні анық болатын.

«Kazakh Tourism» ҰК басқарма төрағасы Ержан Еркінбаевтың айтуынша бұл құжатта ішкі туризмді дамытуға, атап айтқанда балалар және сауықтыру туризмі, қолөнерді ілгері жылжытуға басымдық берілген. Ал туристік қауымдастық болса карантин кезінде және кейін дағдарысқа төтеп беру, қаржы көздерін табу, дағдарыстан шығу туралы онлайн семинар, тренингтер мен заңгерлік кеңес беруді күшейткен. Қауымдастығының сайтына көз салсаңыз «Kazakh Tourism» ҰК, әкімдіктер мен туристік компания өкілдерінің онлайн жиыны күн сайын өтуде. Мәселен «Қазақстан Республикасындағы туризмді дамытудың жаңа тәсілдері» атты соңғы онлайн семинарды 16 сәуір күні ішкі саяхат бағытында жұмыс істейтін компанияның атқарушы директоры Дәурен Валиев өткізген. Себебі - әлемде туристік компаниялар биыл ішкі туризмді дамытуға көңіл бөліп отыр. Жоғарыдағы «Жол картасының» да басым бағыты да осы.

Пандемия салдарынан елімізде әуе рейстерінің 95% тоқтатылды. Сәуір айында 4340 рейс орындалмады. Мұндай қиындыққа әлемнің барлық әуе компаниялары тап

болды. Саяхатшылар жолға шығудан бас тартып, билеттерін қайтара бастады. Әдетте қазақстандық жолаушылардың 7%-ы билеттерін қайтарса, қазіргі кезде бұл көрсеткіш 80%-ға жетті.

Қазіргі карантин кезінде әлемдік туристік компаниялар қолға алған бағыттың бірі - онлайн туризм. Market Research Future зерттеу институты өткен жылы 2023 жылға қарай онлайн туризм нарығының жалпы көлемі 1 134,55 млрд долларға жетеді деп болжаған. Коронавирус кезінде әлемде онлайн қызметке сұраныс күрт артқанын есепке алсақ, бұл көрсеткіштің де еселенетінін болжауға болады. Алайда Қазақстан аталған салада әлі көшке ілесе алмай отырғаны байқалады. Билеттерді брондау, сатып алудан бастап баратын жері туралы фото, видео мәлімет алуға болатын Booking Holding, Expedia Group, Airbnb, Strip сынды ресурстарда Қазақстан туралы мәліметтің аздығынан бастап, мұндай қызметтің отандық баламасын таппайсыз. Туристер әр қызметті түрлі ресурстардан іздеуге мәжбүр. Дәл қазіргі дағдарыс уақытында сол олқылықтың орнын толтыруға мүмкіндік бар.

Бүгінгі таңда туристердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін сақтандыру нарығы мен туризм саласы бірігуде. Бұл- барша адамдардың ауыр дерт салдарынан сақтап қана қоймай, туризм саласын жандандырады деп сенеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Шпырня О.В. Тенденции развития международного рынка туристских услуг // Научный вестник ЮИМ. 2018. № 1. С. 62–66.
2. Ердаuletov С.Р. География туризма. Алматы, 2014
3. <https://inbusiness.kz/kz/specprojects/ttenshe-zhaday-kezindegi-turizm-naryy>
4. <https://khabar.kz/kk/muragat-qogamdyq-talqylau/item/125620-pandemiya-zhagdajyndagy-turizm-salasyynyn-akhualy-qogamdyq-talqylau>

УДК 338.48(574)

СОСТОЯНИЕ РАЗВИТИЯ ТУРИСТСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД

Сулейменова Г.Ж.¹ Джантасова Л.А.²

¹Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, к.и.н., г. Актюбе

²Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, студент, г. Актюбе

Аннотация: За последние десятилетия туризм стал одним из самых динамичных и быстрорастущих секторов мировой экономики. Туризм - одна из наиболее пострадавших от пандемии сфер экономики. Такого тяжелого кризиса в туристском бизнесе не наблюдалось очень долгое время. Однако любой кризис ведет не только к негативным последствиям. В статье рассматриваются новые возможности и вызовы этого серьезного испытания для всего туристского рынка.

Ключевые слова: туризм, пандемия, коронавирус, кризис в туризме, WTO, COVID-19.

Современный туризм называют феноменом двадцатого столетия, а нынешний век имеет все шансы стать веком туризма. Из 195 государств мира в туризм вовлечены более 150 стран. Последние десятилетия мировой туризм демонстрирует уверенный рост. По оценке Всемирной туристской организации (UNWTO), число туристских прибытий во всем мире к 2030 г. составит 1,36 млрд чел. В глобальном масштабе туризм составляет около 10% ВВП и более 6% мирового экспорта. [1] Туризм традиционно считается

высокодходной сферой экономической деятельности, во многих странах и регионах мира он выступает в роли катализатора социально-экономического развития (например, в Испании, Франции, Италии и во многих других государствах). Вместе с тем индустрия туризма обладает определенными особенностями, которые необходимо учитывать при формировании моделей и прогнозов развития различных территорий. Так, например, туризм оказывает мультипликативный эффект на многие другие сферы экономической деятельности: транспорт, строительство, сельское хозяйство, торговлю, общественное питание и др.

Пандемия коронавируса и ее влияние на индустрию туризма. В начале 2020 г. все страны охватила пандемия нового вида коронавируса, COVID-19, объявленная Всемирной организацией здравоохранения. Вирус, первая вспышка которого была зафиксирована в г. Ухань в Китае в конце 2019 года, распространился на все страны и материки. По состоянию на 13.05.2020 по всему миру было заражено примерно 4359873 человека, погибло более 293 тысяч. Закрылись границы стран, остановилось авиа- и железнодорожное сообщение, во многих городах был введен режим всеобщей самоизоляции. Пандемия COVID-19 оказывает разрушительное влияние на экономику и занятость в мире. Индустрия туризма сильно страдает от мер, необходимых для сдерживания пандемии, и маловероятно, что она вернется к нормальному состоянию в ближайшее время. Даже после постепенного снятия сдерживающих мер выжившие предприятия, вероятно, будут и далее сталкиваться с вызовами медленного восстановления. По оценкам МОТ, пандемия может привести к потере 305 млн рабочих мест, многие из которых находятся в секторе туризма. В 2019 году глобальная индустрия туризма обеспечивала около 330 млн рабочих мест, что эквивалентно 10,3% от общего уровня занятости, то есть одному из 10 рабочих мест в мире. Пандемия оказывает огромное воздействие на туристические предприятия и доходы их работников [1]. Пандемия и глобальные усилия по её сдерживанию могут привести к сокращению международной экономики туризма на 45–70%. Влиянию пандемии подвергаются и отрасли внутреннего туризма, поскольку, по оценкам, сдерживающие меры ограничивают свободу передвижения приблизительно половины населения земного шара. Тем не менее внутренний туризм, как ожидается, восстановится быстрее, чем международная туристическая индустрия. Гостиницы, рестораны, туроператоры, авиаперевозчики и круизные компании приостановили свою деятельность на неопределённый срок. В подотраслях гостиниц и ресторанов 51 млн предприятий оказались в чрезвычайно сложных условиях для ведения бизнеса, что серьёзно сказывается на возможностях трудоустройства. В связи с резким падением экономической активности работники трудоёмкой индустрии туризма сталкиваются с катастрофическим сокращением рабочего времени, потенциальной потерей работы и обостряющимися проблемами на пути к достойному труду. Примеры отдельных стран. Туристическая индустрия Бразилии понесла большие убытки: на 80% сократились услуги гостиниц и были закрыты все парки и туристические достопримечательности. Без государственной поддержки она может потерять около 6,2 млрд долл. США, поскольку поток туристов в Бразилию в 2020 году может сократиться на 50%. [Euromonitor: “The Impact of Coronavirus in Brazil: Uneven Prospects Across Industries”, 14 апреля 2020 г.]. В конце марта меры по самоизоляции во Франции привели к закрытию 75 000 ресторанов, 3000 клубов и 40 000 кафе, затронув 1 млн работников, которые были отнесены к категории технической безработицы. Сообщается, что в туристических районах Соединённого Королевства 80% работников гостиниц и ресторанов были отправлены в отпуск, а около трети рабочих мест находится в зоне долгосрочного риска. В Соединённых Штатах Америки прогнозируется, что 2020 год станет наихудшим годом за всю историю с точки зрения заполняемости гостиниц, что вызовет массовую потерю рабочих мест. С начала кризиса около 1,6 млн работников гостиниц были уволены или отправлены в отпуск, а 3,9 млн зависящих от гостиниц рабочих мест были потеряны. Авиаперевозчики и туристические компании во всём мире

корректируют свои штаты, а многие заморозили всякий приём на работу, потенциально подрывая собственную способность заполнить ключевые вакансии по завершении кризиса. Другие компании назначили своим работникам временные пособия по безработице либо совместно с профсоюзами разрабатывают стратегии, позволяющие избежать увольнений, что зачастую требует сокращения рабочего времени. [3]

На рисунке 1 представлена динамика международных туристских прибытий за период с января по март 2020 г. по сравнению с аналогичным периодом 2019г. По данным Всемирной туристской организации, количество международных туристских прибытий в первом квартале 2020 года снизилось на 22% в сравнении с тем же периодом 2019 года. В марте 2020 года по миру путешествовало на 67 млн чел. (-57%) меньше относительного аналогичного периода прошлого года.

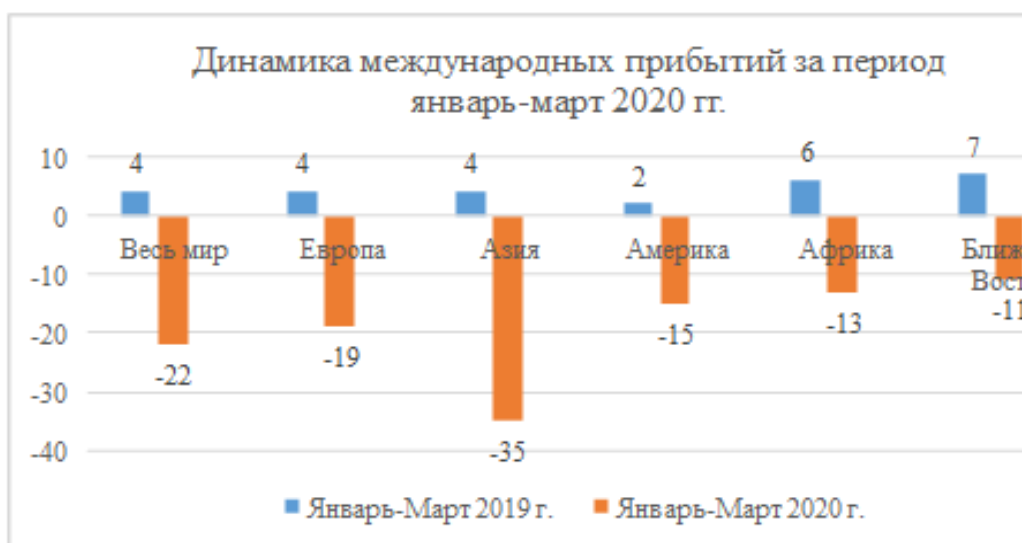

Рис. 1. Динамика международных прибытий за период январь-март 2020 г.

Больше всего сократился туристский поток в Азию (-35% или 31,9 млн чел.), второе место занимает Европа (-19% или 22,9 млн чел), далее идет Америка (-15% или 8,1 млн чел.), африканские страны потеряли 13% прибытий (1,9 млн чел.), страны Ближнего Востока 11% прибытий (1,8 млн чел.). Международный туризм играет важную роль в структуре ВВП Казахстана. Так, за 2019 г. вклад туризма в ВВП страны составил 5,6%, при этом к 2025 г. планируется увеличить показатель до 8%. Создание одного рабочего места в сфере туризма влечет за собой создание до пяти рабочих мест в смежных отраслях. Количество прибывающих международных туристов с годами увеличивалось с 692,2 тыс. в 2015 году до 979,8 тыс. в 2019 году[4].

Итак, в нынешних условиях первоочередной стала задача найти достойные выходы из кризиса, который, как уже было отмечено выше, во многом будет зависеть от эффективности мер государственной поддержки.

На состоявшейся 24 апреля 2020 года внеочередной встрече министров туризма стран Группы двадцати под председательством Саудовской Аравии было принято министерское заявление по COVID-19 — ministerial statement on COVID-19. Министры взяли на себя обязательство обмениваться опытом и передовой практикой и укреплять координацию действий правительств в целях принятия комплексных мер реагирования и поддержки посткризисного восстановления. Во время своего внеочередного заседания Совет торговой группы HRCT по COVID-19 14 мая 2020 года международного союза IUF призвал правительства и работодателей усилить меры по обеспечению безопасности и гигиены труда для работников. Права профсоюзов на защиту своих интересов должны

стать ориентиром в процессе разработки и реализации политики, связанной с мерами по безопасности и гигиене труда, а также с мерами по обеспечению гарантированных доходов, включая медицинское обслуживание и отпуск по болезни. 25 марта 2020 года социальные партнёры из стран ЕС и представители Европейской федерации профсоюзов работников пищевой промышленности, сельского хозяйства и туризма (EFFAT) и отраслевой ассоциации FoodDrinkEurope подписали совместное заявление с призывом поддержать и защитить работников отрасли. 12 марта 2020 года инвестиционная группа AccorInvest и профсоюзы работников гостиниц Франции (CFDT, CFECGC, CGT, FGTA-FO) условились о временном сокращении рабочего времени работников, нанимаемых AccorInvest. Работникам будут выплачивать 90% ежемесячной заработной платы [5].

Стимулирование экономики и занятости. К мерам бюджетного стимулирования относятся новые кредитные механизмы, в том числе отраслевые (например, в Португалии, на Ямайке, в Испании и Южной Африке), ко многим из которых могут обратиться любые нуждающиеся ММСП. Широко используется подход, связанный с корректировкой условий заимствования по существующим кредитным линиям, чтобы они стали более доступными для ММСП благодаря гарантиям и снижению или фиксации процентных ставок. Адресный пакет стимулов для индустрии туризма в Австралии включает в себя поиск альтернативных экспортных рынков и систем поставок для туристических предприятий, в том числе меры по развитию внутреннего туризма. Помимо этих мер, в таких странах, как Португалия, Барбадос, Сингапур и Чили, организованы бесплатные или субсидируемые онлайн-курсы подготовки и повышения квалификации работников туристической отрасли во время самоизоляции. В Чили посредством программы SIGO предпринимателям в сфере туризма оказывается техническая помощь в организации процессов ведения бизнеса и цифрового управления; она адаптируется для решения конкретных проблем в условиях чрезвычайной ситуации и посткризисного восстановления [6].

В ряде стран принимаются меры, способствующие развитию внутреннего туризма и поощряющие клиентов переносить туры, которые в любом случае им придётся отменить. В Малайзии в начале марта правительство ввело льготы по подоходному налогу в отношении расходов на туризм. Во Франции были изменены условия аннулирования туров, с тем чтобы компании могли выдавать ваучеры на новые даты. В Руанде туристам предоставляется двухлетний льготный период отсрочки бронирования без взимания дополнительной платы.

Поддержка туристических предприятий, рабочих мест и доходов. Во многих странах проводится политика поддержки туристических предприятий, рабочих мест и доходов путём приостановления или субсидирования налогов, сборов и взносов в систему социального обеспечения. В ряде стран предприятиям предоставляются дополнительные стимулы для удержания работников, которые обуславливают получение финансовой помощи сохранением рабочих мест. На Ямайке в рамках программы поддержки работников предприятий и денежных выплат (BEST Cash) малые предприятия в целевых отраслях, таких как туризм, дважды в месяц получают от государства денежные выплаты на каждое сохранённое рабочее место. Дополнительная программа предусматривает такие же выплаты лицам, потерявшим работу в период с 10 марта по 30 июня 2020 года; это означает, что поддержка оказывается туристической отрасли и в целях сохранения рабочих мест, и в помощь лицам, потерявшим работу. Меры поддержки доходов населения включают временные дотации к заработной плате и смягчение налоговых и долговых обязательств. Во многих странах, таких как Италия и Багамские Острова, выплаты пособий по безработице были расширены на самозанятых, временных, занятых неполный день и сезонных работников. Как правило, эти меры принимаются безотносительно к конкретным отраслям, однако ввиду преобладания нестандартных форм занятости в секторе туризма, ими пользуются многие работники туристических предприятий. Некоторые меры, такие как Income Support Bonus в Чили и Bono

Independiente в Перу, адресуются работникам неформальной экономики, в том числе многим из тех, кто занят в сфере туризма.

Защита работников туристических предприятий. Большинство мер, реализуемых в этой области, таких как оплачиваемый отпуск по болезни, не носит отраслевого характера; цель состоит в том, чтобы ими можно было охватить максимальное число работников. Благодаря им работники туристической отрасли получают такую же поддержку, как и все другие работники. В этом разделе рассматривается политика в странах, где туризм является важной частью национальной экономики и где, соответственно, можно ожидать негативного воздействия кризиса на работников туристического сектора. К действенным мерам относятся субсидируемый оплачиваемый отпуск для работников, предприятия которых должны быть закрыты, и помощь в уборке и дезинфекции мест работы до их открытия. Республика Корея определяет туризм как «особо значимый сектор для целей поддержки занятости», что даёт туристическим компаниям право на поддержку, чтобы они могли предоставлять работникам отпуск с оплатой до 90% на срок до шести месяцев. В Сингапуре Совет по туризму поможет покрыть расходы на уборку и дезинфекцию гостиниц, в которых размещались лица с подозрением и подтверждённым диагнозом на коронавирус [7]. Во многих странах работникам, чувствующим недомогание или помещённым на карантин, предоставляется оплачиваемый отпуск по болезни. В Португалии работникам, находящимся на карантине, и лицам, ухаживающим за своими детьми или внуками на карантине, выплачивается 100% заработной платы. [Правительство Португалии: “Portugal’s response to COVID-19: Exceptional measures for workers”] В Испании работникам разрешается изменять и сокращать рабочее время вплоть до 100%, если им необходимо обеспечить уход за иждивенцами [8].

При всех отрицательных последствиях нынешнего кризиса важно отметить следующий важный момент: современная индустрия туризма давно находится в преддверии больших перемен. Ситуация, сложившаяся в результате пандемии коронавируса, скорее всего, только ускорит приближающуюся трансформацию. Так, например, актуальными станут тренды более активного внедрения технологий виртуальной и дополненной реальности, а также экономики впечатлений. Будут меняться инструменты удовлетворения потребностей туристов. При этом важно понимать, что сами потребности у них останутся прежними (потребности в передвижении, общении, новых эмоциях и знаниях и т.п.). Кроме того, вполне вероятно, что может измениться подход к жизни в целом — способы дистанционной коммуникации онлайн станут обычным делом. Действительно, в последние годы значимость использования электронных информационных систем и платформ на рынке туристских услуг только возрастает. Тенденция цифровизации в туризме предполагает постепенную переориентацию всех участников рынка на сферу онлайн с соответствующей переориентацией финансовых потоков и созданием предпосылок для повышения прибыльности индустрии туризма. В данной связи в настоящее время перспективным направлением представляется разработка и продвижение цифровых продуктов как для традиционных, так и для новых туристских направлений. Так, например, Европейская комиссия по туризму (ETC) разместила информацию о планируемой цифровой компании по продвижению креативных европейских городов в Бельгии, Германии и Польше в мае 2020 г. Всемирная туристская организация совместно с одним из испанских университетов запустила программу дистанционного обучения в сфере туризма. Аналогичные дистанционные обучающие программы для представителей турбизнеса стартовали и в России. В начале весны стартовал проект Эрмитажа и компании Apple — пятичасовое путешествие по музею.

Итак, как показывает мировой опыт, важной характеристикой международного туризма является относительная устойчивость данного сектора в период экономических спадов и геополитической нестабильности и быстрое восстановление после этих и других видов кризисов. Нынешний кризис в туризме, ставший следствием пандемии коронавируса, является беспрецедентным с точки зрения ожидаемых потерь и

последствий. Прогнозы относительно последующего восстановления звучат самые разные. Чаще всего эксперты называют третий квартал 2020 года и более поздние сроки, когда высказывают свои предположения относительно того, когда начнет восстанавливаться туристский рынок. Часть экспертов предполагает, что выход из кризиса растянется на несколько лет. На мой взгляд, к моменту окончания пандемии и открытия границ между странами в индустрии туризма накопится огромный отложенный спрос.

Список использованной литературы:

1. Вестник MOT, выпуск 3: COVID-19 и сфера труда, 29 апреля 2020 г.
2. Правительство Ямайки, Министерство туризма: “CARE: COVID-19 Allocation of Resources for Employees”, 16 апреля 2020 г.
3. Региональное бюро MOT для Азии и Тихого океана: “COVID-19 and employment in the tourism sector: Impact and response in Asia and the Pacific”, 24 апреля 2020 г.
4. “ACTRAV Analysis: Governments’ responses to COVID-19”, 6 апреля 2020 г.
5. “High Level Enabling Policies Doc”, 23 апреля 2020 г.,
6. The New Times: “Rwanda reassures tourists amid coronavirus threat”, 10 марта 2020 г.
7. “Tackling Coronavirus – Tourism Policy Responses”
8. WTTC Travel and Tourism Economic Report 2019 - World. Всемирный совет путешествий и туризма (ВСПТ) оценивает данные и составляет прогнозы в области «путешествий и туризма».

УДК 338.483.1

МАВЗОЛЕЙ ХУСЕЙН-БЕКА КАК ОБЪЕКТ РЕЛИГИОЗНОГО ТУРИЗМА В БАШКОРТОСТАНЕ

Усманова А.Р

Башкирский Государственный университет., студент г. Уфа

Аннотация. В статье подробно рассмотрена история мавзолея Хусейн-бека – первого имама современной башкирской территории и его значение в религиозном туризме региона. Мавзолей весьма популярен у туристов и паломников.

Ключевые слова: религиозный туризм, паломничество, туризм в Башкортостане, мавзолей Хусейн-бека, туризм.

Туризм в Республике Башкортостан, как и во многих других субъектах и странах мира, имеет огромное значение в экономике и территориальном развитии. Он составляет значительную часть валового внутреннего продукта и стимулирует развитие социальной, экологической, духовно-просветительской, научной и других сфер жизни.

Республика Башкортостан имеет значительный природный, культурно-исторический, социальный потенциал для развития многих видов туризма: горнолыжный, экологический, познавательный, лечебно-оздоровительный, водный, деловой, этнический, аграрный, событийный, а также религиозный виды туризма. Наибольшим успехом в настоящее время пользуется лечебно-оздоровительный и спортивно-оздоровительный туризм, который реализуется в таких санаторно-курортных комплексах, как Абзаково, Красноусольский, Юматово, Якты-Куль, Янган-Тау, Ассы и др. Их успех объясняется наличием здесь минеральных источников и лечебных грязей, уникальными природными ресурсами, пригодными для развития спортивных видов туризма (рафтинг, горнолыжный,

велосипедный, пеший туризм), а также успешно организованной маркетинговой стратегией [1].

Довольно интересным и перспективным направлением туризма в республике можно считать религиозный туризм. В Башкирии достаточно много объектов и достопримечательностей, так или иначе имеющих отношение к религии и священности.

Один из таких объектов мавзолей Хусейн-бека, который считается первым имамом территории башкирского региона. Мавзолей (башкиры также называют его кэшэнэ) расположен неподалеку от поселка Чишмы Чишминского района и является самым ближним к городу Уфа мавзолеем.

Считается, что Хусейн-бек – основоположник ислама в республике. Будущий имам родился в Казахстане в городе Туркестан в конце XIII века и изучал мусульманское право в местном медресе. Известно также, что он совершал хадж в Мекку.

Согласно преданию, Хусейн-бек прибыл сюда по просьбе башкирского хана Борака с целью распространить исламскую религию среди народа. Тут его поселили в ставке хана. Проповедь Хусейн-бека имела успех, у него стало много последователей – он занимался распространением ислама и тариката ясавия среди башкирских племен и родов. Здесь же он стал духовным судьей и получил титул кади – мусульманского судьи-чиновника, назначаемого правителем и вершащего правосудие на основе шариата. За свои заслуги после своей смерти в 1339 году имама похоронили на ханском кладбище, которому позднее дали название «Ак-Зыярат» [4]. Лишь в 1393-1394 годах по велению его земляка Тамерлана (среднеазиатского тюрко-монгольского военачальника и завоевателя) над могилой Хусейн-бека возвели грандиозную гробницу. Считается, что могильный камень привезли из самого Туркестана на 12 волах [2]. На нем было написано следующее:

«Справедливый в своих решениях Хусейн-бек сын Омар-бека ...рассского из Туркестана, покойного, боже мой, помилуй милостью обширную, чти же его своим благодетелем. Скончался (девятого) дня благословенного богом месяца четвертого, года семьсот сорокового».

Сейчас же этот могильный камень находится в краеведческом музее Уфы.

По другой легенде, для войска Тамерлана зимование в башкирских землях оказалось трудным, они страдали от холода, к тому же, между ними вспыхнула эпидемия. Большинство людей Тамерлана погибли, в их числе и шесть военачальников, которых похоронили рядом с могилой Хусейна-бека. Надгробные камни этих захоронений сохранились там и по сей день (Рисунок 1).

Рисунок 1. Надгробные камни захоронений военачальников

К концу XVIII века мавзолей был полностью разрушен. Приходившие сюда люди находили лишь бесформенные руны и стоявший в них могильный камень болотно-

зеленого цвета (Рисунок 2). Только в 1911 году башкирский муфтий того времени Мухамедьяр Мухаметшарипович Султанов инициировал его реконструкцию. Во время раскопок и реконструкции здесь было обнаружено 9 захоронений, в 6 из которых были дети, а в других некие мужчина и женщина, а также сам Хусейн-бек в центре. По данным археологов, рост имама составлял около 160 см [3]. На останках не найдено следов заболеваний, которые могли бы вызвать нарушения в работе костной системы. По черепу имама был восстановлен его примерный портрет. Тщательное исследование показало, что он не страдал никакими болезнями, не имел переломов и травм. Это подтверждает, что Хусейн-бек умер своей смертью на старости лет. Предполагается, что остальные похороненные с ним люди были его родственниками, однако точных подтверждений этому нет.

Вокруг места захоронения Хусейнбека, расположенной в центре усыпальницы перед входом, археологи обнаружили следы овальной оградки, состоящей из каменных плиток без раствора.

Над могилой неизвестной женщины были найдены фрагменты ступенчатого гипсового надгробия, уложенного по всей ее длине. Захоронение, отмеченное таким нелегким и оригинальным надгробием, вероятно, указывает на ее высокий социальный статус.

Мужская могила отмечена простой гипсовой плитой прямоугольной формы. Останки умершего располагались в деревянном гробу. Ящик был сколочен коваными железными гвоздями и имел крышку в виде призмы. Гроб был украшен железными пластинчатыми цепями, имеющими вид клевера.

Рисунок 2. Надгробный камень Хусейн-бека

Сохранилось фото слегка разрушенного мавзолея Хусейн-бека, которое было сделано в 70-х гг. XIX века (Рисунок 3). Судя по нему, мавзолей имел прямоугольное основание с высоким восьмигранным куполом. Во время реконструкции сооружение

утратило свои первоначальные формы и стало центрическим. Граненый купол сменился полусферическим.

Рисунок 3. Разрушенный вид мавзолея Хусейн-бека

Большевики, пришедшие к власти, всячески старались стереть из народной памяти воспоминания о святых, пропагандируя атеизм. Территория мавзолея была заброшена, возле и внутри него накапливался мусор.

Для верующих это равнялось кощунству. Общественные организации и администрация Чишминского района стали искать пути решения проблемы. Результатом их стараний стала передача останков верующим, в июле 2016 г. была проведена церемония перезахоронения.

Мавзолей огородили, очистили от мусора, оконные проемы оборудовали резными решетками (Рисунок 4). Сюда стали приезжать школьники Башкирии, гости различного статуса и ранга во время Всероссийских и Всемирных религиозных событий.

Рисунок 4. Нынешнее состояние мавзолея Хусейн-бека

С 2004 г. по предложению Верховного муфтия, при поддержке Правительства РБ в поселке Чишмы, где находится мавзолей стали ежегодно проводить мусульманские съезды. Мавзолей Хусейн-бека стал святыней мусульман, археологическим и культурным памятником. Каждый год его посещают паломники и туристы.

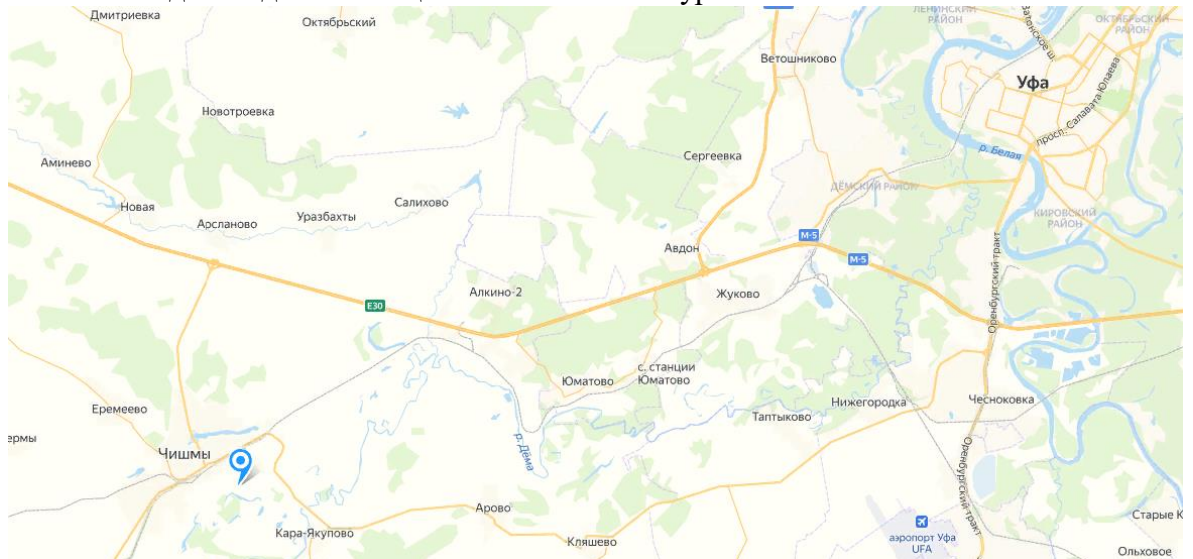

Рисунок 5. Мавзолей Хусейн-бека на карте

Мавзолей был удостоен статуса объекта культурного наследия народов России федерального значения.

Добраться до мавзолея нетрудно: он находится в 2 км от поселка Чишмы, неподалеку от Уфы. Расположено сооружение на территории действующего кладбища (к которому ведет грунтовая дорога), в километре от асфальтовой дороги.

Список использованной литературы

1. Ибрагимова З.Ф., Хамадеева З.А. Современные проблемы в сфере туризма и гостеприимства на территории Республики Башкортостан // Доклады Башкирского университета. 2020. Т.5. N 5. С. 338-341.
2. Мавзолей Хусейн-бека. Интересные места и достопримечательности [Электронный ресурс] / Режим доступа: https://greenexp.ru/places/Мавзолей_Хусейнбека
3. Имам Хусейн-Бек. Информационное агентство Башинформ [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://www.bashinform.ru/news/843327-posle-30-let-izucheniya-ostanki-pervogo-imama-bashkirii-khuseyn-beka-predadut-zemle/>
4. Мавзолей Хусейн-Бека. Наш Урал [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://nashural.ru/mesta/bashkortostan/mavzolej-husejn-beka/>

УДК: 908

ТУРИСТИК ЖОРЫҚТАРДАҒЫ ӨЛКЕТАНУШЫЛЫҚ ЖҰМЫСТАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК СИПАТЫ

Айдарова А.З.¹, Байбосынова А.²

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, аға оқытушы, Ақтөбе қ.

²Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, студент, Ақтөбе қ.

Аннотация. Мақалада білім алушылардың білім деңгейін тереңдетуде, еңбек пен өмірге араласуына оқу процесімен қатар, одан тыс жүргізілетін туристік-өлкетанушылық жұмыстарының ролі туралы мәлімет берілген. Туристік жорықтарда жүзеге асырылатын өлкетанушылық жұмыстардың маңызды әдістері мен зерттеу жұмыстарының басты деңгейлері анықталып, осы бағыттағы жұмыстарға үлгілік тапсырмалар ұсынылған.

Кілт сөздер: өлкетану, зерттеушілік, жорық, экспедиция, зерттеушілік әдістер, далалық жұмыстар, туристік соқпақ.

Туристік жорықтарда жүргізілетін өлкетану жұмыстары жас ұрпақтың бойында отансүйгіштік, өз туған жеріне деген мақтанш сезімдерімен қатар сол жерді жан-жақты оқып үйренуге деген талпынысты, қызығушылықты туғызады. Студенттер мен мектеп оқушыларының білім деңгейін тереңдетуде, еңбек пен өмірге араласуына оқу процесімен қатар, одан тыс жүргізілетін туристік-өлкетанушылық жұмыстарының да ролі өте зор.

Жорыққа аттанар алдында оның мақсаты анықталады, маршруты таңдалады, зерттеу жұмыстарының тақырыптары мен объектілері анықталады. Жорық алдында тақырыпқа сәйкес әдебиеттермен танысып, жоспар құру керек.

Туристік жорықтардың бір түрі –экспедициялық жұмыстардың мәні табиғи-территориялық кешендерді оқып үйрену мен табиғатты қорғауда арта түсті. Экспедиция-білім және тәрбие беру, еңбекке баулу сияқты іс-әрекеттерді интеграциялайды. Жорық кезінде табиғатты зерттеу мен оқып үйрену далалық жұмыстардың әдіс-тәсілдеріне және жаратылыстану ғылымдарының әдістемелеріне сүйене отырып жүргізіледі.

Туристік жорықтарда қолданылатын зерттеушілік әдістемелерге: бақылау жүргізу; тау жыныстарының үлгілерімен жүргізілетін жұмыстар; геологиялық ашылуларды зерттеу; топырақ қабатын зерттеу; өсімдік және жануарлар әлемін бақылау; өлшегіш құралдармен (нивелир, эклиметрмен) жұмыс жасау; термометр түрлерімен, барометр-анероидпен, гигрометрмен, компаспен, жұмыс жасау; далалық зерттеулерді есепке алу(сипаттау,суретін салу, фотоға түсіру); анықтағышпен жұмыс жасау; далалық зерттеу материалдарын өңдеу(график, диаграмма сызба, кесте, профиль тұрғызу, т.б.) жатады.

Далалық жұмыстардың әдістерін пайдалана отырып ТТК-і туралы, оның компоненттері және олардың белгілері мен қасиеттері туралы жаңа мәліметтер жинақталады, білім алудың жаңа көздері пайда болады. Оның негізінде табиғаттағы байланыстар мен қарама-қайшылықтарды анықтап, табиғат құбылыстарын түсіндіру мүмкіндігі қалыптасады.

Туристік жорықтардағы зерттеушілік жұмыстарды бірнеше деңгейге бөліп қарастырған жөн:

1-деңгей: репродуктивті (оқытушының жасаған жұмыс түрлерін қайталау). Бұл деңгейдегі жұмыс түрлері ТТК-н бастапқы танысу кезінде атқарылады.

2-деңгей: жартылай -зерттеушілік (далалық жұмыстардың әдістемелерімен танысу негізінен өз бетінше, ішінара оқытушының көмегімен жүреді).

3-деңгей: шығармашылықпен зерттеу (өз бетінше оқытушының бақылауымен ТТК-і зерттейді, жоспар құрады, гипотезалар ұсынады, проблемаларды шешу жолдарын ұсынады, зерттейді, қортынды жасайды, т.б.).

Қазіргі заман талабына сәйкес туристік жорықтарда жүргізілетін зерттеушілік жұмыс жаңа көзқарасты талап етеді. Осындай жаңа әдістің бірі-туристік соқпақтар құру. Олардың көптеген бағыттары бар: тарихи, географиялық, зоологиялық, геологиялық, өлкетанушылық, экологиялық, т.б. Туристік соқпақтарды құру қиын болғанмен, білім беруде, тәрбие жұмысында маңызы өте зор.

Туристік соқпақтарды құру алдымен орынды таңдаудан басталады. Бұл жерде жас турист түрлі табиғат кешендерімен танысып, оған антропогендік факторлардың тигізетін әсеріне баға беруіне мүмкіндік болғаны жөн. Сонымен қатар туристік соқпақ маршруты бойында жергілікті жердегі тарихи-мәдени мұра объектілерінің орналасуы да ерекше қызығушылық туғызады. Соқпақтың ең тиімді ұзындығы -2 км. аспауы керек және соқпақ бір нүктеден басталып, сол нүктеде аяқталуы керек.

Соқпақтың орны таңдалған соң, сол жердегі мемлекеттік басқару ұйымдардан рұхсат алып немесе шартқа отыру керек.

Әрі қарай маршрутты салу басталады, маршрут арнайы буклеттер мен жол сілтемелерге түсіріледі, жол тазартылады, маркировкаланады. Ол үшін табиғи белгілер мен қолдан жасалған белгілер қатар пайдаланылады.

Туристік соқпақтардың негізгі тақырыбы мен мақсатына қарай жарнама тақтайшаларын пайдаланған тиімді. Мұндай тақтайшалардың бірнеше түрі бар:

1. Танымдылық- қоршаған объектілер туралы ақпарат береді;

2. Инструктивті- жорықтағы тәртіп пен ережелерді жарнамалайды;

3. Эмоционалды- табиғат, оны қорғау туралы афоризмдер мен өлең жолдары жазылады. Инструктивті жарнамаларда ұзақ мәтіндердің орнына пиктограммаларды да пайдалануға болады. Танымдылық жарнамалардағы мәтін қаратпа сөздер арқылы беріледі, мысалы: «Сіз білесіз бе? Бұл территориядағы жануарлар мен өсімдіктер мемлекет тарапынан қорғауға алынған!».

Туристік соқпақтарды ұйымдастыру –білім беру мен тәрбие беру процесінің тиімді формасы, халық шаруашылығының жас және маңызды саласы туризмге деген қызығушылықты тәрбиелейтін, насихаттайтын шаралардың бірі.

Туристік жорықтардағы оқушылар мен студенттердің зерттеушілік іс-әрекетін дамытуда туған өлке материалдарын пайдалану және зерттеулерді тікелей объектіде жүргізудің маңызы өте зор, себебі, өлкетанушылық бағыттағы зерттеу жұмыстары жас ұрпақтың жан-жақты ойлауы мен өз өлкесі туралы білімдерін кеңейтіп, адамдарды қоршаған ортадағы экономикалық-географиялық, әлеуметтік-экономикалық процестерді түсінуіне, фактілерді негіздеуге, логикалық дәлелдемелер құруға, түрлі географиялық біліктілік пен дағдыны қалыптастыруға нақты ортада қалыптасқан жағыдайда шешім қабылдауға тәрбиелейді.

Туған өлкені зерттеу жұмыстарын жүргізудің мынадай тақырыптық тапсырмаларын ұсынуға болады:

1-тапсырма: Елді мекен және оның даму жоспары туралы дәріс; елді мекеннің планы және оның ерекшеліктері; құрылыс жүргізу перспективасы (аудан әкімінің немесе архитектордың хабарламасы); елді мекендегі көшелердің картосхемасын сызу.

2-тапсырма: Елді мекендегі жолдарды картосхемаға түсіру; көлік түрлерінің маршруттарын белгілеу;

3-тапсырма: Картосхемада тұрғын үйлерді, білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік және мәдени объектілерді белгілеу; статистикалық мәліметтерді жинау.

4-тапсырма: Жиналған материалдарды өңдеу.

5-тапсырма: Есеп дайындау, қортынды картосхемаларды сызу, конференцияға дайындалу;

6-тапсырма: Зерттеу жұмыстарының қортынды конференциясын өткізу, даму перспективасының жобасын құру.

Мұндай танымдылық мазмұндағы тапсырмалар оқытушының ұйымдастыруымен өткізілетін зерттеушілік жұмыстардың құрамына кіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Алиева. Ж. Н. Экологический туризм. Алматы. Каз. Универ. 2002.
2. Биржанов. М. Б. Введение в туризм. С-Петербург. 2002.
3. Вилькеев. Д. В. Методы научного познания в школьном обучении. Казань. 1975.
4. Жексенбаев. У. Б. Организация научно - исследовательской деятельности школьников. - Алматы, РАДиал. 2005.
5. Курилова В. И. Туризм. М., 1988
6. Туристко – краеведческие кружки в школе. М., 1988.

ӘОЖ 379.85

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ ЫРҒЫЗ АУДАНЫНДА АУЫЛДЫҚ ТУРИЗМДІ ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Бөкенова Н. О.

Қ. Жұбанова атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, студент, Ақтөбе қ.

Аннотация. Әлемді шарпыған пандемия кезінде адамдардың табиғат аясына демалуға шығуы арта бастады, елімізде ішкі туризмге деген сұраныс өсе бастады. Өйткені, табиғаттың таза ауасы адамдардың сауығуына, иммундық жүйесін нығайтуға, ағзаны вирустан және басқа аурулардан қорғауға көмектесетіні белгілі. Ақтөбе облысы, Ырғыз ауданында туризмді, әсіресе, экотуризм мен агротуризмді дамытуға қолайлы аймақ. Себебі, мұнда туристерге ұсынылатын табиғи және тарихи ескерткіштер көп. «Ырғыз-Торғай» резерватының буферлік зоналарында экотуризмді, ауыл туризмін дамытуға арналған көптеген мүмкіндіктер бар. Ішкі туристерді, сонымен қатар, шетел туристерін қызықтыру мақсатында көптеген орындар мен қызметтерді дамытуды қажет етеді.

Кілт сөздер: ішкі туризм, туризм индустриясы, ауылдық туризм, экотуризм, агротуризм

Пандемия төтенше жағдай оқшаулаудың ең ауыр салдарын бастан өткерген туристік салаға да өз әсерін тигізді. Пандемия адамзат үшін үлкен сабақ болды. Ең бастысы, табиғат пен қоршаған орта адам денсаулығы үшін қаншалықты маңызды екенін ұғындық. Туризм және саяхат, табиғатты сүйу, оған жанашырлықпен қарау жер бетіндегі өмірді сақтауда басты орын алуы мүмкін. Төтенше жағдай мен карантин кезінде шығынға

батқан саланың бірі - туризм. Дүниежүзілік саяхат және туризм жөніндегі кеңестің мәліметі бойынша COVID-19 кесірінен әлемдік саяхат саласында қызмет көрсететін 50 млн. жұмыс орны жабылып қалуы мүмкін. Италияда өткен жылмен салыстырғанда сапарға шығу мақсатымен әуе билеттерін брондау 94%-ға, елдер бойынша алсақ, Ұлыбританияда 63%, Испанияда 84%, Германияда 65%, Францияда 74%-ға азайған. Қысқасы, дүниежүзілік туризм саласының «шығар шықпас жаны бар» [1]. Ал Қазақстанда қиындықтар COVID-19 тарап, ең танымал бағыттарға ұшу тоқтаған тұста басталған. Осы жағдай кезінде Қазақстанның ішкі туризмінің одан әрі дамуына жол ашылды.

Ауыл туризмі туристердің ауылдық жерлерде демалыс және ауылшаруашылық жұмыстарына қатынасу мақсатында уақытша болуын қарастыратын туризм түрі, ондағы басты міндетті шарт: туристерді орналастырудың жекеленген немесе арнаулы маманданған орындары ауылдық жерлерде, шағын өнеркәсіптік және көп қабатты құрылыстары жоқ қалаларда орналасуы.

Ауыл туризмін дамыту тұрғысынан ерекше қадам деп оны «туризм түрі» деп тану мен оның құрамына «ауыл шаруашылық жұмыстарына қатынасу» секілді қызмет түрін кіргізу болып табылады. Бұларға қарағанда ауыл туризмі ауылдық жерлерде немесе шағын қалалардың (өнеркәсіп аймақтары мен көп қабатты құрылыстар болмаған жағдайда) жеке секторында қонақжайлық қызметтерін ұсыну жолымен, осы жерге тән табиғи, мәдени-тарихи және басқа да ресурстарды пайдалануға бағытталған демалысты ұйымдастыру бойынша қызмет деп анықтаған дұрысырақ болар еді. Жекеленген қызмет түрлерінің маңызы мен орнына немесе өнімдердің көпшілігінде пайдаланылатын өнім түрлеріне және ауыл шаруашылық туризмінің маршруттарына назар аудару ұғымдардың мағынасының өзгеруіне әкелді.

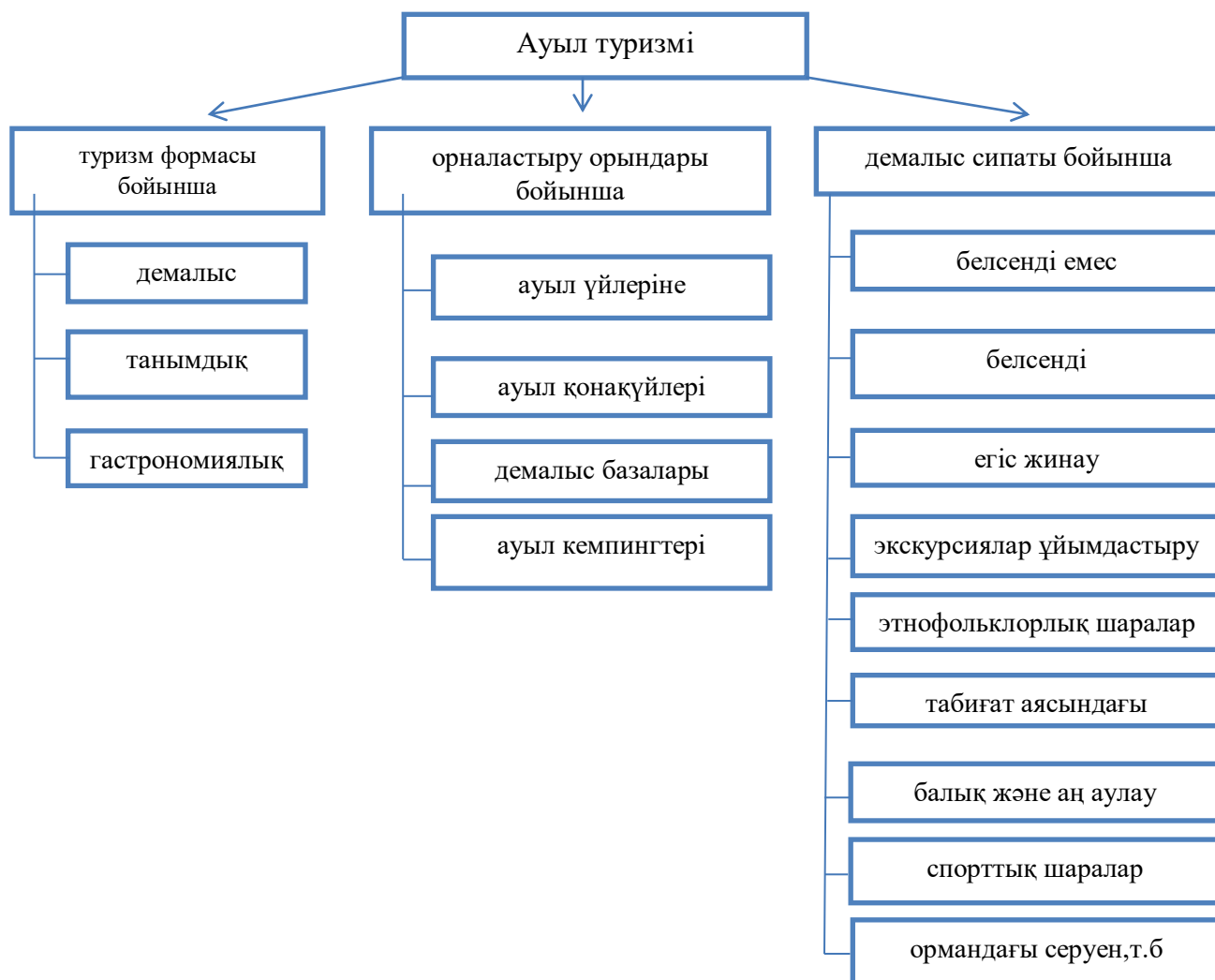
Ауылдық туризмді дамыту үшін ең басты назар аударатын мәселе – ресурстық әлеует. 1-суретте ауыл туризмін дамытудағы ескерілетін негізгі әлеуеттер көрсетілді.

Сурет 1. Ауыл туризмінің ресурстық әлеуеті

Ауыл туризмінің ресурстық әлеуетінен кейінгі қарастырылатын мәселе оның классификациясы. Ауыл туризмі туризмнің басқа түрлері сияқты негізгі аймақтағы базаға, табиғи-рекреациялық ресурстарға, ауыл шаруашылығында пайдаланылатын табиғи ресурстарға (ауыл шаруашылық жерлер, фермалар, т.б.) негізделеді. Аймақтың негізгі

әлеуеті бойынша ауылдық туризмнің жіктелуі бойынша түрлерін ұйымдастыруға болады. Ауыл туризмі туризм формасы бойынша, орналастыру орындары бойынша, демалыс сипаты бойынша жіктеледі (сурет 2).

Сурет 2. Ауыл туризмінің жіктелуі [4].

Ырғыз ауданы – туризмді, әсіресе, экотуризм мен агротуризмді дамытуда қолайлы аймақ. Себебі, мұнда туристерге көрсететін табиғи және тарихи ескерткіштер көп. «Ырғыз-Торғай» резерватының буферлік зоналарында экотуризмді дамытуға арналған көптеген мүмкіндіктер бар. Ырғыз-Торғай резерватындағы туристік-рекреациялық ресурстарға:

- қолайлы географиялық орын;
- салыстырмалы қолайлы табиғат жағдайлары мен жақын маңайдағы елді мекендердің ауыл шаруашылығымен, оның ішінде мал және балық шаруашылықтарымен айналысуы;
- резерваттағы туристік құндылықтарды жатқызамыз.

Енді осы ресурстарға және аймақтың туризм индустриясы бойынша қысқаша сипаттама беріп кетейік [2]:

Географиялық орнының қолайлылығы. «Ырғыз-Торғай мемлекеттік табиғи резерваты» Ақтөбе облысы, Ырғыз ауданының Нұра, Тәуіп селолық округтерінің жерлерімен шектеседі. Ырғыз-Торғай мемлекеттік табиғи резерваты құрғақ, қалыпты, ыстық аймақта орналасқан. Ландшафттық бөлінуі бойынша қалыпты - ыстық,

құрғақшылық шөлді жерде орналасқан. Климаты шұғыл континентті, аз қарлы, қарлы боранды қысы қатты, жазы ыстық, құрғақ құмды, желді, жауын-шашын сирек түседі, тез булану процесі жүретін, құрғақ, күн радиациясы жоғары.

Ырғыз Торғай резерватында алуан түрлі пейзаждар мен сулы батпақты жерлер сияқты көптеген туристік құндылықтар бар Экотуризмді дамыту үшін 3 туристік маршруттар қарастырылған. Туристік базаны резерват көлеміндегі үш жерде ашу жоспарланып отыр. Бұл орталықтар - *Атан басы жүйесі, Алакөл бөлімшесі және Малайдар көлі.*

Табиғи нысандарымен қатар, мәдени мұралар да туризмде үлкен қызығушылыққа ие. Резерват аумағында *Ыстықатпа* шипалы суы бар. Көлемі 70-80 м судың температурасы жылдың төрт мезгілінде де 35-40⁰С-ге ыстық болады. Бұл су, әсіресе, буын, бел ауруларына ем. Мұндағы балшықтың да өзіндік қасиеті бар. Ыстықатпаның емдік қасиеті туралы 1972-1973 жылдардан бастап белгілі. Резерват құрылғаннан кейін, осы маңға үй тұрғызған. Үйдің жанында қазандыққа дейін құрулы тұр. Ыстықатпаға жергілікті халықтан гөрі, Қызылорда облысына қарасты Арал ауданының тұрғындары көп келеді. Ыстықатпа – Ырғыз кентінен қашық, Арал ауданына жақын орналасқан [3].

Туристік инфрақұрылым мен қызмет көрсету. Туристерге жету қолайлығы бойынша ең жақын елді мекен Ырғыз елді мекені. Ол резерваттан 80 шақырымдай жерде орналасқан (машинамен 1,5-2 сағат). Ақтөбе қаласы резерваттан 454 шақырым жерде орналасқан. Ақтөбеден Ырғызға күніне бір рет автобус қатынайды. Ақтөбе қаласынан жүретін темір жол, әуе байланыстары халықаралық туристер үшін мекенге қатынауды жеңілдетеді. Алайда бұл көлік түрлері қарастырылмаған.

Туризмге арналған жағдайлар. Экотуризмнің алғашқы бағдарламалық қадамына арнап резерват қызметкерлері қонақжайлылықпен киіз үй тігіледі. Оның ішіне енгенде жасыл жайлау төрінде отырғандай әсер алу керек. Киіз үйдің ашық тұрған есігінен аумақты көлдің бір бөлігі айқын көрінеді. Осы көлдердің ішіндегі ең көлемдісі – Тайпақкөл. Оның аумағы 505 гектарды құрайды. Одан кейінгі екінші орынды 310 гектарды қамтитын Малайдар иеленеді. Ал Асабайкөлдің көлемі 81 гектар шамасында. Туристер аталған көлдерді жалғап жатқан өзектер бойымен серуендей жүріп, қамыс арасындағы жасырын бақылау аландары арқылы көл бетіндегі, оның жағасындағы табиғи тіршілікпен етене таныса алады. Осы үш көл Ырғыз өзенінен Қараөзен өзегі арқылы қоректеніп, бір-бірімен тамырласа жалғасады. Көлдер теңіз деңгейінен 80,4 м биіктікте орналасқан. Бұлар бір жағынан көктемгі су тасқынымен толығып отыратын тұйық, айдын көлдер. Туристер белгіленген бір бағыт – осындағы базадан қалаулары бойынша автокөлікпен немесе атпен, тіпті түйемен шығып, Тайпақкөлді жағалап, Өтегенкөл, Аққабақкөл, Ұзынкөл аумақтарын тамашалап, Ырғыз өзенінен жазда үзіліп қалатын Тікөткөл арқылы өтіп, биік жоталы, құм шағылды Қарақұмның жалғасы болып табылатын Нарқызылға дендеп енумен тұйықталады.

Сонымен қатар Ырғызда басқа да қызметтер түрлері жақсы дамыған. Атпен серуендеу және гид-нұсқаушы қызметі белгілі ақы үшін оңай ұйымдастырылады. Бірақ тамақтандыру қызметі шектеулі. Ауыл инфрақұрылымы айтарлықтай жақсы дамымаған. Ауыл ішінде асфальттанған жол болмаса да, ауылға жету жолдары асфальттанған. Ауылда су мен электр жүйесі жақсы қамтылған. Ырғызда медициналық пунктері бар, онда дәрігерлер мен медбикелер және дәрі-дәрмектермен қоса телефон байланысы бар. Қамалы қызметкерлері байланысты рация арқылы жүзеге асырады.

Ақтөбе облысында туристік әлеуеті бар ауылдық аймақтарының табиғи туристік ресурстарының тиімділігін арттырудың және ауылдық өңірлердің туристік инфрақұрылымын дамытудың ең қолайлы әрі табысты жолы - аталған өлкеде агротуризмді дамытуды қалыптастыру. Агротуризм ауылдық өңірдің туристік тиімділігін арттырып қана қоймай, ауылды дамытуға септігін тигізіп, оның әлеуметтік-экономикалық ахуалын жақсартуға бірден-бір үлес қосады. Агротуризм ауылдық аймақ жағдайын жақсарту, ауыл халқының экономикалық әл-ауқатын көтеру, жергілікті халықты

жұмыспен қамту, табиғи, тарихи, мәдени мұра біртұтастығын сақтау, өлкеге деген шетелдік әрі отандық туристердің мәдени, тарихи, экзотикалық қызығушылығын ояту мен арттыру, өңірдің туристік имиджін қалыптастыру сынды бірқатар өзекті мәселелерді шешудің тиімді жолы да бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Төтенше жағдай кезіндегі туризм нарығы. Арнайы жоба сайты. <https://inbusiness.kz/kz/specprojects/ttenshe-zhaday-kezindegi-turizm-naryy>
2. Сергеева А.М., Кусаинов Х.Х. Агротуризм мен экотуризмді жергілікті аумақта ұйымдастыру мәселелері (Ақтөбе облысы мысалында). – Ақтөбе, «Жұбанов университеті», 2019. – 240 б.
3. Насыров Г.М. Туристско-рекреационный драйвер социально-экономического развития региона // Материалы III Всеросс. научн.-практ. конф. «Устойчивое развитие территорий: теория и практика». – Уфа: Зауральский филиал ФГОУ ВПО «Башкирский ГАУ», 2011. – С. 98-104
4. А. Б. Здоров Агротуристский комплекс: формирование и развитие // Монография «Химики», 2011

Ғылыми жетекшісі: Абдуллина А.Г.

ӘОЖ 338.27

COVID-2019: ТУРИЗМ ИНДУСТРИЯСЫНЫҢ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Спанова Д.Т.¹, Әбденов А.Ж.²

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, студент, Ақтөбе қ.

²Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, т.ғ.к. доцент, Ақтөбе қ.

Аннотация. Туризм саласы коронавирус-2 (SARS-CoV-2) ауыр жедел респираторлық синдромынан туындаған 2019 жылғы коронавирус ауруының (Covid-19) бұрын-соңды болмаған проблемасына тап болды. Осы мақаланың мақсаты – Covid-2019 пандемиясының туризм саласының жағдайы мен дамуына әсерін талдау. Пандемияның туризмді дамытуға әсері талданды, Covid-2019 пандемиясының туризм саласының — туристік ағымның жай-күйі мен дамуына, халықаралық туризмнен түсетін табысқа әсері қаралды. Covid-19 пандемиясынан кейін туризм саласын дамытудың ықтимал болжамдары ұсынылған.

Кілт сөздер: дағдарыс, туризм, экономика, пандемия, Covid-19, шектеулер.

Қазіргі туризм жиармасыншы жүзжылдық феномені деп есептеледі, ал 21 ғасыр туризм ғасырына айналуының барлық мүмкіндігіне ие. Әлемнің 195 мемлекетінің ішінен туризмге 150-ден астам ел тартылған. Соңғы онжылдықтарда әлемдік туризм тұрақты өсу үрдісінде [1]. Дүниежүзілік туристік ұйымның (UNWTO) бағалауы бойынша 2030 жылға қарай бүкіл әлемдегі туристік келу саны 1,36 млрд. адамды құрайды. Жаһандық ауқымда туризм ЖІӨ-нің шамамен 10% және әлемдік экспорттың 6% құрайды [2, 3-13 б.].

2020 жылы туризм индустриясы өзінің дамуында үлкен қиындыққа тап болды — бүкіл әлемде коронавирустың жаңа түрінің (COVID-2019) тез таралуына байланысты ауыр дағдарыс басталды.

Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, дағдарыстар тек шарасыз үрдіс қана емес, сонымен қатар белгілі бір мағынада қажет, өйткені олар тек теріс құбылыстар мен

процестермен ғана байланысты емес — дағдарыстар әрдайым одан әрі өсу мен даму үшін қосымша мүмкіндіктер ашады.

"Дағдарыс" термині (грек. krisis-шешім, бұрылыс нүктесі) кең мағынада күрт өзгерісті, бір нәрсенің күрделі өтпелі күйін білдіреді. Мақсатқа жетудің қолда бар құралдары тиімсіз болған кезде құбылыстың немесе процестің тұрақсыз күйінің ерекшеліктерін көрсететін осы тұжырымдаманың көптеген түсіндірмелері бар [3].

Дағдарыстардың әртүрлі классификациясын бөлуге болады: Басқару дәрежесі бойынша (басқарылатын және басқарылмайтын), ұзақтығы бойынша (ұзақ мерзімді, орта мерзімді, қысқа мерзімді), пайда болу табиғаты бойынша (экономикалық, басқарушылық, техникалық); ауқымы бойынша (микроэкономикалық, макроэкономикалық) және т.б.

Туристік қызметке экономикалық, саяси, қоғамдық, табиғи және техникалық сипаттағы көптеген факторлар әсер етеді, олардың ішінде: терроризм, туристердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету процесі, техногендік апаттар; туристік ағындардың біркелкі бөлінбеуі; әлемнің кейбір аймақтарындағы саяси тұрақсыздық; ұзаққа созылған әлемдік рецессия; валюта бағамдарының құбылмалылығы; туризмдегі ұлттық емес, халықаралық нормалардың басымдығы және т.б. [4].

Бір қызығы, дағдарыс жағдайындағы туризм болып жатқан өзгерістерден тез әлсірей отырып, экономикалық қызметтің осал түрі болып табылады, ал қалпына келтіру кезеңі салыстырмалы түрде қысқа. Сонымен қатар, туристік өнімдер мен қызметтерге сұраныс азаяды, бірақ толығымен жойылмайды.

Егер біз әлемдік туризмдегі 1950-1960 жж. басындағы тәжірибеге оралсақ, тұрақсыз экономикалық жағдайға қарамастан, туристік келулердің өсу қарқыны айтарлықтай жоғары болып қалғанын байқаймыз. Бұл туризм дағдарысқа ұшырамайды деген болжам жасауға негіз берді. Алайда, 1966-1967 жылдардан кейінгі экономикалық дағдарыс кезінде туристік келушілердің өсу қарқыны төмендей бастады. Халықаралық туризмдегі келесі құлдырау 1973-1974 жылдары байқалды, бұл энергетикалық дағдарысқа байланысты болды. Туризмдегі тағы бір елеулі құлдырау 1982-1982 жылдары әлемдік циклдік экономикалық дағдарыстың нәтижесінде болды (ұзақтығы 50-60 жыл болатын "ұзын толқындар" сияқты дағдарыс). Туризм үшін 2009 жыл да қиын болды, бұл қайтадан экономикалық себептерге, сондай-ақ А(H1N1) тұмауы эпидемиясына және әртүрлі елдердегі (соның ішінде Таиланд пен Грециядағы) саяси факторларға байланысты болды.

Дүниежүзілік туристік ұйымның бағалауы бойынша халықаралық туристік келу саны экономикалық өсу жылына 4% және одан жоғары болған кезде жылдам қарқынмен ұлғаюда. Егер экономикалық өсу 2%-ға дейін төмендесе, онда саяхаттың айтарлықтай төмендеуі байқалады. Саяси жағдайдың нашарлауы туризмнің дамуына айтарлықтай теріс әсер етеді [5].

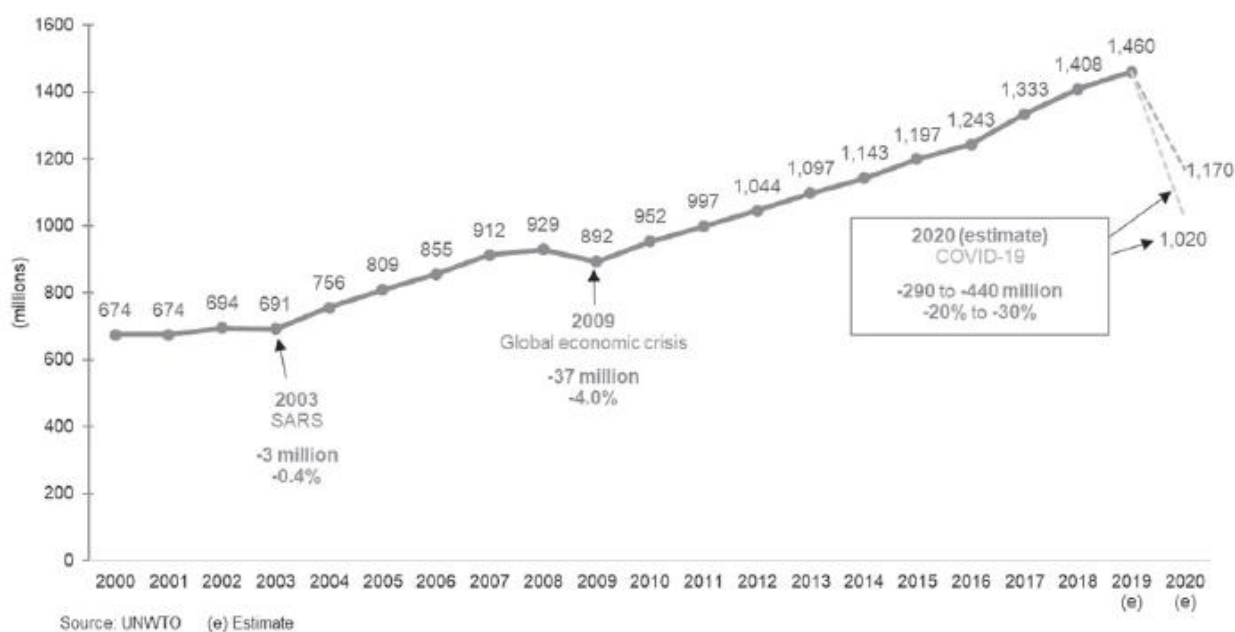
Туризм секторы қазіргі уақытта COVID-19 басталуынан ең көп зардап шеккендердің бірі болып табылады, ол туристік сапарлардың ұсынысына да, сұранысына да әсер етеді. Әлемдік экономиканың, геосаяси, әлеуметтік шиеленістің әлсіреуіне байланысты жағдай күрделене түсуде. Мақаланы жазу барысында бүкіл әлем бойынша COVID-19 инфекциясын жұқтырған адамдар саны 122 миллионнан асты, ал өлім саны 2,69 млн-нан асты (15.03.2021) және жұмыссыздық деңгейі көптеген елдерде күрт өсті, бұл пандемияның экономикаға ауыр әсерін көрсетті. Болашақ пандемиялардың перспективаларын ескере отырып, жаһандық экономикалық құндылық тізбегін және пандемияның пайда болуындағы туризмнің тасымалдаушы және оның құрбаны ретіндегі ерекше рөлін қайта қарастыруға негіз бар.

Туристік сала – бұл өз қызметтерінің икемділігіне байланысты осы құлдырауда ерекше зардап шеккен экономиканың секторы.

Туризм нарығын зерттеуге арналған ғылыми еңбектерде пандемияның туризм нарығына әсерін талдайтын зерттеулер көп емес. Ф.Брукле өз жұмысында пандемия мен саяхаттың өзара әрекеттесуі денсаулық қауіпсіздігі мен жаһандық өзгерістерді түсіну үшін маңызды екенін атап өтті [6].

Бұл жұмыстың мақсаты - COVID-19 пандемиясының туризм саласының жағдайы мен дамуына әсерін түсіну.

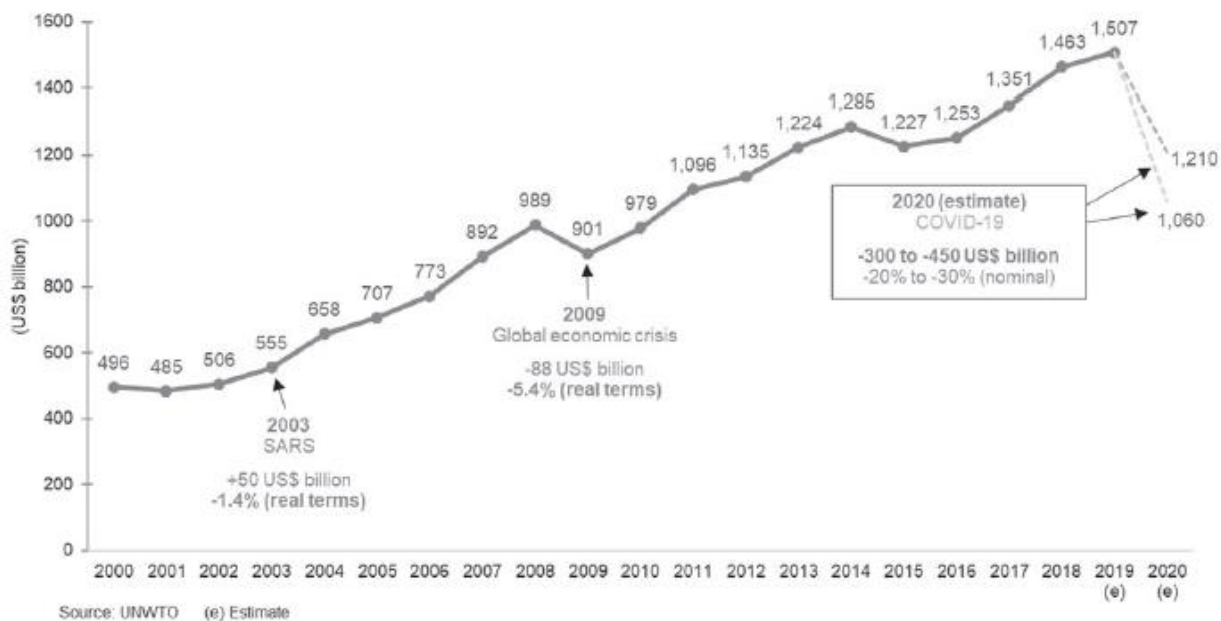
Әлемдік туризмге дағдарыстар бірнеше рет әсер етті. 2000-2015 жылдар аралығында террористік актілер, SARS өршуі (2003), геосаяси тұрақсыздық, 2008-2009 жылдары орын алған жаһандық экономикалық дағдарыс және 2015 жылғы Таяу Шығыстағы респираторлық синдромы (MERS) негізгі жойқын оқиғалар болып табылады. Олардың ешқайсысы туризмнің әлемдік дамуының ұзақ мерзімді төмендеуіне әкелген жоқ, ал кейбіреулері тіпті байқалмайды (сур.1), тек SARS (-0,4%) және жаһандық экономикалық дағдарыс (-4,0%), халықаралық саяхаттар санының қысқаруына әкелді. Бұл туризмді жүйе ретінде сыртқы күйзелістерге төзімді деп болжам жасауға ықпал етті. Сонымен бірге, COVID-19 пандемиясының әсері және қалпына келу процесі бізге жаңа дүние болады.

Сурет 1. Жылдық халықаралық туристер саны. Дүниежүзілік туристік ұйымның деректері бойынша жасалған (URL: <https://www.unwto.org/tourism-covid19>).

Қалыптасқан жағдай әлемдік экономиканың барлық салаларына, оның ішінде туризмге айтарлықтай әсер етті. Сарапшылар бірауыздан атап өткендей, туризмдегі мұндай дағдарыс екінші дүниежүзілік соғыстан бері байқалмады.

Дүниежүзілік туризм және саяхат кеңесінің (WTTC) 2020 жылдың көктемінде жүргізген зерттеуіне сәйкес, коронавирустық пандемия күн сайын әлемдік туризмдегі миллион жұмыс орнының қысқаруына себеп болды. Осыған байланысты Германия ең көп зардап шеккен Еуропа елі болды, онда шамамен 1,6 миллион жұмыс орны қысқарды. Екінші орында Ресей, үшінші орында — Италия және Ұлыбритания. Сонымен қатар, Бразилия, Франция, Жапония, Индонезия және Үндістан қатты зардап шекті. Зерттеу сондай-ақ 2020 жылы коронавирусқа байланысты саланың жалпы шығыны 2,1 трлн долларға дейін жетуі мүмкін деп мәлімдейді (H1N1 шошқа тұмауы және SARS вирустарынан туындаған алдыңғы індеттердің тәжірибесі негізінде).

Сурет 2. Халықаралық туризм жылдық табыстары, дүниежүзі бойынша (млрд. АҚШ доллары) Дүниежүзілік туристік ұйымның деректері бойынша жасалған (URL: <https://www.unwto.org/tourism-covid19>).

Елдер ішінде вирус қонақжайлылық тізбегінің барлық бөліктеріне әсер етті. Іс-шаралардың тоқтатылуы, демалыс орындарының және туристік көрікті жерлердің жабылуы әсері қоғамдық тамақтану және кір жуу қызметтері сияқты жеткізу тізбегінің басқа бөліктерінде бірден сезіле бастады. Содан кейін жұмыстан босату және банкроттық туралы хабарламалар пайда болды: Британдық FlyBe Авиакомпаниясы 2020 жылдың 5 наурызында банкроттық туралы жариялады (Business Insider, 2020).

Ірі авиакомпаниялар, соның ішінде Скандинавиялық авиакомпаниялар (17.03.2020ж.), Singapore Airlines (27.03.2020ж.) және Virgin (30.03.2020ж.), сонымен қатар туроператорлар, оның ішінде неміс TUI (27.03.2020ж.) штатта ондаған миллиард АҚШ долларын сұрады, ресейлік туроператорлар қаржылық кепілдіктерді ұзарту бойынша қиындықтарға тап болды.

McKinsey консалтингтік компаниясы оқиғалардың дамуын болжаудың екі сценарийін сипаттады: оптимистік, бұл бір-екі тоқсанның күрт төмендеуінен кейін қалпына келу; және пессимистік, эпидемия әлемдік экономиканы бірнеше айға, тіпті тоқсанға тоқтатады және/немесе әр түрлі елдердегі карантиндік шаралар жеңілдегеннен кейін екінші толқынның басталуы. Бұл жағдайда сұраныс пен ұсыныстың күйзелісінен туындаған қазіргі дағдарыс жаппай банкроттыққа, уақытша жұмыссыздыққа емес, елдердің активтері мен әл-ауқатының жойылуына байланысты толыққанды қаржылық дағдарысқа айналады. Бұл әлемдік экономиканың құрылымын бұзуы мүмкін.

Коронавирус дәуірінен кейінгі туризм қандай болады десек, бұл көптеген факторларға байланысты болады. Біз сұраныс құрылымының өзгеруін байқаймыз, ол ең алдымен эпидемиологиялық жағдайға байланысты шектеулермен, қорқынышпен және халықтың нақты кірістерінің төмендеуімен, жиынтық төлемге қабілетті сұраныспен байланысты болады.

Қазір COVID-19 ауруының деңгейі біртіндеп төмендеп келеді, оған вакцинация да ықпал етуде. БҰҰ жанындағы Дүниежүзілік туризм ұйымының (UNWTO) Бас хатшысы Зураб Пололикашвили ағымдағы жылдың қаңтарында атап өткендей, елдегі коронавирусқа иммунитет 2021 жылдың I жартыжылдығында дамуы мүмкін, сондықтан жаңа туристік маусым бұрынғыға қарағанда қолайлы болады деген үміт бар.

Көктемнің басталуымен, карантиндік шектеулерді біртіндеп алып тастау жағдайында, көптеген қазақстандықтар көктемгі-жазғы кезеңде демалысын жоспарлай бастайды. Алайда, демалыс орнын таңдағанда, азаматтар эпидемиологиялық жағдайға, шектеу шараларының сақталуына және туристер үшін шекаралардың ашықтығына назар аударуды жалғастыруда.

Көптеген сарапшылардың пікірінше, ағымдағы жыл, өткен жыл сияқты, Қазақстандағы белсенді ішкі туризм жылы болады. Ол сату көлемі бойынша да, сұраныс бойынша да, бағыттар бойынша да 2020 жылға ұқсас болады деп болжануда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мошняга Е.В. Основные тенденции развития туризма в современном мире // Вестник РМАТ. 2013. № 3. С. 20–34.

2. Логунцова И.В. Маркетинговые аспекты управления туризмом. М.: АРГАМАК-МЕДИА, 2019.

3. Веревичев И.И. Кризисы науки и кризисы цивилизации в эпоху ускорения научно-технического прогресса // Наука среди нас. 2019. № 4(20). С. 272–278.

4. Козлова Е.В., Солод Т.В., Завьялов А.А. Международный туризм в условиях кризиса мировой экономики: тенденции и проблемы развития // Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление. 2019. № 4(107). С. 7–12.

5. Абалаков А.Д., Панкеева Н.С. Особенности развития туризма в период глобального экономического кризиса // География и природные ресурсы. 2011. № 3. С. 111–117.

6. Burkle, Fm. Jr. Globalization and natural disasters: issues of public health, public capacity and political action / Fm. Jr. Burkle // Journal of International Relations. — 2006. — № 59 (2). —Р. 231—265.

УДК 379.83

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ТУРИЗМА И ЕГО ПЕРСПЕКТИВЫ

Жалтаев Н.Р., Тулеуов Ш.Е.

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г.Актобе

Аннотация. Пандемия COVID-19, набравшая обороты в начале 2020 года оказала огромное влияние на все существующие сферы мирового хозяйства, в частности на сферу туризма. Статья рассматривает новые возможности, открывшиеся в такой непростой период для сферы туризма.

Ключевые слова: кризис, коронавирус, пандемия, COVID-19, туризм, цифровизация, экологический туризм, туризм в Казахстане.

Состояние мирового туризма в XX веке приравнялось к уровню феномена и могло даже сделать этот век веком туризма. 150 стран из 195 государств мира активно развивают и занимаются туризмом. Последние 10 лет туризм имеет положительную динамику роста. Туризм занимает особое место в экономической сфере государства, который обеспечивает высокий уровень дохода. В некоторых странах он является своего рода катализатором социально – экономического развития, таких как Франция, Италия, Испания.

Индустрия туризма несет в себе множество определенных особенностей, наличие которых необходимо брать во внимание при создании моделей и прогнозов роста разного рода территорий. К примеру, туризм оказывает непосредственное влияние на такие сферы экономической деятельности как строительство, транспорт, торговля, сельское хозяйство, общественное питание и многие другие. И, как правило, туризм относится к виду экономических деятельностей с высокой долей рискованности. Риск заключается в экономической, политической, социальной нестабильностях в определенном регионе.

Начало 2020 года ознаменовалась появлением нового вида коронавируса COVID-19, которая была объявлена пандемией Всемирной организацией здравоохранения. Первая вспышка была зарегистрирована в г. Ухань, Китае, под конец 2019 года, которая вследствие распространилась по всем странам и материкам. Были закрыты границы стран мира, приостановились авиаперевозки и железнодорожные сообщения в большинстве стран, также был введен режим единой самоизоляции. На месяц март 2021 года по всему миру зафиксировано около 120 млн. случаев заражения, погибло более 2 млн. людей [1]. Человечество сталкивается с пандемией не впервые, и стоит отметить, что состояние медицины в нынешнее время значительно сильнее и потенциал для борьбы с недугом на порядок выше. Самым главным отличием нынешней пандемии является появление так называемой «неинфекционной пандемии» или же «пандемии страха», которое возникает на фоне стремительного роста информационных технологий и большой скорости распространения информации по всему миру.

Все сферы мирового хозяйства, в частности туризм, оказались под сильным влиянием получившейся ситуации. По словам большинства экспертов, такой кризис не наблюдался со времен Второй мировой войны. Всемирный совет по туризму и путешествиям (WTTC) провел исследование весной 2020 года, где выявились следующие обстоятельства – из-за пандемии коронавируса ежедневно сокращались до миллиона рабочих мест в туризме мирового масштаба. Самой большой урон среди европейских стран пришелся на Германию – около 1,6 млн. рабочих мест опустели. После в списке оказались Россия, Италия, Великобритания. По прогнозам также под ударом окажутся такие страны как Япония, Бразилия, Индия, Франция, Индонезия. Согласно исследованиям, наиболее разрушительное воздействие претерпят страны Азиатско-Тихоокеанского региона, а наименьшее воздействие скажется на странах Ближнего Востока. Также отмечается, что общие потери для данной отрасли могут достигнуть 2 трлн. долларов США, согласно опыту предыдущих эпидемий, вызванных вирусами свиного гриппа H1N1, атипичной пневмонии SARS [2].

Следовательно, в современных реалиях первостепенной задачей выступает поиск выходов из кризисной ситуаций, которые во многом будет зависеть от поддержки государства, ее эффективности мер и предложений. Несмотря на все негативные последствия текущего кризиса, стоит выделить одну важную деталь – индустрия туризма, такая, какая она есть сейчас, стоит на пороге крупных изменений. И наступивший кризис из-за пандемии COVID-19, вероятно даст начало этим переменам. К примеру, актуальность приобретут технологии виртуальной и дополненной реальностей, ускорится процесс их внедрения в экономику впечатлений. И как следствие, претерпят изменения инструменты, необходимые для удовлетворения потребностей туристов. Здесь стоит отметить следующий факт – сами потребности не видоизменяются, т.е. потребность в перемещении, новых эмоциях и впечатлениях, общении и знании останутся без изменений, а изменятся лишь инструменты и методы их удовлетворения. И, в самом деле, на рубеже последних нескольких лет уровень применения электронных информационных систем и платформ достиг высоких показателей. Направление к цифровизации подразумевает поэтапную перекалфикацию всех причастных к рынку в сферу онлайн с последующим изменением финансовых потоков, также созданием предпосылок для роста показателей прибыли в данной индустрии. Важное следствие текущего кризиса – рост тенденции в рамках цифровизации сферы туризма. В связи с этим в нынешнее время

многообещающим направлением является разработка и продвижение цифровой продукции, как и для привычного направления туризма, так и для его нового ответвления. К примеру, Европейской комиссией по туризму (ЕТС) планируется цифровая кампания с целью продвижения европейских городов, имеющих спрос в индустрии туризма, в городах Германии, Польше и Бельгии. Также была запущена программа дистанционного обучения в сфере туризма одним из испанских высших учебных заведений совместно с всемирной туристической организацией.

На фоне роста популярности применения цифровых технологий есть вероятность возникновения следующей ситуации. Вполне возможно возникновения такого понятия как вирусophobia среди туристов, при котором общество попросту не будет готово к массовым путешествиям, тщательно продумывая и анализируя свои желания и всевозможные риски. Одним из ожидаемых последствий данного кризиса станет переход фокуса туристов на безопасность путешествий и санитарно-эпидемиологической ее составляющей. Вдобавок, значительно увеличится значимость безопасности путешествий и санитарно-эпидемиологической обстановки региона. Туристы будут склоняться к турам в небольших группах.

В связи с этим, из-за боязни перед огромными скоплениями людей массовый туризм, скорее всего, обретет более иную форму, станет более индивидуальным, также возможно наберет обороты экологический туризм, для которого есть хорошие возможности для развития в нашей стране.

Достаточно высокие возможности для развития возникают при нынешних реалиях для экологического туризма. Экологический туризм это визит туристов в места, относительно нетронутые антропогенными воздействиями, также формирование выгодных условий для охраны состояния окружающей среды при помощи местного сообщества. По данным Всемирной туристической организации, на долю экотуров в мировом пространстве туризма приходится примерно 10%.

Основу любого экологического туризма составляют нижеуказанные принципы:

- стабильное применение природных источников и ресурсов;
- поддержание природного, культурного и социального разнообразия;
- продумывание и планирование, совокупный подход, включение экологического туризма в планы местного развития;
- одобрение и поощрение региональной экономикой;
- вмешательство местного населения в формирование и рост туризма;
- расширение кругозора и рост уровня образования туристов в сфере экологического туризма;
- сократить чрезмерное употребление и затраты.

Ярким примером экологического туризма в Казахстане могут послужить экотуры на территории озер Кольсай, Кайынды, Иссык расположенных в Алматинской области, также Чарынский каньон, Поющий бархан, Катон-Карагай и многие другие объекты. Спрос и интерес туристов растет в данных направлениях последнее время. Это может быть объяснено ростом интереса общества сферой экологического туризма в целом.

Объекты экологического туризма это не только природные уникальности и красоты, а еще и культурные достопримечательности. В основном выделяют три основных направления в экологическом туризме: познавательный, научный и восстановительно-оздоровительный, выбор которых зависит от потребности общества. Экологическому туризму присущи минимальное количество инфраструктуры, что вполне выгодно касательно экономической точки зрения. Пример данного направления экологического туризма в нашей стране – мавзолей Ходжа Ахмета Яссауи. Учитывая, что город Туркестан, где расположен данный мавзолей, развивается и растет с каждым днем, можно предположить, что туристический поток будет расти в положительном направлении. Также в Казахстане существуют множество исторических объектов,

которые могут стать популярными туристическими объектами при должном внимании, способствуя культурному и экономическому росту страны.

Нынешняя ситуация способствует накоплению большого отложенного спроса. Очень вероятно, что конец пандемии и открытие границ только увеличит его масштабы. В первую очередь, вероятно, будет набирать былые обороты внутренний туризм. Но беря во внимание повсеместный кризис, можно сделать предположение, что покупательная способность общества снижется, и, возможно, хороший спрос будут иметь бюджетные туры внутри страны. Если рассматривать въездной туризм, то его восстановление может занять определенный промежуток времени, достаточно длительный.

По этой причине участникам рынка туристам необходимо взять фокус на внутренние путешествия, сконцентрироваться в данном направлении, продвигать возможные перспективные течения, заняться разработкой свежих предложений.

Иными словами, субъекты туристической сферы нуждаются не только в плане выживания, но и предотвращения подобных ситуаций в будущем, также своевременной адаптации к грядущим изменениям. Наряду с всеобщей поддержкой государства, сюда должны входить следующие ведущие составляющие:

1. перемещения внимания на сферу внутреннего туризма;
2. формирование новых предложений, которые направлены на бюджетный туризм, также туризм, с меньшим числом людей;
3. развитие экологического туризма как отдельного вида туризма, выработка новых маршрутов, расширение целевой аудитории, генерация новых идей;
4. особое внимание на состояние безопасности путешествий, учет санитарно-эпидемиологической обстановки региона, страховой продукции;
5. перевод в цифровую сферу оказываемых услуг: QR-коды, приложения с различными функциями [3].

Сегодняшний кризис, охвативший мировое пространство, стал последствием пандемии коронавируса. Это беспрецедентный случай касательно прогнозируемых последствий и потерь. Прогнозы относительно последствий и восстановления мирового рынка самые различные. Некоторые эксперты прогнозируют скорое восстановление на конец 2021 года, имеют место быть и более поздние сроки, по мнению иных экспертов. Другая половина экспертов прогнозирует более долгий период выхода из кризиса, который займет несколько лет.

Естественно, после завершения пандемии сильные изменения претерпят мировосприятие и психология потребления в целом, что поспособствует росту конкуренции в сфере туризма, что, свою очередь, приведет к совершенно новому этапу в данной сфере. Кризис, в конце концов, завершится, и отрасль туризма начнет восстанавливаться. Для успешного выхода из кризисной ситуации и восстановления субъектам индустрии туризма необходимо быть едиными, разработать результативные меры восстановления и противостояния масштабным угрозам в будущем.

Список использованной литературы

1. Всемирная организация здравоохранения [Электронный ресурс] Хронология действия ВОЗ по борьбе COVID - 19. URL.: <https://www.who.int/ru> (дата обращения 02.02.21)
2. Википедия [Электронный ресурс]. URL.: <https://ru.wikipedia.org/wiki> (дата обращения 02.02.21)
3. Логунцова, И.В. Индустрия туризма в условиях пандемии коронавируса: вызовы и перспективы.

РЕЛИГИОЗНЫЙ ТУРИЗМ В РЕСПУБЛИКЕ БАШКОРТОСТАН

Исламова Г.И.

Башкирский государственный университет, г. Уфа

Аннотация. В статье рассмотрено понятие религиозного туризма, обозначены проблемы организации религиозного и паломнического туризма. Паломнические туры как направление туризма - явление относительно новое, несмотря на то, что паломнические путешествия люди начали совершать еще в глубокой древности. Башкортостан - многонациональная республика. Самыми многочисленными верующими в республике являются православные христиане и мусульмане. Рассмотрены объекты паломничества в Башкортостан.

Ключевые слова: религиозный туризм, паломничество, Башкортостан, святые места, туризм

Туризм во всем мире рассматривается как приоритетная отрасль экономики. Для многих регионов и стран мира (Андорра, Канарские острова и др.) туризм является единственным источником дохода. В России выделяется несколько регионов, особых туристских зон, развитие туризма в которых является одной из первоочередных задач, стоящих перед государством.

Хорошими потенциальными данными для развития туризма обладает и Республика Башкортостан.

Преимущество и уникальность Башкортостана — это климат, наличие большого числа целебных источников, рек, пещер и сохранившиеся до сегодняшних дней традиции бортничества и производства качественного кумыса и конечно же наличие святых и почитаемых мест. Многие природные объекты Башкортостана имеют мировую известность.

В Башкортостане — хорошие возможности для следующих видов туризма: культурно-познавательный, лечебно-оздоровительный туризм (в том числе кумысолечение), горный / зимний туризм (в том числе конно-санные маршруты на снегоходах), приключенческий туризм, спортивный туризм, активный туризм (особенно — конные туры, спелеомаршруты, сплавы), религиозный туризм, этнографический туризм, экологический и многие другие.

В этой статье мы более подробно рассмотрим религиозный туризм в республике Башкортостан.

Религиозный туризм, который также известен как паломничество, представляет собой вид туризма, при котором верующие путешествуют индивидуально или в группах по причинам, связанным с религией или духовностью, в поисках смысла.

Самая крупная в мире форма массового религиозного туризма проходит в Индии во время паломничества Кумбха Мела, которое привлекает более 100 миллионов паломников.

Современные религиозные туристы имеют больше возможностей посещать святые города и святые места по всему миру. Самыми известными святыми местами являются Великая мечеть Мекки, Святыня Имама Хосейна в Кербеле, Святыня Имама Резы в Мешхеде, Святыня Леди Фатима Масума в Куме, Святилище Богоматери Фатимы в Ковада Ирия, базилика Богоматери Гваделупской в Мехико, церковь Рождества Христова в Вифлееме, Стена Плача в Иерусалиме и базилика Святого Петра в Риме.

Паломники отдают дань уважения священным местам и своим богам, путешествуя по миру (или даже если только по стране). Эти священные или святые места могут включать в себя место рождения или смерти основателей (или святых), или место их «призвания» или духовного пробуждения, или их связи (визуальной или словесной) с

божественными местами, где происходили чудеса, или местами, где, как говорят, жило божество, или любое место, которое обладает особыми духовными силами. Религиозные туристы придают этим местам духовное значение, в память о которых ставят святыни или храмы, которые рекомендуется посещать для получения духовной выгоды. Вот эти преимущества:

- подтвердить, углубить или поразмышлять над своей верой;
- исцелиться;
- получить ответы на свои вопросы

Благодаря этим целям религиозные путешественники известны как преданные путешественники. Они склонны копить на религиозные переживания. В результате сегмент религиозного туризма, как известно, менее чувствителен к экономическим взлетам и падениям, чем туристический рынок в целом.

Башкортостан располагает хорошими возможностями для развития религиозного туризма. Особенностью Республики Башкортостан является многонациональность населения, что определяет её поликонфессиональность. Согласно данным Турстата, в Башкирии за последние годы в семь раз выросло число паломнических туров. Это происходит не случайно. Прежде всего, Уфа является местом пребывания мусульманского духовного лидера России и сопредельных стран, муфтия Центрального Духовного управления мусульман России и европейских стран СНГ.

На территории республики находятся много объектов для паломничества. К самым известным относится и священное место, расположенное на вершине горы Ауштау, почитаемое многими верующими жителями республики. Это место часто посещается паломниками, а также различными экскурсионными группами. Всего на вершине горы Ауштау находится несколько захоронений, с установленными на них надгробными плитами. В некоторых краеведческих источниках о землях Башкирии упоминается, что на вершине горы находятся три захоронения. Самое почитаемое из них - могила святого мусульманского проповедника Мухаммада Ризван Ауш Аулия, или просто - Аулия. На захоронении установлено надгробие с арабскими надписями и датой - 651 год хиджры (1253 год по более привычному летоисчислению).

Достопримечательность находится рядом со старым башкирским селом - Старобайрамгулово. В этом населенном пункте нет никаких других туристических достопримечательностей, кроме горы Ауштау и захоронений на ее вершине. Ежегодно множество паломников посещают этот поселок и восходят к могилам на вершину горы. Это место является священным для мусульман. Восхождение на вершину Ауштау, а это 230 метров, складывается из двух этапов. На первом этапе по горной тропе туристы и паломники поднимаются до священного источника - Аулия, родника, выходящего из-под камней. Второй этап - это подъем на самую вершину и посещение захоронений. На вершине возле могилы растет береза, на которую паломники и туристы вяжут ленточки. По преданию, загаданное здесь желание обязательно сбывается. Помимо самой вершины, ленточки на кустарниках можно встретить и на всем протяжении маршрута к могилам. Несмотря на предупреждающие таблички, туристы продолжают повязывать ленты, отдавая дань, скорее языческим традициям, нежели каким-то мусульманским.

Среди всех могил, расположенных на вершине, самая почитаемая из них - это могила святого Аулия (Мухаммада Ризван Ауш Аулия). Существует несколько легенд, в каждой из которых есть те или иные подробности, но все легенды имеют один и тот же смысл. Аулий был мусульманским проповедником, странствующим по землям Башкирии и просвещающим людей. В то время среди башкир было много язычников, которые не принимали никакие другие религии. Придя на местные земли с целью проповедовать ислам, Аулий был убит как раз такими язычниками. Как его убили - доподлинно не известно: то ли закидали камнями, то ли отрубили голову. На следующее утро после его смерти произошло чудо - местные жители увидели проповедника поднимающимся на гору, держащим свою отрубленную голову в руках. Тогда и стали считать Аулия святым,

и похоронили его со всеми почестями прямо на вершине горы, куда он поднимался. С тех пор, место считается священным.

В остальных легендах разнятся версии смерти Аулия, а также появляются некоторые подробности, но так или иначе все легенды про него сводятся к смерти проповедника и его захоронении на вершине горы Ауштау.

Примерно на полпути к вершине расположен святой источник, названный в честь мусульманского проповедника. Вода из него бьёт ключом только в конце мая - начале июня. Дело в том, что источником этого родника является талая вода, которая спускается с гор во время таяния снега весной. В остальное же время года родник пересыхает. В 2010 году были взяты пробы воды из родника, и по заключению экспертов вода из святого источника соответствует всем санитарным нормам. Паломники запасаются водой впрок, поэтому здесь нередко выстраиваются длинные очереди.

При посещении данной достопримечательности, независимо от целей посещения, вероисповедания и отношения к религии в целом, всем рекомендуется придерживаться ряду некоторых правил. Во-первых, все-таки повязывать ленты на кустарники, растущие на маршруте подъема не стоит - это не только вредит природе, но и нарушает эстетику. Женщинам рекомендуется восходить на вершину в закрытой, не вызывающей одежде. На вершине горы не стоит курить, ругаться и употреблять спиртные напитки.

Даже если вы не являетесь верующим человеком, вам все равно будет интересно подняться на Ауштау. Отсюда открывается потрясающий вид на озеро Аушкуль и окрестности. Кроме того, здесь можно найти яшму - разновидность кварца, выделяющуюся причудливыми узорами и рисунками. Яшмы на самом деле здесь много - даже в Эрмитаже имеется несколько экспонатов, созданных из Аушкульской яшмы. После посещения горы, многие туристы увозят с собой на память несколько красивых камней яшмы. Летом здесь также можно встретить парапланеристов.

Стоит отметить, что, несмотря на растущую популярность паломничества, большинство поездок по святым местам Республики Башкортостан носят частный характер. Изучение туристского рынка республики показало, что, к сожалению, в настоящее время в Башкирии нет туристических фирм, которые бы серьезно занимались разработкой, продвижением и реализацией паломнических туров, особенно по внутренним направлениям. Однако стоит заметить, что некоторая деятельность по организации поездок к святым местам все же ведется.

Исследователи проблем религиозного туризма и паломничества высказывают мнение, что религиозный туризм может стать одним из самых перспективных видов туристских путешествий XXI века. Ежегодное количество туристов и паломников составляет 300-330 млн. человек. Некоторые отечественные эксперты прогнозируют, что в Российской Федерации религиозный туризм может составлять около 70% всего внутреннего туризма. В настоящее время спрос на культурно-познавательные путешествия с религиозными целями постоянно растет, поэтому необходимо создавать качественный турпродукт.

Многие считают религиозный туризм не интересным по сравнению с познавательным или лечебно-оздоровительным туризмом. Это происходит из-за того, что большинство людей, особенно молодежь, воспитанная на массовой культуре, не имеют о нем никакого представления.

Привлекать внимание молодежи к интересному и познавательному религиозному туризму нужно с помощью активной, современной рекламы в интернете и социальных сетях.

Паломнический туризм в нашей стране имеет самую неразвитую инфраструктуру. Необходимо обеспечить туристов транспортом, местом проживания, питанием.

Для посещения туристами необходимо также возродить и обустроить культовые сооружения (монастыри, святилища, храмовые комплексы, часовни, могилы), сделать

доступными придорожные объекты культа. Обустроить подходы к святым источникам, и водоемам, придорожным крестам и другим культовым объектам.

Религиозный туризм нуждается в имеющих специальное религиозное образование кадрах для проведения экскурсий в храмах, потому что после экскурсии возникают специфические вопросы, на которые обычный светский экскурсовод часто не в состоянии ответить.

Таким образом, можно отметить, что религиозный туризм является составной частью индустрии туризма. Соборы, мечети, культовые музеи и духовные центры – это туристские объекты, которые пользуются все возрастающим спросом. Памятники религии, истории и культуры представляют существенную мотивировку посещения того или иного региона или города.

Список использованной литературы

1. Башкортостан: Краткая энциклопедия. Уфа: Науч. изд-во «Башкирская энциклопедия», 1996. С. 65-66, 268, 631-633.
2. Житенёв С.Ю. Религиозный туризм и паломничество в Российской Федерации: современное состояние и перспективы развития // Журнал Института наследия. 2016. №1(4). С. 1-11.
3. Ибрагимова З.Ф., Хамадеева З.А. СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ В СФЕРЕ ТУРИЗМА И ГОСТЕПРИИМСТВА НА ТЕРРИТОРИИ РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН//Доклады Башкирского университета. 2020. Т. 5. № 5. С. 338-341.
4. Новиков В.С. Тенденции развития религиозного туризма в мире // Научные исследования в сфере туризма: Труды Международной Туристской Академии. 2010. Вып.6. С. 360.
5. Прокопенко Т.А., Максимов Д.В. Религиозный туризм и его место в системе туристской деятельности // Проблемы, инновационные подходы и перспективы развития индустрии туризма: Мат. VI междунар. науч.-практ. конф. Сочи, 2006. С. 225-230.

УДК:502:796.5(575.141)

ПРИРОДНЫЕ ПАМЯТНИКИ- УНИКАЛЬНЫЕ ОБЪЕКТЫ ТУРИЗМА

А.Равианов, М.Р.Усманов

Самаркандский государственный университет, г. Самарканд

Аннотация: В статье рассматриваются природные памятники Зарафшанской долины как уникальные объекты развития экологического туризма в регионе. Для эффективного использования этих объектов в туристических целях целесообразно привлечение туристов стран Центральной Азии, создание совместных туристических кластеров, налаживание тесных связей с туристскими фирмами и организациями. Большой эффект дает широкое использование уникальных памятников природы в туризме.

Ключевые слова: туризм, экотуризм, памятники природы, спелотуризм, супа, сталактиты, сталагмиты.

Развитие сферы туризма требует совершенствования механизмов, обеспечивающих непосредственное, эффективное использование имеющихся возможностей, устойчивое функционирование видов туризма. Динамичное развитие туризма в Узбекистане, дальнейшее полное и эффективное использование имеющегося огромного туристского потенциала, развитие, региональная организация и развитие других отраслей отрасли, в частности экотуризма, этнографического, гастрономического, спортивного, рекреационного туризма, сельского и агротуризма, молодежного и семейного туризма,

являются приоритетными задачами, стоящими сегодня перед отраслью. Ярким примером является то, что указом Президента Узбекистана "О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан" в период 2017-2021 годов поставлен вопрос эффективного развития туристической отрасли. Так как Указ Президента страны "О мерах по обеспечению ускоренного развития сферы туризма" предусматривает вывод непосредственно на новый уровень комплексного развития отрасли [1].

В связи с недостаточным использованием туристических возможностей в регионах, известно о низком уровне доли этой отрасли в экономике. К тому же в перспективных программах социально-экономического развития районов концепция поэтапного развития сферы туризма не разработана. Возможно, что комплексное исследование туризма на уровне малых регионов может стать важным звеном экономики. В нашей стране насчитывается более 7000 исторических памятников, архитектурно-культурных памятников. Тем не менее, до сих пор не создана перспективная модель развития национального и международного туризма в регионах. Только на территории Самаркандской области насчитывается 1105 археологических, 60270 архитектурных, 37 достопримечательностей, 18 монументальных, 21 мемориальных, в общей сложности 1851 объектов материально-духовного наследия [2]. Для эффективного использования этих объектов в туристических целях целесообразно привлечение туристов стран Центральной Азии, создание совместных туристических кластеров, налаживание тесных связей с туристскими фирмами и организациями. Большой эффект дает широкое использование уникальных памятников природы в туризме. Потому что человек тесно связан с этой природой, и все время его тайные синопты привлекают человека к себе. В настоящее время, когда отношения между природой и обществом имеют серьезный характер, наиболее эффективным способом рационального использования является туризм. Термин уникальных памятников природы также был впервые введен известным немецким туристом, географом и естествоиспытателем Александром Гумбольдом в 19 веке. В Средней Азии в 1923 году А.А.Бродский составил список памятников природы, включающий в себя различные объекты-водопады, озёра, леса, отдельные уникальные деревья, скалы, птичьи иглы и хакозы [4].

Следует отметить, что не все объекты, созданные природой, являются уникальными памятниками природы. К уникальным памятникам природы относятся, как правило, попадание на поверхность камней и разрезом, которые могут исчезнуть под воздействием внутренних и внешних природных сил или человека и образовавшиеся в геологические периоды в результате укоренения горных пород, каменные останки древних растений и животных, следы, живописные водопады, горы и др. Одной из важных особенностей уникальных памятников природы является их научное и геологическое историческое значение. В создании многих уникальных памятников природы наряду с природными факторами (геоморфологическими, археологическими) участвуют и другие факторы. При появлении памятников эти факторы тесно связаны друг с другом. В качестве примера можно привести геологические, геоморфологические, археологические памятники, которые встречаются в Узбекистане и других регионах. В районе села Хужакент Ташкентской области также имеются геологические и геоморфологические памятники, на которых сохранились рисунки, нарисованные древними предками в мастерской, изготовленной из оружия, и на стенах гора. Также к такой группе памятников можно привести рисунки, изображающие несколько животных, насекомых и охотничьих пейзажей, которые были нарисованы первобытными людьми в Зараутской крепости на юге Узбекистана на протяжении 20 - 30 тысяч лет. Уникальные пейзажи, встречающиеся на природе под воздействием воды, ветра и солнца, привлекают человека, а созданные памятники природы не обливают туристов без сочувствия. Хранящиеся в музеях искусства, с удовольствием смотрят картины, оставаясь в мастерстве создавших их художников. Тем не менее, природа по-своему является "могущественным художником". В течение долгих геологических лет природа создает

горные вершины, красивые долины, глубокие ущелья, огромные водопады, пещеры, скалистые ручьи и другие. Просмотр уникальных черт природы всегда привлекает туристов. К примеру, на Балканском полуострове в одной горной реке имеется 6 водопадов, а в Северной Америке - 8 водопадов в трех реках протекающих через гору Мамонт. Высота водопада, образовавшего реку во Франции под названием Вкисе, составляет более 30 м. Такие замечательные объекты встречаются в нашей стране. В частности, карстовые горы Кырктауского плато в горах Чачликалан в Зарафшанском хребте, пещера Амира Темура на южном склоне горы Каратепа имеют большое значение для развития "спелотуризма", являющегося специальным видом туризма в нашей стране[3].

В странах Центральной Азии, а также на территории Узбекистана есть тысячи чудотворных и незаурядных мест. Однако они не используются в целях международного туризма. Например, в долине Мисринг Джарфех, Саксония, Швейцария каменные ворота и грибные камни, образованные ветром, в долине Колорадо в Северной Америке появились разнообразные формы из горных пород, наиболее характерные из которых - ледниковые. Камень Тандила в Аргентине, движущийся под воздействием ветров, является самым привлекательным местом для туристов. Камень Сангиджуман, расположенный на южном склоне горы Нурата, не уступает им по своей строгости. На территории, прилегающей к Туркестанскому хребту и Моргузару, расположен Заминский горно-лесной государственный заповедник. Во всех сезонах года в заповеднике, летом-зимой, своим ямочно-зеленым костюмом вырастают арчевники, отличающиеся от окружающих территорий. Кажется, природа поверила в свою красоту. Если вы идете по одинокому тропинку между арчевниками, то перед вами будет показано великолепное зрелище, то есть вы столкнетесь с памятниками природы, известными среди народа под названиями "Саватские невесты", "Куялташ", "Сорок красавиц". Территория, на которой образовались памятники природы, называется Гуралашским и Заминским массивами (на высоте 2000-3200 метров над уровнем моря) и расположена в долинах рек Замин и Сангзар. "Крепость Кырккыз" (площадь 3-4 гектара), расположенная на правом берегу реки Кызылтургай, на высоте 300 - 700 метров над ее долиной и считающаяся уникальными памятниками природы, занимает здесь особое место. На юго-востоке крепости изображение девушки поднялось как памятник (высота 12 м, диаметр пояса 1 м, диаметр лестницы около 2 м) [4].

Один из уникальных памятников природы горы Моргузар называется "Куялташ". Расположен на высоте 1000 - 1900 метров над уровнем моря. Здесь соединяются горы низкой и средней высоты, адыры, широкие речные долины и красивые овраги, образуются красивые пейзажи. В долинах образовались широкие (200-800 м) террасы. Согласно геологическому устройству, территория представлена преимущественно мягкими туловищами и длинными горными породами. В долинах рек встречаются и горняки, приведенные в результате селевой работы песчаными смешанными камнями. Однако не очень распространены твердые горные породы (известняки, доломиты, мраморы). "Куялташ" имеет доминирующую форму и произрастает на второй террасе правобережья Гуралаша, в 4 -5 км к востоку от села Карачакшак. Его высота и диаметр около 10 м. Климат района мягкий, годовое количество осадков 400 - 500 мм, среднегодовая температура 10 - 11 градусов.

Гора Куйташ на Северном Нуратинском горном хребте Джизакской области (самый высокий - Тунгизлитов, 1905 м) является одним из легендарных мест в Узбекистане. В случае удаленного наблюдения за здешним зданием, они напоминают лежащие овцебыки.

Еще одна из уникальных скал с прекрасным видом - " Ворота Амира Тимура" в среднем течении реки Сангзар на территории Джизакской области. Он также сформировался из известняков в каменноугольные период. Удивительный и таинственный вид склона привлекает внимание каждого проходящего мимо пассажира.

М.А.Хашимов отметил, что " Ворота Амира Тимура " давно известны. Как пишет древнегреческий ученый Арриан, А.Македонский совершил поход в сторону Танаиса (ныне Сирдарья) после захвата Мараканда столицей Сагдианы. В этом походе через эти ворота прошли более 30 тысяч ласков Македонского. Это место было очень удобным для поездки на восток (6). Ровные поверхности в горах Центральной Азии (Каратау, Нуратау, Каратапа) с высотой 500 - 600 м до 1000 - 1200 м местные жители назвали эти поверхности "сундуками", "тайцы", "супы"[4]. Их поверхность пересечена склонами, в основном долинами горных рек, из долины которых возвышается крутой холм. Такие выровненной поверхности среднеазиатских гор используются только в качестве пастбищ. Однако эти достопримечательности могут быть превращены в места, обеспечивающие досуг туристов. Такие места есть и в Джизакской области. Их Б.Бахритдинов и А.Саидов назвали их "Маргузарскими супами". Территория вокруг "Супы" значительно выше (высота над уровнем моря 2000 -2500 м), её поверхность почти плоская, восточная граница проходит по бассейну Кашкасу, западная граница - по меридиану Хатырчи. Имеются воронкоподобные ботинки, образовавшиеся под влиянием карстовых процессов. Поверхность обрезана множеством малых рек. Главное богатство и красота "Супы" - ее географическое положение, климат, растительный и животный мир. На его территории обитают редкие животные (горные козы, многочисленные дикие и хищные птицы). Здесь созданы дома отдыха, лечебные учреждения.

В Актауском хребте (Самаркандская и Навоийская области) в северо-западной части гор Нуратау находится камень получивший название "Сангиджуман", то есть, "качающийся камень". Вес плотины около 225-235 тонн, окружность 19 м, диаметр 9 м, высота около 6 м. Известно, что такие камни, как "Сангиджуман", находятся в средней части хребта Зарафшан, а также встречаются в других местах земного шара (например, вблизи аргентинского города Буэнос-Айрес). Большинство таких мест широко используется в туризме.

«Хазрати Довуд» в селе Аксай, расположенная в горном массиве Агалык, используется в местном туризме как любимое место для тысяч паломников из республики. Однако инфраструктура здесь не отвечает требованиям. В результате совместного изучения этого объекта профессором факультета географии и геологии университета Александра Кузы в Румынии Михай Булай и исследователем факультета географии и экологии СамГУ Б.Мелиевым стало известно, что в будущем экосистема региона может потерять свою привлекательность в результате антропогенного воздействия. Во избежание этого, с учетом притока местных и иностранных туристов, потребуется создание транспортных парковок и другой инфраструктуры.

В целом использование таких уникальных памятников природы в туристических целях имеет большое значение. На наш взгляд, в будущем на основе научно обоснованного плана на такие уникальные объекты необходимо организовать географические и туристские экспедиции и разработать туристские маршруты. Мы считаем, что для того, чтобы редкие памятники природы обычно располагались в небольшом расстоянии от человечества, их необходимо использовать в туризме только на основе туристических маршрутов.

Следует отметить, что для использования уникальных памятников природы в туристических целях необходимо обратить внимание на следующие вопросы:

- совместная разработка научных основ использования уникальных памятников природы в туризме при разработке "Национальной модели туризма Центральной Азии";
- пересмотреть и группировать перечень уникальных памятников в регионах, кадастровать и добавить к туристским маршрутам самые уникальные и привлекательные в туризме объекты;
- проведение туристской акции в странах Центральной Азии в номинации "самый уникальный и самый античный памятник природы";

- Совместная научная разработка территориальных туристских комплексов и туристских кластеров и др.

Список использованной литературы

1. Указ Президента Республики Узбекистан "О мерах по обеспечению ускоренного развития сферы туризма", Т, 2017
2. Указа Президента Республики Узбекистан "О Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан". Пять приоритетных направлений развития Узбекистана в период 2017-2021 годов -Т, 2017
3. Абдужаббаров М.А. Карст гор Южного Узбекистана. - Т.: 1990.
4. Хашимов М. Экологический туризм в Узбекистане - Самарканд, 2012

УДК 501.55

РЕЛИГИОЗНЫЙ ТУРИЗМ В РЕСПУБЛИКЕ БАШКОРТОСТАН

Чуйкина В.С.

Башкирский государственный университет, студент, г. Уфа

Аннотация. Актуальность темы заключается в том, что Республика Башкортостан обладает значительным потенциалом для развития туризма и имеет возможность выйти на новый уровень. В данной статье рассмотрены проблемы и перспективы развития туризма, в том числе перспективы развития религиозного туризма.

Ключевые слова: Религиозный туризм, туризм в Республике Башкортостан, монастыри, храмы, легенды.

На туристском рынке Башкортостан ассоциируется с возможностью незабываемого отдыха, связанного с местным колоритом и удивительной природой. Спорт, здоровье, приключения – главные составляющие туризма в Башкортостане. Республика располагает большим потенциалом для широкого спектра туристских услуг и развития туризма. Здесь множество больших возможностей, эффективная и результативная реализация которых при сохранении природных комплексов может внести существенный вклад в социально-экономическое развитие республики в целом, а так же его отдельных районов.

Одним из ключевых условий развития туризма в Башкирии - это наличие туристических ресурсов: исторические и культурные памятники, горы, пещеры, реки и озера и т.д. Основой культурно-познавательного туризма являются более трех тысяч памятников истории, искусства, культуры, археологии, музеи и театры. Самыми популярными являются: памятник Салавату Юлаеву, Монумент Дружбы, Мемориальный дом-музей С.Т. Аксакова, Башкирский государственный художественный музей им. М.В.Нестерова, Русский Драматический театр, Башкирский драматический театр им. М. Гафури и т.д.

Башкортостан славится своими санаториями («Якты-Куль», «Ассы», «Янган-Тау», «Юматово» и т.д.). Учитывая, что в РБ множество минеральных источников и залежей лечебных грязей, благоприятный умеренно-континентальный климат, санаторно-курортная деятельность развивается успешно, привлекая с каждым годом все большее количество туристов.

Биоклиматические условия и особенности рельефа Башкирии позволяют развивать спортивный туризм. В республике уже существуют множество горнолыжных трасс (Горнолыжный курорт Ак Йорт, Горнолыжный центр Ассы Тау, Курорт Абзаково, Горнолыжный курорт Мраткино и т.д.). С каждым годом в горнолыжных центрах увеличивается количество разнообразных трасс и предоставляемых услуг,

совершенствуется инфраструктура в целом [2]. Так же здесь хорошо развиты различные конные туры и сплавы по рекам (Белая, Юрюзань, Ай, Инзер и т.д.).

Республика Башкортостан имеет все необходимые ресурсы для развития экотуризма. В Республике 3 заповедника (Башкирский государственный природный заповедник, Южно – Уральский государственный природный заповедник, природный заповедник «Шульган – Таш»; 3 природных парка – «Кандракуль», «Мурадымовское ущелье», «Зилим». Также функционируют 2 национальных парка – «Башкирия» и «Асылыкуль». Первый в России геопарк создан в Башкортостане, на территории Салаватского района. На территории Ишимбайского и Стерлитамакского муниципальных районов создан геопарк Торатау.

Распространен в Башкирии и религиозный туризм. В республике терпимо относятся к представителям всех конфессий, в крупных городах запросто могут рядом располагаться христианские, мусульманские и иудейские храмы. В Кантюковке расположена знаменитая мечеть «Суфия», а в Уфе находится место явления Березовской святителя Николая Чудотворца иконы. Там же находится знаменитая икона Богоматери. Поклониться им собираются со всей страны [1].

Самые известные мечети РБ: Мечеть Ляля-Тюльпан, Первая соборная мечеть, Мечеть «Мунира», Соборная мечеть «Гуфран», расположенные в Уфе. В Башкортостане множество православных храмов, церквей, соборов и монастырей: Свято-Троицкий собор (Белорецк), Свято-Троицкий собор (Бирск), Свято-Троицкий храм (Ишимбай), Марфо-Мариинский монастырь (Кумертау, с. Ира), Богородице-Казанский храм (Мелеуз), Свято-Успенский кафедральный собор (Салават), Церковь иконы Божией Матери «Неупиваемая чаша» (Салават), Рождество-Богородицкий храм (Уфа), Покровская церковь (Уфа), Собор Иконы Божией Матери Казанская (Стерлитамак), Никольский храм в селе Николо-Березовка, Михаило-Архангельский храм (Зирган) и т.д.

Одним из самых ярких религиозных объектов РБ является Успенский Свято-Георгиевский мужской монастырь «Святые кустики». Он расположен в живописной горно-лесистой местности Благовещенского района, примерно в 100 км от Уфы. «Святые Кустики» — древнее народное название этого места. Оно произошло от группы деревьев, стоящих на некотором возвышении: трех берез и двух ив, которые переплелись между собой. Именно здесь с середины XIX века жителями окрестных сел и деревень наблюдались различные чудесные явления.

В этом месте еще до революции стали случаться чудеса. В 1856 году крестьянин деревни Уса-Степановки увидел старца в сияющих ризах, держащего в руке крест. Очевидец поведал об этом односельчанам, и постепенно к «Святых кустикам» стали приходить люди и молиться. Видели здесь и Святой Животворящий Крест, от которого исходило золотое сияние. Людям являлась икона Божьей Матери, а с небес раздавался колокольный звон. После истовых молитв больные могли получить долгожданное исцеление от недугов. Православное духовенство не оставило это место без внимания, и 25 марта 1905 года был учрежден Георгиевский женский монастырь. Обитель просуществовала до 1927 года, монахов заставили покинуть монастырь, а в 30-х гг. власти и вовсе приказали сровнять святое место с землей. В конце 90-х гг. православная церковь решила не оставлять святое место пустым, и уже в 2002 году был учрежден Успенский Свято-Георгиевский мужской монастырь.

Вознесение Господне — особо почитаемый в «Святых Кустиках» праздник, поскольку именно с ним связаны различные чудесные явления, происходившие на этом месте. Именно на праздник Вознесения 1998 г. совершилось и первое богослужение в только что образовавшемся скиту. Так, с Божественной литургии, спустя 70 лет, на этом намоленном месте началось возрождение монашеской жизни.

Это душевное и духовное место способно привлечь множество туристов. Они обретут здесь спокойствие души, могут попросить о чем-либо и помолиться, а также набрать святой воды из источника. Здесь создана хорошая инфраструктура. Туристы и

паломники могут остановиться в гостинице монастыря "Святые Кустики". При заселении в гостиницу необходимо взять благословение игумена о. Варлаама на пребывание в монастыре и при себе иметь паспорт. За трапезу и проживание оплата не берется, всё во славу Божию[3]. Добираться до монастыря очень удобно. При организации тура из Уфы можно доехать на автобусе за полтора часа (рис.1). Самостоятельные туристы могут добраться из Уфы на маршрутке.

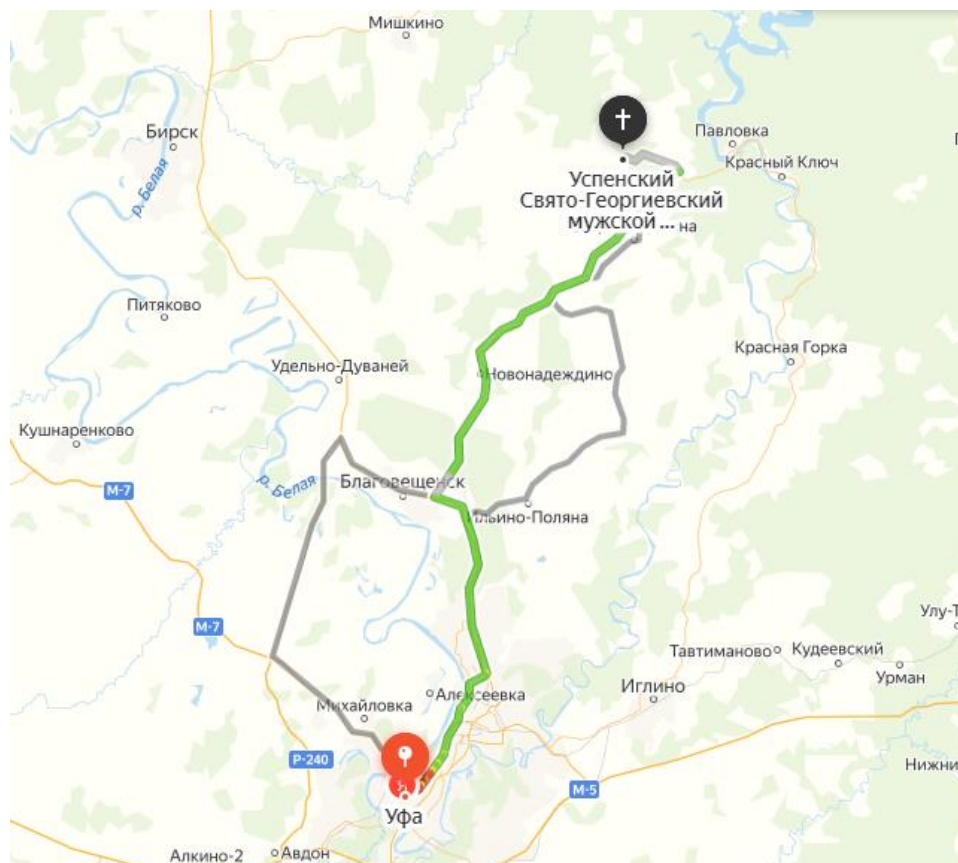

Рисунок 1. Организованный автобусный маршрут Уфа-Успенский Свято-Георгиевский мужской монастырь «Святые Кустики».

Можно выделить следующие факторы, которые сдерживают развитие туризма в Башкортостане: недостаточно развитая инфраструктура (гостиничные услуги, организации общественного питания, транспорт), недостаточный уровень развития системы организаций туров, отсутствие рекламы на уровне страны и мира. Неосведомленность людей о туристических местах в РБ является одной из главных проблем.

Несмотря на все минусы организации туризма в Башкирии, она имеет большие перспективы стать магнитом для туристов из других городов и стран благодаря своей уникальной природе и истории. Но все же природные ресурсы – главное преимущество туризма в республике и нужно развивать именно те виды туризма, которые непосредственно связаны с природой (лечебно-оздоровительный, спортивный, экологический, экстремальный).

Также туристский поток в республику может увеличиться благодаря религиозному туризму. В Башкортостане множество чудотворных мест, связанных с интересными легендами, удивительные храмы, мечети, церкви и монастыри.

Гора Ауштау и родник Аулияна с. Старобайрамгулово Учалинского района – место, способное привлечь туристов своим преданием об убийстве святого Рамазана, а вода в роднике имеет чудодейственную силу.

Посещение могил целителей и провидцев Мужавира хазрата Сиражетдинова в д.Мансурово Баймакского района и Гатауллы ишана в д. Валитово Хайбуллинского района, считается, что земля с их могил имеет целебную силу.

Уникальное место, которое исполняет желание - гора Нарыстау с. Ильчигулово Миякинского района, вода в роднике у подножия горы имеет целебные свойства. Еще желание можно загадать на месте Древних Ахуновских менгиров.

Святые источники республики - Святой Табынский источник в п. Красноусольский Гафурийского района, Источник старицы блаженной Варвары в с. Скворчиха Ишимбайского района и Богородский святой источник в Уфе.

Удивительные мавзолеи, которые поразят любого туриста своей историей - Мавзолей хаджи Хусейн-бека в п. Чишмы Чишминского района, Мавзолей Турахана в Чишминском районе и Мавзолей Бэндэбикэ в с. Максютово Кугарчинского района.

Также в республике есть православные святыни со своими историями и чудесами: Успенский Свято-Георгиевский мужской монастырь «Святые кустики» в с. Уса-Степановка Благовещенского района, Свято-Сергиевский кафедральный собор в Уфе, Бугабашский Богородице-Смоленский женский монастырь в с. Багубаш Бакалинского района, Богородице-Тихвинский женский монастырь в с. Приютово Белебеевского района, Богородице-Табынский женский монастырь в п. Красноусольский Гафурийского района, Покрово-Эннатский мужской монастырь в с.Дедово Федоровского района и Никольская церковь в селе Николо-Березовка Краснокамского района. Все эти уникальные объекты способны заинтересовать паломников и обычных туристов для образовательных и духовных целей. Необходимо лишь прорекламировать эти туристские ресурсы и туристский поток увеличится.

В Республике Башкортостан религиозный туризм может удивить своими святынями, легендами и историями и в то же время туристов будет поражать невероятной красоты природа. Паломников и обычных туристов не оставит равнодушными религиозные и паломнические туры и они обязательно вернуться в Башкирию.

Список использованной литературы

1. Фролов, Н.К., статья «Туризм в Башкирии: древние пчелы, липовые леса и гостеприимство» [Электронный ресурс] URL:<https://woman.rambler.ru/other/41916317-turizm-v-bashkirii> (дата обращения 05.03.2021)

2. Шакуров, Р.З. Башкортостан – краткая энциклопедия. Уфа, 1996 [Электронный ресурс] URL: <https://na5ballov.pro/lib/kray/6807-shakurov-rz-glav-red-bashkortostan-kratkaya-enciklopediya.html> (дата обращения 05.03.2021)

3. Янсиярова, Э.Ф., статья «Успенский Свято-Георгиевский мужской монастырь «Святые кустики»». [Электронный ресурс] URL: <https://svyatiekustiki.ru/about/>

*Научный руководитель:
к.г.н, доцент Хамадеева З.А.*

ЛЕЧЕБНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНЫЙ ТУРИЗМ В РЕСПУБЛИКЕ БАШКОРТОСТАН

Гирфанова И.Р.

Башкирский государственный университет, студент, г. Уфа

Аннотация. В статье затрагивается тема лечебно-оздоровительного туристского потенциала РБ. Особое внимание акцентируется на основных направлениях развития санаторно-курортного комплекса Республики Башкортостан. Автором указаны достоинства и недостатки, накопленные в данной сфере. Также автор останавливается на том, что РБ имеет все, что требуется для развития лечебно-оздоровительного туризма.

Ключевые слова. Туризм, внутренний туризм, лечебно-оздоровительный туризм, санаторно-курортное лечение, лечебные ресурсы.

Республика Башкортостан - одна из увлекательных республик нашей страны с богатой природой. Ее по праву называют второй Швейцарией, потому сюда идет большой туристический поток не только из России, но и из других стран. На туристическом рынке республика проявляет к себе большую заинтересованность со стороны потребителей данной услуги, это связано с тем, что в Башкортостане имеется большое количество курортов, санаториев, туристических центров, горнолыжных курортов и т. п. Туристы имеют возможность отдыхать здесь как в любое время года, так и в любой сезон.

Лечебно-оздоровительный туризм в настоящее время развивается особенно динамично, и наша страна имеет хороший потенциал для его развития. В основном это связано с наличием хорошо развитой инфраструктуры санаторно-курортной системы, которая была создана в советское время. С учетом исторического развития российский курортный комплекс может сыграть особую роль в развитии въездного туризма. Но пока отдых иностранных граждан является редким исключением. Санатории Башкирии обслуживают до 250000 человек в год; включая 31 санаторий и профилакторий, 170 рекреационных учреждений. Наиболее известными являются курорты «Янган-Тау» и «Красноусольск», обладающие развитой инженерной и медицинской инфраструктурой [5].

Башкирия обладает всеми видами природных лечебных ресурсов. Здоровый климат и живописная местность, различные бальнеологические, термальные, минеральные факторы, могут обеспечить человеку полноценный отдых и лечение, благодаря этим условиям в республике функционирует комплекс санаторно-оздоровительных учреждений [1].

Башкирия славится своими грязелечебницами, построенными в соответствии с западными нормами и образцами. Ресурсы лечебных грязей в районе представлены торфяными и сапропелевыми глинами. Имеются небольшие озерно-ключевые месторождения иловых сульфидных грязей. С помощью грязевых ванн лечатся заболевания костно-мышечной системы, почек, нервной системы, а также бесплодие. Например, лечебная грязь озера «Безымянное-1» санатория «Якты-куль» лечит пародонтоз, заболевания нервной системы, но нужно помнить, что грязевые процедуры считаются достаточно тяжелыми для организма, и если существуют проблемы с сердцем, то можно накладывать грязи только на определенные участки тела. Так сохранится лечебный эффект, и сердце не пострадает от перегрузки. [9]

С давних пор в Башкирию ездят на кумысолечение, которое позволяет если не излечить полностью, то хотя бы облегчить жизнь больных туберкулезом. Первая кумысолечебница появилась на территории Башкирии в 1890 году. С тех самых пор этот пенный напиток стал визитной карточкой республики. Помимо лечения туберкулеза, кумыс обладает и другими целебными свойствами – повышает иммунитет, улучшает

состав крови (повышает гемоглобин). Также напиток нормализует секреторную деятельность желудка и других органов пищеварения, обладает бактерицидными свойствами и благотворно влияет на нервную систему. На сегодняшний день старейшей кумысолечебницей РБ является санаторий «Юматово». [10]

Уже несколько десятилетий в мире существует практика иппотерапии, то есть лечения с помощью лошадей. Стала она развиваться и в Башкирии. В основном пациентами таких «докторов» становятся дети, страдающие детским церебральным параличом, люди с травмами позвоночника. Катание на лошадях снимает синдром хронической усталости, улучшает походку и способствует выработке правильной осанки. Считается, что лошади башкирской породы наиболее пригодны для этого вида терапии так как, во-первых, их шерсть не вызывает аллергии, во-вторых, они достаточно низкорослы, так что падение с них не особенно опасно. Помимо общего лечения, конные прогулки предлагает своим посетителям, например, санаторий «Карагай». [8]

"Башкирская рица", "Арский камень", "Аслы-куль", "Восход", "Горный воздух", "У Каповой", "Берлога", "Ташлы" – это одни из немногих туристических баз, в которых люди проводят активный отдых. Сезон за сезоном они сменяются от семейного отдыха на берегу озера до молодежного катания на лыжах.

В такие праздники как Курбан-байрам, Ураза-байрам – люди со всей Башкирии и близ лежащих регионов съезжаются в крупные мечети Уфы (Ляля-Тюльпан, Хамза - Хаджи, Мунира, Первая Уфимская Соборная мечеть, Гуфран и т. д.) для совершения обряда на несколько дней.

Далее приведены самые популярные санатории Республики Башкортостан и их преимущества.

Санаторий «Бодрость». Профилируется на санаторно-курортном лечении заболеваний опорно-двигательного аппарата и соединительной ткани, нервной системы, кожных заболеваний и подкожной клетчатки, органов дыхания и пищеварения, гинекологии, офтальмологии, кардиологии. Особенным преимуществом санатория является это то, что здесь лечат таким продуктом как нафталан.

Недостатков не обнаружено, так как санаторий оборудован всем, что может понадобиться человеку как в номере помещения, так и снаружи.

Санаторий «Ай». В санатории проводится лечение болезней позвоночника и суставов, верхних дыхательных путей, сердечно-сосудистой и нервной систем, лечение осуществляется с помощью физиотерапии и бальнеопроцедур, также задействованы все возможности исцеления водой, воздушными массажами, полезными травами, лечебной грязью, кинезотерапии. Среди недостатков можно отметить, что нет интернета, в номерах есть только ванная комната и нет кондиционера.

Санаторий «Сосновый бор». Профиль лечения санатория:

- Заболевания опорно-двигательного аппарата
- Заболевания кровеносной системы
- Заболевания периферической нервной системы
- Заболевания пищеварительной системы
- Заболевания органов дыхания.

В качестве оздоровления используют минеральные воды «Шаамбары 2», торфяные грязи, которые добываются в деревне Агашино. Кроме этого используют оздоровительные души, массажи, иглоукалывания, климатотерапии и сероводородные ванны, такие ванны особенно полезны для женщин. Из недостатков можно отметить утренний и дневной заезд в санаторий, для комфорта посетителей можно было бы сделать и вечерний заезд.

Санаторий «Танып». Методы лечения санатория - насыщение организма минеральными водами, лечение парафином, фитотерапия и спелеоклиматическое лечение, массажи и ингаляции. В санатории «Танып» лечат такие заболевания как:

- опорно-двигательного аппарата;

- органов пищеварения;
- кожи;
- органов дыхания;
- нервной системы;
- системы кровообращения;
- мочеполовой системы;
- эндокринной системы.

Расположение санатория позволяет наслаждаться видами на регион, ценовая политика самая высокая из всех санаториев Башкирии.

Санаторий «Янган-Тау». Один из самых известных санаториев в России. Медицинская служба состоит из лечебно-диагностического комплекса, лечебниц парового и сухого воздуха, семи терапевтических отделений, помещения для питья, оздоровительного комплекса, грязевой ванны и spa-центра. Курорт расположен на возвышенности, поэтому туристов ждет горный климат, а также лечебные факторы: геотермальные сухие и влажные газы, горы и минеральная вода Кургазак. Санаторий ни в коем случае не принимает на лечение людей с высоким артериальным давлением и беременных женщин, что является недостатком и следует отметить, что ценовая политика одна из самых высоких на Урале, особенно летом.

Доминирующее положение на республиканском рынке санаторно-оздоровительных услуг занимают санатории – «Янган-Тау» и «Красноусольский». Эти санаторные организации являются системообразующими предприятиями муниципальных районов – Салаватский и Гафурийский районы, которые определяют уровень их социально-экономического развития. [7]

Природные условия и лечебные ресурсы Башкирии являются базовой основой для эффективного развития деятельности курортов и оздоровительного туризма в республике. К ним относятся: большое количество водоемов; обширные, лесистые открытые пространства, гармонично сочетающиеся с лесными лугами; наличие различных минеральных вод для бальнеологических и питьевых целей; лечебные иловые и сапропелевые грязи; подходящий тренирующий климат; кумысотерапия. Эти и многие другие ресурсы представляют собой исключительный курортный и рекреационный потенциал и способствуют развитию оздоровительного туризма [3]

К сожалению, бесценные лечебные ресурсы Республики Башкортостан еще не полностью используются, в том числе и для развития внутреннего и въездного лечебно-оздоровительного туризма, тогда как здесь созданы все условия для создания курортного комплекса, соответствующего международным стандартам качества предоставления лечебно-оздоровительных услуг. Многие санатории и курорты в регионе известны во всем мире. Сюда, вместе с туристами нашей страны, отдыхают и набираются сил как иностранцы, так и здешние жители.

В республике были приняты программы, целью которых являлось активное развитие санаторно-курортной деятельности и лечебно-оздоровительного туризма. К примеру «Программа развития санаторно-курортной системы республики Башкортостан», также была принята концепция «О программе развития санаторно-курортной системы Республики Башкортостан на 2002–2018 гг.» [6]. Важную значимость для развития санаторно-курортного комплекса Башкирии имел Указ Президента РБ «О мерах по развитию санаторно-курортной системы Республики Башкортостан» от 6 мая 2000 года № УП-252 [4]. В наши дни создана «Стратегия социально-экономического развития Республики Башкортостан до 2020 г.», включающая в себя раздел по развитию санаторно-курортной деятельности региона.

Республика Башкортостан обладает используемыми, разведанными и перспективными ресурсами природных лечебных факторов – минеральных лечебных вод и грязей, которые в сочетании с живописной природой и благоприятными метеорологическими условиями резко континентального характера, использованием

биологически активных продуктов, которые являются гордостью и визитной карточкой республики - кумыса и меда, создали уникальные предпосылки для развития курортного дела, именно это поспособствовало созданию одного из основных направлений туристско-рекреационной зоны Башкортостана - «Ваше здоровье!», которое ориентировано на развитие профилактического и реабилитационного лечения на базе термальных курортов, минеральных вод, местных лечебных грязей, чистого горного и лесного хвойного воздуха [2].

На основе анализа основных действующих здравниц на территории Республики, использующий вышеуказанный потенциал, можно сделать вывод о том, что лечебно-оздоровительный туризм в Башкортостане имеет все возможности стать ведущим направлением в этой отрасли экономики.

Республика Башкортостан, являющаяся бесспорным туристическим лидером на Урале, намерена завоевывать новые позиции не только на российском, но и на международном рынках.

Список использованной литературы

1. Ахмадуллин Р.В. Главный по отдыху говорит о работе // Курорты Башкортостана. 2004. №2 [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-sanatorno-kurortnoy-sistemy-v-respublike-bashkortostan> (дата обращения: 04.03.2021).
2. Бунаков О.А. Развитие регионального туризма с учетом национальных особенностей (на примере Республики Татарстан) // Российские регионы: взгляд в будущее. 2017. Т. 4. № 1. С. 138-144 (дата обращения: 04.03.2021).
3. Клейман А.А. Основные направления развития санаторно-курортной деятельности и лечебно-оздоровительного туризма региона [Электронный ресурс]. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=26189813> (дата обращения: 04.03.2021).
4. Указ Президента РБ «О мерах по развитию санаторно-курортной системы Республики Башкортостан» от 6 мая 2000 г. №УП-252 (дата обращения: 04.03.2021).
5. Постановление Правительства Республики Башкортостан «Развитие внутреннего и въездного туризма в Республике Башкортостан» от 14 сентября 2017 г. № 424 (дата обращения: 04.03.2021).
6. Постановление Кабинета Министров Республики Башкортостан «Развитие санаторно-курортной системы Республики Башкортостан» от 23 декабря 2002 г. № 372 (дата обращения: 04.03.2021).
7. Yantau [Электронный ресурс] URL: <https://www.yantau.ru/> (дата обращения: 04.03.2021).
8. O-krohe [Электронный ресурс] URL: <https://o-krohe.ru/zdorove/ippoterapiya/> (дата обращения: 04.03.2021).
9. Premier-tur [Электронный ресурс] URL: <https://premier-tur.com/sanitariums> (дата обращения: 04.03.2021).
10. Trip-point [Электронный ресурс] URL: trip-point.ru

*Научный руководитель:
к.г.н, доцент Хамадеева З.А.*

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ БАШКОРТОСТАН

Хабибуллина Г.С.

Башкирский государственный университет, г. Уфа

Аннотация: В статье рассматривается развитие туризма в Республике Башкортостан Российской Федерации. В ней описывается общее положение внутреннего туризма в Республике, и не только, еще описаны некоторые проблемы развития туризма и пути их решения. Выбранная тема актуальна, ведь интерес каждым годом к туризму растет.

Ключевые слова: Республика Башкортостан, туризм, турист, природа, проблема

Наша республика Башкортостан является одной из самых красивейших и богатых на природные ресурсы республик нашей страны. Не даром нашу республику называют второй Швейцарией, ведь к нам приезжает большой поток туристов не только из России, но и из-за рубежа. На туристическом рынке республика имеет к себе большую потребность со стороны потребителей данной услуги. Я думаю, что это связано с тем, что в Башкортостане имеется достаточно много здравниц, санаториев, туристических баз, горнолыжных курортов и т. п. Это очень удобно, ведь туристы могут отдыхать здесь в любое время года, в любой сезон.

Наша республика Башкортостан является одним из наиболее благоприятных регионов в Российской Федерации, располагающий природными ресурсами для туризма и отдыха. Своеобразной и редкой красотой природы. Гости республики, туристы здесь могут проплыть по быстрым рекам, совершить трудные, но полные восторга восхождения на высокие уральские вершины, спуститься в темноту сказочно-заманчивых пещер, осмотреть целебные источники и озера и прозрачные, как хрусталь, горные потоки, с шумом низвергающиеся с живописных высот.

Рисунок 1: Физическая карта республики Башкортостан

Все мы знаем, что республика Башкортостан имеет большой потенциал к развитию туризма, ведь она имеет огромное количество туристических ресурсов: около 300 карстовых пещер, 600 рек, которой крупнейшей рекой является Белая; 800 озёр; хребты Уральских гор, являющимися древнейшими горными образованиями в Европе, включая высочайшую вершину в республике — гору Ямантау; три государственных заповедника: Шульган-Таш, Башкирский заповедник, Южно-Уральский заповедник и национальный природный парк «Башкирия».

Так же Башкортостан с давних времен славится не только красотой природы, но и уникальными методами лечения различных заболеваний. Например, кумысолечение – лечение кобыльем молоком от туберкулеза, нервной системы, системы пищеварения. Таким образом, мы можем сказать, что в нашей республике туристы могут проходить лечение, которое нигде так не развито как здесь. У нас имеются санатории – Красноусольск, Янган-Тау, Ассы, Юматово, Зеленая роща, Карагай, Яктыкуль и другие.

А еще в такие религиозные праздники как Курбан-байрам, Ураза-байрам – люди со всей республики и близ лежащих регионов съезжаются в крупные мечети Уфы для совершения обряда на несколько дней. В столице Башкирии в Уфе есть мечети: Ляля-Тюльпан, Ихлас, Первая Уфимская Соборная мечеть, Гуфран и т. д.

Таким образом, мы можем с уверенностью сказать, что Башкортостан является одной из крупно развивающихся республик Российской Федерации в области туризма и не только.

На основе данных, которые были приведены выше, необходимо добавить, что наша республика активно развивается не только в области туризма, но и нарабатывает политические связи. Тем самым, подготавливая мощную почву для благосостояния нашего Башкортостана. Ведь, как известно нам, одним из важнейших внешних факторов воздействия на туризм является политика и, конечно же, экономика.

Развитию туризма в Башкирии уделяется большое количество внимания. Однако, были и есть некоторые проблемы, с которыми мог сталкиваться каждый гость нашей республики, который был у нас, но хотелось бы предложить некоторые пути их решения.

Рассмотрим некоторые из них:

Проблема 1.: слабо развитая инфраструктура дорог – некоторые туристы зачастую не могут попасть в нужное им место, так как отсутствие дорожного полотна препятствует их прохождению в конечную точку прибытия. Решение: необходимо уделять особое внимание прокладке маршрутов.

Проблема 2.: цены превышают качество предоставляемых услуг.

Решение: необходимо создать ужесточенные меры при проведении проверочных работ о предоставляемых услугах.

Проблема 3.: многие туристы предпочитают отдых за границей, порой слетать за рубеж оказывается гораздо привлекательней, нежели отдыхать недалеко от дома.

Решение: из этого можно сделать вывод о том, что цены в республике завышены во много раз, и тут все зависит от экономической обстановки не только в Башкирии, но и в России и мире в целом.

Проблема 4.: неосведомленность людей о туристических местах в РБ, очень мало рекламы о туризме в Башкортостане.

Решение: нужно пускать социальную рекламу по ТВ и интернет ресурсам о том, как можно провести отдых, не выезжая за пределы республики.

В целом, Башкортостан развивается достаточно быстро в области туризма и не только. Так же в планах республики в следующем году в Уфе провести международные саммиты глав государств Шанхайской организации сотрудничества (ШОС) и глав государств и правительств БРИКС. Это означает, что: «знакомство и постоянный контакт с политической и предпринимательской элитой других стран рано или поздно выливается в сотрудничество и инвестиции».

Еще несколько фактов: колесо обозрения в Центральном парке развлечений Уфы высотой 48 метров - самое высокое "чертово колесо" в стране, которое работает круглогодично; в Уфе мечеть имени Салавата Юлаева станет самой высокой в России.

Все это говорит о том, что наша республика Башкортостан идет по пути развития и не только развития, огромными шагами. И все, что происходит в Башкортостане сейчас, основывается для привлечения потока людей, туристов не только с других городов, но и с других стран, а привлечение людей и есть развитие в области туризма. Поэтому, мы можем с уверенностью сказать, что в ближайшее время наша республика Башкортостан станет одним из самых посещаемых регионов Российской Федерации.

Список использованной литературы:

1. Марушин В.А. Вместе весело шагать. Уфа: Баш. кн,изд-во, 1988. -200 с.
2. Балков В.А. Водные ресурсы Башкирии. Уфа, 1978.
3. Гареев А. М. Реки озера Башкортостана. Уфа, 2001 – 260 с.
4. Башкортостан для здоровья человека. Изд-во «Белая река». Уфа, 2002;
5. Квартальнов В.А. Туризм, экскурсии, обмены. Современная практика. – Москва: Наука, 1993.
6. Тихомиров В.Д. Спортивная классификация туристских путешествий. Москва, 1975.
7. Зорин И.В, Квартальнов В.А. Туристский терминологический словарь. Москва: Советский спорт, 1999.
8. Хисматов М.Ф. Минерально-сырьевой потенциал республики. Экономика и управление, 1995.
9. Попов Г.В. Леса Башкирии. Уфа, 1987.
10. Красная книга Башкирской АССР. Уфа, 1987.
11. Вахрушев Г.В. Путеводитель по Башкирии. Уфа: Баш.кн. изд-во, 1985. – 500 с.
12. Миркин Б.М. Экология растительности сельских земель Башкирии. Уфа, 1990.
13. Будыко М.И. Климат и жизнь. Л.: гидрометеоздат, 1971 – 470 с.
14. Ибрагимова З.Ф., Хамадеева З.А. **СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ В СФЕРЕ ТУРИЗМА И ГОСТЕПРИИМСТВА НА ТЕРРИТОРИИ РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН**// Доклады Башкирского университета. 2020. Т. 5. № 5. С. 338-341.
14. Башкортостан – краткая энциклопедия. Уфа,1996.
15. Спортивный курьер Башкортостана, № 10 (10) от 7.10.2003 года.
16. Рекламный буклет. Бельское речное пароходство.
17. Зорина Г.И, Ильина Е.Н, Мошняга Е.В. Основа туристской деятельности. Москва,2002 – 200 с.
18. Квартальнов В.А. Финансы и статистика. М,-2002 – 320 с.
19. Зорин И.В, Квартальнов В.А. Энциклопедия туризма: справочник – М.: Финансы и статистика, 2001 – 368 с.
20. Романов А.А, Саакянц Р,Г. География туризма: учебное пососбие. – М.: Советский спорт, 2002 – 464 с.

*Научный руководитель:
к.г.н, доцент Хамадеева З.А.*

МЕЧЕТЬ «ЛЯЛЯ-ТЮЛЬПАН» КАК ОБЪЕКТ РЕЛИГИОЗНОГО ТУРИЗМА В БАШКОРТОСТАНЕ

Шарипова Г.И

Башкирский Государственный университет, студент, г.Уфа

Аннотация. В статье рассматривается история формирования мечети и его структурные элементы на основе мусульманского права.

Ключевые слова: мечеть, история, Республика Башкортостан.

Уфа-город, где процветало религиозное единство и единение народов. Удивительно, что именно здесь появляются такие красоты и мечети делает магический религиозный центр мусульманина. Речь идет о старой мечети и медресе «Ляля-Тюльпан», который находится в северной части города. По внешнему виду ее быстро заметили, а на чертах здания сильно выделялись разные точки и точки.

В современном Башкортостане ведущими конфессиями являются ислам и православие. В Уфе находится Центральное духовное управление мусульман России, Уфимская епархия Русской Православной церкви, еврейская община, различные протестантские движения, языческие общины.

Руководство Башкортостана одинаково относится ко всем конфессиям, участвует в восстановлении святынь, возвращении прежних культовых сооружений, их реконструкции, строительстве новых.

В историческом аспекте религиозная сторона жизни республики была уникальна, как и вся история.

У древних башкир были распространены анимизм, тотемизм (существовали культы волка, журавля и некоторых других животных), магия. В доисламский период башкирской истории историки считают, что они исповедовали зороастризм и тенгрианство (Тенгри-небо, бог). Зороастрийское мировоззрение хорошо прослеживается в эпосе "Урал-батыр". Она повествует о непрестанной борьбе Добра и Зла во всей вселенной, а также содержит сведения о поклонении башкир небу.

Одним из объектов религиозного туризма является мечеть «Ляля-Тюльпан» - исламский культурно-просветительский центр в Уфе. "Ляля-Тюльпан" - это не просто мечеть, это образовательный центр для верующих в городе Уфе.

Здесь находится не только религиозный, но и образовательный центр. Ляля-Тюльпан относится к числу мусульманских учебных заведений. Здесь каждый ребенок становится приемным и приемным для старшеклассников. На оборудовании учебных кабинетов, для которых рассчитано около ста учеников, есть общее общежитие, столовая и конференц-зал. Научили читать, история религии, арабский язык, шариат и особенно важно - Коран.

Таким образом, мечеть-медресе Ляля-Тюльпан играет сразу несколько важных ролей. Стоит также отметить, что именно эта мечеть во время крупных религиозных праздников становится тем местом, откуда на всю страну транслируются проповеди верховного муфтия России.

Мечеть была построена более 20 лет назад. Своим названием он обязан двум высоким минаретам, расположенным у входа, которые похожи на бутоны тюльпанов. Их можно увидеть издалека благодаря их пятидесятиметровой высоте. Само здание мечети напоминает уже распутившийся бутон.

Мечеть "Ляля-Тюльпан" известна как в России, так и за рубежом. А два высоких минарета в виде весенних цветов стали символами этого места, узнаваемыми во всем мире.

Рисунок 1-Мечеть «Ляля-Тюльпан»

Мечта о большой мечети, которая могла бы стать настоящим культурно-образовательным центром Уфы и всего Башкортостана, родилась у местных жителей и руководства республики в середине 1980-х годов. Как и к любому другому своему проекту, башкиры подошли к проектированию главного культового сооружения чрезвычайно основательно. Одним из главных вопросов на начальном этапе подготовки было выбор места для будущей мечети. После долгих споров и различных дискуссий руководство республики выделило довольно внушительный участок земли в парковой зоне на берегу реки Белой. Живописный пейзаж должен был стать внешним оформлением, которое подчеркнет самый красивый бриллиант.

После проведения конкурса на проектирование школ, победителем становится компания "проектор Ляля-Тюльпан", представляющая местного архитектора Х.В.Давлетшина. Дело в том, что тюльпан является символом ислама, который часто заменяет его. Впервые мечеть планировалось открыть в 1989 году, когда уже праздновали 1100 больших колоколов. Народы Поволжья и Урала пришли в ислам, но с большими задержками. Мечеть Лал-Тюльпан, история ее создания, которая стала символом происходящих в нашей стране в конце 1980-х-1990-х годах. Разрушения вызвали экономический упадок и отсрочку строительства, поэтому в 1998 году мечеть была введена в эксплуатацию.

В мечети "Ляля-Тюльпан" находится самый большой зал республики с поклонением. При этом из залов может быть до ста человек, а с балкона не может быть специально предназначенного для женщин, где много молящихся. Сам Зал делает мечеть, как большинство из них в восточном стиле. Они также называются оригинальный растительный орнамент, их элементы используются как для отделки зданий, так и витражей. Эти молитвы и орнамент направлены на отражение глубокой и искренности райских деревьев. И играет главную роль: самые многоручевые стены города принесены в мрамор и Средиземное море. Восточный пол покрыт коврами, под которым можно найти керамические плиты. На площади перед Дворцом единообразно изображен рельеф, украшенный лепниной и стилизованным.

Список использованной литературы

- 1.Александрова, А.Ю. Международный туризм / А.Ю. Александрова. М.: Аспект Пресс, 2002. С.270.
2. Блохин, Ю.И. Концепция социально-экономической модели развития туризма в крупном туристском центре или регионе / Ю.И. Блохин. СПб: Олбис, 1998. С.120-125.
3. Лученок С.А. Агротуризм: мировой опыт и развитие в Республике Беларусь: монография / С.А. Лученок. – Минск: БГЭУ, 2008. – 198 с.
- 4.Рекреационная деятельность в Башкортостане [электронный ресурс] – режим доступа: // <http://www.wood.ru/ru/lonewsid-28171.html>

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ГОРНОЛЫЖНОГО ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ БАШКОРТОСТАН

Шишкин И.С.

Башкирский государственный университет, магистрант, г.Уфа

Аннотация. В данной статье рассмотрены перспективы и проблемы развития горнолыжного туризма в республике Башкортостан, выделены их особенности. Отмечены положительные и отрицательные стороны развития горнолыжного туризма.

Ключевые слова. География, горнолыжный туризм, республика Башкортостан, проблемы, перспективы, туризм.

Актуальность темы исследования. Одним из массовых видов туризма является в настоящее время горнолыжный туризм, который все шире используется туристами, как средство активного отдыха, способствующее гармоничному развитию человека и укреплению его здоровья. Организация массового отдыха горнолыжников и обеспечение необходимого при этом комфорта привели к созданию индустрии горнолыжного туризма, занявшей ведущее место в экономике стран, специализирующихся на зимних видах отдыха.

Несмотря на наличие у России, и в частности у Республики Башкортостан уникальных природно-рекреационных возможностей процесс развития горнолыжной индустрии в стране идет крайне медленно. Но в свете последних эпидемиологической обстановки, экономических, геополитических событий в мире, вектор развития туризма повернулся на внутренний туристский рынок, что должно сыграть «на руку» развитию туризма в стране, в частности – горнолыжного. В последнее время спрос на услуги национальных горнолыжных курортов существенно вырос, и продолжает расти. Возникшую ситуацию необходимо использовать для закрепления отдыхающих и перевода их в разряд постоянных клиентов отечественных горнолыжных центров. А для этого необходимо повышать качество и количество предоставляемых услуг.

По мнению экспертов, в настоящее время российский рынок горнолыжного туризма не заполнен и на треть. Это свидетельствует о недостаточном использовании туристского потенциала России. (Здесь сказывается и сезонный фактор). Для повышения уровня доступности и качества отдыха на отечественных горнолыжных курортах необходима более активная государственная политика (как в свое время во Франции, Австрии, Италии). Это подтверждается и географией горнолыжных курортов, которые преимущественно расположились вблизи мегаполисов и крупных городов, таких, как Москва, Санкт-Петербург, Сочи, а также промышленных центров на Южном Урале и в Сибири. При этом во многих случаях природно-климатические условия являются недостаточно благоприятными для горнолыжного туризма, что делает отечественные курорты ориентированными, в основном, на местных клиентов, тогда как у нас в стране есть множество территорий, потенциально пригодных для данной индустрии по наличию спусков и трасс, мягкому климату и живописной природе, а также к приему зарубежных туристов.

Анализ состояния горнолыжного спорта и туризма в Республике Башкортостан показывает, что за последние три года (2017-2020 гг.) в результате поддержки со стороны руководства республики, внимания и непосредственной помощи администраций городов и районов Республики Башкортостан и других организаций успешно выполняются мероприятия по развитию массового горнолыжного спорта и туризма на местах, подготовке высококвалифицированных спортсменов - туристов, горнолыжников - участников зимних Олимпийских игр, победителей и призеров чемпионатов мира, Европы

и России и спортивных резервов. А так же идет строительство и реконструкция горнолыжных комплексов. В республике усилиями заинтересованных организаций с каждым годом благоустраивается, реконструируется и расширяется материально-техническая база, по состоянию на 1 декабря 2020 г. функционирует 15 горнолыжных трасс, оборудованных подъемниками, которые соответствуют уровню проведения республиканских соревнований.

Целенаправленную работу по подготовке спортивных резервов для сборных команд Республики Башкортостан и Российской Федерации по горнолыжному спорту и фристайлу проводят три отделения спортивных школ (в Уфе, Стерлитамаке и Белорецке), где занимаются 876 чел. (дети, подростки, молодежь) и с обучающимися работают 14 штатных тренеров-преподавателей.

Республика располагает подходящим климатом и рельефом, следовательно, необходимо создать курортно-рекреационный комплекс, который смог бы привлечь потоки отдыхающих, то есть финансовый поток, и заработанные людьми деньги от добычи нефти и газа уходили не на развитие зарубежных курортов, а оставались в пределах региона.

Объектом работы - является горнолыжный туризм как вид туризма.

Предметом работы выступают проблемы и перспективы развития горнолыжного туризма в республике Башкортостан.

Цель работы – выявить и проанализировать проблемы и перспективы развития горнолыжного туризма в республике Башкортостан.

Особенность работы заключается в освещении горнолыжного комплекса республики и его ближайших перспектив. Для этого были поставлены задачи:

1. Рассмотреть основные центры горнолыжного туризма в Башкортостане.
2. Анализировать рынок горнолыжного туризма в Башкортостане.
3. Проблемы развития горнолыжного туризма в Башкортостане и пути их решения.

Теоретико-методологической основой работы послужили труды, исследования эффективного управления горнолыжным туризмом Александровой А.Ю., Бабкина А.В., Кускова А.С., также для раскрытия вопроса об особенностях горнолыжного туризма, использовались труды В. А. Андреева, А. В. Бабкина, А. М. Вититнева, Е. Л. Драчева и других.

Структура контрольной работы представлена введением, тремя главами, заключением, списком используемых источников и литературы. Основной текст работы отражен на 10 страницах. Список источников и литературы, в свою очередь, состоит из 9 пунктов.

Республика Башкортостан - образована в 1919 году во время формирования автономных советских республик. Ее площадь составляет 142 947 кв. км., население - 4,06 млн. человек. Территория республики расположена на склонах Южного Урала, в Предуралье и в Зауралье. Главные реки принадлежат бассейну Урала и Камы, основная река – Белая, крупные озера (Асликуль, Кандрыкуль). Республика Башкортостан - граница Запада и Востока Российской Федерации.

Высшая точка - гора Ямантау (1640 м). Несмотря на наличие гор, самая северная точка республики находится в Янаульском районе деревне Байсараво. Главные реки: реки Белая, Кама, Уфа. Климат континентальный; средняя температура января от -16 до -19 °С, средняя температура июля от +18 до +21 °С; количество осадков - около 500-700 мм в год.[8]

Республика Башкортостан обладает всеми необходимыми ресурсами для развития внутреннего и въездного туризма:

- благоприятные природно-климатические условия;
- историческое и культурное наследие;
- высокий уровень развития экономики;
- инвестиционная привлекательность;

- удобное географическое расположение на границе Европы и Азии;
- развитая транспортная инфраструктура;
- включенность в систему федеральных и международных транспортных коридоров;
- насыщенный календарь российских и международных деловых мероприятий;
- индустрия развлечений и гостеприимства;
- наличие образовательных учреждений, готовящих профессиональные кадры в туристической отрасли.

В соответствии с исследованиями журнала "Курс дела" в рейтинге популярности российских горнолыжных курортов Южный Урал стоит на первом месте. Согласно информации, размещенной на специализированных порталах, сегодня на Южном Урале действует около полутора десятков горнолыжных курортов: это башкирские монстры "Абзаково" и "Металлург-Магнитогорск", а также "Мраткино", челябинские "Аджигардак" (Аша), "Солнечная долина" (Миасс), гора Завьялиха (Трехгорный), гора Вишневая (Вишневогорск), гора Егоза (Кыштым), "Спорт-Экстрим" (Златоуст), ГЦ "Миньяр", "Райдер" (Миасс) и несколько небольших трасс в разных городах области. А так же в городе Уфе комплекс центра отдыха Olympic Park открытый в 2003 году, рядом с ним расположен горнолыжный комплекс «Ак-Йорт». Все вместе они обеспечивают возможность покататься как новичкам, так и профессионалам, предлагая трассы разного уровня сложности и "крутизны".

Как можно увидеть из вышесказанного, горнолыжные курорты Башкортостана составляют не самую большую часть горнолыжного комплекса Южного Урала, однако на территории республики находятся 3 горнолыжных центра (далее ГЛЦ) "Абзаково", "Металлург-Магнитогорск" и "Мраткино", находящихся на расстоянии 25-30 км друг от друга, которые образуют своего рода "горнолыжный район" Башкортостана. При этом "Абзаково" и "Металлург-Магнитогорск" являются крупными турцентрами, играющими немалую роль на региональном, а скоро, возможно, и на общероссийском туристическом рынке. Оба они относятся к сегменту "среднегорья". По поводу «Мраткино» на данный момент идут разговоры о федеральной поддержке, по своему масштабу и качеству проработки этот объект может стать одним из четырех крупнейших горнолыжных комплексов России, а по протяженности трасс- вторым в стране.

Горнолыжный курорт "Металлург-Магнитогорск" ("Банное") расположен на берегу озера Банное (Якты-Куль) на расстоянии 40 км от города Магнитогорск. Благодаря климату, отличающемуся долгими и снежными зимами, сезон катания здесь длится семь месяцев.

ГЛЦ "Металлург-Магнитогорск" один из самых крупных, хорошо развитых и популярных горнолыжных курортов Южного Урала. ГЛЦ предоставляет весь спектр услуг для горнолыжного спорта.

На сегодняшний день здесь существуют 7 действующих трасс протяженностью 9100 м с перепадом высот до 450 м, которые обслуживаются 4 подъемниками с суммарной пропускной способностью 3500 человек в час. 2 трассы длиной по 3 км находятся в проекте. Трассы ежедневно обрабатываются тратраками, по мере необходимости - установками искусственного оснежения, установками для подготовки халф-пайпа.

Услуги, оказываемые ГЛЦ "Банное", включают прокат снаряжения, услуги инструкторов и сервисного центра, сноупарк, освещение трас для ночного катания, медпункт, трассы и аренду тюбинга, камеру хранения, аренду пикниковой поляны, детский клуб "Снежный мир", пейнтбол, кафе, шашлычные.

Хотелось бы поподробнее остановиться на горнолыжном центре (ГЛЦ) «Абзаково», который считается лучшим горнолыжным курортом на Урале. По версии портала для путешественников Travel.ru, занимает третье место, среди 10 популярных мест зимнего отдыха в России и СНГ [7].

ГЛЦ «Абзаково» – это уникальный всесезонный горнолыжный комплекс, расположенный на территории Республики Башкортостан, что в 60 км от г. Магнитогорска и 35 км от г. Белорецка (железнодорожная станция «Новоабзаково»). Горнолыжный центр предлагает достаточно разнообразный спектр услуг отдыхающим: размещение в комфортабельных номерах, питание от полного пансиона до доставки заказов в номера, купание в аквапарке, услуги спортивно-туристской направленности, спортивно-охотничья стрельба на стендовом стрельбище, посещение зоопарка, бани, сауны, массаж, косметические услуги и др.

Горнолыжный сезон в ГЛЦ «Абзаково» начинается в ноябре и заканчивается в начале мая. Данный комплекс предлагает любителям горных лыж возможность покататься на многочисленных трассах (здесь их 15), общей протяженностью 18 км при перепаде высот до 320 м. Пять современных бугельных подъемников обслуживают склоны горнолыжного центра, обеспечивая пропуск более 5000 человек. В составе комплекса есть кафе, блинные, шашлычные, закусочные, где можно перекусить и полноценно пообедать; в магазинах имеется большой ассортимент сувениров и товаров для спорта и отдыха. Работают пункты проката спортивного инвентаря.

С целью привлечения отдыхающих, в том числе начинающих, на базе горнолыжного центра работает школа горных лыж и сноуборда. Популярность горнолыжному курорту прибавляют постоянно проводимые спортивные мероприятия такие, как Этапы Кубка России по горным лыжам и сноуборду; Чемпионат России по пара-ски, Всероссийский фестиваль горных лыж и сноуборда на Кубок «Абзаково», Этапы Кубка России по эндуро-спринту, Этапы Кубка Европы по сноуборду, Первенство России и Чемпионат России по горным лыжам (ФИС), Зимняя спартакиада учащихся, Всероссийские соревнования «Олимпийские надежды», Первенство России по спортивному ориентированию, Этап открытого кубка международного мотокросса, VIP-турнир «Уральский бугель» и др.

Основными потребителями туристских услуг ГЛЦ «Абзаково» выступают любители активных видов отдыха, как правило, с доходами выше среднего, представляющие центральную и европейскую части России, а также жители Урала и Сибири.

В горнолыжном центре организованы разнообразные экскурсионные программы, конные и пешие прогулки, комбинированные спелео-сплавы по реке Белой. Также отдыхающие могут воспользоваться услугами аквапарка. Для детей и подростков на базе горнолыжного центра работают досуговый центр и небольшой зоопарк.

В летний период ГЛЦ «Абзаково» востребовано любителями конных и пеших прогулок, сплавов, эко- и спелеотуризма. На маршрутах группы сопровождают опытные инструкторы и профессиональные повара, которые создают благоприятные условия для отдыха на природе.

В весенний сезон в ГЛЦ «Абзаково» самой востребованной услугой являются экстремальные сплавы по горной реке – Кизил.

Осенью до наступления горнолыжного сезона горнолыжный центр организывает специальные туры для пенсионеров, родителей с детьми и других желающих пройти программу по оздоровлению организма, включающие конные и пешие прогулки по окрестностям Абзаково, походы на горы, ущелья, с осмотром местных достопримечательностей и рассказом экскурсоводов об истории края, заезды на картингах, массаж, косметические процедуры, фитнес, аквапарк и др.

ГЛЦ «Абзаково» как и другие курортные учреждения подвержено сезонным колебаниям, что требует диверсификацию предлагаемых услуг, повышения качества обслуживания, обеспечения лояльности клиентов и их приверженности именно к данному горнолыжному центру, формирования и поддержки позитивного имиджа горнолыжного курорта, обеспечения необходимого соотношения между уровнем цен и сервиса, дифференциации услуг с учетом сезонности и индивидуальных потребностей туристов

[3].

Поэтому необходимо развивать новые направления в деятельности горнолыжного курорта «Абзаково». Так к перспективным направлениям развития «Абзаково» в летний сезон можно отнести строительство бассейнов с соответствующей инфраструктурой, трассы для гонок на дёрткартах, теннисных кортов, площадок для пейнтбола и гольфа; предоставление на прокат квадроциклов и т.п.

Также с целью максимальной загрузки горнолыжного комплекса в летнее время, можно организовать байдарочные маршруты по реке Кизил; трассы для велосипедистов и квадроциклистов; охотничьи и рыболовецкие туры, ziptrek туры (перемещение по веревке, натянутой на высоте между деревьями), пляжный отдых на реке Кизил и др. [1].

По разным оценкам экспертов, емкость рынка ГЛЦ Южного Урала без учета гостиничной составляющей составляет 150-300 млн. руб. в год: из них 100 млн. минимум приходится на "Абзаково", от 60 до 70 млн. - на "Банное" и еще 20-30 млн. в лучшем случае на остальные ГЛЦ (данные на конец 2019 года).

Популяризацией горнолыжного спорта на Южном Урале владельцы соответствующих курортов обязаны В.В. Путину, который сделал рекламу всем горнолыжникам, прокатившись на склонах Магнитогорска. После того как этот сюжет показали по телевидению, многие люди, по словам участников рынка, встали на горные лыжи. Однако кризис общую благостную картину подпортил - спада лидеры горнолыжного туризма не ощутили, но темпы роста снизились. Ежегодная динамика посещений в кризисные годы замедлилась, и в сезон 2019/20 рост к предыдущему составил 7-8%, тогда как в предыдущие годы было 35-40%. Показатель же стабильного роста для рынка ГЛЦ - 20% в год. Всего же склоны башкирских горнолыжных курортов принимают около 350 тыс. человекопосещений в год, в будни - 15% от показателей в выходные. Основные клиенты (80%) - жители близлежащих районов Башкортостана и Челябинской области, 10% приходится на все остальные уральские регионы (Екатеринбург, Тюмень, Курган, Сургут и др.), 7% - туристы из Москвы и Санкт-Петербурга и оставшиеся 3% - жители других российских регионов.

Горнолыжный спорт и туризм уже по определению имеет ярко-выраженную сезонность. Благодаря континентальному климату Башкортостана с длительной снежной зимой, сезон катания здесь длится с начала ноября по конец апреля. Однако высоким сезоном считается время с начала января по середину марта.

Поскольку горнолыжный спорт - явление не только сезонное, но еще и сильно зависящее от погодных условий, соответственно, горнолыжные курорты не могут существовать только за счет наличия горных склонов, подъемников и другого оборудования. В связи с этим ГЛЦ стараются развивать сопутствующую инфраструктуру, страхующую от природных катаклизмов и предлагать другие развлечения, которые увеличат поток отдыхающих как в "высокий сезон" - осенне-зимний период - так и в низкий для горнолыжного туризма весенне-летний сезон.

Так, в состав ОСК "Абзаково" входит аквапарк, зоопарк, стрелково-стендовый комплекс и центр биатлона, а недавно появился многопрофильный санаторий "Ассоль". В весеннее время комплекс предлагает организацию сплавов по горным рекам, в осеннее - позиционирует себя как место спокойного семейного отдыха и отдыха с лечебно-оздоровительной составляющей, а летом превращается в базу отдыха для любителей рекреации и активно-спортивных летних туров[4].

Комплекс "Металлург-Магнитогорск" в этом уступает сильно "Абзаково", поскольку имеет меньшую сопутствующую инфраструктуру и в летнее время предлагает картинг, велосипедные спуски с гор и велоэкскурсии и также сплавы по рекам, выступая в данном случае туроператором и базой отдыха одновременно[2].

В единый федеральный реестр внесены 18 туроператоров республики Башкортостан, из них 14 осуществляют деятельность по внутреннему туризму. Наиболее крупными среди туроператоров, занимающихся внутренним горнолыжным туризмом,

можно назвать компании «Роза ветров Башкортостан», «Арго», «Золотое кольцо», «Крекс», «Хазина» «Тенгри»[6].

Данные компании оказывают услуги по организации горнолыжных туров для туристов разных регионов России: для дальних регионов предлагаются туры на 5 и более дней с доставкой на поезде или самолете (стоимость железнодорожных и авиабилетов в стоимость тура часто не включается); для близлежащих регионов разработаны также туры выходного дня, на 3 дня и более с доставкой на автобусах, поездах или без транспортного обслуживания с расчетом на личный транспорт туристов.

Кроме того, эти компании предлагают комбинированные туры, совмещающие катание на горнолыжных курортах с пешими походами и катанием на снегоходах.

В основном, все вышеперечисленные компании многопрофильны, занимаются как внутренним, так и выездным туризмом, тем не менее, для каждой из них активные туры по Южному Уралу являются одним из приоритетных направлений, однако ни одна из них не специализируется именно на горнолыжном туризме.

К примеру, "Роза ветров Башкортостан" работает на туристическом рынке России с 2000 года. Ее создатель и генеральный директор Н.А. Кочнев, энтузиаст активного туризма, выбрал главным направлением своей компании активные и приключенческие туры по Южному Уралу. К настоящему моменту разработаны и успешно реализуются 20 маршрутов, в числе которых есть и горнолыжные. Помимо этого, "Роза ветров Башкортостан" занимается выездным туризмом по массовым направлениям.[5,9]

Однако большая часть туристических компаний, работающих в регионе - это турагентства, которые реализовывают туры как туроператоров, так и тех организаций, которые взяли на себя обязанности по созданию горнолыжных туров в Башкортостане, не являясь фактически туроператорами.

Несмотря на то, что горнолыжный туризм на российском рынке развивается быстро, его уникальная роль пока еще плохо понимается в нашей стране. К сожалению, в республике Башкортостан недостаточно рекламируются центры горнолыжного туризма, курорты области малочисленны, технически плохо оснащены и на большинстве из них практически отсутствует инфраструктура отдыха и развлечений. Следовательно, перед всеми организациями, специализирующимися на горнолыжном туризме, встает проблема поиска эффективных методов дальнейшего развития горнолыжного туризма в республике и его продвижения на туристских рынках.

К примеру, в 2007 году австрийская компания "Kohl&Partner", выступившая партнерами программы развития туризма в республике Башкортостан на 2007-2016 годы "Башкортостан - страна приключений на Южном Урале", отметила ряд сильных сторон республики. С точки зрения горнолыжного туризма это, прежде всего, природно-климатические условия, выгодное географическое положение и транспортная доступность. В непосредственной близости от Южного Урала находится аэропорт Магнитогорска, в республике есть разветвленная сеть дорог. Также есть первые успешные примеры развития горнолыжных курортов. В то же время в республике недостаточно гостиниц, соответствующих международным стандартам, большей частью отсутствует туристическая инфраструктура, недостаточно специалистов по туризму и т.д.

В отношении гостиниц стоит отметить, что для того чтобы привлечь большее количество туристов, на ГЛЦ Башкортостана необходимо построить гостиницы разного уровня, соответствующие мировым стандартам и потребностям туристов-горнолыжников (наличие комнат для хранения оборудования, включение в стоимость проживания услуг доставки до подъемников, если гостиница расположена не рядом с ними и так далее). Особое внимание стоит обратить на то, что стоимость проживания в этих отелях должна соответствовать назначению гостиницы: в горнолыжных турах доля затрат на размещение не должна быть слишком большой, поскольку цель таких туров заключается именно в занятии горнолыжным спортом и комфортабельность размещения стоит не на первом месте.

Что касается оборудованности курортов туристической инфраструктурой, следует открыть достаточное количество предприятий питания, которые также должны иметь разную направленность (для полноценного приема пищи или для перекуса) и уровень цен. Необходимо наличие на территории горнолыжного курорта бытовых услуг, детских комнат, большого количества дополнительных развлечений, чтобы туристам было чем заняться после или вместо катания.

Кроме того, уровень подготовленности самих трасс также далеко не безупречен: трассы плохо готовятся к зимнему сезону, недостаточно используются ограждающие и защитные сетки, практически полностью отсутствуют информационные, предупреждающие и запрещающие знаки, спасательные службы не обладают достаточной подготовкой, хотя последнее время положение улучшается.

Ввиду того, что горнолыжные курорты Башкортостана имеют не очень большое количество и протяженность трасс, перепад высот маленький (максимум 450 м) и трассы довольно пологие, опытным и уверенным горнолыжникам не очень интересно кататься по одним и тем же склонам. В связи с этим длительность пребывания туристов на этих курортах невелика и, соответственно, едут в основном местные жители, туристам из дальних регионов приезжать на короткое время невыгодно.

Однако стоит отметить, что все 3 самых крупных ГЛЦ Башкортостана находятся недалеко друг от друга, и в связи с этим есть прекрасная возможность создания туров, в рамках которых будет предлагаться катание на всех этих курортах. Таким образом можно будет увеличить продолжительность туров и, следовательно, привлечь туристов из дальних регионов. Уже сейчас существует, например, единый ски-пасс для двух курортов - "Абзаково" и "Банное".

Тем не менее, существует еще одна проблема: в соседней с Башкортостаном Челябинской области находится еще целый ряд горнолыжных курортов, некоторые из которых перетягивает на себя часть туристического потока региона. В большинстве своем они имеют меньшую протяженность и количество трасс, однако оснащенность некоторых из них (например, "Солнечная долина") создает серьезную конкуренцию башкирским ГЛЦ в отношении туристов из Уфы, Самары, а также более дальних городов.

Надо также отметить, что цены в основном поддерживаются достаточно высокие, поэтому клиенты, выбирая горнолыжные туры в зависимости от материального положения, оценивают не только склоны, инфраструктуру, но и время и стоимость проезда до места и обратно. Это является еще одним фактором, почему горнолыжные курорты Башкортостана на данный момент времени являются больше курортами местного значения. Однако в последнее время горнолыжные курорты "Абзаково" и "Банное" приобретают устойчивую известность и пользуются спросом среди почитателей горнолыжного туризма.

Соответственно, горнолыжным курортам Башкортостана необходимо поднять уровень подготовленности своих трасс и обеспечения безопасности на склонах, довести инфраструктуру и гостиничные предприятия до международных стандартов, а также увеличить пропускную способность ГЛЦ и скорректировать стоимость услуг.

Особое место в развитии горнолыжного туризма в регионе играет реклама. Российские туристы часто просто не знают о возможностях внутреннего горнолыжного рынка. Важен не только факт предоставления услуг, но и информационное обеспечение для работы горнолыжных курортов. Так, для горнолыжного курорта "Абзаково" большой рекламой стало посещение горнолыжного курорта В.В. Путиным, однако необходима также постоянная работа по продвижению ГЛЦ, включающая в себя, в том числе, участие в туристических выставках и работу с туристическими компаниями.

Помимо прочего, для развития горнолыжного спорта и туризма в Башкортостане, как и во всей России, необходима активная поддержка государства, в том числе и правовая. Сегодня в республике работают пять документов, касающихся туристской отрасли (программы развития, постановления Правительства о поддержке и так далее),

однако это недостаточно. Направлениями совершенствования законодательства о развитии горнолыжного спорта и туризма могут быть следующими:

- разработка Концепции государственной политики России в области развития горнолыжного спорта и туризма в целевые программы развития туризма, а также целевые программы развития физической культуры и спорта;

- определение органа госрегулирования, а также его компетенции в сфере развития горнолыжного туризма и спорта, создание межведомственной группы, состоящей из представителей заинтересованных федеральных министерств и агентств;

- паспортизация объектов индустрии и инфраструктуры горнолыжного спорта и туризма, инвентаризация всей собственности в данной сфере;

- разработка мер по государственной поддержке горнолыжного спорта и туризма, в том числе субсидирование процентных ставок по кредитованию строительства и реконструкции объектов туристической индустрии на горнолыжных курортах, разработка и принятие программы проведения конкурсов социально значимых, инновационных проектов в сфере горнолыжного спорта и туризма и содействие их реализации.

- содействие в информационном обеспечении и продвижении горнолыжных центров Башкортостана в России, размещение государственного заказа на подготовку российских спортсменов к соревнованиям с использованием инфраструктуры и индустрии национальных горнолыжных центров;

- создание комплексной системы безопасности горнолыжного туризма и спорта, в том числе правил учета туристов и спортсменов, пользующихся услугами горнолыжных центров, порядка проведения инструктажа по обеспечению безопасности, правил использования аварийно-спасательных служб и спасателей, создание условий для обеспечения их современным поисковым оборудованием и снаряжением и др.;

- подготовка квалифицированных кадров для индустрии горнолыжного спорта и туризма. Разработка образовательных программ и стандартов в области профессионального образования, создание специализаций "горнолыжный спорт и туризм" в вузах туристского и спортивного профиля, выделение грантов на научные исследования, подготовку учебных пособий по экономике, менеджменту, правовому обеспечению горнолыжного спорта и туризма, проведение конкурса студенческих и научно-исследовательских работ и др.;

- изучение зарубежного опыта подготовки персонала для горнолыжного спорта и туризма, менеджмента и логистики, безопасности и других.

В заключение необходимо акцентировать внимание на значительном потенциале развития горнолыжного туризма в Российской Федерации, постепенная реализация которого сможет оказать серьезное влияние на развитие как внутреннего, так и внешнего туризма в России в целом. Однако стоит также акцентировать внимание и на недостатках горнолыжных курортов России:

- несоответствие технического состояния оборудования горнолыжных комплексов (подъемника и канаток) требованиям безопасности;

- игнорирование положительных систем классификации горнолыжных трасс: за три года классификацию прошли только несколько трасс (Домбай, Приэльбрусье и трасса горнолыжного комплекса «Бобровый лог» в Красноярском крае);

- неразвитое техническое оснащение комплексов специальной техникой;

- слабая работа по продвижению горнолыжных курортов в России и за рубежом;

- недостаточное развитие объектов туристской сопутствующей инфраструктуры (предприятий питания, транспортного обслуживания);

- дороговизна услуг на горнолыжных курортах;

- плохая квалификация инструкторов.

Указанные выше проблемы показывают низкую привлекательность отечественных горнолыжных комплексов, в результате чего большинство отдыхающих дают предпочтение европейским курортам, которые представляют более высокий уровень

сервиса, а также обеспечивают безопасный отдых и комфортное обслуживание. Сегодня катание на лыжах с гор привлекает не только спортсменов и туристов, но и многочисленных почитателей лыжного спорта и любителей зимнего отдыха в горах. Экстремальному туризму необходимо развитие, и для этого в нашем регионе есть все условия. Наличие экстремально спортивных соревнований в регионе позволит привлечь огромное количество туристов, которые как сами участвуют в подобных соревнованиях, так и являются болельщиками приезжих спортсменов. Так или иначе, но число «туристов-экстремалов» в период соревнований увеличивается в регионе многократно. Огромный потенциал и перспективы по развитию горнолыжного туризма объясняется: можно сделать вывод, что молодежь активно интересуется экстремальными видами спорта, но, к сожалению, это направление туризма у нас мало развито. Однако намечается устойчивая тенденция к увеличению востребованности этого вида туризма.

Целью данной работы было рассмотрение развития горнолыжного туризма в республике Башкортостан.

В ходе работы:

- исследовано что, горнолыжный туризм является довольно специфическим и объединяет элементы других видов туризма, таких как: рекреационный, экологический, спортивный и лечебно - оздоровительный туризм. Помимо всего, стоит сказать, что горнолыжный туризм- это сезонный вид туризма. В недалеком прошлом, поездки для катания на лыжах не были такими массовыми, и оснащение горнолыжных центров было намного хуже. Можно сказать, что сейчас туризм является вполне состоявшимся явлением.

- рассмотрено состояние и перспективы развития горнолыжного туризма. Горнолыжные туры - это неотъемлемая часть любой турфирмы, а горнолыжный туризм стал одним из основных видов отдыха зимой. Вообще, горы прекрасны и живописны в любое время года. Минимум людского вмешательства, чистый воздух, монументальные вершины гор, чистые ледяные потоки и ручьи, кристальные озера - это все впечатляет любого человека и дарит ему сбалансированность, спокойствие и восстановление сил.

- проанализировано развитие горнолыжного туризма республики Башкортостан, Урал считается одним из наиболее перспективных географических направлений в плане развития любительского горнолыжного туризма в России. Природное богатство региона, близость к центральным районам страны и финансовая состоятельность края, способствуют продвижению самых смелых проектов, которые в случае реализации могут сделать его еще привлекательнее. Горнолыжный туризм носит сезонный характер, а сезон катания в республике Башкортостан, начинается в ноябре и продолжается до середины апреля. Кроме того, условия местных горнолыжных комплексов позволяют кататься со склонов даже в дождь, однако неосведомленность о техническом состоянии горнолыжных центров отпугивает посетителей. В последнее время объекты стараются уделять повышенное внимание технической оснащенности своих объектов, покупая дорогостоящее оборудование: системы искусственного оснежения, уплотнения, а также более современные подъемники. Комплексы способны продлить горнолыжный сезон на несколько недель.

Горнолыжный бизнес республики Башкортостан нуждается в инвесторах и поддержке властей. Эксперты говорят о том, что перспектива развития направления в регионе достойная. Горнолыжный бизнес в республике Башкортостан в настоящее время развит не намного слабее, чем в других регионах. Инвесторы, начинают понемногу спонсировать бизнес, в результате чего количество объектов, приспособленных для катания на лыжах, год от года увеличивается. Объем инвестиций, необходимый для открытия горнолыжного центра, по мнению экспертов, составляет от 30 до 500 млн. рублей и более. Однако сроки окупаемости этого бизнеса довольно длительные - 5-10 лет, поэтому предприниматели неохотно вкладывают средства в развитие горнолыжной отрасли. Многие бизнесмены убеждены: для полноценного развития отрасли необходимо

наличие специальной программы, смягчающей налоговые условия для горнолыжных центров.

Стоимость горнолыжного центра отдыха зависит от целей и задач, которые ставят перед собой инвесторы. База отдыха с небольшим склоном потребует гораздо меньше средств, чем полноценный горнолыжный курорт, отвечающий всем требованиям. Для прихода в горнолыжный бизнес необходимо не только оборудовать гору, но и построить гостиницу, обучить персонал и установить дорогостоящее оборудование. Эксперты сходятся во мнении, что республике Башкортостан недостает горнолыжных центров, способных предложить отдыхающим не только гору должного уровня, но и качественное обслуживание и проживание. Поэтому многие специалисты уверены в необходимости активной работы по созданию новых мест для катания. Несмотря на все проблемы горнолыжного бизнеса, специалисты отрасли отмечают постепенное улучшение условий. С появлением новых мест катания растет уровень конкуренции внутри региона, в результате чего бизнесмены начинают вкладывать средства в улучшение условий отдыха и проживания клиентов.

Негативное влияние на ситуацию оказывает и снижение роста благосостояния населения - в последний горнолыжный сезон наблюдался спад туристов. К сожалению, горнолыжным центрам будет сложно рассчитывать на международный рынок.

Выявлены проблемы горнолыжного туризма республики Башкортостан.

Актуальность данной темы определяется некоторыми обстоятельствами:

Республика Башкортостан, имея достаточно хороший туристский потенциал, к сожалению, является недостаточно развитым центром туризма, и не готова предложить широкий спектр услуг и высокое качество обслуживания для туристов.

Рассмотрим пути решения проблемы горнолыжного туризма республики Башкортостан.

1. Продвижение туристических ресурсов и создание научной базы для развития туризма. Реализация программы предусматривает как базовый элемент поддержку субъектов индустрии туризма и органов местного самоуправления в развитии туристско-рекреационного комплекса (в виде субсидий).

2. Развитие инфраструктуры туристского комплекса республики Башкортостан: создание инвестиционных проектов, основанных на кластерном подходе, привлечение инвесторов, паспортизация туристских маршрутов. Создание проектов по развитию туристской навигации.

3. Организация и проведение обучающих семинаров, мастер-классов, конференций, круглых столов. Создание инвестиционных проектов, создание и внедрение инновационных проектов; создание и реализация конкурентоспособных туристических и экскурсионных программ досуга и отдыха и других инновационных проектов в сфере гостеприимства.

4. Создание и реализация социальных, некоммерческих проектов в сфере туризма. Реализация мер основывается на применении новейших технологий, инновационных подходов в области создания и развития туристских кластеров, информационной среды и качества обслуживания туристов.

5. Создание информационной базы в сфере туризма; проведение мониторинга и исследований развития туризма; создание базы для проведения добровольной сертификации объектов туристической индустрии, аккредитации экскурсоводов.

Сущность мероприятия - привлечение необходимых инвестиций для расширения горнолыжного центра, инфраструктура и строительство горнолыжного курорта и расширение сферы деятельности в республике Башкортостан.

Разработка проекта ориентирует разработчиков, инвесторов, строительные и подрядные организации, хозяйственные услуги на комплексное развитие горнолыжного туризма в нашей области.

При таком подходе Башкирские ГЛЦ постепенно могут стать курортами не только

регионального, но и государственного значения.

Список литературы

1. Барлыбаев А.А. Современное состояние и направления развития рекреационной сферы Республики Башкортостан / А.А. Барлыбаев, Н.Х. Фатхуллина, Г.М. Насыров // Экономический анализ: теория и практика. – 2013. – № 43. – С. 48-58.
2. Главная Зима, ГЛЦ «Металлург-Магнитогорск» горнолыжный центр, курорт «Банное» озеро Банное (40 км от Магнитогорска) отдых, горные лыжи и сноуборд в уральских горах Башкирии– [Электронный ресурс]: URL: <http://www.ski-bannoe.ru/> (дата обращения: 25.11.2020 г.)
3. Евдокимов К.О. Методические основы разработки стратегий предприятий гостиничной индустрии и оценки их финансово-экономической состоятельности // Вестник национальной академии туризма. – 2009. – № 2 (10). –С. 20-23.
4. Курорт «Абзаково» - официальный сайт горнолыжного курорта [Электронный ресурс]: URL: <http://www.obzakovo.com> (дата обращения: 25.11.2020 г.)
5. Лязин А. У нас нет тёплого моря, но есть целая россыпь других достоинств. // Республиканская общественно-политическая газета "Республика Башкортостан". №121, 2007.
6. Орлова Д. Туризм без спроса.//Новая экономическая газета Республики Башкортостан. №10 (413), 2011.
7. Развитие внутреннего горнолыжного туризма в России – [Электронный ресурс]: URL: <http://marketing.rbc.ru/articles/02/02/2015/562949993861313.shtml> (дата обращения: 20.11.2020 г.)
8. Республика Башкортостан: история, география, туризм– [Электронный ресурс]: URL: <http://uraloved.ru/s/goroda-i-sela/bashkiriya/respublika-bashkortostan> (дата обращения: 22.11.2020 г.)
9. Турфирма «Роза Ветров Уфа» - Туроператор РБ – [Электронный ресурс]: URL: <http://rozavetrov.ru/>(дата обращения: 23.11.2020 г.)

*Научный руководитель:
к.г.н, доцент Хамадеева З.А.*

УДК 379.83

СОСТОЯНИЕ СОВРЕМЕННОГО ТУРИЗМА В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ

Бурбаева Г.С., Зауытбаев С.К.

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актюбе

Аннотация. На сегодняшний день пандемия коронавируса оказывает значительное влияние на состояние и дальнейшее развитие практически всех сфер мирового хозяйства, в список, который входит и туризм. В целях улучшения мировой эпидемиологической ситуации границы стали закрываться, поскольку шествует волна пандемии, самолеты летают не всегда и не везде, значительное число отелей до сих пор стоят пустыми и увольняют персонал. Пандемия к определенному времени закончится и мир начнет выходить из карантина, восстанавливать связи и снимать ограничения на поездки. Но какие последствия поведет за собой данная ситуация в сфере туризма?

Ключевые слова: пандемия, туризм, кризис в туризме, COVID-2019, цифровизация туризма, экологический туризм, туризм в Казахстане.

Имея длительную историю, туризм как социально-экономическое и духовно-культурное явление до сих пор не получил универсального, единого, повсеместно

признанного и всеобъемлющего определения, да и сама наука о туризме не имеет единообразного названия, повсеместно принятого в академических и научных кругах.

Различными туристскими организациями, научными школами и отдельными экспертами «туризм» (tourism) по-прежнему трактуется по-разному. Кроме того, туристская терминология претерпевает существенные изменения сообразно стремительному темпу развития туризма, его секторов, видов и форм, технологий и инноваций, появления и распространения новых туристских реалий [1].

Современный туризм - явление, с одной стороны, молодое, так как массовым он стал лишь после Второй мировой войны; с другой стороны, туризм имеет глубокие исторические корни, ибо путешествия известны человечеству с древнейших времен (рис.1).

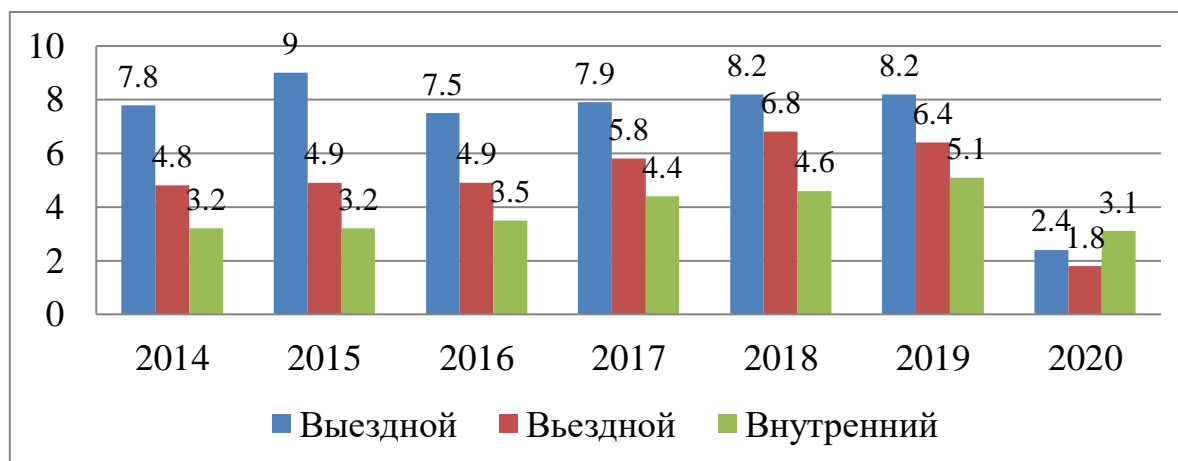

Рис.1. Количество обслуженных посетителей по типам туризма. Январь-сентябрь. Январь – сентябрь | тыс. тонн

Сфера туризма процветала, и даже не было намёка на кризис до 2019 года. Туристическая отрасль в числе первых попала под удар новой коронавирусной инфекции. Речь идёт об ударе не только вирусном, медицинском – ведь первая вспышка заболеваемости в Казахстане стала последствием возвращения граждан из зарубежных путешествий, но и ударе финансовом – из-за распространения COVID-19 по всему миру текущие туры пришлось прервать, а запланированные на более поздний срок – отменить или перенести в таких условиях. Туроператоры, турагенты, перевозчики и другие участники рынка туристических услуг понесли серьёзные убытки.

На туристскую деятельность оказывает влияние множество факторов экономического, политического, общественного, природного и технического характера, в числе которых: терроризм, процесс обеспечения безопасности туристов, техногенные катастрофы; неравномерное распределение туристских потоков; политическая нестабильность в некоторых регионах мира; затянувшаяся мировая рецессия; волатильность валютных курсов; приоритет национальных, а не международных норм в туризме и т.п. [2].

Изучив литературные источники по данной теме, мы составили классификацию стран по видам туризма, которые получили наибольшие убытки в связи с распространением COVID-19, в таблице 1.

Таблица 1. Классификация стран по видам туризма, получившие наибольшие убытки

Вид туризма	Страны и острова	Особенность туризма
Рекреационный - отдых на курортах	Мальдивы	Экономика на 38,9% зависит от

в окружении пальм, моря и песка.		туризма.
	Британские Виргинские острова	Доходы от туризма составляют 33% ВВП.
	Макао	Экономика на 28% зависит от туризма.
Культурно-исторический отдых особенно привлекает туристов, которые любят достопримечательности, музеи, познавательные поездки.	Италия	12% ВВП страны.
	Франция	7% ВВП страны.
	США	10,4% ВВП страны.
Спортивный и экстремальный отдых. Люди, испытывающие нехватку острых ощущений, выбирают страны для туризма, где особенно популярен спортивный отдых.	Чехия	2,9% ВВП страны.
	Норвегия	6,7% ВВП страны.
	Финляндия	2,6% ВВП страны.
Лечебно-оздоровительный туризм.	Китай	11% ВВП страны.
	Израиль	5,9% ВВП страны.

После того, как 16 марта 2020 года в Казахстане вступило в силу чрезвычайное положение из-за пандемии коронавируса, а границы с другими странами постепенно закрылись, министерство культуры и спорта совместно с другими органами стало возвращать казахстанцев домой.

После этого появились проблемы на туристском рынке. Компаниям нужно было платить налоги, зарплаты своим работникам, чтобы удержать квалифицированные кадры, а также содержать свои офисы. В этой связи министерство внесло предложение по освобождению предпринимателей от налогов, предоставлению льготных кредитов, а также отсрочки по действующим кредитам [3].

Рассмотрим меры стимулирования отрасли, разработанные Министерством Культуры РК:

- возмещение затрат частного бизнеса при строительстве туристских объектов и объектов придорожного сервиса - до 10% от суммы инвестиций;
- возмещение 25% затрат по приобретению горнолыжного оборудования и транспортных средств туристского класса;
- субсидирование затрат туроператоров за каждого иностранного туриста в размере 15 000 тенге;
- возмещение 100% провозной платы за детей по внутренним авиамаршрутам;
- субсидирование затрат на содержание санитарно-гигиенических узлов в размере 83 300 тенге.

Сейчас трудно оценить потери, которые понесет казахстанский бизнес. Но они точно будут измеряться миллиардами тенге, а то и больше [4].

Очевидно, и это говорят все эксперты, что после долгого и изнурительного высиживания в квартирах туристы немедленно захотят отправиться в путешествия, как только у них появится такая возможность. К моменту открытия границ в отрасли накопится огромный отложенный спрос. Вопрос в том, будут ли желания туристов подкреплены их возможностями, так как в связи с экономическим кризисом накоплений у людей во всех странах, столкнувшихся с коронавирусом, явно станет меньше, а их покупательная способность снизится (рис.2). И не окажется ли международный туризм уделом богатых, на чье благосостояние пандемия повлиять не сможет?

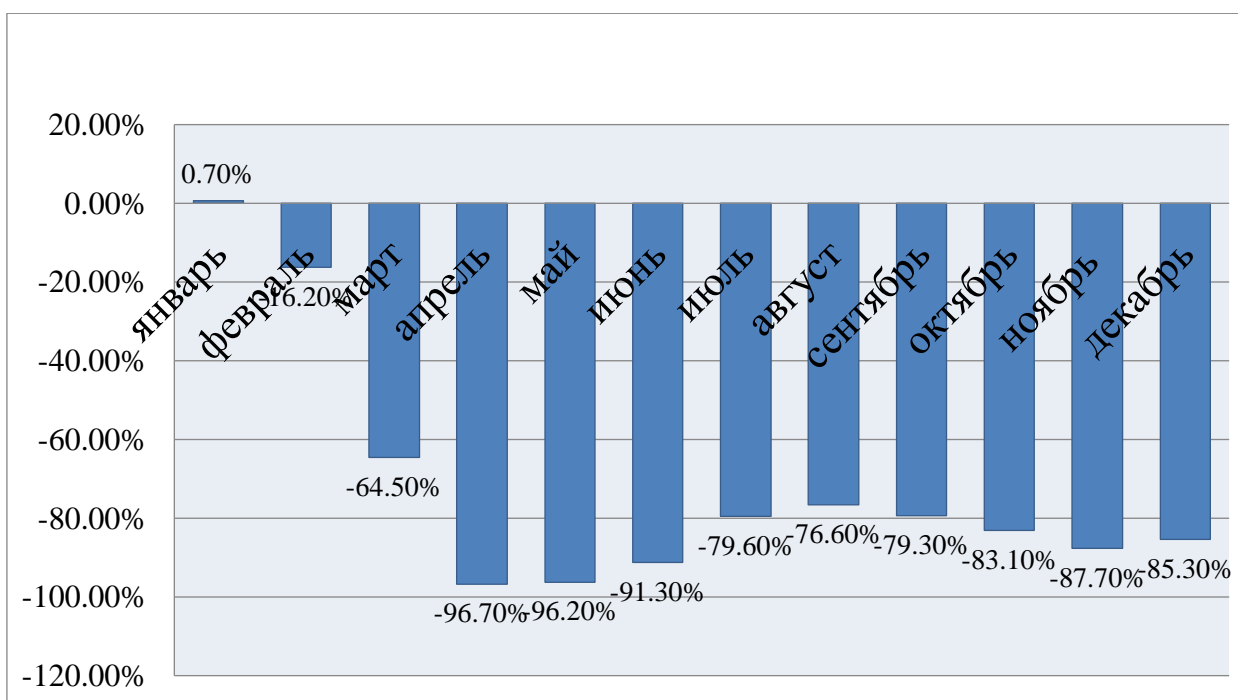

Рис.2- Помесячное сокращение мирового потока въездных туристов. 2020г. % к соотв. месяцу прошлого года

По мнению Белоусовой Н.В., из-за экономических проблем растет спрос на самые дешевые туры – люди будут экономить на продолжительности поездок, выбирать самые доступные направления. Параллельно из-за страха перед большими скоплениями людей вырастет популярность экологических маршрутов, лесных походов, вылазок на природу и тому подобных видов отдыха. Вместе эти два фактора могут привести к взрывному росту активного туризма с палатками и в кемпингах.

Еще одним крайне вероятным следствием кризиса станет значительно большее внимание туристов к безопасности, санитарно-эпидемиологической обстановке. В местах скопления людей – на вокзалах, в аэропортах – необходимо носить маски. Путешественники станут гораздо чаще мыть руки и пользоваться антибактериальными салфетками.

Как и все предыдущие кризисы, нынешний проявит и усилит уже давно появившиеся тенденции. Среди них – цифровизация и уберизация. Популярность организованного пакетного туризма, видимо, продолжит снижаться, и этому будут способствовать опасения по поводу безопасности отдыха в огромных отелях.

Рассмотрим пять приоритетных направлений преобразования туризма после пандемии COVID-19:

1. Смягчение социально-экономических последствий (сохранение рабочих мест, укрепление доверия и безопасности)
2. Повышение конкурентоспособности и устойчивости (развитие туристической инфраструктуры и повышение качества оказываемых услуг, диверсификация продуктов и рынков, продвижение внутреннего туризма)
3. Диджитализация (цифровизация туристической экосистемы, создание инновационных решений, инвестиции в цифровые навыки)
4. Экологизация (содействие устойчивому развитию, внедрение углеродно нейтральных решений, развитие экотуризма)
5. Координация и партнерство для трансформации сектора и достижения целей устойчивого развития [5].

Туризм, один из наиболее динамичных и трудоемких секторов нашего времени, оказался в числе наиболее пострадавших результате нынешнего кризиса.

По мере того, как страны постепенно снимают ограничения на поездки, и туристическая деятельность во многих частях земного шара понемногу возобновляется, охрана здоровья должна оставаться приоритетной задачей, а скоординированные протоколы здравоохранения, которые защищают трудящихся, население и путешественников, одновременно поддерживая компании и их работников, должны неукоснительно соблюдаться.

Необходимо активизировать международное сотрудничество, особенно в вопросах ограничений на поездки и пограничного контроля, с тем чтобы сохранить источники, обеспечивающие людей средствами к существованию, и поддержать экономику, проявив ответственность и солидарность. Необходимо продолжать и активизировать такие усилия, которые всего через несколько недель после вспышки эпидемии были предприняты Группой Всемирного банка (ГВБ), Азиатским банком развития (АБР), Европейским банком реконструкции и развития (ЕБРР) и ЮНВТО в целях ускорения восстановления туристского сектора по трем направлениям Пакета технической помощи в целях восстановления туризма в связи с COVID-19, с акцентом на сохранение человеческого капитала, а также адаптацию и усиление интеграции [6].

Исходя из вышеперечисленного, можно отметить, что пандемия нового коронавируса и введенные разными странами строгие противоэпидемические меры ускорили трансформацию мирового туризма. Кризис дает возможность переосмыслить роль и место сектора туризма и его вклад в достижение целей в области устойчивого развития; возможность работать в направлении формирования более устойчивого и инклюзивного туристского сектора, обладающего повышенным потенциалом противодействия бедствиям. Лишь коллективными усилиями и посредством международного сотрудничества сможем мы преобразовать туризм, увеличить его вклад в реализацию.

Список использованной литературы:

1. Основы туризма : учебник / коллектив авторов ; под ред. Е. Л. Писаревского. — М. : Федеральное агентство по туризму, 2014 — 384 с.
2. Козлова Е.В., Солод Т.В., Завьялов А.А. Международный туризм в условиях кризиса мировой экономики: тенденции и проблемы развития // Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление. 2019. № 4(107). С. 7–12.
3. Sputnik Казахстан [Электронный ресурс]. Как Казахстан намерен восстанавливать сферу туризма после пандемии. URL: <https://ru.sputnik.kz/society/20210119/16067481/kak-kazakhstan-nameren-vosstanavlivat-sferu-turizma-posle-pandemii.html> (дата обращения 01.02.2021)
4. Курсив [Электронный ресурс]. Как пандемия ударила по туристической отрасли Казахстана. URL: <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2020-03/kak-pandemiya-udarila-po-turisticheskoy-otrasli-kazakhstana> (дата обращения 05.02.2021)
5. Tourism and COVID-19 – unprecedented economic impacts [Электронный ресурс]. URL: [Tourism and COVID-19 – unprecedented economic impacts | UNWTO](https://www.unwto.org/ru/tourism-and-covid-19-unprecedented-economic-impacts) (дата обращения 01.02.2021)
6. Policy Brief: COVID-19 and Transforming Tourism [Электронный ресурс]. URL: [sg_policy_brief_covid-19_tourism_august_2020.pdf \(un.org\)](https://www.unwto.org/ru/policy-brief-covid-19-tourism-august-2020) (дата обращения 01.02.2021)

Научный руководитель: *Шумакова Г. Ж.*
магистр, старший преподаватель

ӘЙТЕКЕ БИ АУДАНЫНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАЛАРЫ ТУРИЗМ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ

Нургазина А.С., Әмірзақова М.Ж.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада Әйтеке би аймағы туралы жалпы ақпарат берілген. Әйтеке би өлкесінің тарихи-мәдени нысандарының ерекшеліктері және оларды әрі қарай туризм саласында қолдану салдары көрсетілген.

Кілттік сөздер: Әйтеке би ауданы, ескерткіш, кесене, туризм, тарих, мемориалдық кешен, мәдениет, қорым.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев өзінің жолдауында Қазақстанның қасиетті жерлерінің мәдени-географиялық белдеуі- неше ғасыр өтсе де бізді кез келген рухани жұтандықтан сақтап, аман алып шығатын символдық қалқанымыз әрі ұлттық мақтанышымыздың қайнар бұлағы деген болатын. Менің ойымша Әйтеке би ауданы нағыз қазақ жерінің мәдени-географиялық белдеуі [1].

Әйтеке би ауданы – табиғаты бай өңір. Аудан жері Мұғалжар тауы үстіртінен солтүстік – шығыс қарай кең жазықтықты алып жатыр. Осы аумақ шығыста Қостанай облысының Жанкелді ауданымен, оңтүстік – шығысында Ырғыз, оңтүстігінде Шалқар, оңтүстік – батысында Мұғалжар, батысында Хромтау аудандарымен, солтүстікте Ресей жерімен, Қостанай облысының Қамысты ауданымен шекаралас орналасқан.

Қазіргі күні аудан қарамағында 15 ауылдық округ, 27 елді мекеннен тұрады. Олар Ақтасты, Ақкөл, Аралтоғай, Қызылжұлдыз, Әйке, Басқұдық, Жабасақ, Жамбыл, Қайрақты, Қарабұтақ, Құмқұдық, Сұлукөл, Комсомол, Үшқатты, Сарат [2].

Әйтеке би ауданы еліміздің туризм саласын дамытуға өте қолайлы аймақ десек те болады. Оған дәлел, Әйтеке би – шежіресі мол, қойнында қилы-қилы замандар сырын бүгіп жатқан тарихи өлке, ұлы жұрт. Әйтеке би өңірі – қазақтың қаһарман ханы, өмірі арпалыспен өткен дарынды қолбасшы, ұлы саясаткер, қазақ халқы үшін шексіз еңбек сіңірген Әбілхайыр ханның жатқан жері. Қойнауы осы сынды тарихқа толы өлкені тарихи- мәдени, діни, танымдық туризмді дамытуға нысана ретінде қалайша қарастырмасақ. Қазақстандағы туризмді дамытуға елбасымыздың "Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2020 тұжырымдамасының" маңызы зор. Осы тұжырымдаманың мәні - Қазақстандағы туризмнің даму деңгейін жоғарлату, туризмді табыс көзіне айналдыру, халықаралық туризммен қоса ішкі туризмді дамыту. Халықаралық туризмнің индикаторы болып ішкі туризм саналады. Сондықтан да Қазақстанның облыстарында ішкі туризмді дамыту керек. Аудан территориясының Ақтөбе облысының шығыс бөлігінде орналасуы табиғи-географиялық жағынан, сонымен қатар түрлі тарихи кезеңдердегі, тас ғасырынан соңғы ортағасыр және жаңа кезеңге дейінгі археология ескерткіштерінің орналасу ерекшелігінде маңызды орын алып отыр. Аудан территориясы кең ауданды алып жатыр, бұл бұрынғы әкімшілік бөлімдер-Комсомол және Қарабұтақ аудандарының біріктірілуімен байланысты. Қарастырылып отырған әкімшілікті бірліктің батыс бөлігі солтүстіктен оңтүстікке қарай Ырғыз өзені және оның көптеген құйылыстарымен бөлінген. Оңтүстік және шығыс шеттері көптеген кішігірім тұзды көлдер және сорлармен тұмшаланған. Жердің рельефі тұтасымен алғанда жазықты, солтүстік бөлігінде аласа үстірттер кездеседі. Жалпы алғанда, территория адамдар тобының өмір сүруіне ыңғайлы, соның негізінде сала бойынша бағдарлау байқалынады, яғни XIX-XX ғасырларда кеңінен жайылған топырақты жамылғылы солтүстік бөлігі жер шаруашылығына қолайлы, ал оңтүстік бөлігі белсенді түрде мал шаруашылықты қыстаулар тармағы кеңінен тарағандықтан мал шаруашылығы үшін

пайдаланылды. Аудан территориясында ежелгі тас дәуірі адамдарының ежелгі тұрақтары жоқ. Тас ғасыры- бұл адам өркениеті тарихындағы ежелгі және ең ұзақ кезең. Оның ұзақтығы шамамен 2,5 миллион жыл. Бұл кезеңнің тоғысы ежелгі адамдардың құрал-жабдықтарды дайындауы еді, дәл осы дәуірлік оқиға оны арғы ата-бабасынан бөлетін. Осы кезеңнің аяқталуы еңбек процесінде металды пайдаланумен байланысты болды. Мұғалжар таулары етегінде тұрақтардың табылуын ескере отырып кейінгі палеолит ескерткіштері бар болуы мүмкін деуге болады, бұның өзі аудан территориясының әлсіз зерттелгендігін көрсетеді. Адамзат тарихындағы келесі кезең- мезолит, өз атауында көрініс тапқандай өтпелі дәуір. Хронологиялық бөліктің бөлінуі және адамзатпен жасалған жетістіктер алдымен экологиялық факторлармен байланысты еді. Солтүстік жартышарда мезолиттің басталуы плейстоценнен голоценге көшумен сәйкес келеді. Мезолиттің хронологиялық шеңбері шамамен б.з.д. X-V мыңжылдықтар. Бұл кезең көлемі жағынан кішкене тас құралдардың таралуымен және адамдардың өмір сүру сипатының өзгеруімен- ұзақ арақашықтықтарға ауысумен байланысты бір жердегі ұзақ отырықшы өмір сүру салтынан кезбе өмір сүру сипатына көшуімен ерекшеленеді. Әйтеке би ауданы территориясынан табылған мезолит дәуіріндегі адамдардың тас құралдары игерудің алғашқы кезде аңшылық топпен жүргізілгендігін дәлелдейді. Ақтөбе облысының территориясы үшін Запказгеология сияқты кәсіпорын шеңберіне біріккен жеке геологтар тобының болуы өте маңызды еді. Тас ғасыры кезеңінің көптеген тұрақтары дәл осы геологтармен табылып, қорғандық типтегі ескерткіштер есепке алынды. Әйтеке би ауданында жұмыс жасаған зерттеушілердің арасынан Р.А. Сегедин және В.В. Родионовты атап өткен жөн. Кейін Ақтөбе педагогикалық институты негізінде С.Ю. Гуцалов жетекшілігімен археологиялық экспедиция құрылып, ол Облыстық тарихи өлкетану музейі қорының мұраларын бірнеше есе көбейтуге өз үлесін қосты.

Жалпы алғанда, Әйтеке би ауданындағы біздің ата-бабамыздың өткен ұрпағы тарихи ескерткіштерінің көпшілігі толығымен аяғына дейін зерттелмеген және олар біздің өлкеміздің ежелгі тұрғындарының мәдениеті жөнінде көрнекті материалдар береді [4].

Әйтеке би ауданының ескерткіштері қазақ халқының тарихы үшін зор мәні бар адамдар туралы естеліктерді сақтап келеді. Ауданда көптеген тарихи – мәдени мұралар бар. Олар:

Әйтеке би ескерткіші (Қарабұтақ). Қара қылды қақ жарған қазақтың ұлыларының бірі Әйтеке би есімін ұлықтау үшін 2015 жылы Қарабұтақ селосында ескерткіш орнатылды. Ол ескерткіш қазіргі таңда жергілікті жерге көрік беріп тұрған ерекше объект [5].

Хан моласы – Барақ сұлтан мен теңдессіз шайқастан кейін Кіші жүз ханы Әбілхайыр жерленген орын. Алғашқыда бұл кірпіштен қаланған кішігірім төртқұлақты кесене болатын. Екі ғасырдан аса өткен уақыт ішінде кесене табиғи күштер және дала өрттері салдарынан қатты бүлінуге ұшырады. XIX ғасырдың аяғында ол өз бедерін жоғалтып, Әбілхайыр ханның жерленген орны жоғалып кетті. С.Әжіғалидің басшылығымен құрылған экспедиция 1998, 2001 жылдары ауқымды зерттеулер жүргізді. Зерттеу арасында үзіліс жасалып, 2011 жылдың күзіне дейін созылды. Оған Қазақстан, Уфа, Будапешттен келген атропологтар, этно – археологтар, этнологтар, топырақтанушылар, геоботаниктер, геофизиктер қатысты. Шамамен белгіленген орында қазба жұмыстары жүргізіліп, кесененің қалдықтары жерленген орнының балшық іздері, адам сүйектерінің қалдықтары, Мекке жаққа бағышталған бет сүйегі табылды. Биология ғылымдарының кандинаты Л.Жансүгіровтың басшылығымен орындалған тікелей хан тұқымдарының ДНК-сы мен алынған сүйек қалдықтарының генетикалық сараптамасы 99% дәл келді. Венгер табиғаттану мұражайында да антропологиялық зерттеу жүргізіліп, компьютерлік жарақтандыру көмегімен Әбілхайыр хан бейнесі қалпына келтірілді. Қазіргі кезде осы орында Кіші жүз қазақ хандарының ішіндегінің ең әйгілісіне мемориалдық кешен ашылды. Жыра-жықпалы, қойны-қонышы тарихи қазынаға бай өлкенің негізгі дінгегі, басты тарихи мұрасы – Кіші жүз ханы Әбілқайырдың ізі қалғандығында.

Әбілқайыр Мұхамбет Ғази Бахадүр хан (1693-1748) – Кіші жүздің ханы, қолбасшы. Шыңғыс ханның баласы Жошының он үшінші ұлы – Өсекеден тараған ұрпағы, қажы-сұлтанның баласы. Жауға шапқанда жаужүректілігі мен қайтпас батырлығымен көзге түскен Әбілқайыр Кіші жүз хандығының тағына мұрагерлік жолмен емес, өз беделімен жеткен. 1726 жылы жоңғарларға қарсы азаттық күресі өрлеген кезде Ордабасындағы халық жиналысында қазақ жастарының қолбасшысы болып тағайындалған. 1728 жылы Бұланты өзенінің, 1729 жылдары Аңырақайдағы жоңғарларды талқандаудағы қолбасшылық өнері айрықша көрінді.

Әбілқайыр ханның Ресейде қосылудағы шешімі – мемлекеттік қайраткерлік пен көрегендік саясаты болды. Бұл жерді “Хан моласы”, “Хан қырғыны” және “Хан қарасуы” деп атайды. Осы атауларға байланысты “Хан қарасуы” қорымынан екі-үш шақырым жерде шағын қарасу бар, ол соған байланысты деген ойды ауыл ақсақалы Халық Жәнібекұлының әңгімесі растай түсті. Толыбайдан Аққұмға дейінгі аралықта бірнеше қырғын болған жерлерді көрдік. Жалпақ төбені өрлей қорымның ортасында бірнеше үлкенді-кішілі төмпешік жатқан жерді нағыз хан тамы орналасқан жер деп түсіндік. Бұл жатқандар қам кірпіштен салынған, тозығы жетіп қирай-қирай осындай төмпешік болып қалғанын дәлелдеудің керегі жоқ. Бұл дәлелді Николай Рычковтың 1771 жылғы көзімен көріп жазған кітабы да растайды. Хан қорымының көлемінің үлкеюін көп жылдар бойындағы жаугершілікте қаза болғандарды жерлеу тоқталмаған деп түсінген дұрыс. Хан бейіті осы деп айту кім-кімге де қиын. Алайда, Әбілқайыр хан жерленгеннен кейін жиырма үш жыл өткенде көрген “Дневные записки путешествия капитана Н.Рычкова в киргиз-кайсацкой степи в 1771 году” деген кітаптағы деректерге тоқталайық. Ол хан моласын былай сипаттайды: “Хан тамы күйдірілмеген кірпіштен іргесі төрт бұрышты етіп қаланып, басы сүйірленіп күмбез болып біткен. Тамның батысындағы есіктен кіргенде ішіне ақ балшықпен сыланған бейіт ішіндегі шұңқырда кәдімгі киіммен хан денесі жатыр,-деген. – Қасында қылыш, садақ оғымен қойылған. Қазақтар бұл моланы әулие тұтады, әсіресе хан бейітінің аяқ жағынан шыққан биік ағаш бүкіл тамды жауып тұр. Осы ағаштың шығуы хан моласының әулиелігін тіптен көтерген. Табынған жандар небір жақсылықтарды көргендерін әулиеге байланыстырады. Келгендер ағашқа шүберек байлап, шаштарын жұлып бейіт басына қойып өздерінің қайғырғандық белгісін білдіреді”. Одан әрі хан тамының қарсы алдындағы көлемі 12х12 метрлік таспен қоршалған орын бар, сонда садақ – ас беретін малды соятынын жазған. “Хан моласының айналасында көптеген тамдар, әдемі салынуы жағынан хан тамынан да артықтары бар. Басқа бейіттер топырақпен көміліп, ши, қамыстан кілемше тоқылып жабылған, бейіт бетінде азғантай қару мен оқтар қойылған. Бейіт басында екі күн болғанымызда Нұралы хан нөкерлерімен келіп әкесіне жылқы сойып, ас берді”, -деп жазған [3].

Былышқ би кесенесі (1860-1933 ж.ж.). Осынау әйгілі адамның дүниеге келгенде қойылған аты Құтаяқ. Өзінің кейінгі есімін («Былышқ» көзіне салқын тигендегі ірің) ол көз ауруынан жаппа шеккен жас кезінде алған болатын. Жас кезінде Құтаяқ жауласуы бірнеше ондаған жылға созылған екі қазақ руын татуластырып даңқы шыққан. Мұнан соң ақсақалдар Былышқ атауымен данышпан би болып халық есінде қалған жас адамға баталарын берген. Атақты би ру ағаларынан басқа ешқандай билікке мойын ұсынбаған. Ол әрқашан әділдік жағында болғандықтан патша өкіметімен де, кеңес өкіметімен де жанжалдасқан. Сталиндік террор жылдары Былышқ биге революцияға қарсы шықты деген кінә тағылып атылған [11].

Т.Г.Шевченконың ескерткіші. Т.Г. Шевченко ескерткіші - Қарабұтақ селосында орналасқан. Кезінде патша пәрменімен украин ақыны және суретшісі Тарас Григорьевич Шевченко жер аударылған елді мекен. Ауыл тұрғындары украин ақынын құрметтейді. Ауылда Т. Г. Шевченконың ескерткіші орнатылған орта мектепке ақынның есімі берілген.[9]

Кепер тама кесенесі (XIX ғасырдың 2-ші жартысы) Қарабұтақ ауылынан шығыс – солтүстік – шығысқа қарай 40 км жерде орналасқан. Мәдени сәулет ескерткіші, сегіз

қырлы кірпіштен салынған, мұнаралы кесене түрінде, сырты күйдірілген кірпішпен қапталған сәулеттік ерекшелігі барабан пішіндес дөңгелек мұнара болып табылады. Сыртқы қабырғалары қуыс күрек, жеті қатары іргетас, қабырға түрінде қаланған кірпішті ернеу пішіндес [7].

Үңгіртас (Ұлғайсын). Әйтеке би ауданындағы Ұлғайсын ауылынан 9 шақырым жерде орналасқан таулы Үңгіртас бар. Таудың биіктігі шамамен 100 метр. Үңгіртас өзен деңгейінен 2,5-3 метр жоғары, кіретін аузы солтүстік-батысқа бағытталған. Таудың қырқа басынан қарағанда өзеннің арғы бетіндегі биік жарқабақтағы үңгірдің есігі бірден көрінеді. Оны өзен табанынан үш бөлек жалпақ тас бөліп тұр. Тастардың жиегі тап-таза ақ қайыр құм жапқан кішкене арал сияқты. Үңгірдің ішіне он шақты кісі сияды. Ауыл адамдарының айтуынша, бұл үңгірдің іші ертеде үлкен болыпты. Бүйіріндегі терезеден шығыс жақ жағалау тегіс көрінеді, таудың үстіне шығатын есік тауға шығуға ыңғайлы. Сырт жағынан келу қауіпті. Екпіндеп келген адам терең құзды байқамай, тік жарлы терең сайға құлап түсіп кетуі ықтимал. Ал бер жағынан қарағанда үңгірдің есігін бірден айыра қою қиын. Ертеден қалған әңгімелерге сүйенсек, Кенесары Қасымұлы 60 сарбазымен осы үңгірдің ішіне қарауыл құрған деседі. Талай жапа шеккен жандарға да пана болған деген қилы-қилы әңгімелер бар. Қазіргі таңда Үңгіртастың іші шағындалып қалған. Осы Үңгіртастың жоғарғы жағында Сандықтас деген жер бар. Бұл да бір өзіндік тарихы бар зерттелмей жатқан жер. Осы секілді тарихынан мол мәлімет беретін үңгірлерді жүйелі зерттеу қажет [9].

Әбдібай тама кесенесі (XIX ғ.) Белқопа ауылының жанында, Ырғыз өзенінің саласында (Бақсай өзені) орналасқан. Жергілікті тұрғындардың айтуынша, ол төртқара – құламан – ақбота руынан шыққан Әбдібай байдың зиратына тұрғызылған өлкеге танымал Әбдібай Кіші жүзде сот билігін жүргізген әйгілі Былшық бидің атасы болып келеді. Көлемі 6х12 метр кесене XX ғасырдың басында салынды, бір камералы, порталды – күмбезді құрылыс, оңтүстік бағытта орналасқан. Кесенесінің іші жеті қуысқа бөлінген дұрыс емес сегіз бұрыштан тұрады. Порталы аркалық күмбезден жабылып, қасбеті биіктігі үш метрлік бұрыштары тарылып келетін шағын мұнара – пилондарымен бекітілген. Ені бір метрлік қабырғалары шикі кірпіштерден салынған. Блоктарды бекіту үшін саз балшық пайдаланылған, кейбір кірпіштер биенің сүтімен және аттың қылымен ұстатылып өрілген. Қабырғаларының сылақтарында жасыл және сары түсті ою – өрнектер (қошқар мүйіз) сақталыпты. Мәнері жағынан солтүстік Арал маңайы діни ескерткіштер тобына жатады [6].

Қарабас әулие қорымы. Сарыбұлақ ауылының батыс жағында ұзыннан созылып жатқан тас аралас биік төбенің басындағы үлкен қорымды «Қарабас әулие» деп атайды. Қорымның аумағы үлкен, қалақ тастардан қаланып, батыс жағына жазусыз үлкен-үлкен тас қойған көлемді бейіттермен қатар, беттерін таспен жауып, бастарындағы шағын қоңыр тастар мүжіліп, жерге сіңе бастаған күйі қылтиып самсап тұрғындары көп. Бұл бейіттер ерте заманның белгісін аңғартады. Шоғырланған ескі бейіттерден кейін жерленген кісілердің басына қойылған дәстүрлі құлпытастар XIX ғасырдың екінші жартысын қамтиды. Бұл қорымда XX ғасырда да дәстүрлі жерлеу, төртқұлақ там салу тоқтамапты. 1960-70 жылдары «Басқұдық» совхозына тас керек болғанда, қорымның шет жағындағы тас алыныпты, ауыл адамдарының айтуынша, тас қазып жүрген кісілер қақпақ тастың астынан адамның өте үлкен ортан жілігін көріп, қайта көміпті. Көптеген бейіттер жерге сіңіп кеткеннен байқалмай қалуы мүмкін. Ұзын төбенің юойы бейіттер болды, дәстүрлі жерлеуден өзгеше, жаугершіліктегі қырғын соғыстың ізі сияқты- Қарабас әулиенің бейіті белгісіз, қорымды солай атайды,- дегенді естіп, бейітті көреміз-ау деп ойламаған едік. Төбе басындағы қалың тас қоршаулы бейіттердің батыс жағындағы үлкен бейіт тастары қаланған күйінде сақталып тұр. Үлкен бейіттің құбыла жағына қара мәрмәр таста «Қарабас әулие Ата» деген жазулы жаңа тас орнатылған, кім қойғаны белгісіз. «23 шілде 2006ж.» деген жазуы бар. Кім де болса әулиенің бейітін тауып қойғанының өзі ерлік. Енді келген кісілер Қарабас әулиенің бейітін көретән болды. Бұл қорымды ел

ертіден қадірлеп, басына түнеп жүріпті. «Қарабас әулие тұзы» деген тұзды да киелі санап, адамдар емделіпті [5].

Жалғызғаш- «Бір жоқты бір жоқ табады» деген қағиданың дұрыстығы әлдеқашан расталып келеді. Ізденістің салыстырмалы нәтижесі бізді дұрыс жолға салды. Әулиеғаштың өсіп тұрған жерін білмегендіктен, Тарас Шевченко салған Жалғызғашпен астасып, шатасып жүргеніміз рас. Бұл әңгіме барысы да ұзаққа кетеді. 1848 жылы 11 мамырда А.И.Бутаков бастаған экспедиция Жаман қаладан (Орск) шығып, жер қайысқан қалың қолмен Ор және бірнеше шағын өзендерден өтіп, Тасөткелге келеді. Айтпай кетпеске болмайтын ақиқат Арал теңізіндегі Райым бекінісіне баруға арналған ғылыми экспедицияда үш мың түйе 150 атты казактар мен бір әскери орудия және 565 жол көрсетуші қазақтар болған. Экспедицияның басты мақсаты- алып даланы әскери барлау және топографиялық өлшемдер жасап, егжей-тегжейлі картографиясын қағазға түсіру, ең бастысы Кенесары Қасымовтың әскери қимылдары мен әдістерін зерттеу болыпты, әрине бұл тапсырма кұпия түрде жүргізілген. Орск салынғаннан кейін ежелгі керуен жолы жабылып, төте жол салу және оны Сыр бойына дейін жеткізу патшалық Ресейдің көздеген мақсаты болатын. Тап Бутаков экспедициясының ауыр қозғалатын қалың керуені осы жолды бастаушылардың бірі болды. Одан өтіп, Тасөткел арқылы бергі жаққа шығып, жолда бірнеше шағын өзекартер мен сайлардан өтіп, арнасы кең Қарабұтақты өрлей ескі Қарабұтақ атанған екі таудың шатқалына бекініс салатын жерге жеткен-ді. Қалың қолды экспедицияның күнделігі жазылып отырған, Тарас Шевченко өзі тұтқын бола жүріп, өзінің көрген-білгенін, келген жерін, өзен атауларын қағазға тіркегенде кейде жазып үлгермей бірер күн кейін ілгері түсіріліп отырғанын жасырмайды. 20 мамырда Шевченконы қосқан керуен тобы Жалғызғашты көреді. Ол ағаштың суретін салып, ми далада жалғыз ағашқа таң қалып, маңайындағылардан елдің аңыз-әңгімелерін сұрап, жалғыз ағаштың қалың өрттен, балтадан аман тұрғанын көрген ақын ерекше сезімге бөленіп: «Тәңірінің қолында еді балтасы» деген өлеңін жазады. Ақынның қасында бұрын барлаушы, жазалаушы топтарға қатысушы башқұрттар, тілмаш татарлар бұл өңірде әлденеше рет болған [4].

Қорыта келсек, қойнауы қазынаға, тарихы мәдени-географиялық нысандарға толы Әйтеке би ауданы – Кіші жүз ханы Әбілхайыр хан жерленген, қазақтың данагөй үш биінің бірі Әйтеке би мекендеген, халқымыздың соңғы ханы Кенесары хандық құрған, қазақтың тура билерінің бірі Былшық би сөз ұстаған қасиетті өңір. Ауданда Әйтеке би тарихынан сыр шертетін үш тарихи мұражай бар. Мұражайда 4834 данадан астам экспонаттар қойылған. 2015 жылы «Мәдени мұра» бағдарлама аясында «Хан моласы» қорымындағы Кіші жүз ханы Әбілхайыр хан жерленген жерге мемориалдық кешен мазар орнатылды. Аралтоғай округіне қарасты жер иелігінде болашақта туризм орталығына лайықты «Үңгіртас» атты жер бар. Бұл өңірде тарихи – мәдени мұраларды танып білуге, туризмді дамытуға негіз болатын зор мүмкіндіктер мекені.

Сонымен қатар тарихи-мәдени мұралар аудан аумағында өмір сүретін халықтардың мәдениетінде, салтында, дәстүрлерінде, туристік қызмет нарығының қатысушылары арасында серіктестік және коммерциялық қатынастардың кеңеюінде маңызды рөл атқарады. Әйтеке би ауданында туризмнің дамуына көптеген ерекше әдемі объектілер бар. Болашақта аудан дамуына осы туризмнің үлесі зор болмақ. Ауданда туризмді дамыту үшін мына мәселелердің шешімін табу қажет:

- Ауданның инфрақұрылымын дамыту;
- тарихи-мәдени мұраларды қорғау және қалпына келтіру;
- ішкі туризмді насихаттау үшін мектеп бағдарламасына өлкетану пәнін енгізу. Осы мәселелерді шешу арқылы төмендегі іс-шараларды іске асыруға мүмкіндік аламыз.

Олар:

- Ішкі туризм саласындағы кәсіпкерлерді қолдау;
- оқушылармен аудан бойынша маршрут құрып, саяхатқа шығу;
- аудан бойынша әр түрлі топтағы адамдарға арнап маршруттар дайындау;

- халық арасында туризмді үгіттеп, оны кәсіп ете білуге баулу.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Н.Ә.Назарбаев Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру жолдауы [Электронды ресурс] URL: <https://www.akorda.kz/kz> (қаралған күні: 29.08.2020)
2. Ж.Т.Өтәлиева, Г.Н.Поваляшко, М.Т.Түйтенова, М.Т.Букаева. Энциклопедиялық анықтамалық. – Ақтөбе, 2016. -232б.
3. А.М. Мұсаев. Әйтеке би аймағының этномәдени мұрасы - Ақтөбе 2006., 353 бет.
4. Ақтөбе облысының цифрлық технологиялар басқармасы. [Электронды ресурс] URL: www.aitekebi.aktobe.gov.kz (қаралған күні: 21.08.2020)
5. Құлтастар шежіресі, Ақтөбе 2008.
6. Бабамнан қалған байтағым: Қарабұтақ туралы толғаныс/ Әліби Қойлыбаев. Ақтөбе, ЖК С.Т. Жанәділов баспаханасы: 2012., 328бет.
7. Махмуд Тәжібаев Ақтөбе облысының тарихы(монография). Ақтөбе қаласы,Т.Рысқұлов,160.
8. М.К. Назарчук, А.М. Сергеева, А.Ф. Абдулина Ақтөбе облысының географиясы. – Ақтөбе: «Принт – А», 2012. – 318 б.
9. Әйтеке би ауданының аумағын дамытудың 2011-2015 жылдарға арналған аймақтық даму бағдарламасы, Комсомол селосы, 2011.

УДК 338.483

ПЕРСПЕКТИВА РАЗВИТИЯ СОБЫТИЙНОГО ТУРИЗМА В УФЕ

Идрисов И.Р

Башкирский государственный университет, студент, г.Уфа

Аннотация. В статье даётся краткая характеристика понятия «событийный туризм», описывается состояние туризма в Башкортостане и отдельно в Уфе, рассматриваются возможности для развития этого вида туризма в столице республики.

Ключевые слова. Событийный туризм, чемпионат мира по хоккею, рэп-фестиваль, национальный праздник Сабантуй.

В настоящее время наблюдается тенденция к росту интереса путешественников к событийным мероприятиям и на туристском рынке появился новый, перспективный, активно развивающийся вид туризма – событийный туризм.

Под событийным туризмом понимается туристская деятельность, связанная с разнообразными значимыми общественными событиями, а также редкими природными явлениями, привлекающими своей уникальностью, экзотичностью, неповторимостью большие массы соотечественников и туристов из зарубежных стран.

Событийный туризм ценится тем, что собирает людей разных возрастов, политических взглядов, увлечений. Он дает территории мощный мультипликативный эффект, поскольку выгоден и с коммерческой точки зрения, и с точки зрения повышения популярности региона.

Число туристов в Башкортостане с каждым годом растёт. Она уже входит в десятку самых популярных направлений для путешествий в 2021 году. Только в столицу туристический поток увеличивается в среднем на 7-14% в год.

Республика привлекает людей, любящих активный отдых. Летом здесь можно насладиться горными походами на Хребты Уральских гор, откуда открываются

незабываемые пейзажи, испытать себя на сплавах по рекам, посетить пещеры и познакомиться с наскальными рисунками первобытного человека эпохи палеолита. Зимой комфортно и безопасно покататься на горных лыжах.

Столица Республики город Уфа – современный, очень зелёный город с интересной архитектурной, где гармонично сочетаются старинные сооружения и современные арт-объекты. Прошедшие в 2015 году саммиты ШОС и БРИКС принесли огромную пользу для инфраструктуры столицы: было построено и отремонтировано 4863 объекта. Город заметно преобразился. Теперь до 90% прибывающих в столицу республики приходится на долю делового туризма. Безусловно, такие цифры неприемлемы для города, где созданы все предпосылки для развития других областей привлечения туристов. Перспективным, на мой взгляд, является событийный туризм. Уфа способна стать площадкой притягивающей события различных масштабов, а с ними и потоки туристов, как местных, так и иностранных. В этой статье я приведу потенциальные события, которые поднимут интерес туристов к городу Уфе.

1. Проведение чемпионата мира по хоккею.

Чемпионат мира по хоккею – это ежегодное соревнование, организуемое Международной федерацией хоккея с шайбой с 1920 года. Наряду с Олимпийским турниром и Кубком мира является самым престижным соревнованием по этому виду спорта. Это события дарит тысячам болельщиков незабываемые эмоции, а стране – хозяйке потоки туристов. Например, в 2015 году чемпионат проходил в Чехии, где игры турнира посетили 741 700 зрителей – большая часть из них приезжие болельщики из 16 стран-участниц.

Почему именно Уфа? Уфа – город хоккейной славы. Здесь базируется местный хоккейный клуб Салават Юлаев. Клуб имеет богатую историю и множество чемпионских титулов, на данный момент это одна из сильнейших команд в России и Европе. Город буквально «болеет» хоккеем. Для проведения соревнования созданы все условия. Прибывать болельщики будут в международный аэропорт «Уфа», располагаться в новых отелях и гостиницах. Матчи будут проходить в спортивной арене «Уфа-Арена».

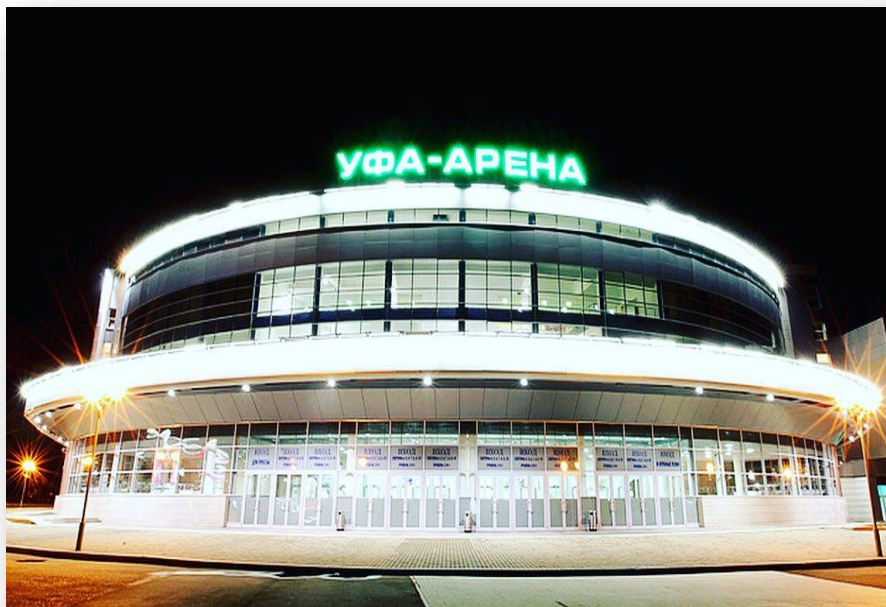

Рисунок 1. Универсальная спортивная арена «Уфа-Арена».

Безусловным плюсом станет опыт проведения молодёжного чемпионата мира по хоккею в 2013 году. Тогда всё прошло на достойном уровне. По правилам игровые туры

чемпионата проходят в двух городах. Вторым городом может стать Казань. Данную идею уже высказывал бывший глава Республики Башкортостан Рустэм Хамитов. По его мнению, эти два города полностью готовы к такому шагу. Совместное проведение этого мероприятия сблизит соседские республики. Также, болельщикам будет интересно познакомиться с культурой башкирского и татарского народа, находить схожести и различия.

Итогом проведения станет повышения всемирной узнаваемости Уфы. Всё больше иностранцев будет знать о существовании в России такого города и захотят его посетить. В дальнейшем Уфа может стать местом проведения других спортивных соревнований мирового масштаба.

2. Проведение ежегодного рэп-фестиваля «Новая Атланта».

Уфа – кузница талантов. Именно она подарила отечественному хип-хопу множество артистов, успешно представляющих молодое поколение. Всё чаще её сравнивают с Атлантой – центром хип-хопа. В связи с этим в Уфе решили провести масштабный рэп-фестиваль «Новая Атланта», где выступили уроженцы Башкортостана. Фестиваль успешно прогремел и закрепил за Уфой это название.

Фестиваль необходимо сделать ежегодным, чтобы он постепенно набирал обороты популярности и в итоге стал мероприятием, которого молодёжь будет ждать каждый год. Останавливаться лишь на местных рэп – исполнителях будет неверным шагом. Если на одной площадке соберутся известные рэперы со всей России, то это привлечёт больше внимания слушателей.

«Новая Атланта» наряду с международным фестивалем искусств «Сердце Евразии», которое уже посещает более 100 тысяч человек увеличит туристический поток в столицу Башкортостана и повысит престиж города.

3. Проведение Федерального Сабантуя.

Сабантуй – это ежегодный народный праздник у татар и башкир в честь окончания весенних полевых работ. По традиции праздник отмечают ярко и с национальным колоритом. Гулянья сопровождаются народными танцами и различными соревнованиями с ценными призами.

Рисунок 2. Национальные танцы на Сабантуе

Сабантуй официально имеет статус государственного праздника. Его празднуют не только в Башкортостане и Татарстане, но и во многих других регионах нашей страны. Он имеет статус государственного праздника и проводится в выходные дни. С 2001 года проводится Федеральный Сабантуй.

Федеральный Сабантуй проводился в 19 городах. Уфа пока не вошла в этот список.

«Праздник плуга» в Уфе способен собрать огромное количество людей с Башкортостана и соседних областей. В городе есть множество просторных площадок для размещения всего необходимого для народного гулянья. Открытие будет сопровождаться концертом местных артистов.

Именно в Уфе Федеральный Сабантуй приобретёт новые краски, ведь башкирский народ с давних времён празднует окончание весенних полевых работ.

Событийный туризм является уникальным видом туризма, так как его можно развивать в различных направлениях. Событийный туризм в республике может предоставить отличные возможности показать традиции и культуру родного края, тем самым повысить его туристическую привлекательность.

Список использованной литературы

1. Александрова, А.Ю. Международный туризм / А.Ю. Александрова. М.: Аспект Пресс, 2002. 470 с
2. Данилова, Башкортостан: природы край бесценный / Данилова/ Уфа: Башкирское издательство, 2004. 57 с.
3. Ибрагимова З.Ф., Хамадеева з.а. к вопросу о туристской привлекательности г. уфы// Доклады Башкирского университета. 2020. Т. 5. № 1. С. 28-31.
4. Открой республику: [Электронный ресурс]. URL: <http://xn----btbqdvvekj.xn--p1ai/>. (Дата обращения: 27.02.2021).
5. Уфа. Столица республики Башкортостан: [Электронный ресурс]. URL: <https://ufacity.info/>. (Дата обращения: 27.02.2021).
6. Khamadeeva Z.A., Ibragimova Z.F., Frolova k.s. tourism development through modern virtual technologies (the example of ufa)// Service and Tourism: Current Challenges. 2020. Т. 14. № 4. С. 115-121.
7. Khamadeeva Z.A., Borneman e.p. active leisure park as a form of family weekend vacation// Services in Russia and Abroad. 2020. Т. 14. № 2 (89). С. 44-50.

*Научный руководитель:
Хамадеева З.А. канд.геогр. наук, доцент,*

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

Секция 1. География ғылымының заманауи мәселелері және оларды шешу жолдары Секция 1. Современные проблемы географической науки и пути их решения

<i>Пономарева Н. С.</i> ДИНАМИКА УРОВНЯ БЕЗРАБОТИЦЫ В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ COVID-19 НА ПРИМЕРЕ ПРИВОЛЖСКОГО ФЕДЕРАЛЬНОГО ОКРУГА	3
.....	
<i>Жумаева М.Б., Шодиев С.Р., Чембарисов Э.И.</i> ОЦЕНКА ИЗМЕНЕНИЯ НЕКОТОРЫХ ХАРАКТЕРИСТИК КЛИМАТА ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ.....	9
<i>Абдуллина А.Г., Сапаров Қ.Т.</i> ҚАЗАҚСТАНДА ТОПОНИМИКАНЫҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БАҒЫТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ	12
<i>Нұрғазина А.С., ИСАГАЛИЕВ Ж.Ж.</i> БЕНДЖАМИН БЛУМНЫҢ ТАНЫМ ДЕҢГЕЙЛЕРІ ТАКСАНОМИЯСЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ ГЕОГРАФИЯСЫНАН ТАПСЫРМАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН БЕЛСЕНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ.....	17
<i>Кенжебаева А.Е., Утегенова Г.У.</i> ГЕОГРАФИЯ САБАҚТАРЫНДА ҚАШЫҚТАН ОҚЫТУ КЕЗІНДЕ АКТ МҮМКІНДІКТЕРІН ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ.....	22
<i>Кайсарова А.С., Кенжебекова Р.К.</i> ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДА МӘДЕНИЕТТІҢ ДАМУЫ МЕН ҚАСИЕТТІ ЖЕРЛЕРІ.....	26
<i>Кайсарова А.С., Ракишева М.</i> ҚАЗАҚСТАННЫҢ СЫРТҚЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫН ДАМУЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАРДЫҢ РӨЛІ.....	32
<i>Сейтаниязов К.М., Балтабаев О.О.</i> НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ О СТАНДАРТИЗАЦИИ ТОПОНИМОВ КАРАКАЛПАКИИ.....	36
<i>Мамирова К.Н.</i> ИЗУЧЕНИЕ ДУХОВНЫХ СВЯТЫНЬ ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА В ВУЗЕ.....	40
<i>Шумақова Г.Ж.</i> ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ГЕОГРАФИЯ ПӘНІНІҢ МАЗМҰНЫ: ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ МЕН ЛОГИКАСЫ.....	45
<i>Айдарова А.З., Бурекешиова Д.</i> РОЛЬ КРАЕВЕДЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ И ВОСПИТАНИИ.....	51
<i>Орынбасаров А., Қапар О., Қангерей Қ.</i> АҚТӨБЕ ҚАЛАСЫНА ЖАҚЫН ҚАЛАМАҢЫ АУМАҚТАРЫНЫҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	55
<i>Өтегенов А.Е.</i> ЖАҢАРТЫЛҒАН ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ ОЗЫҚ ӘДІСТЕРІ.....	60

Секция 2. Жасыл экономика тұрақты даму жолында

Секция 2. Зелёная экономика на пути к устойчивому развитию

<i>Бортенёва М.А</i> ЗЕЛЁНАЯ ЭКОНОМИКА КАК СРЕДСТВО УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ В БУДУЩЕМ.....	63
<i>Таскалиева А.С.</i> РАЗВИТИЕ И ВЛИЯНИЕ ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ В КАЗАХСТАНЕ.....	67
<i>Ташеменов К.Н.</i> АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНА «SMART - VILLAGE» КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ЕНГІЗУ.....	70

**Секция 3. Қоршаған орта және өңірлердің тұрақты дамуы: ХХІ ғасырдың
геоэкологиялық проблемалары**

**Секция 3. Окружающая среда и устойчивое развитие регионов: геоэкологические
вызовы ХХІ века**

<i>Бурбаева Г.С.</i> ОКРУЖАЮЩАЯ СРЕДА И УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ РЕГИОНОВ: ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ВЫЗОВЫ ХХІ ВЕКА	75
<i>Айгужина С.У., Әбжаппар А.</i> БІЗДІҢ ЗАМАНЫМЫЗДЫҢ МАҢЫЗДЫ ЖАҒАНДЫҚ ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ШЕШУДЕГІ ГЕОГРАФИЯНЫҢ РӨЛІ.....	80
<i>Айгужина С.У., Төлжан А.</i> ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАРДЫҢ ТУЫНДАУ СЕБЕБІ МЕН ҚОРШАҒАН ОРТАНЫҢ ЛАСТАНУЫНЫҢ ҒАЛАМДЫҚ ӘСЕРІ.....	84
<i>Нургазина А.С, Әмешов А.А</i> АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ ЖЕР ҮСТІ ЖӘНЕ ЖЕР АСТЫ СУЛАРЫ ҚОРЫНЫҢ АЗАЮЫ, ОЛАРДЫҢ ПРОБЛЕМАЛАРЫ МЕН АЛДЫН АЛУ ШАРАЛАРЫ.....	89
<i>Рсмаганбетов М.</i> ГЕОГРАФИЯ САБАҚТАРЫНДА ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРДІ ЗЕРТТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	91
<i>Кирсанова М.С</i> ПРОБЛЕМЫ И ПОТЕНЦИАЛ РАЗВИТИЯ ВНУТРЕННЕГО ТУРИЗМА В РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ.....	95
<i>Семинар Е., Ташеменов К.Н</i> АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖӘНЕ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ.....	99
<i>Мырзабекова А.Н.</i> ТҰРАҚТЫ ДАМУ МӘСЕЛЕСІ БОЙЫНША АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ ОРМАН ШАРУАШЫЛЫҒЫНА БАҒА БЕРУ.....	103
<i>Кубесова Г.Т., Хамит А.Б.</i> БАЛҚАШ КӨЛІ МЕН ОНЫҢ МАҢЫН ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ АСПЕКТІЛЕРІ.....	106
<i>Шодиев С.Р., Чембарисов Э.И.</i> ГИДРОЛОГИЧЕСКИЕ И ВОДОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ БАССЕЙНА Р. СУРХАНДАРЬИ.....	115
<i>Аманжулова Д.</i> ҚОРШАҒАН ОРТА ЖӘНЕ ӨҢІРЛЕРДІҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫ: ХХІ ҒАСЫРДЫҢ ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАРЫ.....	121

Секция 4. Пандемия кезіндегі Туризм индустриясы
Секция4. Индустрия туризма в условиях пандемии

<i>Al'bekova A.E.</i>	
BANKRUPTCY IN THE TOURISM SECTOR.....	124
<i>Кайсарова А.С., Дауренов Д.Д.</i>	
ВОЗМОЖНОСТИ ОСОБО ОХРАНЯЕМЫХ ПРИРОДНЫХ ТЕРРИТОРИИ КУРЧУМСКОГО РАЙОНА ВОСТОЧНО – КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ В РАЗВИТИИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ТУРИЗМА.....	126
<i>Хамадеева З.А., Коновалова А.В.</i>	
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЭКСТРЕМАЛЬНОГО ТУРИЗМА ГОРОДА СОЧИ.....	129
<i>Кубесова Г.Т., Жакуда Г.Н.</i>	
ТУРИСТСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ КАРГАЛИНСКОГО РАЙОНА АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	133
<i>Васильева К.Р.</i>	
ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ОСНОВНЫХ ВИДОВ ТУРИЗМА В КАЛИНИНГРАДСКОЙ ОБЛАСТИ.....	138
<i>Асылгареева В.А.</i>	
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В КРАСНОДАРСКОМ КРАЕ.....	142
<i>Герасимова А.М.</i>	
ПРОБЛЕМЫ И ПОТЕНЦИАЛ РАЗВИТИЯ ВНУТРЕННЕГО ТУРИЗМА В САНКТ- ПЕТЕРБУРГЕ.....	146
<i>Сулейменова Г.Ж., Қабылашева Д.</i>	
ТУРИЗМ ИНДУСТРИЯСЫНЫҢ БҮГІНГІ ЖАҒДАЙЫ.....	150
<i>Сулейменова Г.Ж., Джантасова Л.А.</i>	
СОСТОЯНИЕ РАЗВИТИЯ ТУРИСТСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД.....	153
<i>Усманова А.Р.</i>	
МАВЗОЛЕЙ ХУСЕЙН-БЕКА КАК ОБЪЕКТ РЕЛИГИОЗНОГО ТУРИЗМА В БАШКОРТОСТАНЕ.....	158
<i>Айдарова А.З., Байбосынова А.</i>	
ТУРИСТІК ЖОРЫҚТАРДАҒЫ ӨЛКЕТАНУШЫЛЫҚ ЖҰМЫСТАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК СИПАТЫ.....	163
<i>Бөкенова Н.О.</i>	
АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ ЫРҒЫЗ АУДАНЫНДА АУЫЛДЫҚ ТУРИЗМДІ ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ.....	165
<i>Спанова Д.Т., Әбденев А.Ж.</i>	
COVID-2019: ТУРИЗМ ИНДУСТРИЯСЫНЫҢ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ШЕШУ ЖОЛДАРЫ	169
<i>Жалтаев Н.Р., Тулеуов Ш.Е.</i>	
СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ТУРИЗМА И ЕГО ПЕРСПЕКТИВЫ.....	173
<i>Исламова Г.И.</i>	
РЕЛИГИОЗНЫЙ ТУРИЗМ В РЕСПУБЛИКЕ БАШКОРТОСТАН.....	177
<i>Равшанов А., Усманов М.Р.</i>	
ПРИРОДНЫЕ ПАМЯТНИКИ- УНИКАЛЬНЫЕ ОБЪЕКТЫ ТУРИЗМА.....	180
	223

<i>Чуйкина В.С.</i>					
РЕЛИГИОЗНЫЙ ТУРИЗМ В РЕСПУБЛИКЕ БАШКОРТОСТАН.....					184
<i>Гирфанова И.Р.</i>					
ЛЕЧЕБНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНЫЙ ТУРИЗМ В РЕСПУБЛИКЕ БАШКОРТОСТАН.....					188
<i>Хабибуллина Г.С.</i>					
ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ БАШКОРТОСТАН.....					192
<i>Шарипова Г.И</i>					
МЕЧЕТЬ «ЛЯЛЯ-ТЮЛЬПАН» КАК ОБЪЕКТ РЕЛИГИОЗНОГО ТУРИЗМА В БАШКОРТОСТАНЕ.....					195
<i>Шшикин И.С.</i>					
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ГОРНОЛЫЖНОГО ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ БАШКОРТОСТАН.....					197
<i>Бурбаева Г.С., Зауытбаев С.К.</i>					
СОСТОЯНИЕ СОВРЕМЕННОГО ТУРИЗМА В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ.....					207
<i>Нургазина А.С., Өмірзақова М.Ж.</i>					
ӘЙТЕКЕ БИ АУДАНЫНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАЛАРЫ ТУРИЗМ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ.....					212
<i>Идрисов И.Р.</i>					
ПЕРСПЕКТИВА РАЗВИТИЯ СОБЫТИЙНОГО ТУРИЗМА В УФЕ.....					217

«ҒЫЛЫМ АПТАЛЫҒЫ - 2021»
аясында өткізілген
**«ГЕОГРАФИЯ, ЖАСЫЛ ЭКОНОМИКА, ЭКОЛОГИЯ ЖӘНЕ ТУРИЗМ
КОНТЕКСТІНДЕ ТҰРАҚТЫ ДАМУДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ»**
халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы материалдарының

ЖИНАҒЫ

СБОРНИК

материалов международной научно – практической конференции
**«ОБЕСПЕЧЕНИЕ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ В КОНТЕКСТЕ ГЕОГРАФИИ,
ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ, ЭКОЛОГИИ И ТУРИЗМА»**
проведенной в рамках «НЕДЕЛИ НАУКИ – 2021» Актюбинского регионального
университета им. К. Жубанова

ISBN 978–601–78–18–94-4